Р. РЕЖЕБОВ

Эдебият ылмына дегишли терминлериң сөзлүги

„ТҮРКМЕНИСТАН" НЕШИРЯТЫ — 1966

Шу сөзлүк Р. Режебовың жемгыетчилик башлангычлары эсасында неширятда чап этдирйән үчүленжи китабыдыр. Сөзлүгин әхмиети ве тертиби барада автор өзүнин гиришинде бирин-бирин дуруп гечйәр.

Түркмен дилинде эдебият теориясына дегишли азда-кәнде окув эсбапларының бардыгына гарамаздан, хәли-хәзиреченли хас долурак сөзлүксиз көсенилйәрди. Бу сөзлүкде биЗиң классыкы эдебиятымызда уланылан аруз өлчеги ялы озал етерлик өвренилмедик энчеме бөлүме гиң дүшүндириш берилйәр.

Эдебият терминлериниң бу сөзлүги бизиң язы жы-шахырларымыз, метбугат хем неширят ишгәрлеримиз, ёкары окув жайларымызың студентлери, дил ве эдебият мугаллымлары үчин говы голланма болар.

Редактор Н. ЭСЕНМЫРАДОВ

АВТОРДАН

Белли бир тарыхы өсүши башдан гечирен ылмың хич бир пудагының адалгаларсыз болмагы мүмкин дәл. Ылым өзүниң өсүш тарыхында өзүне махсус анык дүшүнҗелери аңладян терминлер системасыны хем ишлейәр. Термин ылма, сыясата, философия дегишли иң дурнуклы, анык дүшүнҗелери әхли хәсиет ве айратынлыклары билен билеликде аңладян сөзлердир. Шейле сөзлер, ягны терминлер ылмың белли пудагына дегишли дүшүнҗелери, ылмың газанан үстүнликлерини өзлеринде хемишелик регистирлейәрлер. Шуңа гөрә-де термини диңе анык, догры ве әхли айратынлыклары билен билеликде кесгитлемек ылымдакы дурнуклы дүшүнҗелере кыбап болуп билер. Терминиң икинҗи бир әхмиети ол ылымдакы белли бир дурнуклы дүшүнҗе барада пикир булашыклыгындан халас эдилйәнлигидир, алымы-да, окыҗыны-да узак ве көп сөзе ковалашмакдан бошадянлыгыдыр.

Түркмен эдебият ылмы, шейле хем онуң терминологиясы совет хәкимиети йылларында дөреди ве байлашды. Бу терминологияның чешмелери хайсылардан ыбарат? Кануны дөрән тарыхы шертлер түркмен халкының ыкбалыны рус халкы билен, түркмен сунгатының, эдебиятының ве ылмының ыкбалыны рус сунгатының, эдебиятының ве ылмының ыкбалы билен хемише хем мыдамалык багланышдырды. Түркмен эдебияты ве эдебият ылмы рус эдебияты хем ылмы билен бир меңзеш тарыхы шертлер ичинде, бир җемгыетчилик кануна табынлыкда өсди. Рус ылмының газанан әгирт бай теҗрибеси гечмишде меденлет ве ылым тайдан өсүп билмедик халклар үчин, айратын хем совет халклары үчин эгсилмез ялңыз чешме болуп хызмат этди. Түркмен эдебият ылмының, онуң терминологиясының дөрейши ве өсүши-де шу канундан четде болуп билмезди. Шуңа гөрә-де бу терминологияның илкинҗи чешмеси рус эдебият ылмы ве рус терминологиясы болды. Рус эдебият ылмында ишленен терминлериң абсолют агдыклыгыны, шейле хем рус ылмының үсти билен

Европа эдебиятында ишленен көп санлы терминлери түркмен эдебият ылмы кабул эдип алды. Шуңа гөрә-де сөзлүкдәки такмынан 240-а голай термин биринҗи чешмеден гечен рус-интернационал терминлеридир. Терминлериң бу системи көпленч эдебиятың умумы меселелерине, идея-мазмунына, проза ве драма жанрларына хем шуларың айратынлыкларына дегишлидир. Автор бу терминлери анык, конкрет ве әхли айратынлыклары билен дүшүндирмәге мүмкин болдугыча чалышды. Шейле хем шоларың мысаллары көпленч хәзирки заман түркмен эдебиятындан ве рус эдебиятындан алынды. Шейлеликде, бу терминлер нәхили материалың эсасында дөрән болса, оны дүшүндирмекде хем шол материаллардан угур алынды.

Хәзирки заман түркмен терминологиясының икинҗи чешмеси түркмен классыкы эдебияты хем Гүндогар халкларының классыкы эдебиятыдыр. Мәлим болшы ялы, түркмен классыкы поэзиясы түркмен халкының дурмушыны гөркезмек билен бирликде, гоңшы Гүндогар халкларының поэзиясы билен пугта багланышыкда дөреди ве өсди. Гоңшы халкларың эдебиятында ишленен терминлериң өзи түркмен эдебиятында ровач болмаса-да, онуң материал фактлары-фундаменти барды. Эмма бу терминлер шол вагт өзбашдак түркмен эдебият ылмы болманы үчин, вагтында ишленмеди ве система салынмады. Бу терминлер эсасан классыкы түркмен поэзиясына хем гоңшы халкларың поэзиясына дегишли болуп, оларың хеммеси билеликде такмынан гошгының гурлушы ве структурасы хакындакы таглыматдыр. Сөзлүге шу хили терминлериң йүзден көпрәги гирйәр. Автор бу терминлери дүрли китаплардан ве чешмелерден такмынан екән-екән диен ялы чөплəп алды ве оларың мазмуныны хем айратынлыкларыны түркмен эдебиятының делиллери билен мүмкингадар гөркезмәге чалышды.

Түркмен терминологиясының соңкы — үчүнҗи чешмеси түркмен халк дөредиҗилигинден хем хәзирки заман эдебият фактларындан гелип чыкан ве түркмен эдебият ылмының өзүнде ишленен я-да *багланыш, чөзүлиш, соңлама* ялы рус терминлерини терҗиме этмек ёлы билен эмеле гелен терминлерден ыбаратдыр.

Терминлер элипбий тертибинде ерлешдирилди. Эмма хер бир терминиң хайсы топара гирйәнлиги сөзлүгиң соңунда йөрите гөркезилди. Терминлере дүшүндириш берленде, ашакдакы ягдайлардан угур алынды. Биринҗиден, автор терминиң манысының анык, кесгитлемесиниң догры ве конкрет болмаклыгына элден гелен тагалласыны гойды, себәби шейле эдилмесе, сөзлүгиң ылмы әхмиетиниң болмаҗакдыгы өз-өзүнден дүшнүклидир.

Икинжиден, терминлериң манысының ве айратынлыкларының долы берилмеги угрунда чалышды. Шуңа гөрә терминлериң хеммеси болмаса-да, энчемеси өзүниң тарыхы билен гөркезилмәге сыналышылды. Бу, элбетде, тебигыдыр. Кәбир терминлериң узак тарыхы бар. Шол тарыхың довамында айры-айры вагтларда я-ха бүтинлей башга манықда болупдырлар, я-да өзлериниң мазмунының чәкли ве гиң болмагы жәхтден үйтгәп, өсүп, өзгерип дурупдырлар. Шейле терминлери өзүниң тарыхы билен гөркезмесең, дүшнүкли болмажакдыгы тебигыдыр. Меселем, түркмен поэзиясында гошгы дүзмеклигиң силлабик системасы, аруз, роман, дессан, драма, трагедия ве башга ш. м. терминлер өзүниң гысгача тарыхы билен гөркезилмәге сынанышылды. Сөзлүгиң икинжи нешири хачан-да болса бир вагт чап эдилсе, шу тарапы хас-да өсдүрилмели тарапларыдыр.

Терминлере сетир жәхтден ер берленде, оларың эдебият ылмында ве чепер эдебиятда тутян орнундан, әхмиетинден ве шейле хем кәбир терминлерде онуң тарыхындан угур алынды. Реализм, роман, социалистик реализм, гошгы дүзмеклигиң силлабик системасы, аруз, дессан ве ш. м.-лер бейлеки терминлере гаранда сөзлүкде хас-да көп ер эелейәрлер. Мунуң өзи дүшнүкли ве онуң себәби ики ерден гелип чыкяр. Биринжиден, термини әхли айратынлыклары билен гөркезмек герек. Меселем, ДЕССАН: «проза ве поэзия гатышыклы язылан эпик эсерлердир» диен кесгитлеме билен чәкленилсе, ол диңе формал кесгитлеме боларды. Дессаны догры кесгитлемекде онуң белли дережеде идея ве чеперчилик мазмуныны гөркезмеклик биринжи нобатда талап эдилйәр. Муңа болса етерлик дережеде сахыпа я-да сетир герекдир. Диймек, кәбир макалаларың бейлекилере гаранда узаграк болмагы шу себәбе гөрәдир. Тарыхыны гөркезмеклиги талап эдйән терминлерде макалаларың бирнеме узынрак болмаклыгының икинжи себәби онуң тарыхыны-да өз ичине алянлыгыдыр. Шу себәплере гөрә кәбир терминлериң үстүнде гиңрәк дурмакдан, бейлекилер билен деңешдиреңиңде, олара көпрәк орун бермекден автор гача дурмады.

Сөзлүкде терминлериң 450-ден көпрәги бар. Эмма бу хәзирки заман терминологиясының әхли терминлер составыны өз ичине алмакдан энтек дашдадыр. 1961-нжи йылда биринжи гезек Украинада нешир эдилен терминлер сөзлүгинде 600-ден көпрәк термин ерлешдирилипди. Бизе хәзирликче сөзлүгиң термин саныны шол мукдара етирмек бирнәче себәплере гөрә миессер болмады. Биринжиден, рус эдебиятында я Европа эдебиятында, я-да украин эдебиятында, я-да эдебият ылмында ишленен тер-

минлериң хеммеси учдантутма диен ялы түркмен окыҗысы үчин дүшнүкли болмагы кын, себәби шоларың бир топарының материал эсасы энтек түркмен эдебиятында ишлененок. Шейле терминлери сөзлүге гиризмекден автор хәзирликче сакланды. Галыберсе-де, шу вагт биздәки кәбир йөргүнли терминлери хем сөзлүкде ерлешдирип билмедик. Меселем, эдеби сөгүнч чепер эдебиятда хас көп уланылян серишделериң биридир. Бу серишдәни тәсирли, өз еринде, башарып уланмагы марксизм класcыклары хем тассыклаярлар.

«Оррамсыдан болан харамхор беглер
Юрды бир янындан йыка башлады»

диен ялы сетирлеринде түркмен поэзиясының классыгы Магтымгулы хем хәзирки заман поэзияның векиллери бу серишдәни өкде пейдаланяр. Бу серишде еке чепер эдебият векиллери тарапындан дәл, эйсем, К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин ялы бейик җемгыетчилик, сыясы ве дөвлет шахслары тарапындан аҗайып суратда өз орнунда көп-көп ерде уланыляр.

Маны тарапындан бири-бирине хас якын беян этмек, суратландырмак, шөхлеленмек ялы терминлери хем, нәме үчиндир, автор сөзлүге гиризип билмеди. Бу үч саны термин мазмуны боюнча бири-бирине якын ялы дуюляр. Шуңа гөрә-де көп халатларда танкытчылар тарапындан олар гатышдырыляр. Хакыкатда болса, бу терминлериң хер бириниң өзүне дегишли манысы ве айратынлыгы бар. Олар диңе өз манысы нукдай назарындан уланылмалыдыр. Биз шу ерде буларың хер бириниң манысыны ве оларың бири-бириниден тапавудыны гөркезмеклиге сынанышярыс. Шу ерде илки билен бир хакыкаты белләп гечмек зерурдыр, ягны шөхлеленмек диңе чепер эдебията дегишли дәл-де, җемгыетчилик ылымларының хеммесине махсусдыр. Беян этмек ве суратландырмак болса диңе чепер эдебията дегишлидир. Шөхлеленмек теориясы илки билен В. И. Ленин тарапындан ишленди. Онуң дүйп мазмуны дурмушың ве мадды дүнйәниң биринҗилигинден, адамың аңының болса мадды дүнйәниң адам бейнисинде гайталанмагындан угур аляр. Дүшүнҗәниң дүшүнилен дурмушдан башга зат дәлдигини К. Маркс өвредйәр. Чепер эдебият җемгыетчилик ылымларының бейлеки гөрнүшлери ялы, белли бир нукдай назардан дүшүнилен дурмушың белли бир формасыдыр, ягны дурмушың белли бир идея нукдай назардан язычының бейниси тарапындан гайталанмагы ве онуң аңында шөхлеленмегидир. Шу нукдай назардан чепер эсериң айратын эпизоды-да, тутуш чепер эсериң өзи-де ве белли бир деврүң

тутуш эдебияты-да дурмушың шөхлеленмегидир. Бу термини диңе шу җәхтден уланмак догрудыр. Эмма беян этмек, суратландырмак — булар идеологияның бейлеки гөрнүшлерине дегишли болман, диңе чепер эдебият хадысасы ве чеперчилик серишделердирлер. Буларың бири-бириңден тапавуды нәмеден ыбарат? Беян этмек гахрыманларың арагатнашыгыны я язычының өз гөзи билен гөрен, я-да бириңден эшиден хадысаларыны йөнекей, сада дилде өз тарапындан гүррүң эдип бермегидир. Беян этмек айратын пафос ве хыжув талап этмейәр. Ол диңе ваканы гүррүң эдип ве айдып бермекдир. Элбетде, язычы ваканы өз гахрыманының адындан хем гүррүң берип билер. Меселем, Н. Сарыханов «Китап» хекаясында өз башындан гечиренлерини йөнекей дилде беян эдйәр. Эмма суратландырмак өзүниң хәсиети боюнча башгадыр. Суратландырмак биринҗи нобатда бу сөз билен предметиң, хадысаның, дуйгының ве ш. м.-лериң суратыны чекмекликдир. Хадысаны, предмети окыҗының хут гөз өңүнде җанланар ялы, гөзүниң өңүне гелип дурар ялы эдип язып гөркезмекликдир. Суратландырмак беян этмеклигиң терсине, язычыдан гүйчли энергия, хыжув ве пафос талап эдйәр. Өкде суратландырылан хадыса китабы окап боландан соң хем, көп вагтлап окыҗының гөз өңүнден гитмейәр. Меселем, Н. Сарыхановың ёкардакы хекаясында автор Велмырат агадан китап сорап алмакчы боланда, тaррының нәхили ягдая дүшендигини суратландыряр я-да «Гаршагуда» повестинде Б. Кербабаев асманы суратландыряр. Хут шу автор «Айгытлы әдим» романында арчының өйүниң ичини суратландыряр.

Терминология сөзлүгини ишлемек түркмен эдебият ылмында тәзе бир хадысадыр. Бу угурда етерлик теҗрибеси болмадык яш түркмен авторы үчин онуң нәхили кын болҗакдыгы өз-өзүнден дүшнүклидир. Шуңа гөрә-де сөзлүкде кемчиликлериң болҗакдыгы шексиз ве кәбир халатларда ялңышлыкларың хем болмагы мүмкин. Кемчиликлери ве болуп билҗек ялңышлыклары гөркезен ёлдашлардан автор диңе миннетдар болуп билер.

Китабың соңунда терминлериң асыл манысы берилди. Терминлериң гелип чыкышыны ве асыл манысыны бермекде «Дашары юрт сөзлериниң сөзлүги», С. И. Ожеговың «Рус дилиниң сөзлүги», «Энциклопедик сөзлүк», Р. А. Галуновың «Русча-парсча сөзлүги», Б. В. Миллериң соңкы вагтларда нешир эдилен «Арапча-русча сөзлүги», Гыясатдиниң «Гыясуллугат» сөзлүги, «Ахтерикебир» ве «Бурханы-гатыг» диен сөзлүклер пейдаланылды.

А

АВТОБИОГРАФИК ЭСЕР—чепер эсериң бир гөрнүшидир. Онуң сюжет эсасыны авторың өз башындан гечирен дурмушы эмеле гетирйәр. Шейле эсерлерде автор хут өз терҗиме халыны беян эдйән-де болса, ондакы хадысаларың, хәсиетлериң умумылашдырыҗылык әхмиети бардыр. Олар авторың өз дурмушындан алнан-да болса, онуң мазмуны авторың өзүниңкиден гиңдир. Олар языҗының өз дурмушы билен бирликде, җемгыетдәки белли бир топарың яшайшыны ве ыкбалыны гөркезйәрлер. А. Кекиловың «Гечен гүнлерим» диен эсери шейле хәсиетлидир. Автобиографик эсерлерде авторың кешбинде конкрет тарыхы шертлердәки социал типик ягдай индивидуаллашдырыляр. Шейле болмадык махалында, автобиографик эсериң чеперчилик гымматы болмаяр.

АВТОГРАФ—языҗының ве шахырың хут өз эли билен язан голязмасыдыр. Голязманың сакланмагы бирнәче җәхтден әхмиетлидир. Биринҗиден, голязма авторың дөредиҗилигини догры өвренмек үчин илкинҗи ве иң әхтибарлы чешмедир. Вагтың гечмеги билен, голязмасы сакланмадык авторларың дөредиҗилигиниң көп өзгеришлере сезевар болмаклыгы мүмкин. Меселем, голязмасы сакланмадыгы себәпли, оларың шыгырларында сетирлериң дүрли вариантларына душ гелмек боляр. Голязманың ёклугы зерарлы, ол вариантларың хайсы бириниң догрудыгыны аныкламак болмаяр. Автограф языҗының өз эсериниң үстүнде нәхили зәхмет чекендигини ве нәхили дүзедишлер гиризендигини билмек үчин хем әхмиетлидир. Голязмаларда эсериң язылан доврн, гүни бар болса, олар эсериң язылан сенесини аныкламакда хем гымматлыдыр. Автограф гызыклы тарыхы ядыгәрлик хөкмүнде хем әхмиетлидир. Голязмалар фондунда, архивлерде ве бейлеки дегишли эдараларда автографлар йөрите сакланяр. Түркменистан ССР Ылымлар академиясының Магтымгулы адындакы Дил-эдебият институтының голязмалар фондунда шейле голязмаларың бай хазынасы аявлы сакланяр.

АВТОРЫҢ СӨЗИ — языҗының гүррүңи, персонажлара берйән характеристикасы, портрет, лирики ыза чекилме ве шуңа меңзешлер авторың сөзүдир.

Авторың сөзи персонажларың сөзи билен бирликде, бир максада, хәсиет ве тип дөретмеклиге угрукдырылмалыдыр. Авторың

сөзи билен персонажың геплейши хемише бири-бириниң үстүни долдурып ве бири-бирини тассыклап дурярлар. Эпики эсерлерде автор гахрыманларың яныңдан бир салым хем айрылмаяр, оларың әхли херекетини угрукдырып, олара нәхили дүшүнмелидигини, нәхили баха бермелидигини айдып дуряр. «Хекаяны хич вагт «диалог» билен — гүррүң билен башламаң, бу көнелен, шовсуз тәрдир. Кимиң геплейәндигини, ниреде геплейәндигини илки окыҗының билмеги герек, ягны гүррүңе сеслере илки гысгаҗык дүшүндириш бермек герек, гатнашыҗыларың гысгача очеркини, адамларың фигурасыны бермек герек... Окыҗа фигураны гөркезип, ягдайы дүшүндирип берсеңиз, өзүниң гөз өңүне гетирмелери билен үстүни онуң өзи долдуряр. Шейле этмек билен сиз өзүңизиң суратландырян хадысаңызда окыҗының өзүни хут гатнашыҗыларың бири болмага меҗбур эдйәрсиңиз»[1] дийип, М. Горький гөркезйәр.

Диймек, кимиң геплейәнлиги ве ниреде геплейәнлиги хакда дүшүндириш ёк еринде, ягны авторың сөзи ёк еринде персонажларың дилиниң еке өзүнде онуң ким ве хайсы ерде, нәхили ягдайда херекет эдйәнлигиниң долы йүзе чыкмагы мүмкин дәл.

А. Дурдыевиң «Мерет» повестинден ашакдакы мысалы алып гөрелиң.

«Гүн болса икинди болды. Ек-түк адамлар мал оты үчин эйледен-бейден гечишйәрдилер. Мерет бир ишлейшинден язман ишлейәрди. Бирден ынха чилиң үсти билен гарныны гәбердип, эли аркасында, йүзүне гар яган ялы Аллаберди бай гелйәрди. Мерет мунуң гелйәнини гөрди, ичинден: «Гой, гелсин, гөрели» дийип, ишләп дурды. Аллаберди бай Мерединң өңүне гечип, абшарып дурды»[2].

Авторың шу дүшүндиришинде ваканың ниреде ве нәхили ягдайда гидйәндиги гөркезилйәр. Аллаберди байың тутуш фигурасы, онуң болуп гелши суратландырыляр. Мерединң ичини геплетмегинден эййәм онуң Аллаберди байы нәхили гаршы алҗакдыгы мәлим боляр. Авторың шу суратландырмасында персонажларың бири-бири билен нәхили әхеңде геплешҗекдиги өңүнден белли боляр.

Аллаберди бай сөзе шейле башлаяр:

«— А... Мерет хан, сиз шу хаятың ичинде гөрүнйәрсиңиз-ле, бу болшуң-а я хайырдыр, я шердир — диениңде, Мерет кәтмениң сапыны дөшүне дирәп:

---

[1] Русские писатели о языке. Ленинград, 1954, стр. 356.
[2] А. Дурдыев. Сайланан эсерлер. Ашгабат, 1951, 85-нҗи сах.

— Мен-э, бай ага, шу хаятың ичинде хемише-де гөрүнйәрдим, инди хем гөрүнжек, онуң үчин мен шу хаятың хайрынданам гечмейән, шериндеңем — дийди.

Бай муртларыны ёкарык ганрып:

— Хүм-м... Шейлеми?

— Шейле — дийип, Мерет жогап берди.

Бай йүзүни ашак салып, ики яна гезим этди-де:

— Мерет, сен мениң еди йыллап дузумы ийдиң, сен обаның болар-болмаз, ялаңач аяк эмелдарларының гепине гидип, мениң хаятымы алжак болма, сениң муның гөзчыкгыныч боляр — диенинден, Мерет бая гарап:

— Бай ага, мен еди йыллап сениң дузуңы ийсем, сен хем мениң еди йыллап дабан этими ийдиң, сениң ол эдйәниң нәме болярды? Адам сой-мак дәлмиди?

Бай додагыны чөврүп:

— ...Сен хөкүметлисиң — дийди.

— А хава.

— Гөрели.

— Шу вагт гелэйиң гөрсеңиз — дийип, Мерет жогап берди.

Соң бай хүңүр-хүңүр эдип гитди»[1].

Екаркы мысалларда авторың сөзи билен персонажларың геплейшиниң арасында пугта лайыклык бар. Авторың сөзүнде персонажларың бири-бири билен нәхили әхеңде геплешжекдиклери өңүнден окыжа мәлим боляр. Персонажларың дили, геплейши авторың дүшүндиришиниң үстүни долдуряр, оны кәмиллешдирйәр. Әхли ягдайда хер бир чепер эсерде авторың сөзи билен персонажларың геплейши ёкарда гөркезилиши ялы, бири-бирине лайык болмалы. Оларың арасында нәсазлык, бири-бирини инкәр этмек болмалы дәл.

АГЫ — түркмен поэтики халк дөредижилигиниң бир гөрнүши болуп, өңки дөврүде өлүмде-йитимде аяллар айратын агы хеңинде ерине етирер экенлер. Агының мерсиеден я-да элегиядан тапавуды ага дегишли йөрите хең билен белли бир вагтда ерине етирмек хәсиети мерсие ве элегия үчин хөкманы болмандыр. Агы хеңинде языланкәбир шыгырлара классыкы шахырларымызың дөредижилигинде хем душмак боляр. Бир мысал:

Алдылар башымдан алтын жыгамы,
Боздулар языланкүкрек догамы,
Чапраз-чапраз дагладылар сынамы,
От алып, өртенип яндым, вай, инди.

[1] А. Дурдыев. Шол ерде. 86-нжы сах.

Билбил өлмүш, хазан урмуш багына,
Матам тутуп, гара геймиш агына
Сейди диер, достлар, перзент дагына
Тап гетирип, дөзүп болмаз, вай, инди.
(Сейди).

АЙДЫМ—халк дөредиҗилигиниң гадымы гөрнүшлеринден бири болуп, бир хадыса хакындакы ынсан дуйгусыны хас гүйчли ве тәсирли йүзе чыкарян белли бир хең ве оваз билен, көпленч саз гураллары билен гошулып айдылян гошгулардыр. Айдымың гелип чыкышы гадымы адамың иш вагтындакы зәхмет процеси билен баглы болупдыр. Ол гадым адамың иш вагтындакы өз беден херекетлерине ве абзалың херекетлерине сес тайдан өйкүнмегиниң хем шейле өйкүнмекден леззет алмаклыгының нетиҗесинде гелип чыкыпдыр. Соңкы дөвүрлерде техниканың ве өнүмчилик гуралларының кәмиллешмеги нетиҗесинде айдым өнүмчиликден айрылып, өзбашдак сунгата өврүлипдир. Айдым түркмен халкында гаты гадымы дөвүрлерде болупдыр. Онуң иң гадымы нусгалары Кашгарының сөзлүгинде душ гелйәр. Ол айдымларда гадым адамларың ав авлайшы, уруш хүнәри, батырлыгы, сөйгүси, җомартлыгы ве гайры сыпатлары васп эдилипдир. Айдымлар революциядан өңки дөвүрде түркмен халкының арасында эсасан сөйги темасында, гахрыманчылык темасында, дүнйә ве дурмуш хакында, тебигат барасында, дидактики хәсиетде болупдырлар. «Салтык», «Оразым» ве башгалар шейле айдымлардыр. Социализм шертлеринде түркмен халкының дурмушының бичак өсмеги нетиҗесинде айдымларың тематикасы хем өрән байлашды, хәсиетинде көп өзгеришлер болды. Композиторлар коллективи өсүп етишди. Бейик партиямызы, Совет Гошунымызы, азат дурмушымызың сансыз дүрли пудакларыны, багтлы чагалыгы васп эдйән йүзлерче тәзе айдымлар дөреди.

АЙЛАВ КАПЫЯ — сейрек душян, көпленч дөртлемеде уланылян ики сетир аша сазлашян капыялардыр. Мунда биринҗи сетир дөрдүнҗи билен капыялашяр. Арада галан ики сетир бейт ялы капыялашяр. Меселем:

«Диййәрлер: «Агзыңдан чыкманка сөзүң,
Чын йүрегиң өзи билйәрмиш дуюп...»
Дийҗекдим, мен ене билмедим дийип,
Белки-де, сөзсүз хем дүшерсиң өзүң».
(Ш. Борҗаков).

АКАДЕМИЗМ — XVIII—XIX асыр буржуаз эдебиятында ве сунгатында зыянлы, реакцион акымларың бири болуп, онуң

эсасы айратынлыклары эдебиятда ве сунгатда классыкы нусгалара өйкүнмек, гадым дәплери сакламак ве довам этдирмек угрунда чалышмак хем чепер дөредиҗиликде тәзечиллиге гаршы гөрешмекдир. Академизмиң эсасы айратынлыкларының бири-де онуң теорияны практикадан ве сунгаты дурмушдан үзңе дүшүндирйәнлигидир.

АҚМЕИЗМ—символизмиң ерини чалшырып гелен ве шонуң довамы болан, рус эдебиятында 1912-нҗи йылдан башлап формалашан реакцион, буржуаз-дворян эдеби акымдыр. Символизме махсус болшы ялы, акмеизме хем хас айратынлыклар «ол дүнйәни» тассыкламакдан, пессимизм ве теркидүнйәликден, индивидуаллыкдан, талаңчылыклы империалистик урушлары, колониализми макулламакдан, революциядан горкмаклыкдан ыбаратдыр. Формализм, «сунгат сунгат үчин» диен идея, мазмунсызлык, идеясызлык акмеизмиң айратынлыкларыдыр. А. А. Жданов «Звезда» ве «Ленинград» журналлары хакындакы докладында бу акымы идея тайдан дерби-дагын этди. Акмеистлер сунгатда өрән екеме-екелейинлик угур болуп дурярдылар. Олар «сунгат сунгат үчиндир», «оваданлык оваданлыгың өзи үчиндир» диен теорияны үндейәрдилер, халк, халкың хаҗатлары ве бәхбитлери хакында, җемгыетчилик дурмушы хакында хич зат билмек ислемейәрдилер. Аристократияның ве буржуазияның гүнлериниң саналгы дөврүнде хем агалык сүрйән сынпларың шахырларының ве идеологларының якымсыз хакыкатдан гутулмак үчин булутдан аңырдакы белентликлере хем дини такалларың думанларына өзлериниң йүреклериндәки болгусыз херекетлерине ве өз гөвүнлериндәки овунҗак затлары йөретмеклиге, гизленмәге җан чекен дөврүнде, шол акым өзүниң социал гөзбашы боюнча эдебиятда дворян-буржуаз акымыды. Символистлер, декандентлер ве чүйрейән дворян-буржуаз идеологиясының бейлеки векиллери ялы, акмеистлер-де суссупеслиги, умытсызлыгы, ол дүнйә ынанмагы үндейән үндевчилерди»[1]. Бу акым 1922-нҗи йыла ченли яшады.

АҚЫН — газакларың халк айдымчысы ве халк багшысы. Акын гошгы хем дүзйәр. Шол гошгулары хеңе салып, айдым эдип хем айдяр. Газак халкының бейик акыны Җамбылың ады бүтин СССР-де беллидир.

АЛЛЕГОРИЯ — меңзетмәниң хас кәмиллешен ве чылшырымлы гөрнүши болуп, мунда уланылян сөзлер, аңлатмалар

[1] Хәзирки заман эдебияты. Ашгабат, 1949, 18-нҗи сах.

гәчме маныда гелйәр. Аллегорияның меңзетмәниң бейлеки гөрнүшлеринден тапавуды гөркезилҗек болунян, аңладылҗак болунян хадысаның гөнүден-гөни ады тутулман, олар сыпаты, хәсиети боюнча гөркезилҗек объекте якын башга сөзлериң ве аңлатмаларың үсти билен суратландырылянлыгыдыр. Меселем:

«Көңлүм гитди достлар ичен шербетде,
Олар йүз сапада, мен мүң хесретде,
Айрылып нәзлиден, галдым гурбатда,
Чешмеден сув истәп, чая саташдым.

Баша баглап диваналык кемендин,
Сегредип етишдим ышкың семендин,
Ал шераба эл узатдым, эмендим,
Дурусын ичмишлер, лая саташдым».

Магтымгулы бу ерде дул аялың өзүне дакыландыгы хакында аллегорик суратда гүррүң берйәр. Яшлыкда сөйшен гызыны алмак — чешмәниң сувуны ичмек миессер болман, чая саташандыгыны, эменип, эл узадан шерабының лай болуп чыкандыгыны суратландыряр. Чешме чайың гаршысында, дуры сув лайың гаршысында гойлуп, шол сөзлериң хер бири белли бир дүшүнҗәниң символы болуп гелйәр.

Умуман, аллегория хадысаны хас айдың гөркезмәге мүмкинчилик берйәр. Гөнүләп айдып болмаҗак пикирлери, гөни айдылмагындан эҗап эдилйән, хедер эдилйән пикирлери ве дүшүнҗелери онуң үсти билен чепер беян этмек боляр. Басняларың хеммеси аллегорик хәсиетдедир. Оларда гатнашян хайванлар җемгыетдәки сатирики ахлакларың ве хадысаларың символы болуп гелйәрлер. Крыловың, Ата Салыхың көп басняларыны муңа мысал гөркезмек болар.

АЛЛИТЕРАЦИЯ—шыгыр сетирлеринде чекимсиз сеслериң сазлашып гелмеги. Меселем:

«Беримсиз беглерден, бахыл байлардан
Чөле чыксаң, эркек чопан ягшыдыр».

(Зелили).

«Эй элип каматлы гөзел җуваным,
Бир бәриңи бак, башына дөнейин»
(Молламурт)

Дат диймен дартылсам дарына гызың».

(Мәтәҗи)

«Пир дийип, башмагына элим ураным
Дерпененде, дөвден демли чыкыпдыр».
(Магтымгулы).

«Гөзел гызың гыйма гара гашлары,
Окгунлы гөзлери, өрүм сачлары».
(А. Кекилов).

Аллитерация, ассонанс чепер дөредиҗиликде гөркезилйән хакыкаты хас айдың беян этмек, сөзүң лабызлы болмагы үчин уланыляр. Ол көпленч тебигы суратда гелип чыкяр. Окыҗы оны хемише дуюп хем дурмаяр. Сесиң бу мүмкинчиликлери сөз ойнатмак үчин, мазмуның пида эдилмегиниң хасабына уланылса, ол формализме алып баряр.

АЛТЫЛАМА я-да МҮСЕДДЕС — классыкы эдебиятда хер бенди алты сетирден дүзүлен ве узын өлчегде язылян шыгырдыр. Бу хили шыгыр бендини түркмен поэзиясына илки гиризен Магтымгулыдыр. Классыкы эдебиятда бу хили шыгыр мүседдес ады билен аңладылыпдыр. Окуң матлагы (серет) өзара капыялашян алты сетирден ыбарат болуп, соңкы бентлериң болса бәш сетири өзара капыялашып, алтынҗысы капыя тайдан матлага җогап болуп гелйәр.

«Эй, яранлар, ол дүнйә баран бар-да, гелен ёк,
Дири, өли халындан хабар-хатыр билен ёк,
Чархы пелек элинден аглан бар-да, гүлен ёк,
Акыл эдиң, гардашлар, көнелерден галан ёк,
Яланчының вепасы ёкдур дийсем, ялан ёк,
Дүнйәге бил баглаган галды зыян ичинде».
(Магтымгулы).

Классыкы поэзияда мүседдесиң терҗыг бент формасында язылан гөрнүшине хем душмак боляр. Өзбек халкының мешхур шахыры Фуркатың түркмен шахыры Андалыбың «Мен дек» диен мухаммесине өйкүнип язан «Сайдың куя бер сайят» диен терҗыг бент мүседдеси муңа мысал болуп билер. Шол шыгырдан мысал:

«Бичәрәни зулм эйләп, гол-бойнуны баглап сен,
Хер сары чекип, сүдрәп, өлдүргели чаглап сен,
Гөвсүни жепа бирле лоле киби даглап сен,
Сат маңа эгер касдың алгучы сораглап сен!
Хиҗран окудан жисми көп яра экен мен дек.
Көйген жигери-багры сет пара экен мен дек».
(Фуркат).

Мүседдес шейле боланында хем, онуң матлагындакы алты сетириң хеммеси өзара капыялашяр.

Түркмен совет поэзиясында шыгрың бу формасында эп-эсли өзгериш дөреди. Хәзирки поэзияда бендиң ички гурлуш тайдан башга хилирәк, шейле хем өлчеги боюнча гысга алтыламалара душмак боляр. Алтыламаның илкинҗи дөрт сетириниң башаша я-да бошаша капыялашып, соңкы ики сетириң бейт болуп гелшини Б. Кербабаев ишледи. Шахырың «Амыдеря» ве «Айлар» поэмалары шу формада язылыпдыр. «Айлардан» бир мысал:

«Ак ёргандан чыкды гоҗаман даглар,
Сил сувундан долды җүлгели дере,
Яшыл дон гейинди ялаңач баглар,
Яз яшыл халысын дүшеди ере,
Чөлде гүләлеклер, багларда гүллер,
Гүл ышкында перваз уряр билбиллер».

АЛЬБА—орта асыр Гүнбатарда сөйги лирикасының бир гөрнүши болуп, онда хөкүм сүрүҗи ёкары гатлак векиллериниң сөйгүси, башгаларың аяллары билен душушыклары ве ш. м. васп эдилипдир. Ф. Энгельс бу хакда шейле язяр: «Цвет провансальской поэзии любви составляли альбы (albas) т. е. (песни зари). Яркими красками изображают они, как рыцарь лежит в постели своей красотки, чужой жены, а снаружи стоит страж, который возвещает рыцарю о наступлении рассвета (albas), чтобы он мог ускользнут незамеченным, сцена расставания — самый яркий момент в песне. Французы севера, а равным образом и бравые немцы тоже усвоили этот род поэзии вместе с соответствующей ему манерей рыцарской любви, а наш старый Вольфрам фон-Эшенбах оставил три чудесные песни на ту же щекотливую тему, которые мне нравятся больше, чем его три длинные героические поэмы»[1].

АЛЬМАНАХ — дүрли мазмундакы, дүрли жанрдакы айры-айры языҗыларың дөредиҗилигинден эмеле гелен чепер эсерлер йыгындысы. Меселем, «Гүнешли Түркменистан» альманахы.

АМФИБРАХИЙ—үч богунлы гошгы өлчегидир. Рус силлабо-тоник системинде бу өлчегде басым ортакы богна дүшйәр, шекили шейледир:

∪∪́∪ / ∪∪́∪

АНАПЕСТ—шыгыр өлчегиниң бир гөрнүши болуп, рус силлабо-тоник системинде үч богунлы стопадыр. Басым иң соңкы богна душмелидир. Анапестиң шекили шейледир:

∪∪∪́ / ∪∪∪́

[1] К. Маркс ве Ф. Энгельс, Сунгат хакында, М., 1957, 334-нжи сах.

АНАХРОНИЗМ—хәзирки заман дурмушы билен кыбап гелмейән, көне дәп-дессурлар ве ызагалак дүшүнҗелердир. Чепер эдебиятда анахронизм — бир дөврүң дурмушыны өз вакалары, өз хадысалары, өз адамлары, өз хәсиетлери ве өз җемгыетчилик айратынлыклары билен гөркезмән, оны тарыхы шертлер боюнча ондан бүтинлей тапавутлы башга бир дөврүң аламатлары билен хәсиетлендирип гөркезмекдир, хакыкатың үстүни басып, бир дөврүң аламатларыны башга дөвре гечирмекликдир.

АНЕКДОТ—халк дөредиҗилигиндәки, шейле хем кәбир классык шахырларың дөредиҗилигиндәки гүлкүли, кичиҗик хекаялар. Анекдотлары өзлериниң мазмуны боюнча ики топара бөлмек болар. Оларың бир топары белли бир идея гуллук этмейәрлер, олар диңе гүлүшмек үчин ве оюн-маза үчин уланыляр. Бу зейилли анекдотлар чепер эсер хасап эдилмейәр. Анекдотларың башга бир топары йити нөшдерли, социал танкыды хәсиетде болуп, оларда ёкары гатлагың дүрли векиллериниң ярамаз тараплары паш эдилйәр. Шейле анекдотлар кәбир классык шахырларың дөредиҗилигинде сатираның бир гөрнүши хөкмүнде гиңден уланылыпдыр. Орта Азия халкларының гечмиш эдебиятында бу хили анекдотлар **латыфа** дийип атландырылыпдыр. У. Заканының, А. Җамының, М. Кеминәниң дөредиҗилигинде олара көп душмак боляр. Заканыдан бир мысал:

«Гарып дайханың бири өз оглы билен бир ерден гелйәркә, оларың өңүнден үсти мейитли табыды гөтерип барян бир топар адам чыкяр. Оглан эли билен табыды гөркезип:

— Кака, оны нирәк алып баряралар? — диййәр.

Дайхан:

— Оны, оглум, гапысыз, пенҗиресиз, ичине асла ышык дүшмейән, сувсуз, иймитсиз җая алып баряралар — диййәр.

Оглан:

— Эйле болса, кака, оны бизиң өйүмизе алып баряндырлар — диен».

Бу анекдотда Заканы өз дөврүни танкытлаяр ве дайханың өз ягдайыны мазар билен деңешдирйәр.

Кеминеден бир мысал:

«Бир гүн бир отурылышыкда Кемине Әралы ишана йүзленип:

— Пирим, сизиң йылыңыз нәме? — дийип соран.

Онда пири:

— Молла Кемине, бизиң йылымыз сычандыр — дийип, җогап берен.

Кемине:

— Ай, болды инди, а боласы бир галланы говы гөрмәңиз бар-ла! — диен».

Бу анекдотда Кемине дин векилиниң мугтхор кешбини п... эдйәр.

АНАФОРА—фониканың бир элементи ве чепер сөз гурмаклыгың бир тәри болуп, шыгырда сетириң башындакы сеслериң сазлашмагыдыр. Шейле сазлашыгың үч гөрнүшине, ягны фонетики, лексики ве синтаксистик сазлашышларына душмак боляр. Бир гөрнүшине фонетики анафора дийилйәр. Меселем:

«Азатлык гүнүниң даңы атыпдыр,
Ага-баярлыгың деври өтүпдир».
(Моллмурт).

Лексики анафорада тутуш сөзлер сазлашяр ве шыгрың сетирлери бир сөз билен башланяр. Меселем:

«**Бири ятыр**, гарс-гарс гашаныл,
Бири ятыр, гара ери дүшенип,
Бири огрын гелер, бири үйшенип,
Алла сизе ынсап берсин, нешекеш».
(Көрмолла).

Синтаксис анафорада шыгыр сетирлериниң синтаксис тайдан гурлушы бир болуп, бир грамматики сорага җогап берйәрлер. Меселем:

«**Ким** нан тапмаз иймәге,
Ким ер тапмаз гоймага,
Ким дон тапмаз геймәге,
Ким тирме-шалы гөзләр».
(Магтымгулы).

АНОНИМ—ким тарапындан языландыгы белли болмадык эсерлер. Шейле эсерлер түркмен классыкы эдебиятында эпэсли бар. Меселем, «Хүйрлукга-Хемра», «Шасенем-Гарып», «Саятлы-Хемра» ялы эсерлериң хайсы-да болса бир авторың тарапындан языландыгы җеделсиздир. Эмма оларың авторларының кимлердиги хәзире ченли анык дәл.

АНТИТЕЗА—шахырана сөз гурмаклыгың бир тәри болуп, онда бири-бирине диаметрал гаршы аңлатмалар, дүшүнҗелер, ахлак ве хадысалар бири-бириниң гаршысында гоюляр. Меселем:

«Адам ярадылмыш белентли-песли,
Акыллы-пикирли, дәлили-месли».

Кәбир ягдайда бир бентде ики саны дүшүнҗе бири-бириниң гаршысына гоюляр:

«Ыкбалың ояноа, багтың яр олса,
Дага азы урсан, дашы сындырар.
Тәлейиң терс гелип, багтың шор болса,
Палуданың пери диши сындырар».
(Магтымгулы).

АНТОЛОГИЯ—бир халкың поэзиясындакы дүрли авторларың иң оңат эсерлеринден дүзүлен, ичинде гошгулар, хронологик хәсиетде ерлешдирилен гошгулар йыгындысы. Меселем, «Түркмен поэзиясының антологиясы», «Өзбек поэзиясының антологиясы» ве башгалар. Антология Гүндогар халкларында орта асырларда хем болупдыр. Бу антологиялар өкде хатдатлар тарапындан языларэкен. Оларда шахырлар арадан чыкан йыллары боюнча гетирилип, хер бириниң эсерлеринден оңат нусгалар ерлешдирилер экен. Шахырлары географик аламатлары боюнча, ягны хайсы ерден ве хайсы юртдан боландыкларына гарап, топарлара бөлүп гөркезйән антологиялар хем болупдыр.

АПОКРИФ—бир эсери эсассыз, делилсиз, яландан башга бир авторың адына гечирмекликдир. Меселем, кәбир түркмен алымларының «Саятлы-Хемраны» Шабендәниң адына гечиришлери ялы. Христиан双 динде мазмуны дин таглыматы билен долы лайык гелмәни үчин, дин векиллери тарапындан шүбхели хасапланып гадаган эдилен гадымы дини китаплара-да апокриф дийлипдир.

АПОСТРОФА — Серет: **жанландырма.**

АПОФЕОЗ—еңиш билен гутаран бир хадысаны, оның гахрыманларыны васп эдйән дабаралы айдымлар ве шыгырлар. Абдысетдар Казының «Җеңнама» поэмасының соңунда шу хили шыгра душмак боляр. Шахыр шол шыгрында Эйран шасы Насретдиниң гошунына гаршы сөвешде түркменлериң газанан еңшини улы гөвнүҗошгунлык билен васп эдйәр. Хәзирки заманда бу термин драма эсерини соңлаян иң соңкы дабаралы ойны аңладяр.

АРГОТИЗМ—лексики серишделериң айратын бир гөрнүшидир. Арготизмлер башга адамлара дүшүндирмезлик максады билен белли бир топарың членлериниң уланан ве диңе шол топарың членлерине дүшнүкли сөзлер хем аңлатмалардыр. Булар чепер эсерде өрән аз душ гелйәр ве түркмен эдебиятында ёк диерликдир.

АРУЗ—арап ве парс диллериндәки поэзияда уланылян эсасы гошгы дүзүлиш системасы болуп, онда хер бир өлчегде богун санларының дең болмагындан башга-да, өлчегдәки узы-

ве гысга богунларың гурлушындакы тертибиң симметрик болмагы баш шертдир. Силлабик системада богунларың узын ве гысгалыгы ончаклы айгытлы роль ойнамаярлар. Эмма арузда богунларың ерлешиши узын ве гысгалыгы боюнча берк тертипли болмалы. Арузың өлчеглери илки арапларда, шол дилиң поэзиясының тежрибелери эсасында ве арап дилиниң ички канунларына лайыкда дөрейәр. «Гыясул лугат» сөзлүгиниң авторы Мухаммет Гыясутдиниң айтмагына гөрә, муны илки дөреден арап алымы Халыл ибни Ахмет болупдыр. Халыл шыгырлардакы богунлары анализ этмегиң ве өвренмегиң нетижесинде оларың гөрнүшлерини ве бири-бирлерине гатнашыкларыны кесгитлейәр. Өлчег бирлиги хөкмүнде буларың хер бирини белли бир сөзде жемлейәр. Ол сөзлере болса эфагыл дийип ат берйәр. Эфагылың саны он болуп, олар шу ашакдакылардан ыбаратдыр:

Фегулен, фагылен[1],
мефагылен, фагылан,
мустафгылен, мутафагылен,
мефагылетун, мустафагылен,
фагылатун, мефгулат.

Шуларың хер бири өлчег бирлиги хасап эдилйәр ве хер бириниң бирнәче гезек гайталанмагындан я-да икисиниң тиркешип гелмегиниң бирнәче гезек гайталанмагындан тутуш бир өлчег эмеле гелйәр. Меселем: фагылатун, фагылатун, фагылен бирликлериниң шу тертипде гелмеги «ремели муседдеси махзуф» диен өлчеги эмеле гетирйәр. Фагылатун бирлигиниң үч гезек гайталанмагындан «ремели муседдеси салым» диен өлчег эмеле гелйәр.

Гадымы аруз, алымларың айтмагына гөрә, ёкардакы өлчег бирликлериң, ягны эфагылларың хер бири ики бөлекден эмеле гелйәр. Ол бөлеклере «себеп» ве «ветед» дийип ат берйәрлер. Себеп ики харпдан эмеле гелен сөзлердир. Мунда сөзүң сонкы харпы сәкинли болмалы. Меселем: «бар, зер, нер» диен сөзлеринде болшы ялы. Арузда харплардакы астын, үстүн, отур сес хасап эдилмейәр. Муңа гөрә-де ёкаркы сөзлер арап-парс язувында ики харп билен аңладыляр. Соңы сәкин билен гутарян ики харпдан эмеле гелен шуның ялы себеплере хафиф (еңил) себеп дийилйәр. Ики харпдан эмеле гелип, хер ики харп хем херекетли болса, оңа сакыл (агыр) себеп дийилйәр.

Меселем, «неме, чеме, дүме» ве ш. м. Сөзлериң соңунда ге-

---

[1] М. Гыясутдин. «Гыясул лугат», 288-нжи сах.

лип, арап харпы билен берлен «е-х» сеси харп хасап эдилмән, диңе херекет хасап эдилйәр.

Ветед үч харпдан эмеле гелен сөзлердир. Эгер ол харпларың соңы сәкинли болса, оңа ветеди-межмуг дийилйәр.

Меселем: «Чемен, темен, семен» сөзлеринде болшы ялы.

Бу ерде хем харпларың санында арап язгысына эсасланылйәр. Эгер ветедиң ортасында гелйән харп сәкинли болса, оңа ветеди-мефрук дийилйәр. Меселем: «Ләле, бала, жала, вала» сөзлеринде болшы ялы. Арузда узын чекимлилер херекет хасап эдилмән, сәкинли харп хасап эдилйәр. Кәбир аруз алымлары себеби үче бөлйәрлер: хафиф еңил, сакыл агыр, мутаввессит орта. Орта себеп бир херекетли ве ики сәкинли сөзлердир. Меселем: «кәр, бар, дар, зар» диен сөзлерде болшы ялы. Шейле хем ветеди-де үч бөлйәрлер. Шоларың үчүнжиси ветеди-кисретдир. Булар ики сәкинли ве ики херекетли сөзлердир. Меселем: «Жахан, нахан» сөзлеринде болшы ялы. Эфагылың хер бири, ягны өлчег бирликлериң хер бири шу бөлеклериң гатышмагындан, бирлешмегинден эмеле гелйәр. Меселем, фагылатун бирлиги ики саны еңил себепден ве бир ветеди-мефрукдан эмеле гелйәр. Фагылан бирлиги бир межмуг ветедден ве ики саны еңил себепден эмеле гелйәр. Арузың иң башлангыч эсаслары — яңкы гөркезиленлер көне ылмың дүшүндиришидир. Ол хәзирки заман окувчысына ве окыжысына дүшнүкли дәл. Шуңа гөрә-де биз көне ылмың дүшүндириши боюнча элементар маглумат бермек билен канагатландык. Умуман, аруз түркмен поэзиясында ровач система дәлдир. Шунуң үчин онуң үстүнде герегинден артык сөз узалтмак артыкмач болса герек. Аруз арап ве парс диллериндәки поэзия махсус квантатив гошгы дүзүлиш системидир. Ёкарда гөркезилип гечилиши ялы, аруздакы өлчеглериң, ягны стопаларың эмеле гелмегинде узын ве гысга богунларың өзара сазлашып гелмеги эсасы роль ойнаяр. Стопаларда көпленч узын богунларың саны көп боляр. Бу арап ве парс диллериниң өз ички айратынлыгындан гелип чыкяр.

Аруздакы гошгуларда богунлар үч хили болярлар, гысга, узын ве хас узын богун. Хер бир гысга чекимли, меселем, «е, а, о» я-да бир гысга чекимли билен бир чекимсиз сеслер. Меселем, «ол, ке, бу» гысга богун хасап эдилйәр. Узын чекимлилериң еке өзлери геленде-де, я бир чекимсиз сес билен гошулып геленлеринде-де, олар узын богун хасап эдилйәр. Меселем, «аз, о, а, ба» ве ш. м. Узын богунлар бир гысга чекимлиниң ортада ве ики саны чекимсиз сесиң ики гапдалда гелмеги билен хем эмеле

гелйәрлер. Меселем: «гел, бер, дек, гүл, чөл» ве ш. м. Арузда хер бир чекимсиз сес, меселем, «к, п, р, д» ве башгалар ярым чекимли хасап эдилйәр. Оларың икиси бирлешенде, бир чекимлә барабар болуп дуряр. Мысал гетирилен ёкаркы сөзлерде бир чекимли ве ики саны ярым чекимли бар. Шоңа гөрә-де шейле богунлар узын богун хасап эдилйәр. Хас узын богунлар ики саны ярым чекимлиден, ягны ики саны чекимсиз сесден ве бир саны узын чекимлиден эмеле гелйәрлер. Меселем, «бар, дар, зор, хор, яр, пир, гыр» сөзлеринде болшы ялы. Умуман, чекимсиз сеслер шыгрың лабызлылыгында тәсирлидир. Меселем: «Билбил перини гырган бир гунча дахан сен, сен» диен сетирдәки «гырган» сөзүни «гыран» дийип окасак хем, шыгрың богун саны чекимлилер җәхтден кемелмейәр. Шейле-де болса, «г» сесиниң ёклугы өзүни дуйдуряр. Шейле фактлар богнуң хиллерини кесгитлемекде чекимсизлериң ролуны айдың гөркезйәр. Диймек, ёкардакы хас узын богунлы мысалларда узын чекимлилериң ики гапдалында ики саны ярым чекимлиниң гелмеги богны хас узын богна өврүйәр. Шейлеликде, бу үч саны богунларың арагатнашыгы айдыланда, талап эдилйән вагт боюнча 1:2:3 санларың арагатнашыгы билен дең гелйәр.

Арузын метрикалары гаты көп, йөне шоларың хеммеси диен ялы белли өлчеглериң дүрли-дүрли гайталанмагындан эмеле гелйәр. Олары ашакдакы бәш саны просодики конструкциялар боюнча бөлмек мүмкин. («Советское востоковедениеден» алынды).

А. ◡——◡——◡——◡——
Б. ◡———◡———◡———◡———
В. ◡◡——◡◡——◡◡——◡◡——
Г. ◡—◡—◡◡——◡—◡—◡◡——
Д. ◡—◡——◡◡—◡—◡——◡◡—

Метрлер аруз өлчегинде нәче көп-де болса, оларың өлчег бирликлери шу ёкарда гөркезиленлерден чыкып гитмейәр. Олар шу өлчег бирликлериниң дүрли-дүрли гайталанмагының хасабына көпелйәрлер. Парс дилиндәки поэзияда ашакдакы өлчеглер хас йөргүнлидирлер. Оларың хеммеси хем аслында ёкаркы бәш эсасдан угур алярлар[1].

1. А. ◡——◡——◡——◡——мутакарриби мусамманы салым.
2. А. ◡——◡——◡——◡— мутакарриби мусамманы махзуф.
3. Б. ◡———◡———◡———◡———хазажы мусамманы салым.
4. ◡———◡———◡——хазажы мусаддасы махзуф.

[1] «Советское востоковедениеден» алнан шу өлчег шекиллерини автор бейлеки чешмелер билен деңешдирип, барлап гөрениңден соң алды.

5. —◡——◡——//——◡——◡—ражазы мусамманы салым.
6. —◡——◡——◡——◡——рамалы мусамманы махзуф.
7. —◡——◡——◡— —рамалы мусаддасы махзуф.
8. В. ◡◡——◡◡——◡◡——◡◡— —рамалы мусаммани махбуни махзуф.
9. —◡——◡◡——◡◡— —рамалы мусаддасы махбуны махзуф.
10 ——◡——◡——‖——◡——◡——хазажы мусамманы ахрабы макфуф махзуф.
11. —◡◡——◡◡——◡— — сәрйи мусаддасы метвйи мовкуф.
12. Г. ◡—◡—◡◡——◡——◡—◡◡——мужтесси мусамманы махбун.
13. ◡—◡—◡◡——◡—◡—◡◡— мужтесси мусамманы махбуны махзуф.
14. —◡◡——◡—‖—◡◡——◡—мунсерихи мусамманы метвйи мовкуф.
15 —◡◡——◡——◡◡—◡◡мунсарихи мусамманы метвйи менхур.
16. —◡——◡—◡—◡◡— хафифи мусаддаси махбуни махзуф.
17. ——◡—◡——‖——◡—◡—— — музарйи мусамманы ахраб.
18. ———◡—————◡———музарйи мусамманы ахрабы макфуфы махзуф.
19 Д.—◡◡——◡——◡—‖—◡◡——◡—◡— ражазы мусамманы метвйи махбун.
20. ◡◡——◡——‖◡◡——◡—— рамалы мусамманы мешкул.

АРУЗ —аруз системинде язылан шыгырларда бейтиң биринжи сетириниң иң соңундакы рүкн ве иң ахыркы стопадыр.

АРХАИЗМ — Серет: **историзме ве архаизме.**

АССОНАНС — шыгырда чекимли сеслериң өзара сазлашмагыдыр. Ассонанс узын чекимли богунларда хас айдың дуюляр. Меселем:

«Языгым ят эдип, якам чәк эдип,
Сәхер налыш билен болдум гирянa».

(Магтымгулы).

диен сетирлерде «язык, ят, яка» сөзлердәки узын чекимлилериң сазлашыгы ялы.

«Агсагың элинден алсаң агажын.
Яман дерде дүшер, тапмаз алажын»

(Магтымгулы).

диен шыгрың биринжи сетиринде хем дөрт саны сөзүң башындакы чекимлилер сазлашып гелйәрлер.

АТАЛАР СӨЗИ—халк дөредижилигиниң шахырана гөрнүшлеринден бири болуп, адам дурмушында асырларың тежрибесинде догрудыгы субут эдилен яшайыш кануныны гөнүләп я-да образлы беян эдйән чуң манылы, формалы афоризмлердир. Меселем: «Ишлемедик — дишлемез». Бу ерде ятып иймеклигиң мүмкин дәлдиги гөни айдыляр. Эмма шу маны «Ятан өкүзе ийм ёк» диен сөзде образлы беян эдилйәр. Аталар сөзүниң тематикасы дурмушың байдыгы ялы өрән байдыр. Темасына га-

рамаздан, оларың хеммесинде дурмуш ягдайыны гөркезмек билен бирликде вагыз-несихат хәсиети хем бар. Меселем: «Ярындан айрылан еди йыл аглар, юрдундан айрылан өлинчә аглар». «Улусы болмадыгың кичиси болмаз». Эмма аталар сөзүниң дидактик хәсиети хемме вагт йүзленме формасында йүзе чыкман, эйсем, көпленч факты беян эдип гөркезмек формасында йүзе чыкяр. Аталар сөзи кәмахаллар бир поэтик сөзлемден, кәмахаллар болса параллелизм хөкмүнде гураляр. Аталар сөзи түркмен халк дөредижилигинде фольклорың гадым гөрнүшлеринден бири болуп, онуң ирки нусгаларына язув эдебиятда XI асыр ядыгәрлиги Махмыт Кашгарының «Диваны-лугаты-эт-түрк» сөзлүгинде душмак боляр.

АФОРИЗМ—умумылашдырыжы хәсиетли анык бир пикириң гысга хем өрән чепер формада беян эдилмегидир. Меселем: «Өзүңи сүйт билгил, достуңы гаймак» Кәтиби, «Кырк йыл мая гезенден, бүтин бир йыл нер гезгин» Молланепес, «Гарып янар харамының одуна» Магтымгулы, «Гарк болар дийрлер шоңа ким, ики гәмини тутан» Кемине, «Улы илиң адына ашык боланың дүнйә үчин йүрегинде гам болмаз» Зелили ве ш. м. Накыллар ве аталар сөзлериниң хеммеси диен ялы афоризмлердир.

А'ШЫК—азербайжан халкында халк айдымчысына, халк багшысына айдыляр. Бу термин такмынан XIX асырың биринжи ярымындан өң түркмен халкында багшы сөзүниң манысында уланылыпдыр. Меселем, Ашык Айдың «Гөроглыда», «Шасенем-Гарыпда», «Нежебогланда» мешхурдыр.

«Ашык Ахмет айдар көңлүнде барын,
Агтарып тапмадым гарып мыдарым,
Чыкаргыл көңлүнден алмадык ярын,
Гитме, Хемра, гитжек ёлларың дашдыр».

диен сетирлериндәки Ашык Ахмет «сөйги» манысында дәл-де, багшы манысында, ягны «Ахмет багшы» манысындадыр. «Гөроглудан» ве «Нежебоглaндан» белли болшы ялы, соң-соңлар дин хадымларының тәсири астында «ашык» сөзи дин реңкине боялып башлаяр. Ол халк айдымчысы диен маныны аңлатмакдан барха дашлашяр. Шу себәпли «багшы» сөзи соң-соңлар «ашык» сөзи билен чалшырылыпдыр дийип чакламак мүмкин.

Б

БАГЛАЙЖЫСЫЗЛЫК—чепер сөз гурлушында сөзлериң арасындакы зерур баглайжылары ташлап, язувда оларың дерегине отур гоюп, айдыланда, хең ве дынгы билен баглап уланмакдыр.

Меселем:

«Инче бил, ширин зыбан, кепдер топукдыр, газ боюн,
Сакласын алла пенасында яман сөзден сени».
(Магтымгулы).

Баглайжыларың ташланмагы көпленч деңдеш агзаларын ве деңдеш сөзлемлериң арасында боляр. Умуман, түркмен дили өзүниң ички айратынлыклары боюнча баглайжылара мәтәч болмадык дилдир. «Ве, хем, я» ялы баглайжылар түркмен дилине башга диллерден гирен баглайжылардыр.

Шуларың биринжи ве икинжисини көп уланмаклыгың чепер эсериң дилини докладың, беяннаманың, ылмы китабың дилине якынлашдырмагы мүмкин. Түркмен дилиниң баглайжылар барада гатнашыгы шейле боландыгы үчин, чепер эсериң дилинде, поэтики сөз гурлушында баглайжысызлык тебигы суратда дили салдамлы, акымлы эдйәр ве гөзеллешдирйәр. Ене бир мысал:

«Эртирми, агшаммы, гүндизми, гиже,
Сайгарып болмаяр хованың йүзүн,
Чапгынлы ягыны, иңлевүк ели
Ядыңа дүшүрйәр харасат сөзүн».
(Ш. Кекилов).

БАГЛАНЫШ—эпик эсерлерде баш гахрыманы илкинжи гезек гөреш мейданына гиризйән вака ве эпизоддыр. Багланыш баш гахрыманың өз гаршыдашлары билен илкинжи чакнышыгы хем болуп билер. Багланыш гахрыманың илкинжи кешбини ачяр, онуң ымтылышыны, максадыны гөркезйәр. Багланыш бүтин сюжет довамында яйбаңланян ваканың эсасыны, башлангыжыны эмеле гетирйән илкинжи вака, биринжи конфликтдир. «Айгытлы әдим» романындакы Артык билен Халназарың арасында мирап сайлавында мираплыгың үстүндәки илкинжи гаршылыгы эсериң багланышы хөкмүнде гөркезмек болар. Бу оба мөчбериндәки чәкли гаршылык соңкы вакаларда өсүп, социал-сынпы гаршылыклара өврүлйәр. Б. Сейтәковың «Доганлар» романындакы багланыш зәхметкешлер билен Жүнейит ханың топарының арасында гурлушыкда башланан гаршылыклар ве эпизодлардыр. Багланыш билен сюжетиң соңкы өсүшинде гахрыманларың башдан гечирйән конфликтлериниң арасында белли мотивировка болмалыдыр. Багланышың мазмунының социал әхмиети гахрыманларың шахсыет мертебесини кесгитлемекде, оларың овнук затлар биленми я-да жемгыетчилик меселелери биленми гызыкланян адамлардыгыны гөркезип билмеклигине

баглыдыр. Багланышың хөкманы суратда типик ве реал болмагы зерур. Меселем: «Айгытлы әдимде», «Ганлы саканың соңунда» багланыш шол дөвүр үчин өрән типик ер-сув меселесиниң үстүндәки ёкары гатлак билен дайханларың арасында болян гаршылыклардан башланяр. Багланышың хемме халатда гаршылык билен башланмагы хөкман дәл. Меселем: Гоголың «Өли җанлар» романында Чичиковың губернаторыңкыда Собакевич, Ноздрев ве башгалар билен таныш болшуны, илкинҗи мейдана гирен пурсатындакы шу хадысаны эсериң багланышы хөкмүнде гөркезмек болар.

БАГЫШЛАМА—китабың илки башында ерлешдирилйән язгы болуп, ол язгыда автор өз якынларындан бирини хорматламак ве онуң адыны эбедилешдирмек нијети билен өзүниң зәхметини иң оңат совгат хөкмүнде оңа хөдүрлейәр. Н. Г. Чернышевский «Пролог» диен романының башында «Посвящается той, в которой будут узнавать Волгину» дийип, өзүниң бу романыны дүнйәде иң якын, иң сөйгүли адамсы, өмүрлик ёлдашы О. С. Чернышевскә багышлаяр.

БАГШЫ—түркмен халкында халк айдымларыны дутарың сесине гошуп ерине етириҗи профессионал айдымчыдыр. Багшы революциядан өңки дөвүрде, метбугатың ёк заманында халк дөредиҗилигини ве шахырларың гошгуларыны халк арасында эсасы яйрадыҗы болупдыр. Ол шахырларың гошгуларыны хеңе салып, халкың арасында айдыпдыр. Багшы көне дөвүрде хем айдыҗы, хем халк композиторы болупдыр. Багшы тутуш дессаны әхли гошгулары билен ятдан билипдир. Обадан-оба гезип, зәхметкешлериң арасында оларың кысса бөлүмини гүррүң берип, шыгыр бөлүмини болса дутара гошуп, айдым хөкмүнде ерине етирипдир. Багшы еке бир ерине етириҗи ве композитор болман, эйсем, халк дессанларының гөпүден-гөпи дөредиҗиси хем болупдыр. Энтек авторы нәбелли энчеме дессанларың авторларының багшылар боландыгыны чакламак мүмкин. Халыпа багшылардан Алы багшы, Шүкүр багшы, Човдур көр, Магтымгулы, Сахы Җепбар ве башгалар халк арасында гиңден таналяр.

БАЛЛАДА—гөврүми боюнча хекая якын, сюжети дартгынлы хадысадан гуралан ве сетирлери гүйчли лиризм билен хемра болан, кичирәк гөврүмли, шыгырлар билен язылан эпик эсердир. Меселем, тәҗик шахыры Миршекериң «Кремль йылдызлары хакында баллада» диен эсери. Бу терминиң мыдама хемме ерде дурнуклы бир манысы болмандыр. Меселем, илки гелип чыкышында ол Гүнбатарда танс билен ерине етирилйән

лирики айдымлары аңладыпдыр. Соң-соңлар ол хайсы-да болса бир зат хакында гүррүң берйән, айдым эдилип айдылян шыгырлары аңладыпдыр. Ол дүрли вагтда дүрли юртда дүрли маныны аңладыпдыр.

БАСНЯ — дурмушы аллегорик хәсиетде суратландырян, халк дөредиҗилиги эсасында язылян, көпленч шыгыр формасындакы кичи гөврүмли эпики эсер, кичиҗик хекаядыр. Басня гатнашыҗылар көпленч хайванлар боляр. Хер хайван бир адам ахлагының символы болуп гелйәр. Узак асырлар довамында хайванларың хәсиетини сынламак эсасында оларың хер бири барада адамларың аңында бир айратынлык дөрәпдир. Меселем, тилки — хилегәр, товшан — горкак, шир — мерт, мөҗек—ачгөз, шагал — огры, ит — вепалы ве ш. м. Шу ве шуңа меңзеш айратынлыклар хайванларың кешбинде басняда адам ахлагының векили болуп чыкыш эдйәрлер. Басняда хем чепер эсериң бейлеки гөрнүшлери ялы эсасы херекет эдйән ахлакдыр. Хайванлар болса адамың ахлагыны гөтериҗи болуп, адамың орнуны чалшырып гелйәрлер. Хакыкатда, басняда тилки-де, товшан-да, мөҗек-де, хич бир хайван-да ёк. Диңе мораль ве адам бар.

Басняның хәсиетлендириҗи айратынлыкларындан бири онуң сатирики хәсиетидир. Басня сатираның өзболушлы бир гөрнүши хөкмүнде жемгыетдәки говшак, дурнуксыз, бетниет ахлакларың, хадысаларың үстүнден гүлйәр. Олары паш эдйәр, масгаралаяр. «Сатира ве киная — ине басняның баш айратынлыгы» дийип, Белинский гөркезйәр. Белинский сатирики нешдери болмадык, өвүт бериҗи дидактики басняны эдебиятың гөрнүши хасап этмейәр. Ол шейле язяр: «Бизиң заманымызда басня поэзияның дидактики жанры хөкмүнде догрудан хем жанр болмакдан галды. Эмма басня сатира хөкмүнде хакыкатдан хем поэзияның хакыкы жанрыдыр... Дидактики басня мазмуны боюнча тукат жанрдыр, оңа талант сарп этмек топуң агзыны серчелере өврүп атан ялыдыр. Эмма басня сатира хөкмүнде, энтек бу угурда талантлы, акыллы адамлар дөрәп дуран махалында, поэзияның гөзел жанрларындан биридир.»[1].

Диймек, басня өзүниң гөзел формасыны диңе сатирики мазмунында тапяр, себәби паш эдиҗи, авулы, нешдерли сатира морала, ахлага байдыр. Белинский Крыловың басняларына баха берип, онда умуман адамың дәл, эйсем, ондакы адамың рус адамсыдыгы-да мәлим боляр дийип язяр. «Кимдир бири хачандыр бир вагт Крыловың басняларындакы айы рус айысы,

---

[1] В. Белинский. Эсерлер, М., 1950, 360-нжы сах.

товук хем рус товугы дийипди. Бу сөзе хеммелер гүлүшдилер. Мунуң өзи гүлкүнч формада айдылан болса-да, чынлакай эсасдыр. Крыловың иң оңат басняларында айы-да ёк, тилки-де ёк. Бу хайванлар бар ялы гөрүнйән болсалар-да, хакыкатда ёк. Оларда адам бар, адам херекет эдйәр, онда-да рус адамы». Шейлеликде, Белинскиниң пикирине гөрә, эдебиятың бейлеки гөрнүшлеринде болшы ялы, баснядa хем авторың милли кешби ве милли ахлак өзүниң ызыны галдыряр.

Басня формасы боюнча язув эдебиятда көпленч шыгырларда язылып, фольклорда, прозада болса сада дилде айдыляр. Бу ягдай, элбетде, «көпленч» сөзүни уланмак шерти билен догрудыр. Язув эдебиятда хем прозада язылан баснялара душмак боляр. Дидактики баснялардa идеяны, нетиҗәни жемлейҗи соңлама я-да гириш боляр. Кәмахаллар буларың хич бири хем болмаяр. Беян эдилен мазмундан кануны нетиже гелип чыкяр.

Эдебиятың басня жанры греклерде гадымы дөвүрлерде эмеле гелипдир. Барып бизиң эрамыздан өңки VI асырда авторы Эзоп дийлип гөркезилйән дидактик хем сатирики хәсиетли бир топар басняларың йыгындысы дүзүлйәр. Бу басняларың энчемесиниң сюжетлери соңкы авторларда яңадан ишленилипдир. Рус эдебиятында басня XVIII асырда Кантемир, Сумароков, Димитров ялы авторларың дөредиҗилигинде башланяр. XIX асырда Крыловың дөредиҗилигинде басня өзүниң халкылыгы, догручыллыгы, йити сыясы-сатирики хәсиети билен ёкары дережеде өсйәр.

Гүндогар халкларының эдебиятында хем басняның гадым тарыхы бардыр. Барып сасанидлериң дөврүнде иң гадым баснялар йыгындысы «Келиле ве Димне» хинди дилинден пәхлеви дилине гечирилйәр. Мунуң көп баснялары Орта Азия ве бейлеки халкларың арасында гүйчли яйрапдыр. «Келиле ве Димнәни» Рудакы тәзеден ишләпдир. Ондан соң Насыр Хусров, Заканы, Нызамы, Кашыфы ве башгаларың дөредиҗилигинде, айратын хем Җамы ве Кашыфыда басня гүйчли өсйәр. Түркмен халк дөредиҗилиги басня гаты байдыр. «Буз үстүнде тозан арама», «Акылсызҗа токлы», «Алданан мөжек», «Ёлбарс ве сычан» ялы башга ш. м. көп баснялар халк арасында мешхурдыр. Басня XVIII—XIX асыр түркмен эдебиятында ровачланмандыр. XX асырың башындакы эдебиятда шахыр Молладурды бу жанры ишләп («Яланчы») башлаяр. Басня түркмен совет эдебиятында урушдан соңкы йылларда эп-эсли өсди. Халк шахыры Ата Салыхың «Ёлбарс ве Тилки», «Шагал ве Хораз»

диен баснялары ве башгалары бу жанрың түркмен эдебиятында жанланяндыгыны гөркезйәр.

БАСЫМ—шыгыр я башга бир текст окалан махалында, сес зарбының бир сөзе я-да сөзүң белли бир богнуна дүшмеклигидир. Башгача айданында, текст окаланда, бир сөзе я-да сөзүң бир богнуна дүшйән сес толкуны, сес зарбыдыр. Басым бирнәче везипәни ерине етирйәр. Ол белли бир сөзе дүшенде, окыжының эмоционал дүнйәси билен баглы боляр ве шол сөзе диңлейжиниң үнси гөнүкдирилмек исленйәр. Басым богна дүшен махалда, ол хең басымы боляр, сөзи хәсиети боюнча кесгитлейәр, аныкляяр, олара сораг, жоган я-да йүзлениме ве шулара меңзеш хәсиет берйәр. Әхли сөзлеринде басым хәсиети бар диллерде болса басым гөнүден-гөни шыгыр өлчеглерини эмеле гетирмекде гатнашяр. Серет: **стопа, өлчеге** ве ш. м.

БАШАША ҚАПЫЯ—сетираша сазлашян сөзлер, сөз бөлеклери ве капыялардыр, ягны биринжи сетириң үчүнжи ве икинжиниң дөрдүнжи билен капыялашмагыдыр. Бу капыя көпленч дөртлемеде боляр, шейле хем көпленч эпик эсерлери язмак үчин уланыляр. Ата Атажановдан бир мысал:

«Мен хем сениң бир пеналы зүрядың,
Нәче гыйылсам-да, гусса батамок.
Маңа ылхам берйәр мәхрибан адың,
Гол говшурып, басырнып, бош ятамок».

Я-да:

«Залдан-зала бараи ювашжа йөрәп,
Ызарлап гечмишиң агыр йылларын.
Гөрйәрин, тупанлар ичинде дөрәп
Коммунистлең гечен гөреш ёлларын».
(Ш. Б о р ж а к о в).

БАШ ҚАПЫЯ — Бири-бириниң ызыны ызарлап гелйән сетирлериң башындакы сөзлериң сес тайдан сазлашмагыдыр. Баш капыя, адатда болшы ялы, сетирлериң соңунда болман, башында боляр. Шейле капыялара түркмен поэзиясында көпленч дөртлемәниң рефрени болуп гелен сетирлерде душмак боляр. Меселем:

«Сабаның сергин чагында
Өвсер гара зүлпүң сениң.
Сәхер вагты, даң чагында
Товсар гара зүлпүң сениң,
(«Г ө р о г л ы»).

диен сетирлерде «өвсер» ве «товсар» сөзлериниң капыялашышы ялы. Бири-бириниң ызыны ызарлап гелйән сетирлерде бу капыя

гаты аз душмак боляр. Душ геләенде-де, синтаксис тайдан меңзеш гуралан сетирлерде душ гелйәр. Меселем:

> «**Тапындыр** хер ерде еке-иккини,
> **Чекиндир** билине гайыш чекини,
> Алындыр элине дашлы сокыны,
> Яңамын, депәмден урар гарыплык».
> (Кемине).

Я-да:

> «**Сүлейман** хөкүми гер болса сенде,
> **Сәйүнхан** салама гелсе хер гүнде...»
> (Кемине).

Бу ягдайда баш капыдан баңга сетирлериң соңунда хем капыяның болмагы хөкманыдыр. Эмма дөртлемәниң рефрени болуп гелйән сетирлерде капыя башда болса, капыдан соңкы сөзлер диңе гайталанярлар ве баңга капыя болмаяр. Меселем:

> «**Гыш** хем болса аглап гечер халымыз».
> «**Гүйз** хем болса аглап гечер халымыз».
> (Магтымгулы).

БАЯН — гадымы рус халкында айдымы хем дүзйән, хем халк арасында ерине етирйән шахыр ве халк багшысы.

БЕДИХЕ — бада-бат, тайярлыксыз шыгыр айтмакдыр. Теймуритлер дөврүнде яшап гечен шахыр Сүлейман бедихе айтмакда гаты өкде болупдыр. Серет: **эртижала**.

БЕЙТ — Гүндогар халкларының поэзиясында хер бенди ики сетирден ыбарат ве хер ики сетири өзара капыялашян шыгыр формасыдыр. Бейик тәҗик-парс шахыры Фирдөвсиниң «Шанама» эсери бейтлерден языландыр. Классыкы эдебиятда бейтлер билен көпленч сюжетли эсерлер язылыпдыр. Хәзирки заман эдебиятында шахырың дөредиҗилигиниң мукдары сетирлериң саны билен өлченйән болса, классыкы эдебиятда бейтлер билен өлченипдир. Меселем: Фирдөвсиниң «Шанамасы» алтмыш муң бейтден ыбаратдыр.

БЕЛЛЕТРИСТИКА — проза билен язылан чепер эдебиятың хемме гөрнүшлерини өз ичине алян ве олары өзбашдак жанр хөкмүнде бейлеки жанрлардан тапавутландырян аңлатмадыр. Роман, повесть, хекая ве башгалар беллетристика гирйәрлер.

БЕНТ — лирики эсери тутушлыгына аланыңда, бүтеви

эсердир. Бу бүтеви эсер бөлеклерден эмеле гелйәр. Бөлеклер мазмун ве форма тайдан бири-бирине берк баглы боланы үчин, хеммеси билеликде бир бүтеви эсери эмеле гетирип билйәрлер. Бөлеклериң бири-бирине баглы болмагына гарамаздан, бүтеви органың бир агзасы болмагына гарамаздан, өзлери хем екелегине аланында-да бүтевидирлер, гутарныклы ве өзбашдакдырлар. Олар маны ве мазмун тайдан-да, форма тайдан-да өзбашдак хем бүтевидир. Меселем: Магтымгулының «Болмаса» диен шыгрындан ашакы бөлеги алалың.

«Хак хер киме бир ягшы яр бермәндир,
Сөзи ахдыр, ичи долы армандыр,
Йүз яшаса, бәш гүн өмүр сүрмәндир,
Хер кимиң мынасып яры болмаса».

Бу дөрт сетир «Болмаса» шыгрының ичинде бейлеки дөрт сетирлерден тапавутланян, өзбашдак, гутаран ве бүтеви бөлекдир. Нәме үчин бүтеви? Биринжиден, онуң бүтевилиги мазмунындадыр. Дөрт сетир бирликде хер бир бейлеки дөрт сетириң беян этмейән мазмуныны беян эдйәр. Бу оларың мазмун тайдан бүтевилигидир. Форма тайдан бүтевилиги, биринжи нобатда, олара капыялар берйәрлер. «Бермәндир, армандыр, сүрмәндир» ялы капыялашян сөзлер сетирлериң хеммесини бирлешдирип, олары бир типе өвүрйәр. «Хер кимиң мынасып яры болмаса» диен сөзлер болса бу бөлеге гутарныклылык берйәр, бөлеги мазмун тайдан-да, форма тайдан-да гутаряр, кәмиллешдирйәр. Шондан соң шу бөлегиң логики довамы болан башга бир бүтеви бөлегиң гелмеги кануны болуп дуряр. *Диймек, бент шыгыр бөлеклеридир. Шыгрың башындан аягына ченли гайталанян, мазмун хем форма тайдан бүтеви, гутарныклы өзбашдак, эмма бири-бириниң кануны довамы болан ики я-да бирнәче сетирден ыбарат типдеш бөлеклердир.*

Шейлеликде, бентлериң везипеси өзбашдак мазмуны ве пикири билеликде беян эдйән ики я-да бирнәче шыгыр сетирлерини жемлемекден ве олары бир бүтеви бөлеге өвүрмекден, адамың пикирине гутарныклылык, башга пикире гечмәге мүмкинчилик бермекден, шыгрың өсүшини мотивлешдирмекден ыбаратдыр. Онуң гелип чыкышы хем адамың шу талаплары билен багланышыклы болса герек. Бентлериң гөрнүшлери бирнәче сетири бир бөлеге жемләп билйәндиги билен ве кәмахаллар капыяларың нәхили ерлешендиги билен кесгитленилйәр. Түркмен поэзиясында иң йөргүнли ве хас гадым дөвүрлерден довам эдип гелйән бент гошук я-да гошгудыр. Мунуң хер бенди дөрт

сетирден ыбарат боляр. Шонуң үчин бу бенди кәмахаллар арап термини мураббаг (дөртлеме) сөзи билен хем аңладярлар. Хәзирки заман терминологиясында дөртлеме дийип хем алярлар. Бу бент лирики гошгы үчин Гүндогар поэзиясында хас кәмиллешен бентдир. Бу бентде язылан шыгырларда илки билен гириш бенди боляр. Гириш бендиндәки сетирлер көпленч *а, б, а, б* шекилинде капыялашярлар. Кәмахаллар болса *а, б, в, б* шекилинде хем гелйәрлер. Гириш бенди шыгра башлангыч берйәр. Башлангыч болса хер бир бүтеви хадысаның зерур шертидир. Гириш бендинде шахыр окыжының пикирини, дыкгатыны эсериң соңкы бөлеклерине, мазмунына, формасына тайынлап гойяр. Гириш бендинде окыжы пикириң, мазмуның башлангыжы, шыгыр формасы, нәхили рефренлер билен душушжакдыгыны билйәр. Гириш бенди болмаса, шыгрың нәхили башланандыгыны, хачан башланандыгыны, нәче бендиң ёкардан «ташланандыгыны» окыжының билмеги мүмкин дәл.

Гириш бөлүми сунгатың бейлеки гөрнүшлерине хем махсусдыр. Меселем, саз сунгатында я-да айдымларда болшы ялы. Мары гөлли теке халылары көпленч өзүниң гиришини гушдырнак билен башлаяр. Гириш, башлангыч хер бир гутаран, бүтеви хадыса ве сунгат эсери үчин зерур шертдир. Гошукда хем гириш бенди зерур шерт болуп, ол сунгатың бейлеки гөрнүшлеринде болян гириш бөлүмлериниң везипесини ерине етирйәр. Гириш бендинден соңкы бентлер *а, а, а, б; в, в, в, б; г, г, г, б; д, д, д, б* шекилинде капыялашярлар. «Б» харпы билен аңладылан дөрдүнжи сетирлер, башгача айданында, рефренлер бендиң гутаранлыгыны ве башга бендиң башланжакдыгыны ыглан эдйәрлер. Хер бендиң өзбашдак ве бүтеви болмагы билен бирликде бир-бирине мазмун тайдан берк баглы болуп, тутуш эсери эмеле гетирйәндигини ёкарда айдыпдык. Түркмен классыкы поэзиясындакы дөртлемелерде бентлериң өзбашдаклыгы, бүтевилиги хас гүйчли, кәмахаллар бүтинлей өзбашдак-да болуп дурярлар. Меселем, ёкарда гөркезилен «Болмаса» шыгрындан ашакы ики бенди гөрелиң.

«Дүнйәде аңлардан аңламаз кәндир,
Билмезлер бир бела, биленлер жандыр,
Ол йигитлер адам дилли хайвандыр,
Сөз аңмаса, хем ыкрары болмаса».

«Хак хер кимe бир ягшы яр бермәндир,
Сөзи ахдыр, ичи долы армандыр.
Йүз яшаса, бир гүн өмүр сүрмәндир,
Хер кимиң мынасып яры болмаса».

Мәлим болшы ялы, биринжи бентде шахыр «билен» ве «билмези» бири-бириниң гаршысында гойяр. Надана баха берйәр. Икинжи бентде болса яры душмадык хакында гүррүң эдйәр. Хер бент өзбашына. Олары шыгрың хәсиети бирлешдирйәр. Мазмунлар башга-башга болса-да, олары бир адамың сынландыгы хем бир адамың рухы айратынлыгы ол сетирлери бирлешдирйәр, хем капыялар бирлешдирйәр. Ёгсам, әхли бентлер бир ваканы гөркезмәге багышланмандыр. Кәбир бентлерде, хер бир сетирде хем өзбашдаклык, гутарныклылык дуюляр.

Меселем:

«Бир пул дүшсе бир үфласың элине.
Гөвсүн ачып гезер гышың елине,
Хырыдар болсаңыз гыза-гелине,
Эдебин, экрамын, отуршын гөрүң».

Бу бент өзүниң мазмуны боюнча биринжи ики сетирде үфлас хакында ве икинжи ики сетирде гыз-гелин хакында гүррүң берйәр. Шейлеликде, хер сетириң өзбашдак хәсиети гүйчленйәр. Эмма сетирлериң өзбашдаклыгы тутуш шыгрың бутеви дәлдигини аңлатмаяр. Сетирлериң өзбашдаклыгы шыгрың даргамагының хасабына дәл. Шыгрың хемме сетирлерини онуң лейтмотиви бирлешдирйәр. Хер бир предмете, хадыса, ахлага баха бермек үчин оны оңат, мазмуны боюнча танамак үчин оларың баш айратынлыкларына эсасланылмагы шахыра догры баха бермегиң шертидир. Ине шу идея әхли өзбашдак, гутарныклы сетирлери, бай мазмунлы бир бүтеви эсере өврүйәр. Бу дөртлемәниң рүстем тарапыдыр. Дөртлеме өзүниң он бир богун өлчеги билен хер бир сетиринде хер бир пикири берип билмәге укыплы, өлчегиниң узынлыгы тайдан иң кадалы, адамың дем алшына лайык гелйән формадыр. Ол үч саны капыяны берйәр-де, дөрдүнжи билен япып гойберйәр. Окыжа лезет алмага етерлик мүмкинчилик берйәр. Оны ядатмаяр, өз вагтында тәзе капыя гечип, башга бир гүл ысгадяр. Элбетде, дөртлеме өз-өзүнден, талантсыз шахырда-да идеал болуп билер дийип пикир этмек болмаз. Шыгрың әхли формаларында онуң хили биринжи нобатда шахырың зехинине ве гайры айратынлыкларына баглыдыр. Түркмен поэзиясында хас көп йайран бентлериң бири-де месневи я-да икилемедир. Бу бент өзүниң гелип чыкышы боюнча тәҗик-парс эдебиятына дегишлидир. Месневиниң эсасы айратынлыгы онуң ики сетирден ыбарат болуп, *а, а; б, б; в, в; г, г* формада капыялашянлыгыдыр. Мунда гириш бенди болмаяр, себәби бу бент билен улы дессанлар,

поэмалар язылъяр. Гириш бу ерде тутуш сюжетиң гириши хөкмүнде чыкыш эдип билер. Месневиниң бейлеки шыгыр бентлеринден айратынлыгы бентлериң диңе ики сетирден ыбаратлыгы, шонуң билен-де типдеш капыялары аз талап эдйәнлиги, нетижеде иң улы поэмалары язмага мүмкинчилик берйәнлигидир. Дөртлемәниң, бәшлемәниң рефренлерини, газалың икинжи сетирлерини он-он икиден артык капыляшдырмак кын, себәби капыялашян сөз тапмак болмаяр. Шоңа гөрә-де бу формаларда диңе овнук лирики эсерлер дөредилйәр. Месневиниң болса өз айратынлыгы боюнча типдеш капыяларың көп болмагына мәтәчлиги ёк. Месневи хер бентде диңе ики сетириң капыялашяндыгы үчин капыяларың иң сагдыныны ишлемәге укыплыдыр. «Сөйги» поэмасы шу бент билен языландыр.

Бейлеки көп яйран, овнук лирика бентлеринден бири-де мухаммес я бәшлемедир. Мунуң хер бенди бәш сетирден ыбарат боляр. Гириш бендиниң хер бәш сетири капыялашяр. Меселем, *ааааа.* Соңракы бентлерде дөрт сетир өзара капыялашып, рефренлер бенди мазмун тайдан хем форма тайдан япяр ве капыялары боюнча гириш бенди билен лайыклашярлар. *Бббба*; *вввва* шекилинде гелйәрлер. Бу бентде көпленч сөйги лирики эсерлери язылыпдыр. Гайыбы ялы кәбир шахырларда суфистик темада язылан мухаммеслере хем душмак боляр. Хәзирки заман поэзиясында дүрли темадакы мухаммеслере душмак боляр. Мунуң өзи форманың өңки чәкли мүмкинчилигинден бай, хакыкы мүмкинчилигине ээ болуп билендигини аңладяр.

Мухаммесиң башга бир айратынлыгы онуң өлчегиниң көп богунлы, 14 я-да 15 богунлы болянлыгыдыр. Шуңа гөрә-де хер сетириң ортасында улы цезураның болмагы хөкманы болуп дур. Улы цезура шыгыр сетирини ики саны улы бөлеге бөлйәр. Онуң окалмагыны еңиллешдирйәр ве ритмини гүйчлендирйәр. Классыкы поэзияда, умуман Гүндогар эдебиятында XIV асырдан тә тәзе дөвре ченли ровач болан бентлериң бири-де газалдыр. Газал ики сетирли бент болуп, онуң гириш бенди *аа* шекилинде капыялашяр. Бейлеки бентлериң биринжи сетири бош ве икинжилери болса тә соңуна ченли гириш бенди билен капыялашярлар: *ба, ва, га, да,* ве ш. м. Бу ёкарда гөркезиленлер хем бейлеки гошгы формалары хакында «Лириканың гөрнүшлери» диен бөлүмде маглумат берилйәр.

Яңкы бентлериң (месневи, мурапбаг, рубагы, мухаммес, газал, касыда ве гайрылар) ялңыз айратынлыгы оларың бентдәки сетирлериниң санында дәлдир. Шу бентлериң хер бири шол вагтың өзүнде бүтеви лирики эсериң формасы хем болуп дур-

ярлар. Шуңа гөрә-де классыкы поэзияда олара кесгитлеме берленде, ерине етирйән везипеси билен бирликде, ягны мазмуны билен бирликде кесгитлеме берилйәр. Меселем: газалың баш айратынлыгы онуң диңе хер бендиниң ики сетирлигинде ве ол сетирлериң капыялашыш формаларында дәл. Бу диңе бир айратынлыгы болса, онуң мазмунында хем бүтеви лирики эсер хөкмүнде мукдарындадыр. Бейлеки бентлер хакында хем шуны айтмак герек. Шу бентлерден эмеле гелен атдаш лирики эсерлериң әхли айратынлыгыны гөркезмеклик оларың мазмунына ве функциясына гечмеклиги талап эдйәр.

БИОГРАФИЯ—чепер эсерлерде гахрыманларың я хайсы-да болса бир персонажың эсериң сюжети башланмаздан өңки дөврдәки шахсы дурмушыны, терҗиме халыны хронологик тертипде языҗының язып гөркезмеклиги я-да башга бир персонажың дилинден беян этмеклигидир. Гоголь «Өли җанлар» романында эсериң биринҗи томуның соңунда Чичиковың китапдакы вакалардан өңки терҗиме халыны гиң язып гөркезйәр. Языҗы Ата Говшудов «Ватан оглы» повестинде Батырың херекет эдип дуран вагтындакы дөнүк кешбини хас айдың ачып гөркезмек максады билен онуң биографиясыны, революциядан өңки ягдайыны, гражданлык уршы башлананда, хайсы тарапда дурандыгыны, өзүни алып баршыны хемме тараплайын язып гөркезйәр. Биографияның үсти билен гахрыманың кешбини долы ачып гөркезмегинден башга-да, автор онуң хәзирки херекетиниң ве ишлериниң төтәнден дәлдигини субут эдйәр. Биография гахрыманың хәсиетини долы ачып гөркезмеклигиң мөхүм серишделеринден биридир. Биография эсериң композицион гурлушында языҗының өңүнде дуран я-да язып гечирен вакаларының талап этмеклигиниң зерурлыгындан гелип чыкяр. Адам өзүниң гечмиши билен нәхили-де болса багланышыклы боляр. Шунуң үчин хем онуң гечмиши хәзиркиси билен билеликде персонаж хакда хас адалатлы пикир этмеклиге окыҗа мүмкинчилик берйәр. Гиң маныда биография — бириниң терҗиме халы ве шахсы яшайшының хронологик тертипде беян эдилмегидир.

БОГУН—бир чекимли сесден я бир чекимли сес билен бир чекимсиз сесден, я-да бир чекимли сес билен ики чекимсиз, еке чекимли билен үч чекимсиз сесден эмеле гелен сөз бөлегидир. Богун шыгыр өлчегиндәки стопалары эмеле гетирмекде деслапкы өлчег бирлигидир. Силлабик гошгы системасында богунларың саны стопаны эмеле гетирмекде роль ойнаяр-да, эмма богунларың хили роль ойнамаяр. Арузда гошгы дүзмеклигиң

силлабо-тоник ве тоник системаларында стопаны эмеле гетирмекде богунларың санындан башга, оларың хили-де роль ойнаяр. Аруз системасында богунлар үч хили боляр: гысга богун, узын богун ве хас узын богун. Стопа болса шейле богунларың белли бир тертипде гуралмагындан эмеле гелйәр. Силлабо-тоник системада богунларың басымлы, басымсыздыгы роль ойнаяр. Стопа басымлы богунлар билен басымсыз богунларың белли бир тертипде гайталанмагындан эмеле гелйәр.

БОЙ — гадымы түркмен халкында эртекилер циклиниң гутаран бүтеви бир бөлеги. Шейле хем эпосларың хер бир гутаран бүтеви бөлегине бой дийлипдир. Меселем: «Дәдем Горкут бой бойлады, сөй сөйледи» ве ш. м. Бу сөз хәзирки вагтда Гүнбатар Түркменистанда халк арасында бай-эртеки гөрнүшде уланыляр. Бу термин хәзир йөргүнли уланылмаяр. Фольклорда онуң дерегине «шаха» сөзи уланыляр.

БӨЛЕК—гутаран пикири беян эдйән, бир-ики бентден я-да бирнәче сетирден ыбарат кичиҗик шыгырлардыр. Адат боюнча бөлеклерде шыгрың акыл тайы дуйгы тайындан артыграк боляр. Орта Азия халкларының гечмиш эдебиятында бу термин «кытга» ады билен таналяр. Бу хили гошгуларың шыгрың белли бир формасында я-да анык бир темада язылмагы хөкманы дәл. Олар әхли бентлерде ве дүрли темаларда болуп билерлер. Бөлеклере гечмиш эдебият векиллериниң көпүсинде душ гелмек боляр. Б. Кербабаевден бир мысал:

Өңде болсаң, бири ызыңдан етсе,
Гуван, пәсгел берип, дөшүнден итме.
Ким сенден бир басым ёкары өтсе,
Сен оңа хич хачан гөриплик этме.
Пәсгел берме өңе гечйән адама,
Ярыш, чалыш, гайрата гал, ядама.

Шахыр Ата Атаҗановдан бир мысал:

Сен болмасаң, сөвер ярым, янымда,
Гөврәмде йүрегим урмаян ялы.
Хер гезек толгунып, гаршыланымда,
Депәм гөге етйәр, Мургап маралы.

БУРИМЕ —шахырларың арасында ярышың бир гөрнүши болуп, бири тарапындан өңүнден белленен капыялар эсасында дүзүлен шыгырлардыр. Өңден белленен чылшырымлы капыялар эсасында мазмунлы чалт шыгыр дүзмек йити талант, көп шыгры ятдан билмек ве бай тежрибе талап эдйәр. Бу мушагыраның ягны шыгыр айдышмаклыгың бир гөрнүшидир. Шейле ярыш

Гүндогарың классык шахырларының арасында хем болупдыр.

БУРЛЕСК—сатирико-юмористик поэзияның бир гөрнүши болуп, гүлкүнч хадысаны чынлакай формада беян эдйән травестиниң терсине, чынлакай хадысаның шорта ве дегишме формада берилмегидир. «Токмагың» «Муштума» гутлагнамасындан ашакдакы сетирлер мысал болуп билер:

«Муштум» эке, билелешип,
Сиз бир яндан, биз бир яндан.
Кә токмаклап, кә муштлашып,
Биз бир яндан, сиз бир яндан.

Ишан, хожа, моллаларың,
Бетниет бош келлелериң,
Он ики арчын селлелериң
Сиз бир яндан, биз бир яндан.

Пара алып гусянларың,
Ерли халкы гысянларың,
Өз жүбсүне сусянларың
Биз бир яндан, сиз бир яндан.

(Г. Бурунов).

БЫЛИНА—рус халк дөредижилигиниң гадымы гөрнүшлеринден бири болуп, шыгыр билен язылан, гахрыманчылыклы, эпики эсерлердир. Былиналарда рус халкының кесеки юртбасар душманлара гаршы өз юрдуның азатлыгы угрундакы мердана сөвешлери ве халк гахрыманларының гайдувсыз гөрешлери васп эдилйәр.

БӘХР — арузда өлчег бирликлери болан эфагылларың белли бир тертипде ве белли мукдарда гайталанмагындан эмеле гелйән шыгыр метри ве метрлер системидир. Бәхрлер эсасан он докуз гөрнүшден ыбаратдыр. Меселем: төвил, медид, бесит. кәмил, вафыр, ремел, хазаж, режез, мунсарых, мезарыг, серыг, хафыф, мужтес, муктезип, мутакарыб, мутезарик, карыб, жедид, мешакил, шу атларың хер бириниң өңүне бәхр сөзи гошулып уланыляр. Түркмен дилинде хер бәхр сөзи соңдан гелмелидир. Меселем: «ремел бәхри—ремел метри» диймекдир. Аруз диен термине берлен дүшүндиришде кәбир бәхрлериң гөрнүшлериниң шекили гөркезилипди.

БӘШЛЕМЕ Я-ДА МУХАММЕС—хер бенди бәш сетирден ыбарат өлчег билен язылан шыгрың бир гөрнүшидир. Классыкы эдебиятда бу хили шыгыр мухаммес ады билен аңладылыпдыр. Шыгрың матлагы бәш саны өзара капыялашян сетирлерден ыбарат болупдыр. Соңкы бейтлерде болса дөрт сетир

өзара капыялашып, бәшинҗи сетирлер капыялары боюнча матлага (гириш бенде) җогап берип гелипдирлер. Меселем: Молланепесиң «Сен-сен» диен шыгры мухаммесдир. Түркмен совет поэзиясында шыгрың бу формасында эп-эсли өзгериш дөреди. Биринҗиден, классыкы эдебиятда мухаммес хөкман көп богунлы метрде язылан болса, хәзир бу хөкманы дәл. Шейле хем хәзирки заман бәшлемесинде сетирлер дүрли-дүрли капыялашярлар. Меселем, биринҗи үч сетириң өзара капыялашып, соңкы ики сетириң бейт гөрнүшде гелйән формаларына душмак боляр.

Яңланып хорматлы Лениниң ады,
Гүн-гүнден гүйч алып голуның бады,
Күл-пеекун эденде бизлере яды.
Сансыз зынҗырланан эллер ачылды,
Дашлара багланан биллер ачылды.
(Г. Сейитлиев).

Кәбир бәшлемелерде биринҗи ве икинҗи сетирлер башаша капыялашяр, галан сетирлер болса өзара капыялашяр. Мысал үчин:

Сәхерлер силкинип турсам еримден,
Ылхам шерабыны сүзүп берен ол;
Айрылмаз аңымдан, гитмез серимден,
Мүбәрек гуҗагын бакы гөрен ол,
Дүз ёлума шөхле салып дуран ол.
(Ж. Илмырадов).

Бәшлемәниң биринҗи дөрт сетириниң башаша капыялашып, соңлайҗы, бәшинҗи сетирлериң өзара капыялашып гелйән я-да гайталанып гелйән формаларына-да душмак боляр. Шунуң билен бирликде хәзирки заман эдебиятында классыкы эдебиятдакы мухаммес форма тайдан өңки гөрнүшинде хем уланыляр. Меселем: Д. Агамәммедовың «Гөрдүң» диен шыгры ве ш. м.

В

ВАГТ, ЕР ВЕ ХЕРЕКЕТ БИРЛИГИ—гадымы грек драмасында хем классицизм эдебиятында пугта сакланан принципдир. Бу принцип боюнча эсерде гөркезилйән вака бир гиҗе-гүндизден узага чекмән гутарылмалыдыр. Гөркезилйән вака башга ерлере яйраман, бир ерде башланып, шол ерде хем гутармалыдыр. Херекет дүрли вакалары өз ичине алмалы дәл, сюжет диңе бир вакадан эмеле гелмелидир. Гадымы грек драмасында шейле принципиң сакланмагы, элбетде, тебигы

затдыр. Бу театрың мүмкинчиликлеринден гелип чыкяр. Шол вагт театрың көп ерлери, шонуң билен-де көп ерлере яйраян хадысалары гөркезмәге өзүниң техники гарыплыгы зерарлы мүмкинчилиги болмандыр. Эмма классицизм векиллеринде бу принципиң сакланмагы чепер эсериң херекет мейданыны диңе чәклендирмекдир. (Серет **классицизме.)**

ВАРВАРИЗМЛЕР—дашары юрт дилинден алнан, энтек милли дилде ымыклы орнашып билмедик сөзлердир. Дашары юрт сөзлери авторың өз сөзүнде, персонажларың дилинде хас зерур боланда уланылып билнер. Авторың өз сөзүнде варваризмлер милли дилде гөркезилҗек болуняң предмети ве дүшүнҗәни аңык аңладян сөз ёк махалында уланыляр. «Дашары юрт дүшүнҗесини аңлатмак үчин өз терминиңи ойлап тапмак өрән кын ве гаты сейрек шовлы чыкяр. Шуңа гөрә хайсы-да болса башга дилден бир дүшүнҗе алнан махалында, шол дүшүнҗәни аңлаҗян сөзүң өзи билен билеликде алыняр. Эне дилден ве дашары юрт дилинден болса ики саны меңзеш сөзүң хайсы бири дүшүнҗәни догры ве аңык аңладян болса, шол хем оңат ве говурагыдыр»[1] диййип, Белинский гөркезйәр. Диймек, эне дилинде дүшүнҗәни догры, долы, аңык аңладян термин ве сөзлер бар махалында, варваризмлерде хич хили хаҗат ёк. Варваризмлери зерур болмадык ерде уланмаклык милли дили дашары юрт элементлери билен хапаламага алып баряр.

Варваризмлер кәбир авторларда жаргон элементлери хөкмүнде уланыляр. Шейле болан махалда, олар персонажың социал ягдайыны ве сынпы кешбини йүзе чыкармаклыга хызмат эдйәр. Элбетде, бу ягдай әхли сынпың векиллери үчин дәл-де, ёкары гатлак, дворян-аристократ гатлак үчин ве Гүндогар эдебиятында феодал-аристократия хем олара якын руханы топар үчин хәсиетлидир. Гечмиш рус эдебиятының энчеме векиллеринде Л. Толстойда ве башгаларда персонажларың дилинде дашары юрт сөзлериниң шейле уланылышына душмак боляр. Кәбир ягдайларда варваризмлер персонажың дилинде онуң хайсы юртдандыгыны аңлатмак ве пыгтап гөркезмек үчин хем уланып билнер.

Авторың өз дилинде варваризмлер аңладян дүшүнҗесини масгараламак ве онуң үстүнден гүлмек максады билен хем уланыляр. Шейле болан махалда, масгараланян дүшүнҗе өз термини билен алыняр. Меселем: В. Маяковский «Блек энд

---

[1] Рус языжылары дил хакда, М., 1954, 166-нҗы, 167-нҗи сах.

уайт» диен шыгрында Американың Бирлешен Штатларында йөргүнли җынспаразлык теориясыны масгаралаяр. Оны масгараламакда сөзүң терҗимесини алман, шол юрдуң өзүнде айдылышыны сакламак хас аматлы, тәсирли ве ныгтап гөркезиҗи болуп дуряр.

А. Толстой дашары юрт сөзлерини пейдаланмак хакда В. И. Ленининң пикирини тассыклап, шейле язяр: «Дашары юрт сөзлерини рус дилине гиризмекде В. И. Ленининң пикири өрән догры. Олардан бүтинлей йүз дөндермели дәл, шейле хем аша көп уланмалы дәл. Дашары юрт сөзлерининң белли проценти диле аралашып билер. Хер бир ягдайда болса-да, дашары юрт сөзлерини уланмагың ченини, хетдини, оларың зерурлык дереҗесини языҗының, сураткешиң инстинкти кесгитлейәр. «Самоподымальщик» диймекден «лифт» диймек, «дальнеразговорная» диймекден, «телефон» ве «голодранцы» диймекден «пролетарии» диймек, элбетде, оңадрак. Эмма түйс рус сөзүни уланмак мүмкинчилиги бар махалда — оны тапмак герек»[1]. Дашары юрт сөзлерини рус дилинде уланмак меселесинде рус языҗыларының ве танкытчыларының хеммеси диен ялы шу пикириң тарапында дуряр.

ВАРИАНТ—бир теманың, чепер эсериң я-да эсериң белли бир бөлегининң башга гөрнүшде ишленмегидир. Бир эсериң я-да онуң бөлегининң башга гөрнүшде ишленмеги биринҗи гөрнүш авторы канагатландырмадык махалында боляр. Эсериң я-да онуң бөлегининң көп вариантлы болмагы авторың өз ишине нә дереҗеде җогапкәрли чемелешендигини, өзүнден талап эдиҗилик дуйгусының гүйчлүдигини аңладяр. Түркмен халк дөредиҗилигинде кәбир эсерлериң, айратын хем «Гөроглының» энче шахаларының халк арасында дүрли вариантларына душмак боляр. Бу ягдайда вариантың көп болмагы оларың хеммесининң иң говуларындан бүтеви хас чепер бир эсер эмеле гетирмәге көмек эдйәр.

ВАСП — гадымы арап поэзиясында шыгрың бир гөрнүши болуп, онда шахыр оңат атлары я-да оңат дүелери тарып эдер экен.

ВЕРСИФИКАЦИЯ—шыгыр дүзмек хакындакы таглымат диймекдир.

ВЕРТЕП—орта асырларың соңрагында украин ве белорус халкларында ровач болан гөчме театрлардыр. Бу хили

---

[1] Рус языҗылары дил хакда. Ленинград, 1954, 379-нҗы сах.

театрларда көпленч сюжети дини роваятлар ве кәмахаллар болса гүлкүли фольклор сюжетлери хем гоюлар экен.

ВЕТЕД — арузда стопаның бир бөлегидир. (Серет **аруза**) Аруз системинде стопа себеб ве ветед диен бөлекден гураляр. Ветед ики богунлы бөлекдир. Эгер богунлардакы чекимлилер гысга чекимли болса, соңкы сес чекимсиз болса, оңа йыгнак ветед дийилйәр. Меселем: *«Чемен, семен»* сөзлеринде болшы ялы. Эгер-де бөлегиң башкы богны узын болуп, соңкы гысга чекимли билен гутарян болса, оңа яйраң ветед дийилйәр.

Меселем: *«Ләле, бала»* сөзлеринде болшы ялы. Шейле сөзлер тутуш манылы сөз нукдай назардан дәл-де, бу ерде эфагылың, ягны стопаның бир бөлеги хөкмүнде гетирилйәр.

ВУЛЬГАРИЗМ — эдеби дилде уланылмаян медениетсиз, гөдек, пайыш сөзлердир. Бейле сөзлери автор өз дилинде уланмаяр. Вульгаризмлер кәмахаллар персонажың эдепсиз, гөдек, медениетсиздигини гөркезмек үчин эсерде гатнашыжының дилинде уланыляр. Эмма бу хем хас сейрек душ гелйәр. Вульгаризмлериң ерине эсерде көпленч көп нокат гойлуп билнер. Меселем:

Обасына әрмиш дийип бараным,
Этегине эл урсам чыкыпдыр.
(Магтымгулы).

Г

ГАЗАЛ — Орта Азияда, Якын ве Орта Гүндогарда лириканың иң көп яйран ве ровач болан формаларындан биридир. Бу форма ирки дөврлерде гоңшы эдебиятларда ишленйәр. Онун гадымы гөрнүшлери такмынан VI—VII асырларда араплaрың поэзиясында ишленипдир. Бу дөврүң газаллары үч бөлекден ыбарат болуп, биринжи бөлүмде галдырылып гайдылан, айра дүшен сөйгүлиниң яшаян күмеси, икинжи бөлүмде сөйгүлиниң өз гөзеллиги беян эдилер экен. Үчүнжи бөлүмде болса шахыр өзүниң йигитлик дөврүниң ве сөйшен гүнлериниң өтенлигине ах чекйәр. Ысламың дөремеги ве VII—VIII асырларда онуң гүйчленмеги газалың мазмунына эп-эсли тәсир эдип, оны диниң талапларына уйгунлашдырыяр. Дини хәсиетдәки газалларың гапдалы билен газалың ирки дәплери хем довам эдйәр. Хиджазда газалың ики угры эмеле гелйәр. Биринжи угра «Омары» дийилйәр ве онуң векили Омар ибн Абу Рабыга боляр. Икинжи угур Узра кабылаларының арасында формалашяр ве шонуң үчин «Узра» ады билен аңладыляр. Биринжи угруң хәсиетлендирижи аламаты сөйги — шатлык, икинжиниң айратынлыгы болса сөйги — хорлук ве азап. VIII—IX асырларда арап дилин-

дәки газал гаты гүйчленйәр. IX асырларда тәзе тәҗик ве парс дилиндәки эдебият дөрән дөврлеринде газал мазмун тайдан-да, форма тайдан-да ишленен ве кәмиллешен дережеде боляр. Тәзе дөрән эдебията болса диңе оны өзлешдирәймек галяр. Тәҗик ве парс дилиндәки эдебиятда газалың өзбашдак поэзия жанры хөкмүнде хайсы асырда формалашандыгы энтек долы аныкланмадык меселедир. Мирзаев А. өзүниң «Рудакы ве X—XV асырларда газалың өсүши» атлы ылмы ишинде газалың өзбашдак жанра формалашан дөврүни XII асырдыр диен нетиҗә гелйәр. Ол тәҗик ве парс диллериндәки тәзе эдебиятың арап поэзиясының биренӊтек нормаларыны кабул эдип алан VIII—IX асырлардан тә XII асыра ченли газал гошгы бөлеклери хөкмүнде яшапдыр диен пикириң тарапында дуряр. Газалың эсасы темасы сөйгүдир. Шахыр онда ярың җемалыны, гөрк-гөрмегини васп эдйәр, онуң айралыгында өртенйәр, бивепалыгындан шикаят эдйәр, онуң высалының арзувы билен яшаяр, голундан шерап ичмеклиге ымтыляр. Газал форма тайдан касыда меңзеш болуп, онуң хер бенди ики сетирден ыбаратдыр. Матлагдакы хер ики сетир өзара капыялашяр, галан бентлериң биринҗилери бош, икинҗилери болса капыя тайдан матлага эерйәрлер. Газал гөврүми боюнча касыдадан кичи болуп, адат боюнча едиден тә он үч бенде барянча улулыкда болуп билер. Көне дөврде касыда билен декламация эдилипдир, эмма газал хеңе салнып, айдым эдилип айдылыпдыр.

Түрки диллериндәки эдебиятларда газал Лутфының (1366—1462) дөредиҗилигинде кемала гелйәр. Лутфудан бир мысал:

Җаным чыкадыр дерт иле, җананыма айдың.
Мен хаста, геда халымы солтаныма айдың.

Өртенмег-у, гөз яшымы дөкмекдир ишим.
Бу дерди дилими гүли ханданыма айдың.

Новайының (1441—1501) дөредиҗилигинде газал ёкары дереҗә ченли етйәр. Фузулының дөредиҗилигинде ол өзүниң өсүшини довам эдйәр.

Түркмен поэзиясында газалың эсасыны гоян XVI асыр түркмен шахыры Байрам хандыр. Байрам ханың газалларындан бир-ики мысал:

Яр дерди җаны бимарымда болгай кәшки,
Җисми әзәры тени зарымда болгай кәшки.

Зәхмети ким аңдадыр, кәш ол маңа болгай несип,
Сиххети ким мениңдир, ярымда болгай кәшки.

Байрам ол айның хер азары хаятыдыр маңа,
Тә тирик мен бенди азарында болгам кәшки.

Ене бир мысал:

Етмесин эсып дийип, серви хураманым, саңа,
Өсмесин бады хазан, гүлберги ханданым, саңа.

Башыңа өврүлсе жаны натуваным не ажап.
Чүн тиләйдир садка болмак, натуван жаным, саңа.

Ектурур биллә мелалың эшидерге такатым,
Етмесин нәгәх мелал, энгиз эфганым, саңа.

Тә сени битап эшитдим бес перишан хал мен,
Вах, ки, захыр болмады, халы-перишаным, саңа.

Хер жепа болса мени — битапга болсун несип:
Ектурар табы-жепа, хуршыды-табаным, саңа.

Леблериң васпыда Байрам шыгрыдыр абы-хаят,
Сиххети берсун ылахы, абы-хайваным, саңа.

XVIII асыр түркмен эдебиятында Магтымгулыдан өң Андалыбың «Лейли-Межнунында» 5—6 саны газал формасында язылан шыгырлара душ гелинйәр. Өзүнден өңкүлериң гоюп гиден дәплерини йөредип, Магтымгулы бу жанры довам этдирипдир. Йөне Магтымгулы газалың мазмунында эп-эсли өзгериш дөредипдир. Магтымгулы көп газалларында көне дәбиң чәгинден чыкып, газала йити жемгыетчилик хәсиет берипдир. Меселем: «Хам олар» диен социал танкыды газалы, «Бихабар» диен философики газалы ве башгалар. Шейле-де болса, Магтымгулыда хем газалларың аглабасы өзүниң традицион дәбини саклаяр ве довам эдйәр. Оларың объекти сөйги, гөзеллик, сөйгүлиниң мәхирсизлиги, айралык ве ш. м. болуп дуряр.

Газал гоңшы эдебиятлардан түркмен эдебиятына геченде, еке мазмуны, формасы билен гечмән, эйсем чеперчилик серишделери боюнча хем гечипдир. Газал узын метрли шыгырдыр. Онуң матлагы ики сетирден ыбарат болуп, олар өзара капыялашяр. Соңкы бентлерде биринжи сетирлер бош болуп, икинжи сетирлер капыя тайдан матлага җогап берип гелйәрлер. Кабул эдилен дәп боюнча газалда бентлериң саны едиден он үче ченли боляр.

ГАЙД — Капыя хакындакы көне таглымат боюнча «гурт, юрт» сөзлеринде болшы ялы, соңларында ики саны чекимсиз сесли сөзлерден эмеле гелен капыялардыр. Меселем:

Магтымгулы йүрегимде дерт дөрэр,
Ким гөрүпдир гоюнлардан гурт дөрэр,
Эй яранлар, мерт йигитден мерт дөрэр,
Качан турды намарт оглы мерт олды?

диен сетирлерде «дерт, гурт, мерт» сөзлериниң капыялашышы ялы. Шейле капияларда реви илкинжи сазлашян чекимсизлердир. Шуңа гөрә-де ёкаркы мысалларда реви «Р» харпдыр.

ГАЙТАЛАМА—Шыгыр сетирлеринде, шейле хем проза эсерлеринде кәмахаллар белли бир сөзи хас габардып ве айдың гөркезмек максады билен, шахыр хем языжы ол сөзи бир гезек я-да бирнәче гезек ызлы-ызына гайталаяр. Сөзлериң чепер эсерде шейле текрарланмагына гайталама дийилйәр. Гайталанян сөзлерде шахырың дуйгы-дүшүнжесиниң аграмлы бөлүми бар хем окыжының шол сөзе хас көп үнс бермелидигини шахыр газанмак ислейәр. Гайталама догры ве ерликли уланылан махалында, текстиң мазмуныны хас айдыңлашдыряр хем шыгрың салдамыны, энергиясыны гүйчлендирйәр ве шыгыр сетирлерини акымлы хем лабызлы эдйәр. Түркмен поэзиясында гайталаманың гаты көп гөрнүшлери бар. Мысал үчин, кәмахаллар бир сөз шыгрың бүтин довамында сетирлериң башында гайталаныи дуряр. Меселем:

Сен дийип, голума алдым автомат,
Сен дийип, дөреди эгсилмез кувват,
Сен дийип, уградым ганлы сөвеше,
Сен дийип, гиришдим ёвуз дөвүше,
Сен дийип, яссанып буз билен гары,
Сен дийип, горадым намысы-ары,
Сен дийип, дем алдым дәри-түсседен,
Сен дийип, дөш билен сүйшдүм ассадан.
Сен дийип, санжышдым, голумда найза,
Сен дийип, душманы чөкердим дыза

(Г. Хоррамов «Халкым!»)

Мунуң терсине, кәбир ягдайларда бир сөз шыгыр сетирлериниң соңунда бирнәче гезек гайталаняр. Меселем:

Ол бейик аталык ватандан **гачды,**
Аталаң ган дөкүп етенден **гачды.**
Ол оны уградан халкдан **гачды,**
Багтыны нур элен мүлкден **гачды.**

Энеден, атадан, догандан гачды,
Дайыдан, дайзадан, егенден гачды,

Гелинлик эдинжек гызындан гачды,
Тоюнда чалынжак сазындан гачды,
Түкенмез леззетли язындан гачды,
Энәниң ийдирен дузундан гачды.
(Д. Халдурды).

Кәбир ягдайларда сөз бентлериң башында гайталанып гелйәр. Мунуң мысалыны Андалыбың «Чыкдым гүллер сейраныаа», Ата Атажановың «Мени ол халанокмыш» диен шыгырларында гөрмек болар.

Халанокмыш мени ол,
Гатымыш бичак сесим.
Умсүмлиги бозуп зол,
Гыгырмакмыш хөвесим.

Халанокмыш ол мени,
Райыны йыкярмышым,
Йыгнакда геплән вагты,
Терсине чыкярмышым.

Кәбир ягдайларда бир сөз шыгрың башындан башлап тә соңуна ченли гайталанып дуряр. Шейле болан махалда, гайталанян сөз я-да шол сөзүң манысы, мазмуны шыгрың темасы болуп дуряр. Меселем, Молланепесиң «Гүл» атлы газалында болшы ялы:

Гүл билен билбил гелип, гүл ичре сейран кылды гүл,
Гүл томашасын гөрүп, өз беркини ган кылды гүл.

Гүл бу гүнлер халына гүллерни хайран эйледи,
Решкиден рем эйлейип, азмы биябан кылды гүл.

Мен дийдим: «Я реб, не гүл сен, гүлни хайран эйлеген».
Гүл гүлүп, сөзләп өзи хем бизни хандан кылды гүл.

Билбиле гүллер мынасып, гүл мынасып билбиле,
Билбиле отлар салып, хуснун гүлүстан кылды гүл.

Гүл йүзүне гүлни огшатсам, не айп эрер,
Өзүниң зынатыны ер бирле егсан кылды гүл.
(Молланепес).

Кәмахаллар бир сөз бендиң ичинде бирнәче гезек гайталанйар. Меселем:

Йитди ёлум даг **кайсыдыр**, дүз **кайсы**,
Аңмаз көңлүм маны **кайсы**, сөз **кайсы**,
Пәхм эйлемез ёл **кайсыдыр**, ыз **кайсы**,
Умыт үзүп гача билмен нейләйин?

(Магтымгулы).

диен сетирлерде «кайсы» сөзүниң гайталанышы ялы. Капыялардан соң болян гайталанманың шейле гөрнүшине поэтики терминологияда «редиф» дийилйәр. Башга бир ягдайда сетириң башында бир сөз ики гезек гайталаняр. Меселем:

Хай-хай, сениң йөришиң арслана, шире огшар,
Халка-халка зүлплериң кеменду-дара огшар,
Ала-ала гөзлериң җаныمы ийре огшар,
Өрүм-өрүм сачларың овсунҗы мара огшар, —

(Кемине).

диен сетирлерде «ала», «өрүм» сөзлериниң гайталанышы ялы.

Кәмахаллар бир сөз еке сетириң ичинде гайталаняр. «Хер тары башга-башга, от салды җана зүлпүң» я-да, «Нагт берейин бахаңы, бир-бирден сана зүлпүң» диен сетирлерде «башга-башга» ве «бир-бирден» сөзлериниң гайталанышы ялы. Башга бир ягдайда сөз сетириң соңунда гайталаняр. Меселем:

Өтер эййәм **дөне-дөне**,
Гечер бу җан **яна-яна**,
Эртир-агшам ая-гүне
Бакам Юсуп **дие-дие**.

(Магтымгулы).

диен сетирлерде «дөне-дөне, яна-яна, дие-дие» сөзлериниң гайталанышы ялы. Хер сөзүң ики гезек гайталанмагындан эмеле гелен шыгыр сетирлерине хем душмак боляр. Меселем:

Гитди Юсуп, гелмез хабар,
Турар агларын хер сәхер,
Гала-гала, шәхер-шәхер
Сөкем, Юсуп **дие-дие** —

(Магтымгулы).

диен сетирлерде үчүнҗи сетириң болшы ялы. Түркмен поэзиясы гайталанманың поэтик серишдесиниң гаты кән формасыны ишледи. Оларың әхли мысалларыны бу ерде гөркезмек мүмкин дәл.

ГАЛЛИЦИЗМ—хайсы-да болса бир диле аралашан француз сөзлеридир. Башга диллердәки француз дилиниң элементлеридир. Шейле хем башга бир дилде сөзлеми француз дилиниң кадасына уйгунлашдырып гурмаклыга галлицизм дийилйәр. Үчүнжи маныда: француз дилинден рус дилине аралашан, эмма умумы халкылык хукугыны газанып билмедик варваризмлердир.

ГАХРЫМАН—сюжетиң меркезинде дурян, чепер эсериң тутуш довамында, башдан-аяга гатнашян, бейлеки персонажлара гараныңда хас көп үнс берлен, өз заманының прогрессив идеяларының векили, языжының идеалыны ве эстетики гарайышларыны гөтерижи образдыр. Меселем: «Айгытлы әдим» романының гахрыманлары Артык ве Чернышов, «Көпетдагың этегинде» романың гахрыманлары Хошгелдидир Бахар хем ш. м. Кәбир алымларың пикири боюнча гахрыман эсериң меркезинде дурян диңе положител адамлар болмалы. Эмма кәбир эсерлерде романың меркезинде дуран отрицател адамлар хем гахрыман хөкмүнде гөркезилйәр. Меселем: Гоголь «Өли жанлар» романында Чичиковы көп ерде «гахрыман» сөзи билен аңладяр. Шейле ягдайларда ол хакыкатдан-да сөзүң манысы билен кыбап гелмән, йөне китапда эсасы гатнашыжы маныда гелйәр. Чепер эсериң идея-чеперчилик гымматы гахрыманың образының догручыл, ахлак айратынлыкларының хас айдың ве айыл-сайыл ишленмегиндедир, себәби, биринжи нобатда, баш гахрыманлар окыжылар үчин өйкүнерлик предмет болуп дуряр. Рус эдебиятында Рахметовың, Павел Власовың, Корчагиниң, Мересьевиң, Ворапаевиң ве башгаларың образлары шейле образлардыр.

ГЕКЗАМЕТР—рус силлабо-тоник гошгы системасында көп богунлы узын метрлериң бир гөрнүши болуп, алты стопадан ыбарат дактил ве хорейиң гатышмагындан эмеле гелен гошгы метридир. Гадымы метрик гошгы системинде болса йөнекей алты стопадакы дактил өлчегинден эмеле гелен метрдир.

ГИМН—Серет **лириканың гөрнүшлерине.**

ГИПЕРБОЛА—Серет **улалтма ве кичелтмә.**

ГИРИШ—дессанларда, эртекилерде, халк дөредижилигиниң бейлеки эпики жанрларында уланылян деслапкы гириш сөзлеридир. Гириш жанрларың айратынлыгына гөрә стандарт сөзлерден ыбарат ве онда ваканың гидйән ери билен гахрыманлар хакда башлангыч маглумат берилйәр. Гириш окыжының, диңлейжиниң үнсүни эсасы вака тайярлап гойяр. Гириш дессанларда көпленч шейле башланяр: «Равылар андаг роваят кыларлар ким, Татар диен бир улы велаят бар эрди. Онуң Бабахан атлы патышасы бар эрди. Бу патышаның хем везири бар

эрди, оңа Бахыр везир диер эрдилер. Буларың икисиниң хем перзенди ёк эрди». («Зөхре-Тахыр») Бейлеки дессанлар хем шейле гириш сөзлери билен башланяр ве ваканың гелип чыкышы хакында гадымы роваятчылара салгыланыляр. Эртекилерде гириш бирнеме тапавутлырак болуп, ол көпленч «Бир бар экен, бир ёк экени» диен сөзлер билен башланяр. Меселем: «Бир бар экен, бир ёк экен, Худайберди горкак диен бир адам бар экен...» Гириш гоңшы халкларың хеммесиниң хем фольклорына дегишлидир. Ылмы ишлерде китабың башындакы меселәниң тарыхы әхмиети, ишиң максады хакында гүррүң берйән бөлүме хем гириш дийилйәр.

ГӨРЕЛДЕ—халк дөредиҗилиги эсерлериниң сюжети я-да икинҗи бир авторың эсериниң сюжети эсасында язылан эсерлердир. Меселем: Молланепесиң «Зөхре-Тахыр» дессаны халк дөредиҗилигинден гөрелде алнып язылан эсердир. Андалыбың «Лейли-Меҗнун» дессаны Новайының ве Фузулының шу темадакы эсерлеринден гөрелде алнып язылан дессандыр. Языҗы Б. Сейтәков «Аязхан» атлы поэмасыны эртеки сюжети эсасында языпдыр. Бу хили эсерлер башга бир эсере эерилип язылан-да болса, олар өзбашдак, оригинал эсерлердир, чүнки шу эсерлериң хеммесинде авторларың индивидуал кешби, шахсыет ве хер бириниң өз чеперчилик айратынлыгы бар. Бу эсерлер өзлериниң гөрелде эсасына гаранда, идея-мазмун тайдан-да, чеперчилик тайдан-да өзбашдак эсерлердир. Бир авторың романының я повестиниң, я-да халк дөредиҗилиги эсериниң эсасында дөредилен пьеса ве кинофильмлере хем гөрелде дийилйәр. Меселем: Г. Буруновың халк роваяты эсасында язан «Кеймир көр» пьесасы ве ш. м.

ГӨРНҮШ — кәбир херекет, персонаж я ер айратынлыгы билен тапавутланян пердәниң, я-да хут драма эсериниң өзүниң бир гутаран бөлегидир. Меселем: дөрт пердели ве алты гөрнүшли «Чопан оглы» пьесасы.

ГОША КАПЫЯ — Сетир соңундакы капыялашян сөзлериң өң янындакы сөзлер хем капыялашанда, шыгырда ики капыя эмеле гелйәр. Шейле капыялара гоша капыя дийилйәр. Меселем:

Галаның дүйбүнде нар иймек олмаз,
Шол барян гөзеле яр диймек олмаз.

Бу мысалда эсасы капыялар «иймек» ве «диймек» сөзлериниң өң янындакы «нар» ве «яр» сөзлер хем капыядырлар. Гоша

капыя шыгрың сес тайдан лабызлы болмаклыгына гүйчли тәсир эдйәр.

ГОШГЫ (гошук) — Орта Азия түрки халкларының поэзиясында иң гадым ве көп яйран формадыр. Мунуң хәсиетлендирижи аламаты хер бендиниң дөрт сетирден дүзүлйәнлигидир. Шыгыр маны тайдан бири-бирине баглы 5—6 я-да 7—8 дөртлемеден ыбарат боляр. Хер дөртлемеде башкы үч сетир капыялашяр. Бентлериң дөрдүнжи сетирлери болса өзара капыялашып, рефрен болуп гелйәрлер. (*а, а, а, б*; *в, в, в, б; г, г, г, б...).* Шыгрың башындакы бент бу када эермейәр. Ол *а, б, в, б* шекилинде я-да *а, б, а, б* шекилинде капыялашяр. Бу гошгының гириш бендидир. Бу форманың гаты гадымылыгыны, шейле хем онуң илки чыкышында еди богунлы болуп, он бир богунлы формасының биринжиниң эсасында дөрәнлигини гөркезип, О. Корш «Древнейший народный стих турецких племен» диен ишинде шейле язяр: «Как бы то не было, 7 сложный стих, и при том преимущественно в форме ямбическо-трохоической, оказываемая несомненно достоянием еще пра-турецкого племени... К той же эпохе может относится и превращение 7 сложного стиха в 11 сложный посредством повторения его ямбической части в начале или в конце.» Махмыт Кашгарының сөзлүгинде пейдаланылан гошгы бөлеклери О. Коршуң ёкаркы пикириниң эсасан догрудыгыны тассыклаяр. Сөзлүкде бу гошгы бөлеклериң хер бири өзбашдак бир дөртлеме ялы болуп гөрүнйәр. Эмма сиңе сын этмек билен бу бөлеклериң бирнәче улы гошгулар боландыгыны, онуң хер бир дөртлемесини Махмыдың айры-айры ерде пейдалананлыгыны, шонуң билен-де бүтеви гошгының дарганлыгыны гөрмек боляр, себәби, биринжиден, энчеме дөртлемәни рефренлер, ягны дөрдүнжи сетирлер бирлешдирйәр. Икинжиден, рефренлери боюнча бирлешйән дөртлемелер бир теманы беян эдйәрлер. Меселем:

Түнле биле көчелим,
Ямар сувун кечелим
Тернүк сувун ичелим,
Евга ягы үвүлсин.

Тегре алып эгрелим,
Аттан түшүп пүгрелим,
Арсланлаю күкрәлим,
Күчи аның көвүлсин.

Манысы:

Эртир ир билен гөчелиң,
Ямар сувундан өтүп гечелиң.

Арасса салкын сувуны ичелиң,
Ёвуз душман дерби-дагын эдилсин.

Душманың дашыны габалың,
Атлардан дүшүп йүгрелиң,
Елбарс ялы арлалың,
Душманың гүйжи көвүлсин.

Гөрди мени имлейүв — Мени гөрүп. салам берди,
Бакды маңа үмлейүв — Маңа середип үмледи.
Галдым көңүл тумлаю — Көңлүм буз ялы совады,
Кадгу мени торгурур. — Гайгы мени гысып, говуряр (ядатды).

Ёкаркы дөртлемелериң хер бири сөзлүкде башга-башга ерде гетирилен болса-да, оларың рефрен бирлиги, харбы ве сөйги темасы хеммесини бирлешдирйәр хем бир бүтеви шыгыр боланлыгыны айдың гөркезйәр. Йөне дөртлемелериң гурлушы аслында ёкарда гөркезилиши ялы болан дәлдир. Шейле хем биз шу система гирйән әхли дөртлемелери алмадык. Хер халда бу ве бейлеки мысаллар гошгының түрки халкларың поэзиясында иң гадымы, иң халкы формадыгыны айдың гөркезйәр. Бу гошгуларың дилинде арап сөзлерине душ гелмек болмаяр. Шуңа гөрә-де булар единжи асырдан өң халкың арасында болупдыр диен нетиҗә гелмек боляр. Сөзлүкдәки гошгулар көпленч сөйги, бахар, ав ве чарвачылык темада дүзүлипдир. Гошгының 11 богунлы формасы бир дөрт богнуң гайталанмагы билен 7 богунлының эсасында соңра эмеле гелипдир. Магтымгулының дөредиҗилигинден башлап 11 богунлы биринҗи хатара гечйәр. Мунуң өзи пикири долы ве азат беян этмек зерурлыгының нетиҗесиндендир. Гошгы түркмен эдебиятында иң көп яйран ве халка хас якын формадыр. Мунда әхли темалар, сөйги, мертлик, намәртлык, ватанчылык, дурмушы ве бейлеки темалар ишленипдир. Гошгы түркмен халк сазына җогап берип билен (ек-ярым мухаммеси хасап этмесең) еке-тәк формадыр. Бу форма өзүниң укыплылыгыны хәзир хем йитиренок. Бейлеки формалар билен бир хатарда ол түркмен совет поэзиясында актив уланыляр.

ГОШГЫ ДҮЗМЕ (стихосложение) — шыгыр сетирлеринде гатнашян сөзлери богунлара эсасланып, я сөзлериң басымына эсасланып, я хем богун, хем басыма эсасланып, белли бир өлчеге салмак хакындакы таглыматдыр. Гысгача айданыңда, гошгының сөзлерини өлчеге салмак хакындакы таглыматдыр.

Шыгрың өлчеглерини эмеле гетирмекде силлабик, силлабо-тоник, тоник диен үч саны система бар. Шулардан силлабик

системинде өлчегиң эмеле гелмеги богунларын санының дең болмагына эсасланяр. Мунда богунларың узынлы-гысгалыгы ончаклы айгытлы роль ойнамаяр. Силлабо-тоник системде өлчеглериң эмеле гелмегинде диңе богунларын санының дең болмагы дәл, эйсем оларың басымлы-басымсызлыгы я-да узын-гысгалыгы нукдай назардан хем стопаларың сазлашмагы герек боляр. Гошгы дүзмеклигиң тоник системинде өлчеглериң эмеле гелмегинде диңе басым роль ойнаяр.

Хер халкың поэзиясында уланылян гошгы системасы шол халкың дилиниң ички айратынлыкларындан угур аляр. Шоңа гөрә-де хер халкың поэзиясында ровач системаның сырларыны, биринжи нобатда, онуң дилиниң ички айратынлыкларындан агтармак герек. Кәбир диллерде хер сөзүң белли бир богнунда гүйчли басым дуюляр. Шол басым өз еринде ишледилмесе, шол богун басымсыз айдылса, сөз көпленч өзүниң хакыкы формасыны сакламаяр. Ол я-ха башга сөзе өврүлйәр, я-да манысыз сеслер йыгындысына өврүлйәр. Меселем: рус дилинде шейледир. Ол хили диллере махсус поэзияда силлабо-тоник я-да тоник система уланыляр. Рус дилиндәки сөзлерде басымлар бир ерде ерлешмейәрлер, олар сөзүң дүрли богунларында болуп билйәр. Шоңа гөрә-де шыгыр дузмегиң ики хили системасы уланыляр. Эмма бу дилде силлабик система ончаклы ровач болуп билмәндир. Онуң себәби болса сөзлерде басым айратынлыгың абсолют ягдайда тоник хем силлабо-тоник системи талап эдйәнлигинден-дир. Башга топар диллерде хер сөзде басым хөкман боляр ве ол сөзлериң белли-белли богнунда тертипли гелйәр. Мысал үчин, француз дилинде басым хемише сөзлериң сонкы богнунда боляр. Бейле диллере махсус поэзияда, абсолют ягдайда силлабо-тоник система ровачдыр, чүнки дилиң айратынлыгы өлчегде богунлары басымлары билен бирликде сазлашдырмага көп мүмкинчилик берйәр. Башга хили диллерде сөзлерде басымың ролы айгытлы болмаяр. Басым гүйчсүз дуюляр. Онуң деретине хас узын чекилйән богунлар көп боляр. Бу ягдай арап-парс диллеринде айдың дуюляр. Диймек, арап ве парс диллериндәки гошгы системасы диллериң шу айратынлыгыны назара алмаздан, эмеле гелмеги мүмкин дәл. Шейлеликде, шол диллердәки поэзия махсус аруз өлчеглери диңе богунларың санының дең болмагына эсасланман, стопада оларың узынлы-гысгалык тайдан хем бири-бирине лайык ве аграмдаш болмагыны талап эдйәр.

ГРОТЕСК — эдебиятда ве сунгатда сатира билен юморың бир гөрнүши болуп, адамы, предмети я-да белли бир хадысаны

фантастик суратда улалдып, гүлкүнч ве хас бетшекил эдип гөркезйән эсерлердир. Шейдайының «Гүл-Сенубер» дессанында Сенубере ашык болан берзеңни гызының сыпатыны автор гахрыманың адындан шейле гөркезйәр:

Тарыпын айдайын, гүл йүзли местан,
Газандан гарадыр йүзлериң сениң.
Шаныңа айдайын бир түрпе дестан,
Кәсее меңзейир гөзлериң сениң.

Сачбагың сарыдыр, катдың минара,
Голларың огшайыр гоша чынара,
Маңа бакып, көп сөзлеме бир пара,
Зәхерден ажырак сөзлериң сениң.

Эгниңе гейип сен гара лыбасы,
Билмен, кимиң үчин тутуп сен ясы,
Узатма голуңы, көпдүр ызасы,
Таякдан гатырак нәзлериң сениң.

Хызматында дуруп бирниче гаркын,
Башыңа гейип сен эгси гулакчын,
Барының сачбагы ала аргамчын,
Арванага меңзәр гызларың сениң.

Сенубер уялар, өлдүрди дагың,
Ажап бетнышандыр башдан-аягың,
Гараңкы габыра меңзәр агызың,
Земистана меңзәр язларың сениң.
(Шейдайы).

ГУМАНИЗМ — адам ве адамкәрчилик хакында, онуң шахсыетини азат этмек, шахсыет тайдан өсмеги угрунда, багтлы яшайыш угрунда гөрешмек хакындакы таглыматдыр. Чепер эдебиятың баш меселеси адам ве адамкәрчилик боланы үчин, гуманизм мунда иң мөхүм меселелериң бири болуп дуряр. Эдебиятда әхли жемгыетчилик меселелер ялы, гуманизм хем сынпы дүшүнжедир. Хәзирки заман буржуаз эдебиятында гуманизмиң эсасында хусусы эечилиги горап сакламак ве капитализмиң хәкимиетини эбедилешдирмек ялы буржуаз бәхбитлери дуряр. Адамкәрчилик хакындакы буржуаз дүшүнжеси нәхили ве хайсы гөрнүшде йүзе чыкса-да, онуң дүйп манысы ве максады капитализми горап сакламакдыр. Буржуаз эдебият ылмында гиңден яйран гуманизм хакындакы дүшүнжәниң бири-де ынсаның өсмеклиги ве оңат яшамаклыгы жемгыетден үзңе гөркезилйәр, хер шахсыет индивид хөкмүнде, ол өзүне жогапкәр хөкмүнде орта чыкарыляр, хер ким өзүни, өз дурмушыны өсдүрмек угрунда алада эдйәр. Буржуаз гуманизмине гөрә, хич кимиң жемгыет

ве халк бәхбиди билен иши болмалы дәл. Шейле шертлерде буржуаз җемгыетинде адамың өңүнде айдың ве белент максат ёк ве онуң болмагы мүмкин хем дәл. Адам җемгыетчилик максады болмадык, диңе өзүниң гүзераныны гечирмек, гарныны доюрмак угрунда харс урян мөҗеге өврүлйәр ве буржуаз җемгыети шол мөҗеклериң бири-бириниң агзындакыны басып алмак угрундакы гүнделик гөрешлеринден эмеле гелйәр. Буржуаз җемгыетинде адамың өңүнде айдың максат болманы үчин, буржуаз эдебияты хайсы-да болса бир асыллы идеяның хатырасы үчин гахрыманчылыга гидйән образлары берип билмейәр. Шейле-де болса, ол халкы алдамак ве онуң үнсүни социал-сыясы меселелерден башга яна совмак үчин өзүниң «гахрыманларыны» дөретмәге меҗбурдыр. Шунуң үчин хем буржуаз детектив эдебиятында огрулар, адам өлдүриҗи бандитлер «гахрыман» кешбинде өңе сүрүлйәр. Буржуаз гуманизми адамкәрчилик ве адамың рухы арассачылыгы барада дин таглыматына, «худайдан» горкмак хем «ол дүнйәниң» эшретлерине гөз дикмек, сабырлы болмак ялы затлара эсасланяр. Бу таглымат адамың революцион рухуны, җемгыет адалатсызлыкларына протест билдирмек рухуны өлдүрйәр. Онуң шахсыет мертебесини песелдйәр. Буржуаз эдебиятының янёлдашы пессимизм шу ерден гелип чыкяр. Шуларың хеммесиниң дүйп манысы, ёкарда белленип гечилиши ялы, хусусы эечилик дүзгүнини горап сакламак, капиталистлериң зәхметкешлери вагшыларча эксплуатирлемегини ве империализмиң колониал юртлары залымларча таламагыны перделемек, оны кануны ялы эдип гөркезмек ниетинден угур аляндыр. Буржуаз юртларындакы буржуаз җемгыетини танкытлаян танкыды реализм эдебиятының гуманистик хәсиети буржуазияның бәхбидине сатылан эдебията гараныңда положителдир, чүнки шол эдебиятда буржуаз җемгыетиниң адамы песе дүшүрип, онуң шахсыет мертебесини кемсидйәндиги гөркезилйәр, эзилйән адамлара дуйгудашлык билдирилйәр. Шейле-де болса, абстракт гуманизмиң хем өз говшак тараплары бар. Онуң гахрыманлары буржуаз дүзгүниниң чүйрүк, бозук, заядыгына гөз етирйән-де болсалар, чыкалга тапмаярлар, оларың өңүнде айдың максат ёк. Херекет, иш белли бир бейик идеяның хатырасы үчин болмаяр. Совет Союзында социализмиң еңмеги нетиҗесинде адамы адамың эксплуатирлемеклиги ве оны дөредип билҗек шертлер ёк эдилди. Капиталистиң бәхбидине ишлемекден азат адам инди диңе өзи үчин, хусусы бәхбиди үчин ишлемек билен чәкленмән, җемгыет үчин, коммунизм үчин ишлейәр. Хер бир совет адамсының ишинде айдың социал максат

бар. Совет адамсының шахсыети шол айдың максада көпчүликлейин етмек угрундакы гөрешлериң ичинде өсйәр. Хусусы эечилигиң ятырыландыгының фактының өзи совет адамсыны индивидуал-хусусычылыкдан халас эдйәр, онуң шахсыетиниң хас белент социал везипелере лайыкдыгының дуйгусыны ояряр. Шунуң үчин хем совет эдебиятының гахрыманлары адамкәрчилик мертебесини песе дүшүрйән дуйгулардан халас, хусусыетчилик дуйгулардан халас, айдың социал максады, мораль даянжы бар, дурмушы өз гүнделик зәхмети билен дөредйән адамлардыр. Совет эдебиятының гуманизми дүнйәдәки әхли бар затларың ичинде иң гыммады адамдыр диен принципден угур аляр. Совет эдебиятының гуманизми әхли миллетлер ве жынслар деңдир диен принципден угур аляр. Совет эдебияты буржуаз миллетчилигине, жынспаразлыга гаршы, колониал юртлардакы эзилйән халклары, оларың миллетине, жынсына гарамаздан, империализмиң зынжырындан азат этмек угрунда гөрешйәр.

ГҮНДЕЛИК — хайсы-да болса бир адамың өз хусусы яшайшының бейлекилер билен алып баран арагатнашыгының иң мөхүм хем әхмиетли тарапларыны, гөркезилйән вакаларың йылыны, гүнүни беллемек билен язып беян этмекдир. Гүнделик чепер эсер хөкмүнде мемуара хас якындыр. Айратын хем гүнделик языжының өз дурмушыны беян эдйән болса, ол мемуара өрән якын боляр. Кәбир ягдайларда языжы персонажың дурмушыны хас ачып гөркезмек үчин онуң гүнделик дептерчесини вараклаяр. Меселем, М. Бубеннов «Ак берёза» романында немец солдатының рухы халатыны гөркезмек үчин Отто Кугелиң гүнделигине йүзленйәр. «Октябрың 26. Эжемден хат адым. Ол шейле язяр: «Биз бу ерде руслар билен урушмаклыгың өрән кындыгыны хеммеден бетер дуйярыс. Бизиң диңе бир арзувымыз бар: «тизрәк уруш гутарсады... Шәхерде голакларың саны көпелйәр. Гөр, шулара-да гөрүбилмезлик эдйәрлер». Вах, эжем пахыр! Нәме үчин ол бейле хатлары язяр?».

Шейле ягдайда гүнделик өрән гысга сөзлемлерде хем гаты тәсирли язылмалыдыр. Кәбир ягдайларда гүнделик формасында языжылар тутуш эсерлери хем язярлар. Меселем, Чернышевскиниң «Пролог» романының икинжи бөлүми, «Левицкиниң 1857-нжи йылдакы гүнделигинден» диен бөлүми шейле хәсиетли эсердир. Чернышевский Добролюбов арадан чыкандан соң, онуң гүнделиклерини үнс билен өвренйәр ве бу яш, ишеңңир, гужурлы алым хакында хас долурак маглумат бермек нийети билен шу эсерини язяр.

ГЫСГА БОГУН — гошгы дүзмеклигиң аруз системинде

стопалардакы бир гысга чекимлиден я-да бир гысга чекимли билен бир чекимсиз сесден эмеле гелен богундыр. Меселем: ремели мусамманы махзуф метринде —◡——/—◡——//—◡——/—◡— стопаларың икинҗи богнунда болшы ялы.

ГЫСГА ҚАПЫЯ — капыялашып гелен сөзлерде сазлашян чекимсиз сеслериң өңүндәки я-да ызындакы чекимли сеслериң гысга чекимли болмагыдыр. Меселем:

Бу дүнйәден барсаң ол дүнйә, гардаш,
Нәлер гөрежекдир бу шум гара баш —
(Магтымгулы).

диен сетирлерде «даш, баш» капыяларында чекимли сеслериң гысгалыгы ялы. Я-да:

Йигитлер, сөзүме бир гулак асың,
Яланчыдан достлук тамасын кесиң. —

диен сетирлерде «ас, кес» капыяларында болшы ялы. Капыяның долы, бүтеви, кәмил болмагы үчин хемише сазлашан чекимсиз сеслериң өңүндәки я-да ызындакы чекимли сеслериң я хеммесиниң гысга, я-да хеммесиниң узын болмагы герек. Оларың бири узын, бири гысга болса, сазланышык кәмил бомаяр. Түркмен шыгрында капыяларың көпүси гысгадыр.

Д

ДАКТИЛ — хер стопасы үч богундан эмеле гелен гошгы өлчегидир. Рус силлабо-тоник гошгы системинде басым бу өлчегиң биринҗи богнунда боляр. Шекили шейледир: ◡◡◡//◡◡◡

ДЕКАДЕНТЧИЛИК — буржуаз эдебиятында ве сунгатында реакцион акымларың бири болуп, ол гечен асырың 70-нҗи йылларының соңунда Францияда дөрейәр. Онуң эсасыны гоян хем гөрнүкли векили француз шахыры Поль Верлен болупдыр. Бу акымың эсасы йөрелгеси «Сунгат сунгат үчиндир» диен буржуаз теориясындан угур аляр. Декадентчилик сунгатың ве эдебиятың җемгыетчилик везипесини инкәр эдйәр. Формализм, овадан, эмма мазмунсыз бош сөзлере ковалашмак декадентчилигиң эсасы айратынлыгыдыр. Субьективизм ве индивидуализм бу акымың ене бир белли аламатларының биридир. Суфизм, пессимизм, ол дүнйә ынанмак декадентчилигиң хәсиетлендириҗи тарапларыдыр. Өлүми язып гөркезмек, горкы, гараңкылык ве зулмат — шуларың хеммеси шу акыма махсус тараплардыр. А. М. Горький бу акымың дөремеклигиниң эсасы себәбини

Францияда: «Дурмушың рухы тайдан гедайлашмагы, акыл тайдан гараңкылашмагы, моралың, ахлагың песе дүшмеги, идеализмиң гарыплашмагы»[1] дийип гөркезйәр. Декадентчилик буржуаз медениетиниң песе дүшмегини ве буржуаз җемгыетиниң чүйрәндигини, мораль хем идея даянҗыны йитирендигини аңладяр.

ДЕҢЕШДИРМЕ УСУЛЫ — Серет: **Компаративизме.**

ДЕССАН — эпика жанрының түркмен эдебиятында дөрән ве түркмен эдебиятына махсус гөрнүшидир. Классыкы түркмен эдебиятында онуң үч хәсиетлисине душ гелмек боляр: гахрыманчылыклы, ышкы ве ышкы-гахрыманчылыклы хәсиетде. Дессаның эсасыны халк дөредиҗилиги, халк эртекилери эелейәр. Эмма хачан ве хайсы дөврлерде эртекилериң дессан формасына өврүлип башландыгыны айтмак кын. Бу барада энтек хич хили эдеби делил ёк. Йөне дессанларың илки дөрән дөврүнде гахрыманчылыклы хәсиетде боландыгыны чакламак мүмкин. Меселем, гахрыманчылыклы дессан «Гөроглы» эпосының кәбир шахалары «Арапдан ар алыш», «Арап Рейхан». Гүндогары өвренйән алымларың айтмагына гөрә, арапларың Орта Азияны басып алан дөврлеринде, VII—VIII асырларда дөрәпдир. Мундан башга-да хер бир халкың эпики эдебиятының тарыхына серетмек билен, эпиканың илки дөрейшинде гахрыманчылыклы хәсиетде боландыгыны гөрмек боляр. Эпиканың илки дөрейшинде гахрыманчылыклы хәсиетде болмагы сөйги темасындан бүтинлей үзңе болмандыр. Соңкы вагтларда, (әхтимал XVI—XVII асырларда) гахрыманчылыклы эпосларың ышкы бөлеклериниң эсасында социал-сөйги темасында бүтеви дессанлар дөрейәр. Башгача айданда, дессаның хәсиети үйтгейәр. Темасы гиңелйәр. «Шасенем-Гарып», «Зөхре-Тахыр» дессанлары XVIII асырдан өң халк дөредиҗилигинде болупдыр. Магтымгулының «Сөймүшем сени» шыгрында «Ашык Гарып Шасенеми сөен дек сөймүшем сени», «Мисли ол Тахыр Зөхрәни сөен дек сөймүшем сени» диен сетирлеринде муны гөрмек боляр. Ышкы-гахрыманчылыклы дессанларда сөйги ве гахрыманчылык утгашяр. Гахрыманчылык сөйгиниң хатырасы үчин боляр. Шу хәсиетли дессанларың («Гүл-Билбил», «Гүл-Сенубер») дөрән дөврүне гарадында, язув эдебиятында дессаның өз хәсиетини өзгердишинде үчүнжи этапы дийип чакламак мүмкин. Дессаның соңкы нокады ве кәмиллик гәжи Молланепесиң «Зөхре-Тахыр» дессаны боляр. «Гөроглыдан» башлап, «Зөхре-Тахыра» ченли дессан

[1] М. Горький. Эдебият хакында, М., 1955, 5-нжи сах.

өзүниң әхли айратынлыклары боюнча формалашяр. Онуң хәсиетини өзгертмек ве довам этдирмек боюнча соңкы сынанышыклар («Эмир ве Зерли») ончаклы үстүнлик газанып билмейәрлер. Молланепесиң дөредиҗилиги билен түркмен эдебиятының классык дөври гутаряр. Шондан соң Октябрь революциясына ченли түркмен эдебиятында мейдана улы фигура гелмейәр. Мунуң себәби түркмен халкының тарыхының барха тәзе дөвре тарап якынлашмагыды. Шахырлар болса классыкы эдебиятың дәплерини үйтгетмән уланҗак болярдылар. Бу олара үстүнлик гетирмейәрди. Шонуң ялы хем дессаның дөври гутарыпды. Инди диңе реалистик эпика гечмек билен эдебияты өсдүрмек мүмкинди. Бу болса революция ченли миессер болмады.

Гахрыманчылыклы дессаның иң ёкары формасы «Гөроглы» эпосыдыр. Шоңа гөрә-де гахрыманчылыклы дессаның айратынлыкларыны кесгитлемекде эсасы чешме «Гөроглы» эпосы болуп дуряр. Гахрыманчылыклы дессаның эсасында легендар гахрыман бар. Гахрыман өзүниң доглушында-да, чагалык, яшлык дөврүнде-де йөнекей адамларың доглушындан, чагалык ве яшлык дөврүнден бүтинлей тапавутланяр. Меселем, Гөроглының гөрде доглушы, яш вагтында бакгаллара рахат гүн гөркезмейши ве ш. м. Бу ягдайы «Шанаманың» гахрыманларындан Рүстемиң, Сухрабың образларында хем гөрмек боляр. Рүстеми (гөвреси хас улы боланы үчин) энеси Роудаба догруп билмейәр, Симруг гуш көмеге гелип, Роудабаның гарныны ярып, чаганы — Рүстеми аляр. Бу ягдай чаганың гелҗекде йөнекей адамлардан хас тапавутланҗакдыгыны өңүнден анладып гойяр. Легендар гахрыманың легендар аты, йөнекей адамларың ишледип билмейән легендар яраглары боляр. Онуң кырк адамдан ыбарат мерт ёлдашы боляр. Бу йигитлериң хер хайсы бир айратынлык билен тапавутланяр. Легендар гахрыман адатдан дашары гүйчли болуп, онуң еке өзи көп-көп душмана гайтавул берип билйәр. Ол көп кувватлы залым патышалара гаршы гөреш алып баряр. Онуң сөвешлериниң меркезинде эсасы максат халкың бәхбидини горамаклык. Шейлеликде, гахрыманчылыклы дессанда залым патышалара гаршы гөрешде фантастик гахрыманың кешбинде халк өзүниң гөрешлериниң ёлбашчысыны, гурамачысыны дөредйәр. Гахрыманчылыклы дессанларда легендар гахрыманлардакы фантастика дини фантастиканың гөни гапма-гаршы нокадында дуряр. Дини фантастика реал дурмушда болмадык, хыялы худай ве өвлүйә дөредип, адамың гүйҗүни оңа берйәр ве адамың ыкбалыны хем шоңа баглы эдип гойяр. Гахрыманчылыклы дессанлардакы фантастика болса

реал дурмушда ёк гүйҗи гетирип, адама сиңдирйәр, адамы кувватландыряр ве гара гүйчлере гаршы гөрешде оны хас укыплы эдип гойяр. Гахрыманчылыклы дессанларда гахрыманың гүйҗүниң эгсилмезлигини хас ныгтап гөркезмек үчин душман аша гүйчли гөркезилйәр. (Меселем, Рейхан арап, Арап Рейхан ве ш. м.). Гахрыманы эле салмак үчин алачсыз галан душман җансыз, җөги, хайярлары пейдаланяр. Мертлик, гин гөвүнлилик, җомартлык, мыхманпаразлык, эҗизе ганым болмазлык, шәхдиачыклык, дегишгенлик баш гахрыманың эсасы сыпатыдыр. Шейлеликде, легендар гахрыманың кешбинде халк өзүниң адамкәрчилик идеалыны хем ишлейәр. Легендар гахрыманың ыкбалы трагики гутаряр. Меселем, Гөроглының гаррамагы, гыр атың гуйрук-ялдан айрылмагы, «өңки дөвранларың» өтүп, төверек-дашының чоларып галмагы, әхли йигитлериң гахрымандан өң өлүп айрылмагы, Гөроглының даг говагына чола чыкмагы, көп душмана гаршы сөвешде трагики хеләк болмагы ве ш. м. Шуларың хеммеси эпосда заманың үйтгәнлиги билен, отлы ярагың дөремеги билен дүшүндирилйәр. Диймек, «гахрыманчылыклы дессаның дөври тәзе ачышлар заманының башланмагы билен гутаряр». Заман легендачылыгың, легендар гахрыманчылыгың соңуна нокат гойяр. Шуңа гөрә-де Юсуп-Ахмедиң дабаралы еңши ве шовлы гутарышы тарыхы шертлере лайык гелмейән, хыялы, чеперчилик гымматы улы болмадык хадысадыр. Умуман, эгер Гөроглыны гахрыманчылыклы дессаның биринҗи этапы, трагики дөври диййип хасап этсек, «Алы бег-Балы бег», «Дөвлетяр бег» ялылары гахрыманчылыклы дессаның икинҗи этапы, гүлкүнч ве комики дөври диййип дүшүнмек болар.

«Шасенем-Гарып», «Зөхре-Тахыр», Хүйрлукга-Хемра», «Лейли-Меҗнун» ялы дессанларың нусгасында дессаның социал-сөйги хәсиете гечмеги, дессаның тематикасының гиңелишини, өңки рамкадан чыкышыны ве феодал җемгыетиң көпрәк меселелерини объект эдинмегини аңладяр. Бу ягдайы гоңшы Гүндогар эдебиятында эпики поэманың өсүш тарыхында хем гөрмек боляр. Эпики поэма илки дөрән дөврүнде, диңе гахрыманчылыклы ве дидактики хәсиетлерде болсалар, бираз соңрак Низамыдан башлап, социал-сөйги темасына гечйәр.

Социал-сөйги дессанларының меркезинде ики саны яш адамың хорлук ве шовсузлыклар билен долы сөйгүси бар. Сөйгүлилериң максада етмек угрундакы ымтылышларында эсасан бөвет хемише диен ялы гызың ата-энеси болуп дуряр. Шунуң билен-де илкинҗи нобатда феодал җемгыетде гызың хукуксызлыгы габардылып гөркезилйәр. Сөйгүлилер шазадалар, везирза-

далар боляр. Автор эртекилери дессан формасында яңадан ишлән махалында, гахрыманлары социал чыкышы тайдан өзгертмән алыпдыр. Бу ве бейлеки гөрлүп гечилжек ягдайлар дессаның энтек халк дөредижилиги стадиясындан ончаклы араны ачмандыгыны аңладяр. Гахрыманларың социал чыкышларының ёкары гатлакдан болмагы дессанларың халкылык хәсиетине шикест етирмейәр, себәби дессанларда яшларың сөйгүсини богян патышалар ыкрарсызлар ве залымлар хөкмүнде нәлетленйәр. Меселем, Шаапбасың, Бабаханың ве ш. м. хәсиетлениши ялы. Гахрыманчылыклы дессанларың персонажларының терсине сөйги дессанларының гахрыманы ончаклы рухы кувватлы адамлар хөкмүнде гөркезилмейәр. Сөйги дессанларының хем эп-эсли фантастик тараплары бар.

Гахрыманчылыклы дессанларда фантастика реал дурмушда болмадык гүйжи адама синдирмек билен оны кувватландыряр. Сөйги дессанларында болса фантастика адамың бар гүйжүни алып, реал дурмушда ёк мөхүм зада берйәр, адамы шоңа баглы эдип гойяр. Гахрыманларың кынчылыга дүшен ягдайларында чыкалга тапмага оларың өз гүйжи етмейәр. Меселем, Тахыр белент дагларың өңүнде эжиз боляр. Керамат ве «худайың гудраты» билен даг ярыляр. Гахрымана ёл ачыляр. Гарыбы узак үлкеден гөз ачып-юмасы салымда «Шахымерданың кераматы» Диярбекире гетирип ташлаяр. Бу ягдайлар сөйги дессанына диниң бирнеме аралашанлыгыны гөркезйәр. Гахрыманчылыклы дессанларда болса бу ягдайың терсине диниң масгараланян ерлерине аз душмак болмаяр. Ничик-де болса, социал-сөйги дессанларда патышаларың залым, рехимсиз ве ыкрарсыз кешбиниң гөркезилйәни үчин, феодал жемгыетде адам шахсыетиниң туссагдалыгының, аялларың элементар жемгыетчилик хукугының болмандыгының гөркезилйәни үчин, сөйгиниң азап ве хорлук хөкмүнде гөркезилйәни үчин, олар улы жемгыетчилик, тербиечилик ве чеперчилик әхмиете эедир.

Социал-сөйги дессанлары көпленч патыша ве онуң везириниң зүрятсызлыгы билен башлаяр. «Мунажатдан» соң патышаның гызы, везириң болса оглы боляр. Огул ве гыз бир-бирине эзели ашык ве оларың сөйгүси догабитди гөркезилйәр Оглан билен гызың хакыкы сөйгүси мекдепде башланяр («Лейли-Межнун», «Шасенем-Гарып», «Зөхре-Тахыр»). Оларың сөйгүси хакында гүррүң дилден-диле гечип, ахыр гызың ата-энесине етйәр. Олар гызларыны мекдебе ибермекден сакланярлар. Ики сөйгүлиниң арасында айралык башланяр. Гызың патыша атасы оны өзүнден пес социал чыкышлы оглана бермекден

үзүл-кесил боюн товлаяр. Огланы юртдан чыкарып ковяр. Йигидиң узак, ят үлкелердәки сергезданчылыгы, гызың болса онуң айралыгында хасратлы, ахы-зарлы гүни башланяр. Шу арада гызы алмак угрунда ракыплар өзлериниң тагаллаларыны гүйчлендирйәр. Меселем, Ибни Салам, Шавелет, Гарачомак ве ш. м. Булар ша тарапындан голданян-да болса, гызың өз сөйгүсине берк вепалы болмагы нетиҗесинде максатларына етип билмейәрлер. Дессанда гахрымана дуйгудаш персонажлар хем боляр. Булар айралык дөврүнде ашыкларың арасында илчилик ролуны ерине етирйәрлер. Меселем, «Лейли-Межнунда» Зейт, «Шасенем-Гарыпда» Акжа ве Эзбер хожа, «Зөхре-Тахырда» Вахыт галандар ве ш. м. Дессанларда сөйгиниң ыкбалы дүрли-дүрли гөркезилипдир. «Лейли-Межнунда» ол трагики соңланяр. «Шасенем-Гарыпда» сөйги деспотизмден үстүн чыкяр. «Зөхре-Тахырда» бу ягдайың икиси-де жемленипдир. Авторың оптимистик ислеги билен сөйгиниң трагики ыкбалы гөнүден-гөни бири-бириниң гаршысында гойлупдыр.

Дессанларың үчүнжи топарына «Сейпелмелек-Медхалжемал», «Гүл-Билбил», «Гүл-Сенубер» ялы дессанлар гирйәр. Булара өзболушлы авантюристик дессанлар диймек болар. Буларда хем эсасы гахрыман шазадалар боляр. Оларың сөййән гызлары узак үлкелерде болуп, гахрыман оны дүйшүнде я-да бир ерде суратыны гөрүп ашык боляр. Дессаның бүтин сюжет линиясы гахрыманың өз сөйгүлисини тапмак угрундакы башдан гечирмелеринден ыбарат боляр. Гахрыман дөвлере, жынлара, аждарха ве дүрли йыртыҗы хайванлара гаршы гөрешйәр. Иң соңунда сөйгүлисини тапып, өз юрдуна дабара билен доланып гелйәр. Дессанларың бу цикли идея-чеперчилик тайдан гахрыманчылыклы ве социал-сөйги дессанлардан хас ашакда дуярлар. Дил ве поэтик чеперчилик боюнча хем бу дессанлар социал-сөйги дессанларындан хас ашакдадыр.

Дессанларын хеммесине махсус иң мөхүм айратынлык оларың проза ве поэзия билен гатышыклы язылмагындадыр. Гахрыманларың башдан гечирйән ягдайлары, хадысалар, вакалар умуман айданда, эпика прозада беян эдилйәр. Персонажларың рухы тайдан дартгынлы халатлары, дуйгулары лирики шыгырларда гөркезилйәр. Проза бөлүминиң дили агыр. Оларда чагатаизм, арабизм ве иранизмлер көп уланылыпдыр. Шоңа гөрә-де ол хемме ерде зәхметкеш көпчүлиге дүшнүкли болуп дурмаяр. Проза бөлүмлериң дили чеперчилик тайдан хем өрән говшак ве хәзирки заман үчин ончаклы чеперчилик әхмиети ёк диерликдир. Меңзетмелер көпленч штампа ве мөхүре өврүлен стан-

дарт метафорлардан ыбарат болуп, көп ягдайларда оларың умумыхалкылык хәсиети ёк. Меселем, сөйгүлиниң портрети: «мурча миян, писте дахан, леблери хандан...» я-да: «ол ымаратның пенжиресинден гөрди ким, бир афтап талгат сифет бир кыз олтурмыш, йүзүниң шугласы тамам багны миневвер кылып ятмыш. Билбилниң гөзи ол кызга дүшгеч, ашык болды...» ш. м.

Дессанлары чапа тайярлан эдебиятчылар оларың проза бөлүмлериниң дилини эп-эсли өзгертдилер ве садалашдырдылар, хәзирки заман дилине якынлашдырдылар. Шейле-де болса, прозаның дили өңкүлигини эп-эсли ерде саклапдыр ве оны бада-баг сайгармак боляр. Проза бөлүмлериң терсине дессандакы лирики эсерлер тутушлыгына аланыңда, ёкары чеперчиликде язылыпдыр. Шейле хем олар өзлериниң дили боюнча көпчүлиге дүшнүкли ве метафоралары боюнча түркмен фольклоры билен ыснышыклы багланышыкда дуряр. Дутар дессанлардакы лирики гошгуларың айрылмаз хемрасыдыр. Сюжет довам эдип дуран махалында, персонаж өзүниң дуйгусыны, ички рухы халатыны беян этмек үчин гошгы айтмакчы боланда, деррев дутара япышяр. Өзүниң газалыны, айдымыны дутар билен беян эдйәр. Бу ягдай болса дессаның ве ондакы лирики айдымларың багшы билен пугта багланышыклы боландыгыны гөркезйәр.

Дессанларың башланышында авторлар хемише роваятчылара, гадымы гүррүңчилере, эртекичилере салгыланярлар. Олар стандарт сөзлер билен башланяр. Меселем, «Равылар андаг роваят кыларлар ким, Багдат билен Басраның арасында бир арап кабыласы яшар эрди». («Лейли-Межнун») я-да: «Равылар андаг роваят кыларлар ким, Диярбекир атлы бир шәхер бар эрди, онуң патышасының адына Шаапбас диер эрдилер» («Шасенем-«Гарып»). Ене-де «Эмма равылар андаг роваят кыларлар ким, гадым эйямда Туран велаятында бир патыша бар эрди. Насыр атлыг, оглы-кызы ёк эрди» («Гүл-Билбил»). Бу мысаллар бейлеки дессанлара хем дегишлидир.

ДИАЛЕКТИЗМЛЕР — эдеби диле аралашмадык, белли бир районда, областда уланылян, халк көпчүлигине дүшнүкли болмадык, ерли геплешиклерде уланылян сөзлердир. Эгер профессионализмлер персонажлары өзлериниң хүнәри, кесби-кәри боюнча такыклашдырян болса, диалектизмлер олары доглан үлкеси, районы боюнча, дил медениети тайдан өнүп-өсен ери боюнча такыклаяр. Персонажларың дилинде шиве элементлериниң уланылмагы онуң хайсы районданлыгыны гөркезмек билен бирликде, дил ве геплешик медениети боюнча өсүшиң нәхили ягдайда дуранлыгыны-да аңладяр. Б. Кербабаев «Небит-

даг» романында персонажларың хайсы райондандыгыны ныгтап гөркезмек үчин Атабай аганың машгаласында нахар башында болан гүррүңи шейле гөркезйәр:

— Акмая, нәдәйдиң-айт! Мен нәме чай ичмез өйтдүңми? — дийип дегди. Табагы орта гоян Акмая аркайын жогап гайтарды:

— Нурҗан ажыгандыр, сенем доксуң өйдемок. Чайы нахарың соңунданҗык ичсең, эндамыңа сиңңитли болар.

— *Ишти*, бейле боланда болмыядан-айт!..

— *Дәде*, вышка нәхили ягдайда?»[1].

Бу мысалдакы курсивли сөзлер шиве элементлери болуп, олар көпленч Түркменистаның гүнбатар районларындакы геплешиклере дегишлидир. Бу ерде олар персонажларың хут шол райондандыкларыны гөркезйәрлер. «Небитдаг» романында диалектизмлер башга бапларда-да персонажларың дилинде эп-эсли ерде пейдаланылыпдыр. Олар көпленч Атабай, Акмая, Аннатаган ялы гарры неслиң векиллериниң дилинде душ гелйәр. Шунуң билен-де автор бу типлериң өзлериниң яшаян ери билен бейлекилере гаранда хас багланышыклыдыгыны, шейле хем оларда энтек эдеби дил нормаларының тутушлыгына тербиеленип билмәндигини аңладяр. Диалектизмлериң авторың өз дилинде уланылмагы эдеби дили булашдыряр. Шуңа гөрә-де М. Горький: «Олар (диалектизмлер) диалоглар үчин аматлы, язып суратландырмага болса ярамсыздырлар» дийип гөркезйәр. М. Горький «Яш эдебиятчылара хат» диен макаласында: «Сиз әгирт улы ве көп дүрли юрдуң адамлары үчин язярсыңыз, сизиң хас йөнекей бир хакыкаты өзлешдирмегиңиз герек: адамлара хайсы-да болса бир зады өвретмейән китап ёк.

Адамларың бири-бирлерине чалт хем хас оңат дүшүнип билмеклери үчин, оларың хеммесиниң бир дилде геплемеги герекдир»[2] диййәр. М. Горькиниң шу гөркезмелеринден диалектизмлери авторың өз дилинде уланмагы дилиң әхли халк үчин дүшнүкли болмак принципини бозҗакдыгы айдың гөрүнйәр. Шуңа гөрә-де авторың дилинде шиве элементлери, диалектизмлер уланылмаяр. Бейле дийилдиги, элбетде, кәмахаллар бу кададан дашарда дүрли ягдайлар болуп билмез дийилдиги дәл. Хайсы-да болса, бир шиве сөзүниң умумы халк дилине гирип билмек укыбы бар болса, ол сөзи умумы халк дилиниң составына гошмага автор етерлик гүйчли ве укыплы болса, элбетде, шол сөз объекти бейлеки әхли сөзлерден анык гөркезип билйән болса, пейдаланып билер.

---

[1] Б Кербабаев. Небитдаг. Ашгабат, 1957, 50-нжи сах.

[2] М. Горький. Эсерлер, т., 25, 134—135-нжи сах.

ДЕТЕКТИВ ЭДЕБИЯТ — хәзирки заман буржуаз эдебиятында хас йөргүнли, капитализмиң эсасларыны гораян полицияның гизлин агентлериниң «ховплы операцияларыны», оларың «гахрыманчылыклы ишлерини» васп эдип гөркезйән романлар, повестлер ве хекаялардан ыбарат эдебиятдыр. Детектив эдебиятың дүйп мазмуны полиция агентлерини «гахрыман» хөкмүнде гөркезмек, йөнекей адамларда олара боюн болмак ве оларда ховп дуйгусыны дөретмек, адамлары хемишелик горкы астында сакламак, оларың үнсүни социал меселелерден башга яна совмакдыр. Детектив эдебиятың сюжети горкунч вакалардан, огруларың ве келле кесиҗилериң җенаятларындан гуруляр ве онда шу ягдайлар «гахрыманчылык» хөкмүнде гөркезилйәр. Бу эдебият хәзирки вагт Америкада ве Англияда хас хем ровачдыр. Детектив эдебият буржуаз медениетиниң зовала тарап баряндыгыны, буржуаз җемгыетиниң гахрыманчылыклы дәлдигини, буржуаз эдебиятының капитализм дүзгүнинден гахрыман тапып билмейәндигини гөркезйәр.

ДИАЛОГ — эпики эсерлерде ики я-да бирнәче гахрыманың арасында гидйән гүррүңдир. Персонажларың арасындакы гүррүңи гурап билмек типлериң ынандырыҗы болмаклыгында иң мөхүм әхмиете эедир. Бу гөнүден-гөни персонажларың диллерини типизациялашдырмак меселеси билен баглыдыр. Шунда, ягны диалогы гурмакда языҗы гахрыманларың сыпны чыкышына, социал ягдайына, медениет дереҗесине, кесби-кәрине ве башга тарапларына эсасланяр. Диалог персонажың шу ве шуңа меңзеш тарапларыны нәче айдың йүзе чыкарып билсе, онуң типизациялашдырыҗы гүйҗи шонча-да көп боляр. Диалог меселесинде языҗы гахрыманың геплейшинде мотивировканы эсериң хемме еринде сакламалыдыр. Ики я-да бирнәче адамың арасында айдышык хөкмүнде язылан шыгырлара хем диалог дийилйәр. Меселем: «Саятлы Хемра» дессанында Саят билен Хемраның айдышыгы, «Зөхре-Тахырдан» Тахырың, Махымың ве Ханымың айдышыклары ве башгалар.

ДИВАН — орта асыр Гүндогар эдебиятында шыгырлар йыгындысы. Шыгырлар газал формасында болса, олар капыяларының соңуна гарап, элипбий тертибинде ерлешдирилер экен. Эгер диванда дүрли шыгырлар бар болса, олар лирики жанрлар боюнча ерлешдирилер экен.

Чапхананың ёк дөврүнде шейле диванлары иң оңат, профессионал хатдатлар дүзүпдирлер. Меселем, Новайының «Чар диваны», Фузулының «Газаллар диваны», «Диваны-Магтымгулы»

ве башгалар. Хәзирки заман түркмен терминологиясында бу сөзүң ерине «йыгынды» сөзи уланыляр.

ДИДАКТИКИ ЭДЕБИЯТ—өз дөврүниң ахлак кадаларыны, авторың вагыз-несихатыны шыгыр билен язан эсерлеридир. Меселем: Рудакының «Келиле ве Димне» диен дидактики поэмасы, Сагдының өвүт-несихат хәсиетли эсерлери, Азадының «Вагзы-Азат» атлы дидактики поэмасы ве ш. м. Дидактики эдебиятың әхмиети онуң мазмунына ве дидактиканың хәсиетине баглыдыр. Рус эдебиятында революцион пикирлериң гүйҗән дөврүнде, адамы феодал дөврүниң ахлак кадаларына боюн болмаклыга чагырян дидактики эсерлер чепер хасап эдилмәндир. Вагыз-несихат эдиҗи басня өзүниң хәсиети боюнча тапавутланяр. Дидактиканың адамы зәхмете, ише, яшайша чагырян эсерлери аз дәл. Меселем:

Голдан гелер хайыр ишиң болмаса,
Көңүл ичреягшы ниет ягшыдыр.

Я-да:

Гелене ягшы чык, болса межалың,
Ягшы тутавергүл ниетиң-пәлиң —
(Магтымгулы).

диен ялы сетирлерде түркмен шахырлары адамкәрчилигиң арасса ве белент мертебесини үндейәр. Шейле сетирлер өзлериниң беян эдилиш формасы боюнча-да гүйчли ве шахыранадыр. Эмма дидактика адамы рухупеслиге чагырян болса, беян эдилиши боюнча солук ве шахсыетсиз болса, оңа чепер эсер диймек болмаяр. Меселем, Азадының «Вагзы-Азадында» дервишлик барасындакы дидактикасы.

ДИЛ ЯЗЫҖЫНЫҢ ЭСАСЫ СЕРИШДЕСИ — дил җемгыетде адамларың арагатнашык гуралы ве пикир алышмак серишдеси болшы ялы, чепер эсерде хем персонажларың арагатнашык гуралы, олары ишлемекде языҗының еке-тәк серишдеси, җемгыет билен ве окыҗылар билен пикир алышмак хем гатнашык сакламак, җемгыете өзүниң идеясыны сиңдирмек гуралыдыр. М. Горький: «Дил эдебиятың бириңҗи элементи, онуң эсасы гуралы — фактлар ве дурмуш хадысалары билен бирликде онуң материалыдыр[1]» дийип гөркезйәр. Диймек, сөз пикириң галыбы ве хут пикириң өзи болуп дуряр. Шунуң үчин хем Горький: «Сөз әхли фактларың ве пикирлериң геймидир. Фактларың аңрысында җемгыетчилик пикирлер, пикирлериң болса бу я-да башга бир пикириң нәме үчин шейле-де, башга хили дәлдигини

[1] «Русские писатели о языке», Ленинград. 1954, стр. 331.

гөркезйән себәп гизленгидир. Фактларда гизлин ятан социал пикирлери өзүниң бүтин әхмиети, долулыгы ве айдыңлыгы билен гөркезмеги максат эдинйән чепер эсерлериң дилиниң өрән анык болмагы ве сөзлериң дыкгат билен сайланып алынмагы талап эдилйәр» дийййәр[1]. Чепер эсериң дили гөркезйән фактларыны долы, хемме тараплайын гөз өңүне гетирип биленде, ол фактларың ичини ачып, онуң ичиндәки пикири ве идеясыны гөркезип билен вагты, пикирлериң социал себәплерини ачып, йүзе чыкарып билен чагы, окыжының аңына ве дүшүнжесине тәсир эдип, онуң дуйгусыны гозгап билен махалында, ол хакыкы чепер дил болуп билер. Чепер эсериң дили суратландырылян хер бир хадысаны ве предмети, башга хили дәл-де, хут өз болшы ялы гөркезмелидир. «Адамың ахлагындакы иң дурнуклы тарапы тапмак герек, онуң херекетлериндәки пикириң чуңлугына дүшүнмек герек, язан махалында, китабың сахыпаларында, онуң гаража сетирлериниң аңрысында, сөз торларының арасындан окыжы адамың жанлы йүзүни гөрүп билер ялы эдип, анык, айдың сөзлер билен язмалы. Гахрыманың дуйгусы билен херекетиниң арабагланышыгы окыжы үчин жеделсиз болар ялы эдип язмалы. Окыжыда әхли окан затлары барада: хут болшы ялы экен ве башга хили болуп хем билжек дәл диен дуйгы эмеле гелмелидир[2]». Эдебият реал дурмушың шөхлесидир. Чепер эсерлерде, образларда ве образлы сөзлерде биз идеялары, мейиллери ве оны дөреден адамлары, бу адамларың үсти билен болса олары өзүниң гаймагы билен экләп етишдирен жемгыети гөрйәрис. Дил ве пикириң бирлик кануны бозулан махалында, ягны языжының пикирлери, мейиллери шу пикир ве мейиллер билен яшаян, ишлейән адамлары анык сөзлерде суратландырып билмедик махалында, жемгыетиң кешби догры гөрүнмейәр. Дил языжының пикирини беян эдип билмейәр. «Ниреде сөз хетденаша көп болса, ниреде олар солук болса, шол ерде пикир хем солукдыр... Пикир ве мазмунын байлыгы өзүниң хас белент дережеде йүзе чыкмагы үчин форманың байлыгына, ягны уссатлыга мәтәчдир... Пикир өзүниң ызы билен сөзлери алып баряр. Сөзлер болса пикири әшгәр эдйәр ве оны адамлара етирйәр. Сен формада ялңышлык гөрсең, мазмундан хем ялңышлык гөзләбер[3]» дийип, К. Федин гөркезйәр. «Булашык язылмагың себәби булашык гөз өңүне гетириленлигидир» дийип, Ломоносов беллейәр.

[1] «Русские писатели о языке», Ленинград, 1954, стр. 331.
[2] Шол ерде, 326-нжы сах.
[3] Шол ерде, 419-нжы сах.

Яңкы гөркезиленлерден уссатлыгың, ягны форманың еке өзи долы бахалы чепер эсери дөретмекде етерликдир диен пикир гелип чыкмалы дәлдир. Сөз уссатлыгы ве форма бай мазмуна хызмат этмедик махалында, хич бир везипәни ерине етирмейән я-да белли бир везипе үчин ясалмадык тимарланан серишде болуп дуряр. Шуңа гөрә-де сөз ве сөз уссатлыгы җемгыетчилик мазмуны йүзе чыкармага хызмат эден махалында, чеперчилик әхмиете эе боляр. Шуңа гөрә-де форма билен мазмуның, сөз билен манының арасында бири-бирине лайыклык болмалыдыр.

ДЫММА — сөзлемиң гутарманлыгы зерарлы долы айдылман галан пикир. Шейле болан махалда, айдылмадык сөзлериң ерине көп нокат гоюляр. Окыҗы оларың манысына илкинҗи сөзлериң көмеги билен дүшүнйәр. Меселем:

«Начальник юмругыны стола уранда, бир яны гызыл, бир яны яшыл галам товсуп пола дүшди.
— Ёлдаш Човдуров!..
Аннатувак онуң сөзүниң соңуны эшитмек ислемән, лаңңа ериндeн галды»[1].
«Какасының аграмлы сөзүне чыдамадык Аннатувак пессай сесленди:
— Дәде...»[2]

Шахыр А. Кекилов ашакы сетирлерде бу поэтик серишдәни өрән уссатлык билен уланыпдыр.

«Багтлы болмагым ислейән болсаң...»
« — Эгер-де энелик пендими алсаң...»
«— Элиң билен гапысыны баглама».
«— Гөз яш дөкүп, нәхак ере аглама».
« —Нәхак дәл, эҗе җан, дүшүн сөзүме.
Йәне ере яш гетирмен гөзүме...»[3]

ДИССОНАНС — диңе чекимсиз сеслер аркалы сазлашып, чекимли сеслер боюнча сазлашып билмейән капыялардыр. Бейле капыялар бүтеви хасап эдилмейәр. Меселем:

Мен бу гүн шахыр мен, достум инженер,
Бизиң шат, багтлы яшайшымыз бар.
(Г. Сейитлиев).

Соңкы «р» сеслери сазлашяр ве мунуң өң янындакы чекимли сеслериң биринҗисиниң гысга хем икинҗисиниң узын чекимли боланы үчин, олар сазлашмаярлар.

---

[1] Б. Кербабаев. «Небитдаг», Ашгабат, 1957, 84-нҗи сах.
[2] Шол ерде, 96-нжы сах.
[3] А. Кекилов. Сөйги, Ашгабат.

ДИФИРАМБ — гадымы греклерде шерап ве шатлыгың худайы диилип дүшүнилен худай Дионисиң (ВАКХ) хорматына багышланып дүзүлен дабаралы айдымлардыр. Шейле айдымлары гадымы греклер өзлериниң улы байрамларында ве йылың белли мөвсүмлеринде танс билен бирликде көпчүликлейин ерине етирер экенлер. Гадымы греклериң дүшүнҗеси боюнча шерап худайы Дионис өзүниң сатир ве менадлары (хемралары) билен билеликде, шерапдан серхош халда шатлык-шагалаң билен оба-оба айланып, адамлара шерап тутмаклыгы өвредер экен. Дифирамб шу дүшүнҗелериң эсасында дүзүлен экен ве олар тойларда шол худайың хорматына ерине етирилер экен. Бу термин хәзирки вагтда бир зады чакданаша өвйән дабаралы, эмма мазмунсыз шыгры яңсыламак үчин уланыляр.

ДОКУЗЛАМА — түркмен классыкы эдебиятында көп богунлы метрде язылан, хер бенди докуз сетирден ыбарат шыгырдыр. Докузламада шыгрың матлагы — докуз сетириң хеммеси өзара капыялашяр. Бейлеки бентлерде секиз сетир бири-бири билең капыялашып, бенди соңлайҗы докузынҗы сетирлер капыя тайдан матлага җогап болуп гелйәр. Классыкы поэзияда бу бенди Магтымгулы дөредипдир. Шахырың «Нышан», «Җыда болдум» диен шыгырлары шу бентде язылыпдыр. Мысал:

Тапды шөхрат халк ичинде бу җахалатдан нышан,
Галды дервүшлер дилинде дагы-хасратдан нышан,
Галмады мәзлумлара бир дести-нусратдан нышан,
Сербе-сер долы җахана бу бет апатдан нышан,
Дегди әлем әхлине йүз мүң хыҗалатдан нышан.
Әр билерлер, кимде болса ол шерәратдан нышан,
Яда салмаз хайыр иш тапган зулалатдан нышан,
Не мүреввэтден эсер бар, не адалатдан нышан,
Шек дегилдир, достларым, гелди кыяматдан нышан.

Таңры-пыгамбер сөзүнден бихабар бу пирлер,
Пасыкы казы билип, залымны найып дийрлер,
Хер киши оввал гелип, гөрсе ки, ришвет ийрлер,
Баглайып бухтан иле факр әхлине таксырлар.
Селле баглап башына ач бөри сопы-пирлер,
Эйлейип халк үстүге көп хилейи-тезвирлер,
Гер халалы, гер харам тапса, тыкарлар, ийрлер,
Розы магшар хак, ресулың нә җогабын бийрлер,
Шек дегилдир, достларым, гелди кыяматдан нышан.

(Магтымгулы).

ДӨРЕДИЖИЛИК ПРОЦЕСИ — языҗының китабы язмакла ойланып башлан гүнүнден тә китап чап болуп чыкян гүнүне ченли авторың зәхмет системасыдыр. Дөредижилик проце-

си авторың китап хакында илки хыялланмагындан башлап, дурмушдан материал йыгнамагы, олары өвренмеги, соңра ол материаллары тертиплешдирмеги ве язмага башламагы, язмак процесинде бапларың дүрли вариантларының эмеле гелмеги, авторың олардан бирини сайлап алмагы, китап язылып гутарандан соң, эсериң дилиниң ве кәбир персонажларың үстүнде янадан ишлемеги ве китабы тайяр гөрнүше салмагы өз ичине аляр. Дөредиҗилик процеси чепер дөредиҗилик ишиниң нәхили кын хем чылшырымлыдыгыны айдың гөз өңүне гетирйәр.

ДӨРЕДИҖИЛИК ТАРЫХЫ — романың, повестиң, поэманың дөрейиш тарыхыдыр. Дөредиҗилик тарыхы авторың эсер хакында ойланып башлан гүнүнден тә эсер гутарныклы суратда дурмуша орнашан пурсатына ченли языҗының иш процесини өз ичине аляр. Кәбир эсерлер биринҗи неширден соң хем өзгерйәр. Ол я-ха языҗының пикириниң өзгермеги нетиҗесинде, я-да танкыт нетиҗесинде өзгерйәр. Меселем: «Сона» поэмасының ве «Айгытлы әдим» эсериниң үйтгейши ялы. Дөредиҗилик тарыхы бүтин шу өзгермелери хем өз ичине аляр. Шуңа гөрә-де эсериң дөредиҗилик тарыхы авторың пикириниң нәхили өзгерендигини, өсендигини я-да танкыдың оңа нәхили тәсир эдендигини өвренмекде әхмиетлидир.

ДРАМА — эдебиятың эсасы үч жанрының биридир. Эпики ве лирики эсерлер ялы чепер дөредиҗилик хем поэтик эсер болмакдан башга-да драма эсерлери театр сахнасында коллективлейин томаша этмек ве көпчүлигиң анализ объекти болмак везипесини-де ерине етирйәр. Диймек, драма эсериниң тебигаты ики тараплы болуп, биринҗиден, чепер, шахырана эсер, икинҗиден, театрың материалыдыр. Театрың пьесасыз яшамагы мүмкин болмайшы ялы, театрсыз, сахнадан дашарда драманың хем жанр хөкмүнде яшамагы мүмкин дәл. Шуңа гөрә драманың баш айратынлыгы сахнаның берйән мүмкинчиликлери билен айрылмаз багланышыклы боляр. Онуң хемме айратынлыгы сахнаның шертлеринден гелип чыкяр. Драма эсери дил серишдесинден башга-да, сахнаның үсти билен сес, херекет, реңк серишдесинден хем пейдаланяр. Онуң биринҗи айратынлыгы хем шундадыр. Сесиң, херекетиң, реңкиң ёк еринде драма эсериниң хилиниң долы йүзе чыкмагы мүмкин дәл. Шуңа гөрә оңа диңе сахнада анык баха бермек мүмкин. Драманың везипеси язылып гутарылмак билен ерине етмейәр. Оны сахнада артистлериң кәмиллешдирмеги герек. Шуңа гөрә оңат язылан эсерде етерлик дережеде сес, херекет, реңк серишделеринден пейдаланып билинмесе, ягны артистлер оңат ерине етирмесе,

долы бахалы эсер болуп гөрүнмезлиги мүмкин. Г. Мухтаровың «Аллан аганың машгаласы» пьесасы өкде уссатлар тарапындан ерине етирилсе, оңат эсердир. Эгер ол йөнекей, өвренҗелер тарапындан ериңе етирилсе, хили песелер.

Драманың гөврүми хем кесгитлейжи роль ойнаяр. Драма эсерлериниң гөврүми тайдан деңрәкдиклерини бу жанрың бүтин тарыхы гөркезйәр. Эмма бу айратынлык хем сахна ве вагт шертлеринден гелип чыкяр. 10—12 сагада чекжек сюжети томаша этмәге томашачы вагт тапмаяр. Шейле сюжети ерине етирмәге артистлериң хем гурбы чатмаяр. Шуңа гөрә драма эсерлериниң гөврүми томашачыларың вагтына, артистлериң гурбуна, сахнаның мүмкинчилигине лайыклыкда бир дең мөчберде болуп, ол 3—4 сагат довам эдйәр. Драманың эсасы айратынлыкларындан бири онда авторың гатнашмаянлыгы, ахлагың, дүшүнҗәниң, дуйгының, максат ве мейиллериң персонажларың диалогында хем оларың арагатнашыгында дөрейән хадысаларда йүзе чыкянлыгыдыр. Драмада авторың кешби диңе персонажларда яшаяр. Эпики эсерлерде автор хер бир ягдайда персонаж хакда маглумат берип дуряр. Драмада болса әхли маглумат диңе персонажларың өзүнде, сөзүнде, херекетинде яшаяр. Окыҗылар, томашачылар персонаж барада әхли маглуматы диңе онуң өзүнден алмалы болярлар. Бу ягдай драматургың ишини кынлашдыряр. Горький шу ягдайы назарда тутуп, шейле язяр: «Романда ве повестде гөркезилйән адамлар авторың көмеги билен херекет эдйәрлер, ол хемише олара нәхили дүшүнмелидигини окыҗылара айдып дуряр. Суратландырылян фигураларың гизлин пикирлерини, ички сырларыны дүшүндирип дуряр. Оларың кейпини, ахвалыны, тебигаты, ерли ягдайы суратландырмагың көмеги билен йитилешдирип, хас дүшнүкли эдип дуряр. Умуман, олары хемме вагтда өзүниң максат йүпүнде баглы саклаяр ве шондан чыкармаяр. Окыҗылара дуйдурмаздан, оларың херекетине, сөзлерине, ишлерине чакган ёлбашчылык эдйәр. Олары өрән чепер-дүшнүкли ве ынандырыжы эдип чыкармак үчин бар аладасыны гойяр. Пьеса болса авторың шейле ач-ачан гарышмагына ёл бермейәр. Пьесада авторың томашачылара айтмак, өвретмек мүмкинчилиги ёк. Пьесадакы адамларың әхли хәсиети суратландырмак я беян этмек билен дәл-де, диңе геплешик дилиниң үсти билен йүзе чыкарыляр. Хер бир фигураның кимлигиниң сахнада айдыңлашмагы артистлер тарапындан ерине етириленде, оларың чеперчилик гымматының болмагы ве социал тайдан сагдын болмагы үчин хем онуң дилиниң өзболушлы ве лабызлы болмагы

шертдир. Диңе шейле болан махалда, томашачылар фигуралара авторың тассыклайшы, артистлериң гөркезмек ислейши ялы дүшүнип билерлер»[1].

«Драма эсериниң хәсиетлендириҗи аламатларының бири херекет эдйән гахрыманларың херекетиң бүтин довамында руxы тайдан йөнекей, аркайын халатда болман, дартгынлы ягдайда драматик хадысаларың ичинде херекет эдйәнлигидир. Драма дартгынлы, рухы азаплы хадысалары берйәр. Жанрың драма ады хем шу ерден гелип чыкяр. Хадысаларың хеммеси драматик болуп билмез. Гахрыманлары ёлуң чатырыгына гетирип гоюп, оларың өңүнде ики саны гапма-гаршы ёлуң бирини тутмага межбур эдйән социал хадысаларың, мейиллериң, ахлакларың, максатларың гапма-гаршылыгындан эмеле гелйән хадысалар драматик болуп билерлер». Бир предметиң үстүнде ики адамың эдйән жеделинде драма-да ёк, драматиклигиң элементи-де ёк. Эмма жеделлешйәнлер бири-бириңден үстүн чыкмак максады билен бири-бириниң ахлак тарапларына дегип башласалар, я-да бири-бириниң рухуның говшак тарапларына какып башласалар, шонуң үсти билен-де оларың ахлаклары йүзе чыкып башласа, шондан соң оларың арасындан тәзе арагатнашыклар дөрәп башласа — ине шейле хадыса драманың бир мысалы болуп билер»[2]. Меселем, «Чопан оглы» пьесасының хадысалары башдан-аяк драматик хәсиетде яйбаңланып гидйәрлер. Ики саны яш сөйгүлиниң көне дөврүден «ганлы» болмагы, ата-энелериниң бу ягдайдан олары хабарлы этмеги, вакаларың соңкы яйбаңланып, гүйчли драматик хәсиетде ве гахрыманларың хемише рухы гозгаланда болмагы билен довам эдйәр. Шейлеликде, драманың эсасы айратынлыклары: онуң сахнада жанланяндыгындан, сесден, реңкден, херекетден пейдаланяндыгындан, гөврүминиң сахна лайыклыгындан, авторың гатнашман, гахрыманларың ахлагының диалог ве арагатнашык үсти билен йүзе чыкянлыгындан, хадысаларың драматик хәсиетде онуң гахрыманларының рухы гозгаланда херекет этмеклериңден ыбарат.

Драма — хәзирки заман драма жанрында иң ровач гөрнүшдир. Драманың эсасы айратынлыгы тема тайдан-да, хәсиет тайдан-да, гөркезйән ахлаклары тайдан-да хич зат билен чәкленмейәнлигидир. Ёкарда белленип гечилиши ялы, трагедияның меркезинде хеләк боляң бейик ахлагың дурмагы

---

[1] М. Горький. Эдебият хакында, М., 1955, 596—597-нжи сах.
[2] В. Белинский. Эсерлер, т. 2. М., 61-нжи сах.

хөкманыдыр. Комедияның меркезинде болса гүлки предмети болан тагашыксыз, масгара ахлак дуряр. Шейлеликде, драманың бу ики гөрнүши өзлериниң мүмкинчиликлери боюнча чәкли болуп дуряр. Драмада болса бейле чәклилик ёк. Онуң меркезинде хайсы-да болса бир бейик трагик ахлагың я-да пес, гүлкүнч гылыгың дурмагы хөкманы дәл. Ол дурмушың хемме тарапыны гөркезмәге хукуклыдыр. Онда гынанчлы, эмма трагики дәл хадысалар гөркезилип билнер, дурмушың комики тараплары-да гөркезилип билнер. Шуларың икиси гатышык гөркезилип билнер. Шуларың хич бири болмаздан, гүнделик дурмуш ве йөнекей адамлар хем гөркезилип билнер. Г. Сейитлиевиң ве Г. Мухтаровың «Чопан оглы» пьесасында Дурды чопаның өлдүрилмеги гынанчлы хадысадыр, эмма трагики дәлдир. Дурды чопаның хеләк болмагы билен замана зерур хич бир бейик зады йитирмейәр. Шейле хем онуң өлүми дурмушың хич бир кануны өсүшини тассыкламаяр ве хич бир еңши голайлашдырмаяр. Галыберсе-де, бу хадыса пьесаның драматик меркези дәл. Диймек, шу гынанчлы йөнекей хадысаның болмагы эсери трагедия өврүрмейәр. Я-да Г. Мухтаровың «Аллан аганың машгаласы» пьесасында отрицател образ Байрам комики ахлак дәлдир. Ол пьесада чынлакай танкыт эдилйәр. Трагедияның ве комедияның классыкы гөрнүшлеринде объект ёкары гатлагың ве «гарамаяк» гатлакларың векили болан болса, драма бу чәкден чыкып, өзүниң эсасында җемгыетдәки әхли топарларың ве сынпларың векилини гоюп билйәр. Чепер эдебиятың хер бир гөрнүшиниң гөркезип билҗек ахлагыны ишлемәге драманың мүмкинчилиги бардыр. «Пьесалар хакда» диен макаласында драманың везипесини гөркезип, М. Горький шейле язяр:

«Биз адамларың дүрли-дүрлүдигини билйәрис.

Бу бири яңра, ол бири болса геплемезек, бу бири иризиҗи, өвүнҗең, ене бири болса утанҗаң ве өзүне ынанмаяр. Эдебиятчы гараголларың, неҗислериң, энтузиастларың, шөхратпаразларың, хыялпаразларың, дегишгенлериң, зәхмет сөйүҗилериң, ялталарың, юка йүреклериң, даш йүреклериң, хемме зада первайсызларың ве ш. м. хороводының меркезинде яшаян ялыдыр. Шу сыпатларың хер бири энтек хемме ягдайда характери кесгитләп билмейәр. Онуң (шу сыпатларың хер бириниң) гөзе көп илйәнлигиниң, гөзе дүртүлип дуряңлыгының себәби адам ики-йүзлүлигини паш этмәге укыплы бейлеки хемраларына гаранда етерлик дережеде, башарныклы гизленип билмәнлигидир.

Шу сыпатларың хер бирини сайлап алмага, чуңлашдырмага, гиңелтмәге, йитилешдирмәге, айдыңлашдырмага, пьесадакы

хайсы-да болса бир фигураның баш ве хәсиетлендирижи характери этмәге хаклыдыр»[1]. Горькиниң шу гөркезмелеринден мәлим болшы ялы, драма хут эпики эсерлер ялы адам ахлагының дүрли тарапларыны чепер анализ эдйәр.

Драма жанрында бу гөрнүшиң дөремеги, умуман, драма жанрыны өңки чәклилигинден бошатды ве онуң бай мүмкинчилигини йүзе чыкарды. Форманың мазмун тайдан чәклендирилмеги нәче узак вагта чексе-де, ол вагтлайын боляр. Социал-тарыхы зерурыет дөрән махалында, форма өзүниң әхли мүмкинчилиги билен яңадан (элбетде, довам эдип гелен дәплер эсасында) чыкыш эдйәр. Шу хакыкаты эпиканың-да, лириканың-да, шейле хем драманың-да тарыхында гөрмек боляр.

Драма жанрының бу үчүнжи гөрнүши Гүнбатар эдебиятында XVIII асырда формалашып башланяр. Ол абсолют монархияның бәхбитлери билен яшаян классицизме гаршы гөрешде, буржуазия билен феодализм ве абсолютизмиң арасындакы гөреш шертлеринде дөрейәр. Классицизмиң векиллери трагедияда диңе ёкары гатлак векиллерини гөркезип, комедияда болса «гарамаяклары» гөркезйәрди. Драма драматургияның тематикасыны гиңелтмек, гахрыманлары боюнча оны хас демократлашдырмак угрундакы гөрешлерде дөрейәр. Шуңа гөрә-де онуң ирки векиллеринде эсасы гахрыманлар йөнекей адамлардан болуп, онуң темалары болса машгала конфликтлеринден ыбарат болуп дуряр. Меселем, Дидроның «Атасы нәбелли огул» (1757), «Машгала атасы» диен драмалары. Биринжи пьесада биканун, никасыз доглан чаганың хукугы гораляр. Икинжиде болса атаның эркине гарамаздан, өз ислегиң боюнча өйленмек идеясы тассык эдилйәр. Дидро драманың илкинжи нусгаларыны язмакдан башга-да, онуң теориясыны ишләпдир. Онуң гөркезмегине гөрә, шейле хем шол дөвүрде язылан пьесалара гөрә драманың баш айратынлыгы, биринжиден, онуң ашакы гатлак векиллерини дуйгудашлык билен гөркезмеги, икинжиден, классицизмиң дәплерини сындырып, драмада трагики хадыса билен комики хадысаның гатышык гөркезилмегидир.

Дидроның пьесалары чеперчилиги боюнча классицизмиң гөрнүкли векиллериниң пьесаларындан ашакда дуряр. Олар диңе өзлериниң тарыхы гызыклылыгында галяр. Шейле хем Дидроның драма хакындакы кесгитлемелери көнелйәр. XIX асырың икинжи ярымында драма өзүниң хәсиети боюнча үйтгәп, гүйчли танкыды хәсиете эе боляр. Меселем: А. П. Чеховың «Үлже ба-

[1] М. Горький. Эдебият хакында, М., 1955, 600—601-нжи сах.

гы» драмасында тутуш бир сынпың өзүниң кейп-сапалы яшайшы билен хошлашышы, өз орнуны башга бир сынпа табшырышы, ягны өлүме сезеварлыгы гөркезилйәр. А. Островскиниң, Л. Толстойың пьесаларында буржуаз җемгыетиниң пыссы-пыҗурлыклары, җенаятлары гүйчли танкыт эдилйәр.

Рус эдебиятында М. Горький биринҗи болуп революцион драманың башыны башлаяр. «Мещанлар» пьесасында Нилиң образында Горький биринҗи болуп революцион ишчиниң образыны дөредйәр. «Хак берилмейәр, хак алыняр». Ине шу идея Нилиң дүшүнҗесини хәсиетлендирижидир. Горькиниң «Душманлар» пьесасында ишчилер билен капиталистлериң арасындакы антагонистик гаршылык өзүниң ёкары дереҗедәки йитилигинде гойлупдыр. Ишчилериң ёкары максады капитал хәкимиетини ёк этмек болуп дуряр. Ирки йылларлакы пьесаларда М. Горький буржуазия, онуң идеологиясына гаршы айгытлы хүҗүме гечип, онуң бүтин чүйрүклигини гүйчли реалистик кувват билен гөркезйәр. Театр сахнасы М. Горькиниң пьесалары билен буржуазияны ве царизми паш эдиҗи аудитория өврүлйәр. Горькиниң драмасының манысы тарых тарапындан зовала сезевар болан буржуазияның ёк болмагына бирянлыгыны ыглан этмек, онуң орнуна гелйән сынпың векиллериниң гайратыны ве кануныдыгыны тассыкламакдыр.

ДРАМАТУРГ — драма эсерлери язмаклыкда эдебиятчы хөкмүнде таналан автор.

ДРАМАТУРГИЯ — бир дөврүң я-да бир драматургың драма эсерлериниң системидир. Бу термин драма эсерлер топлумының хәсиетли айратынлыкларыны хем өз ичине аляр. Диймек, бир дөврүң я-да бир драматургың драматургиясы дийленде, ол еке бир эсерлериң мукдарыны анлатман, эйсем шол мукдары бир система хөкмүнде өзлериниң хәсиети, хили боюнча бири-бирине баглы, бүтеви хадыса хөкмүнде аңладяр. Меселем, түркмен совет драматургиясы, 30-нжы йылларың драматургиясы, Г. Мухтаровың драматургиясы, Г. Буруновың драматургиясы ве ш. м.

ДҮШҮРМЕ — шыгыр сетиринде өлчегиң я-да капыяның талап этмеги боюнча шахырың налачлыкдан белли-белли сөзүң бир богнуны дүшүрмегидир. Классыкы эдебиятда кабул эдилен дәп боюнча шейле ягдайда богун хемише сөзлериң соңунда дүшүрилйәр. Меселем:

Баласыны диңләп, салар гулагын,
Дөке-дөке гөз яшының булагын,

Бир жерен алдырса элден овлагын,
Мәлей-мәлей, ызламайын болармы?
(Магтымгулы).

Хәзирки заман эдебиятында шахырлар богны сөзүң ислән ерлеринден, айратын хем сөзүң ортасындан дүшүрйәрлер. Бу сөзи дөвмек, сөзлериң лабзыны гачырмаклыга элтйәр. Айратын хем ишликлерден богун ташлананда, тагашыксыз боляр. Меселем, «алярын, гелйәрин» ялы ишликлер «алян, гелйән» формада уланыланда, сөз хас хем өзүниң лабзыны, акымыны йитирйәр. Хакыкы сөз уссатларында умуман дүшүрмә аз душ гелинйәр, чүнки мунуң өзи хич бир ягдайда положител зат дәл. Межбурлык йүзүнден, шахырың гыссанмагы нетижесинде болян затдыр.

ДӘП — гечмиш неслиң яшайыш образындан хәзирки дурмуша гечен ве яшайышда орнашан кадалар, дүзгүнлер, дессурлар ве гайрылар. Чепер эдебиятда дәп хәзирки заман эдебияты тарапындан өзлешдирилен ве өсдүрилйән гечмиш эдебиятыңың дурнуклы идея ве чеперчилик тарапларыдыр. Дәп тутуш бир эдебиятың я-да бейик бир языжының өзүнден соңкулар тарапындан өзлешдирилен ве довам этдирилен идея билен чеперчилик тайдан иң дурнуклы тарапларыдыр. Магтымгулының ватанчылык ве гуманистик дәплерини ондан соңкы шахырлар довам этдирдилер. Түркмен совет эдебияты түркмен гечмиш эдебиятының халкылык, ватанчылык ве чеперчилик дәплерини довам этдирйәр ве өсдүрйәр. Совет эдебияты XIX асыр рус эдебиятының реалистик дәплерини довам этдирйәр ве өсдүрйәр. М. Горькиниң революцион-дөредижилик дәплерини совет языжылары өсдүрйәрлер.

Е

ЕДИЛЕМЕ — классыкы түркмен эдебиятында көп богунлы метрде язылан, хер бенди еди сетирден гуралан шыгырдыр. Едилемеде шыгрың матлагы болуп гелен еди сетириң хеммеси өзара капыялашяр. Бейлики бентлерде алты сетир өзара капыялашып, единжи сетирлер болса капыя тайдан матлага жогап берип гелйәрлер. Классыкы эдебиятда бу бенди дөреден Магтымгулыдыр. Шахырың «Назар эйле» диен шыгры едилемеде язылыпдыр. Шу шыгырдан бир мысал:

Тен капасда гирифтар, гел, жана назар эйле,
Бак көңүл айнасыга, жанана назар эйле,

Ыбрат гөзүңи ачгыл, жахана назар эйле,
Ики гәми тутмагыл, бир яна назар эйле,
Хич кимге бака бермез. деврана назар эйле,
Дөвраныга гуванган ынсана назар эйле,
Бу гонуп-гөчүп барган кервене назар эйле.

Хей, не хошдур ашыга хылват ерде душушмак,
Хал-ахвалын сорашып, бойнуна гол салышмак,
Магшар гүни мүшгилдир тен-жан кимин улашмак,
Бир-бириге дердин дийп, серкешделик кылышмак,
Тов берилен йүплүк дей чырмашыбан чолашмак,
Достлар, не мүшгил ишдир говшубан айрылышмак,
Высала магрур олма, хижрана назар эйле.
(Магтымгулы).

Совет поэзиясында едилемәниң формасында көп өзгеришлер дөреди ве онуң тәзе-тәзе гөрнүшлери пейда болды. Шолардан бир мысал:

Гөзүм ачып гөреним ол,
Йүрегими береним ол,
Авчы болуп, атып билмән,
Ковуп йөрен жереним ол.
Чал, дутарым.
Чал, дутарым,
Элден гитди ыгтыярым.
(Ата Атажанов).

Е

ЕЛ ЯЗГЫСЫ — хәзирки заман эдебиятында чепер эсериң бир гөрнүши болуп, языжының дүрли ер ве юртлара сыяхат эдип йөрен махалында гөрен реал хакыкатларының эсасында дөреден эсеридир.

ЕМАК — эпики эсерлерде персонажларың арасында дилеварлык, йити сөзлүлик тайдан гүйч сынанышмак үчин кинаялы сөзлер билен дегишме.

Ж

ЖАНР — Чепер эдебиятың жанрлары билен гөрнүшлери гадымы дөвүрлерде дөрән ве дүрли тарыхы ягдайлары башдан гечирип, бирсыхлы өсүш хем кәмиллешиш процесинде болуп, айратынлык тайдан хас өңрәк формалашан-да болсалар, хенизе ченли жанр, гөрнүш, хил барада эдебият ылмында әхлумумы кабул эдилен термин ёк. Род, жанр, гөрнүш, форма терминлерини хер автор өзүче пейдаланяр. Меселем, Белинский «Разделение поэзии на роди и виды» диен ишинде эдебияты илки бө-

лүнишинде (эпика, лирика, драма) «род» термини билен анлад-яр. Родларың бөлүнишигини болса «гөрнүш» термини билен берипдир. Л. И. Тимофеев «Эдеби родлар ве гөрнүшлер», «жанрлар ве жанр формалары» диен терминлери пейдаланяр. Г. Л. Абрамович «Эдеби гөрнүшлер ве жанрлар» диен термини аляр. Л. В. Щепилова болса «поэтики родлар ве гөрнүшлер» диен формада Белинскә эерйәр. Эмма эдебиятын илкинҗи бөлүнишиги үчин жанр, икинҗи бөлүнишиги үчин болса гөрнүш диен терминлери уланмак макулдыр. себәби жанр илкинҗи термин хөкмүнде эййәм түркмен эдебиятына гирди, гөрнүш термини болса рус ылмында уланылян «вид» сөзүниң долы манысыны берип билйәр.

Жанр адамың дурмушдакы йүзе чыкыш формаларының чепер суратыдыр. Хер бир жанрың эсасында адам арагатнашыгының, ички дүнйәсинин, умуман адамың йүзе чыкышының белли бир формасы дуряр. Адам өзүниң гөрен, эшиден, сынлан дурмуш хадысалары хакында гүррүң берйәр. Бу хадысалара гатнашян адамлара өзүниң гарайшыны беян эдип, олара характеристика берйәр. Диймек, бир адамың гүррүңинде бирнәчә объектив дурмуш хакыкатлары беян эдилйәр ве шол хакыкатларың ичинде херекет эдйән адамларың ахлагы йүзе чыкяр.

Эдеби жанрлар өзбашдак болмак билен бирликде, бири-бирине баглыдырлар ве хер бир жанрың элементлерини бейлеки жанрларда гөрмек боляр. Меселем, эпиканың эсасында авторың гүррүң бермеги дурян болса-да, көп ерлерде персонажларың диалогында драманың элементини гөрмек боляр. Я-да авторың лирики ызачекилмелеринде, гатнашыҗыларың лирики ичини геплетмелеринде лириканың эсасы айратынлыгы—өз-өзүңи ачып гөркезмегиң элементлери бар. Лирика субъектив поэзия (Белинский) болмак билен бирликде, шахырың умумы-типик дуйгусының беяны болмак билен бирликде, объектив дүнйә хакда хем гүррүң берйәр. Меселем, шахыр А. Кекиловың «Кавказ» диен лирики эсеринде фашистик орда гаршы халкың иң ёкары газабының беян эдилмеги билен бирликде, Кавказың парахат гүнлериндәки рахат дурмушы, гөзел тебигаты, соңра фашистик Германияның уруш башламагы билен сапалы дурмушың бозлушы, онуң үстүнде довам эдйән ганлы сөвеш, совет халкының енше чуңңур ынамы барада хем гүррүң берилйәр. Шулар болса эпиканың элементлеридир. Драма эсерлеринде гатнашыҗыларың кәмахаллар өз ичлерини гепледип, ички толгунмаларыны йүзе чыкармагы лирика махсус айратынлык

болса, авторың гахрыманлар хакында берйән маглуматы, оларың херекет меканы ве дашкы сыпаты хакындакы гөркезмелери эпиканың элементлеридир. Умуман, объектив поэзиялык хәсиет эпика билен драманы бири-бирине якынлашдыряр. Бу ягдайлара гөрә жанрлар өзбашдак болмак билен бирликде, бири-бириниң элементлерини пейдаланмак аркалы-да өз мүмкинчиликлерини байлашдырярлар.

ЖАРГОН — мейиллери, дуйгы-дүшүнҗелери, дәп-дессуры боюнча халкдан арасы үзүлен, идея ве бәхбиди боюнча онуң гаршысында дурян белли бир социал топарың, ёкары гатлагың арасында ровач болан, өзүниң сөзлүк фонды ве грамматики гурлушы болмадык сөзлер йыгындысыдыр. Жаргон эхли адамларда арагатнашык серишдеси ве җемгыетчилик хадыса дәлдир. Онуң халк дилинден тапавуды онда ёкары гатлагың специфики мейиллерини аңладян кәбир специфики сөзлер, «овадан» сөз дүзүмлери ве кәбир дашары юрт сөзлери билен сөзлемлери боляр. Жаргон чепер эдебиятда языҗының дилинде уланылмаяр. Диңе кәмахаллар, ёкары гатлак векили хөкмүнде гатнашян персонажың дилини хас типизациялашдырмак үчин уланылып билнер.

Җ

ҖАНЛАНДЫРМА — чеперчилик серишделериң өзболушлы бир гөрнүши болуп, поэтик дилиң эмоционал кувватыны гүйчлендирмек максады билен җансыз затлара җанлы хөкмүнде адам сыпатыны бермекликдир. Җанландырылян өли предметлере диңе адам айратынлыклары берилйәр. Бейлеки җанлы затларын, хайванларың хәсиети берилмейәр. Меселем:

Гүнде мүң гуссам бар, йүз элем билен,
Дердимиң барындан бетер гарыплык
Сорагы мен болдум гайгы-гам билен,
Гелип дүшер хатар-хатар гарыплык.

Тапыпдыр хер ерде еке-икини,
Чекипдир билине гайыш чекини,
Алыпдыр элине дашлы сокыны,
Ядаман депөмден уряр гарыплык.

Бу мысалда гарыплык жанлы зат хөкмүнде гөркезилйәр ве оңа адам айратынлыклары берилйәр. Классыкы түркмен эдебиятында жанландырма өрән көп уланылан чеперчилик серишделериндендир.

Магтымгулының «Сер гидер», «Дүнйә», Андалыбың «Лейли-Межнунындан» «Ёлдаш болалы», Молланепесиң «Даглар» ве башгалар мунуң мысалы болуп билер.

Магтымгулының муаммаларында жанландырма көп душмак боляр. Жанландырма хер ерде уланыланда, онуң эсасы везипеси шыгрың, сетириң эмоционал гүйжүни артдырмаклыкдыр.

ЖЕМ — шахырана сөз гурмаклыгың бир гөрнүши болуп, бири-бирине якын сыпатлары, хәсиетлери, сөзлери бири-биринин ызындан гетирип, бир я-да ики сетирде жемлемекдир, ягны шейле сөзлери бир ере йыгнамакдыр. Шунда хер сетирде жемленен сөзлер бирликде бир маның, бир задың символы, аламаты, васпы болуп гелйәрлер. Меселем:

Бикәрлик, ялталык, суслук мәхнетдир,
Тагалла, дөретмек, гайрат рехнетдир.

Жемиң мазмун хем чеперчилик тараплары бар. Онуң мазмун тарапы бири-бирине якын энчеме дүшүнжәниң дүйп мазмуны гөркезмек ве онуң нетижесини бир сөзде йүзе чыкармак, шонуң билен-де окыжының аңына тәсир этмекдир, олары шахырың нукдай назарындан бир эрбет хәсиетден сакламак ве бир ягшы хәсиете тарап угрукдырмакдыр. Жемиң хас бир мөхүм айратынлыгы онда сетириң ичиндәки сөзлериң гошулмасыз, дендеш агзалар хөкмүнде гуралмакларыдыр. Оларың гошулмасыз хем дендеш агзалар хөкмүнде гуралмагы, окалан махалында, хер сөзүң арасының дең дыңгы талап этмеги шыгрың хецини бир мукама саляр, онуң ритмини гүйчлендирйәр, лабзыны артдыряр. Бу хем онуң чеперчилик тарапыдыр.

З

ЗАРП — аруз билен язылан шыгырларда бендиң икинжи сетириниң иң соңкусындакы рүки, иң ахыркы стопадыр.

И

ИБТИДА — аруз өлчеги билен язылан шыгырларда бендиң икинжи сетириниң иң биринжи рукни ве иң башдакы стопадыр.

ИДЕАЛ—җемгыетчилик я-да адамкәрчилик хакындакы идеал умуман хер бир задың иң кәмиллешен, иң гөзел дережеси хакында адамың дүшүнҗесидир. Адамың хер бир угурда ымтылян соңкы максадыдыр. Меселем, бизиң идеалымыз, соңкы максадымыз ер йүзүнде коммунизм гурмаклыкдыр, себәби биз коммунизми җемгыетиң әхли болуп гечен формаларындан иң кәмиллешени дийип дүшүнйәрис. Идеал чепер эсери дөретмекде языҗыны херекете гетириҗи илкинҗи фактордыр. Языҗы өз идеалы нукдай назарындан ве өз идеалыны дурмуша гечирмек үчин дөредйәр. Магтымгулының көп-көп эсерлеринде шахырың идеал адам хакындакы дүшүнҗеси өз беяныны тапяр. Идеал тарыхы дүшүнҗедир. Адамларың идеал хакындакы дүшүнҗеси яшаян дөври ве җемгыет шертлери билен баглыдыр. Җемгыетиң өзгермеги билен адамларың идеал хакындакы дүшүнҗеси хем өзгерйәр. Көне җемгыетиң адамларында идеал хасап эдилен дүшүнҗе тәзе җемгыетде өз идеаллык хәсиетини йитирйәр. Шейле хем идеал дүшүнҗеси сынпы ве сыясы дүшүнҗедир. Буржуаз дүшүнҗесинде идеал хасап эдилйән хадыса совет җемгыетиндәкиниң көпленч терсине болуп дуряр. Чепер эсерде гахрыманың шахсыет мертебеси языҗының идеалының эсасында нәхили дүнйә гарайшың дурянлыгына хем онуң идеал белентлигиниң дережесине баглыдыр. Гечмиш җемгыетде языҗының идеалы билен дурмушың арасында ылалашык болманы үчин, авторың дөреден гахрыманларының көп тараплары шол дөвүр дурмушында болмандыр ве языҗының өз идеалы нукдай назарындан ишленилипдир. Совет дурмушының тарыхда гөрүлмедик гүйч билен чалт өңе гитмеклиги языҗылара өз идеалыны дурмушың җүммүшинден тапмаклыга мүмкинчилик берйәр. Дурмуш языҗының идеалындан өңе гитсе гидйәр-де, ыза галмаяр. Авторың идеал адам хакында тосламага хаҗаты ёк. Ол дурмушың өзүнде бар. Павел Корчагин, Мересьев, яш гвардиячылар ве башгаларда языҗыларың идеалы билен дурмушдакы хакыкатың өзи кыбап гелйәр. Шуңа гөрә-де совет языҗысының иң мукаддес везипеси совет җемгыетиниң өзүндәки идеал адамларың ишини, оларың коммунизм угрундакы гөрешлерини гөркезмекдир.

ИДЕЯ — чепер эсерде языжының өз гөркезйән вакаларына берйән бахасы, ол вакалардан чыкарян нетижеси, өңе сүрйән пикиридир. Идея тема билен айрылмаз баглыдыр. Идея хут темадан гелип чыкяндыр. Языжы теманы диңе суратландырмагың хатырасы үчин суратландырмаяр. Ол теманы суратландырмак билен бирликде, ондан гелип чыкян нетижелери-де гөркезйәр. Тема хакында белли бир пикири окыжылара үндемек ислейәр, ол хакда белли бир нетижә гелмек ислейәр. Языжының окыжылара үндемек ислейән пикири, вакалардан чыкарян нетижеси, олара берйән бахасы эсериң идеясыдыр. Чепер эсериң чеперчилик гымматы биринжи нобатда онуң жемгыетиң ве халкың бәхбиди үчин нәхили өңдебарыжы идеялары өңе сүрүп билендиги билен кесгитленйәр. Бу болса языжының дүнйәгарайшы билен хем-де медениет дережеси билен гөнүден-гөни баглыдыр. Эсер өзүниң формасы боюнча нәче бай болса-да, ол реакцион пикири өңе сүрйән болса, онуң чепер эсер болмагы мүмкин дәл. Магтымгулының «Герекдир» диен гошгусы формасы боюнча гүйчли, эмма идеясы боюнча ысламың таглыматындан угур аляр, шонуң үчин оңа чепер эсер диймек болмаяр. Эсериң идеясының белент болмагы үчин, илки билен авторың дүнйә чемелешмекде марксизм-ленинизмден угур алмаклыгы деслапкы шертдир.

Идея языжының дөредижилик усулы билен хем баглыдыр. Идеяның долы, догры ве вакалардан тебигы суратда йүзе чыкмагы үчин, дурмушың реал берилмеги герек. Дурмушың догручыл суратландырылып билинмедик махалында, эсериң идеясы булашяр, языжының пикири долы йүзе чыкмаяр. Терсине, дурмуш реал, хемме тараплайын гөркезилен эсерде языжының пикири өңдебарыжы болмаса-да, хакыкы идея реал гөркезилен дурмушың өзүнде яшаяр. Окыжыларың өзлери реал хакыкатдан гелип чыкян идеяны сайлап алярлар. Муңа объектив идея дийилйәр. Ягны языжының идеясындан башга, реал дурмушың өзүнден гелип чыкян идея. Чепер эсерде идея образларында яшаяр. Образлар идеяларың галыбыдыр. Языжы жемгыете, жемгыетдәки топарлара, сыясы хадысалара берйән бахасыны образларда жемлейәр. Шуңа гөрә-де эсериң идеясыны ачып гөркезмеклигиң деслапкы ёлы образлары анализ этмеклик-дир.

ИЙДИЯ — байрамчылыга, той-томаша багышланып язылан шыгырлардыр.

ИМАЖИНИЗМ — эдебиятың идея-мазмуныны инкәр эдйән, формалистик акымың бир гөрнүши болуп, онуң эсасы айратын-

лыгы шахсы нәзик дуйгулары, җемгыет үчин типик болмадык хөвеслери беян этмекдир. Имажинизм биринҗи җахан уршуның өң янында Англияда дөрәпдир. Октябрь революциясы йылларында Руссияда хем бу акымың тарапдары бир кичиҗик топарҗык болупдыр.

ИНТЕРМЕДИЯ — сахнада оюн гидип дуран махалында дәл-де, аракесме махалында томашачылар үчин гөркезилйән кичиҗик оюнлардыр. Интермедия өзүниң мазмуны боюнча дүрли-дүрли болуп, хәсиети боюнча сатирики, юмор, дегишме я-да дурмушы, гүнделик, хатда сыясы хәсиетде болуп билер.

ИНТОНАЦИЯ — сөзүң я-да сөзлериң айдылышындакы әхендир.

Авторың сөзүнде сөзлериң ве сөзлемлериң интонациясы язычының персонажлара гарайшыны йүзе чыкармакда уланылян серишделериң биридир. Сөзлериң манысы еке контекстде йүзе чыкмаяр. Эйсем җанлы геплешикде ве белли бир тон билен айдылан махалында, онуң хакыкы ве гутарныклы манысы айдыңлашяр. Хер бир сөзүң я-да сөзлемиң интонациясының үйтгемеги билен манысының үйтгемеги мүмкиндир. Язувда интонация дынгы белгилери билен аламатландырыляр. Дынгы белгилери болса сөзлеме исләнинче тон бермек үчин мүмкинчилик берйәр.

«Багшы гөзүне гөрүнйән затларың хеммесине ашаклык билен середип гелди. Ана, онуң гөзлери өз халыларына хем дүшди. Олара ыссылык билен серетди ве үстлеринден аңсатлар гөзлерини айрып билмән, эп-эсли салым лурды. Нәме үчин? Олары шу гүн гөрмелими нәме, я оларың гөллери, нагышлары үйтгәпми?

Ёк. Өз гелин-гызларының гара өйде, аяк үсте отурып докашлары»[1].

Шу бөлекде автор гахрыманының ички дүнйәсини йүзе чыкармак билен бирликде, онуң дуйгы-пикирлерини макуллаяр ве олары гахрыман билен пайлашяр.

ИНТРИГА — драма эсерлеринде хадысаларың схематик системасыдыр. Эсерде интрига ковалашып, оңа көп үнс бермек, шонуң негиҗесинде-де онуң агдыклык этмеги хәсиет ачып гөркезмеклиги икинҗи плана гечирйәр. Шонуң билен-де эсериң идея-чеперчилигине ве реалистик укыбына шикест етирйәр.

ИРОНИЯ — тропуң айратын бир гөрнүши болуп, сөз ве аңлатма өзүниң хакыкы манысында уланылман, хут өз гаршысына болан маныда уланыляр. Ирония хемише бир хадысаны, ахлагы

---

[1] Н. Сарыханов. Сайланан эсерлер. Ашгабат, 1951, 266-нҗы сах

яңса алмак үчин, үстүнден гүлмек, масгараламак үчин уланыляр.

Молламурт «Түвелеме» диен гошгусында кәбир шахырлары яңса алып шейле язяр:

Район-обалардан хабар язмага
Бирнәче «шахырлар» «өкдедир-өкде».
Шыгыр языпс, сансыз газал дүзмәге
Бири-бирисинден «өкдедир-өкде».

Узынлы-гысгалы, белентли-песли,
Хер тайындан баксаң, тапдырмаз таслы,
Манысы азаҗык, сөзи эп-эсли,
Көпден-көп язмага «өкдедир-өкде».

Бу мысалларда биринҗи бендиң икинҗи сетиринде гелен «шахыр» сөзи, үчүнҗи сетир болса тутушлыгына, шейле хем бентлерде гайталанян «өкде» сөзи хут өзлериниң гаршысына болан маны аңладып, шахыр дәл, өкде дәл, шыгыр языпс билмейәр диен манымы аңладяр ве киная билен шейле авторлары яңса аляр. Иронияның эсасы айратынлыкларының бири онда субъектив баха бермеклик тропуң бейлеки гөрнүшлерине гаранда гүйчли боляныгыдыр. Автор иронияның үсти билен предмети диңе суратландырмак аркалы чәкленмән, ол барада хут өз гатнашыгыны йүзе чыкаряр, оңа баха берйәр.

ИСТИГАРА — Гүндогар халкларының эдебиятында чеперчилик серишделериң бир гөрнүши болуп, бир предмете, хадыса, дүшүнҗә, адама шертли суратда башга задың хәсиетиниң берилмегидир. Меселем:

Заман айнасының сырылды посы,
Ер йүзи гейинди яшыл бегреси

диен сетирлерде замандан айна ясап, оңа пос сыпатының берлиши ялы, я-да «Гамың аягында бир пайымал мен» диен сетирде гама шертли ве аманат суратда «аягың» берлиши ялы. Истигара диймегиң өзи аманат диймекдир.

Кәбир халатларда бир дүшүнҗәниң башга бир дүшүнҗе билен чалшырылмагына хем истигара дийипдирлер. Меселем, хилегәр адамың ерине «тилки» сөзүниң уланылышы ялы. (Серет меҗаза).

ИСТОРИЗМЛЕР, АРХАИЗМЛЕР — Адамларың хәзирки заман дурмушында болмадык, узак тарыхы хадысалары, предметлери, дүшүнҗелери аңлатмак, язып гөркезмек кәмахаллар языҗы үчин үстүни басып гечип болмаҗак везипе болуп дуряр. Бу

ягдай айратын хем тарыхы гечмиши гөркезйән эсерлере көпрәк дегишлидир Шейле эсерлерде гөркезилйән диңе тарыхы гечмише дегишли, хәзир яшамакдан галан хадысалар, предметлер ве аңлатмалар — историзмлер ве архаизмлер билен аңладылан, гөркезилен махалында, хас анык хем образлы гөз өңүне гелйәр.

Историзмлер гечмише дегишли, хәзирки заман дилиниң сөзлүк составындан бүтинлей дүшүп галан сөзлердир.

Архаизмлер аңладян манылары боюнча көнелен, гөркезйән дүшүнжелери халк дурмушындан ёк болуп айрылан, эмма кәбир себәплере гөрә энтек долы ёк болмадык, көнелишен сөзлердир. Хер бир хадыса, предмет ве дүшүнже өзүниң долы йүзе чыкышыны диңе өз мынасып сөзүнде тапяр. Шуңа гөрә-де адамларың гечмишине дегишли, хәзирки дурмушда уланылмакдан галан дүшүнже ве хадысалары образлы, чепер ве анык гөркезмек историзмлериң уланылмагыны зерур еринде талап эдйәр.

Историзмлер, архаизмлер, шейле хем көнелен сөз дүзүмлери кәмахаллар сатирики-юмористик эсерлерде бетшекил, говшак хадысаларың үстүнден гүлмек хем онуң хәсиетини хас анык ве бетгөрк эдип гөркезмек үчин хем уланыляр. Меселем: Молламуртың «Гал инди» диен гошгусында, шейле хем онуң «Эсбабыңы арка баглап» атлы сатирасында көнелен сөз дүзүмлериң ве тәрлериң шейле уланышына душмак боляр. Сөзлериң, сөз дүзүмлериң ве тәрлериң көнелмеги хем кем-кемден архаизме өврүлмеги эдеби дилиң өсүшинде шу вагта ченли дилиң өз ички кануны болуп гелди. Җемгыетиң өсүшинде кәмиллешмегиң белли бир этапында адамларың шахсы ислеги (вкус), хөвеси, эстетики гарайышлары, шонуң нетижесинде хем сөз ве сөз дүзүмлериндәки талабы үйтгейәр. Сөзлер ве сөз дүзүмлери адамларың өзгерип башлан я-да эййәм өзгерен шахсы ислегини, хөвесини, мейлини, эстетики гарайышларыны шөхлелендирмели боляр. Адамларың шу талабыны өдәп билмейән сөз ве сөз дүзүмлери өзүниң яшамагыны кем-кемден бес эдйәр ве архаизмлешйәр. Адамларың шу хажатына, талабына дүшүнип, оны өз вагтында сайгарып, дуюп билмек, көнелен сөзлере, сөз дүзүмлере ве тәрлере гаршы башарныклы гөреш алып барып билмек дилде тәзечиллигиң эсасы шертлериңден биридир. «Өңки шахырлар тарапындан дәп-адата гиризилен тәрлере гаршы гөрешмек Пушкине хөкманыды, ол өзүниң поэзиясы үчин ярамсыз, эмма шол вагтда энтек бар көп аңлатмалары зыңып ташламалыды. Пушкин шу көне сөз дүзүмлерине гаршы гөрешде айгытлы енңш газанды. Мунуң өзи Пушкине, элбетде, еңил дүшен дәлдир, себәби онуң

дилдәки шейле дүзедишлерине гарамаздан, ене онуң поэзиясында өзүниң ызыны галдырыпдыр. Хәзир Пушкинде өз заманы үчин көнелен сөзлемлериң көп душ гелйәнлигини хич ким инкәр эдип билмез. Шунуң ялы иризиҗи, бизар эдиҗи мыхманы ковмакда гаты көп тагалла герек боланлыгы гүррүңсиздир»[1] дийип, Н. Чернышевский гөркезйәр. Шейле ягдайы түркмен эдеби дилиниң өсүш тарыхында хем сынламак боляр. Магтымгулы билен Азадының дилиниң арасында кән тапавут бар. Магтымгулы көп санлы чагатаизмлери, арабизм ве иранизмлери дилден зыңып ташлаяр. Көнелен сөз дүзүмлерини, халкың гөвүн-ислегине, эстетики мейиллерине җогап берип билмейән сөзлери ве тәрлери уланмакдан үзүл-кесил йүз дөндерйәр. 20-нҗи йылларың эдебияты билен деңешдиренинде, Магтымгулының дилинде-де архаизмлешен сөзлере ве сөз дүзүмлерине көп душмак боляр. Социалистик шертлерде юрдуң өсмеги, халкың ыкдысады ве медени тайдан ёкары дереҗә етмеги нетиҗесинде, халкың ислеги, мейли, хөвеси, эстетики гарайшы гүйчли өзгерди. Онуң чепер сөзе, сөз дүзүмлере ислеги өзгерди. Шуңа гөрә-де хәзирки заман эдеби дили билен денешдиренинде, йигриминҗи йылларың эдебиятында хем архаизмлешен сөз, сөз дүзүмлерине ве тәрлере душмак боляр.

ИЧКИ КАПЫЯ — шыгыр сетирлеринде бири-бириниң ызындан гелйән сөзлериң өзара капыялашмагыдыр. Бу еке бир сөзлериң капыялашмагы болман, эйсем дең аграмлы сетир бөлеклериниң, стопаларың капыялашмагыдыр. Шу ягдай сакланмадык махалында, ички капыя шыгрың акымына, лабзына ончаклы пейда бермейәр. Түркмен классык шахыры Молланепес ички капыяны улы уссатлык билен уланяр:

Хош сөзүң, хошрой йүзүң, нергес гөзүң җанымдадыр,
Гаш какып, эгри бакып, бу шум ракып шанымдадыр —
(Молланепес).

диен мысалда биринҗи сетирден «сөзүң, йүзүң, гөзүң» ве икинҗи сетирде болса «какып, бакып, ракып» диен сөзлер капыялашяр. Шол вагтың өзүнде бу 3—4—4 формадакы шыгыр бөлеклериниң, ягны стопаларың капыялашмагыдыр. Бейик уссадың ашакы сетирлеринде «ар» сеси билен сазлашян ички капыя тутуш бент боюнча довам эдип гидйәр;

Нәзли яр, эй гүлгузар, чох бикарар этдиң мени,
Йыгладып зар, илге әшгәр, телбе хар этдиң мени,

[1] Русские писатели о языке. Ленинград, 1954, 208-нҗи сах.

Элмыдам хуснуңа зар, диванавар этдиң мени,
Бишумар дерде гирифтар, халка зар этдиң мени,
Зернигәр, эй шахымар, сен шеримисар этдиң мени.
(Молланепес).

Ички капыя сетириң бөлеклере бөлүнишини хас айдыңлашдыряр, стопаларың соңуны диңе богун билен дәл-де, сес билен хем гөркезйәр, шыгыр сетирлерине гүйч берйәр.

Й

ЙҮЗЛЕНМЕ — поэтики синтаксисде эдеби тәрлериң бир гөрнүши болуп, шахырың гүйчли, эмоционал дуйгы билен окыҗыларына, халка я-да белли бир шахса, социал топарлара я-да тебигата, шейле хем эсердәки бир персонажың башга бир персонажа йүзленмегидир.

Гоголь «Өли җанлар» романында «Русь!» диен сөзүниң үсти билен өзүниң лирики ызачекилмелеринде көп ерде рус халкына йүзленйәр. Түркмен поэзиясында йүзленме кәмахаллар текстиң башында я хайсы-да болса бир еринде «эй» сөзүниң уланылмагы билен эмеле гелйәр. Меселем:

Эй агалар, бир максада етҗекдим,
Ак өй тутуп, ортасында ятҗакдым.
(Халк айдымлары).

Кәбир ягдайларда шахыр киме йүзленйән болса, йүзленйән тарапының адыны тутяр я-да ол адың дерегине дегишли чалышманы уланяр.

Хәзир шу ягдайда мен онуң билен,
Хорматлы окыҗым, хем сениң билен
Хошлашярын — ядындамы Акмырат?
Галыпды, болманды ыхласа мырат.
(А. Кекилов).

Г. Сейитлиевиң «Рус гардашым» диен шыгрында йүзленме әхеңиниң хас айдың ве салдамлы болмагыны газанмак үчин шахыр йүзленйән тарапының адыны тутмак билен бирликде, «сен» чалышмасыны хем уланяр.

Сен лайыксың тарыхың зер хатына,
Адың нагыш йүрегмиң гүл гатына,
Бизи бейик бакы багт атына
Сен болдуң атаран, рус гардашым!
(Г. Сейитлиев).

Йүзленме кәбир ягдайда белли бир сөзүң соңуна «мы, ми» гошулмасының гошлуп гелмеги билен-де эмеле гелйәр.

Ядыңдамы, бири чыкып өңүнден,
Гизлин гарап, гечипди оң дениңден,

(А. Кекилов).

Кәмахаллар йүзленме сөзлемиң сораг формасында гелмеги билен-де гураляр. Мысал:

Тә кыямат, Межнун, сени ызларам,
Сен билмесең, мениң халым ким билер?

(Андалып).

Көпчүлиге йүзленмекде поэзияда көпленч «яранлар» (классык эдебиятда), «достлар» ве ш. м. сөзлер көп уланыляр:

Мен киме барайын дада, яранлар?

Я-да:

Достлар, мунун өзи тебигы бир зат,
Эгер бир хыяла мүнсе адамзат...

(А. Кекилов).

Йүзленмәниң ишлигиң буйрук формасының көмеги билен гуралян ягдайларына-да көп душмак боляр. «Гой бәри, дестиң алмалы» (Молланепес), «Гел, гидейли бу ерлерден сербе-сер» («Саятлы Хемра») ве ш. м. Йүзленме кәмахаллар диңе интонацияның көмеги билен гураляр. Меселем:

Гулам, шахым, саңа дада гелмишем,
Гечиргил гүнәхим, харайым Дөнди.

Йөне интонацияның ёкаркы ягдайларың хеммеси үчин зерурдыгы өз-өзүнден дүшнүклидир. Бу мысаллар түркмен поэзиясында йүзленмәниң диңе кәбир нусгаларыдыр.

К

КАЛАМБУР РИФМА — Серет туюга.

КАНТАТА — белли бир сыясы-сынпы бирлешиги, улы ваканы, бейик адамы васп эдйән дабаралы музыка эсери үчин текст хөкмүнде язылан лирики эсердир. «Коммунистик партия хакында кантата» атлы музыка эсерине язылан айдымың текстинден бир бент:

Гүлзара өврүлен түркмен илинден
Коммунистик партия саг болсун айдяс.
Багт гушы парлаян халкың дилинден
Коммунистик партия саг болсун айдяс.

Шөхрат саңа, эй мәхрибан партия,
Шөхрат саңа, эй гахрыман партия,
Азат түркмен илинден!
Хем шат халкың дилинден!
Ене-де шөхрат
Азат түркмен илинден
Хем шат халкың дилинден!

Бир улы ваканы васп эдйән дабаралы мазмунлы лирики эсере хем кантата дийилйәр.

КАПЫЯ — шыгыр сетирлериниң соңундакы сөзлериң я-да сөз соңларының сес тайдан бири-бири билен сазлашмагы ве лайыклашмагыдыр. Меселем, «бар, зар, дар, шамар, ханжар, енжер, ал, бал» сөзлериниң ве сөз соңларының сазланышы ялы. Ритм хакындакы макалада белленип гечилиши ялы, капыя ритми эмеле гетирмекде, сетирлери типизациялашдырмакда мөхүм серишделериң биридир. Капыя дең өлчегли, маны тайдан бири-бириниң кануны болан сетирлери типизациялашдыряр, олары бейлеки бир типдәки сетирлерден тапавутландыряр. Ол өлчегин гутаранлыгыны ыглан эдйәр, оңа соңлама берйәр. Капыя дөрт саны везипәни ерине етирйәр. Биринжиден, гайталанян херекети-ритмиң чәгини ыглан эдйәр. Икинжиден, бентдәки сетирлери бир типе гетирйәр. Үчүнжиден, шыгра айратын лабыз ве әхең берйәр. Дөрдүнжиден, капыя йөне бир манысыз сеслер болман, пикириң ве мазмунуң гурлушында айратын бир везипелери ерине етирйәр. Дөрдүнжи везипе капыяның мөхүм айратынлыкларындандыр. Капыялашян сөзлер сес тайдан нәче сазлашсалар-да, маны тайдан олар өз везипесини ерине етирип билмеселер, капыялык ролуны йитирйәрлер. Капыяның хатырасы үчин гетирилен ве маны тайдан ончаклы зерур болмадык капыя сөзлериниң хем капыялык хәсиети говшак боляр. Шейле ягдайлара айратын хем поэтик чепер терҗимелерде көп душмак боляр.

Меселем:

Бар, топрак ат чархы-пелек башына,
Мей ичип, гөзеллең айлан дашына,
Гиденлерден бир хем гайдып гелен ёк,
Ери дәл мейл этмек тагат ишине —
(О. Хайям).

диен сетирлердәки «башына», «дашына», «ишине» сөзлери сес тайдан сазлашярлар. Эмма соңкы сетирдәки «ишине» сөзи бу ерде артыкмач сөз. Ол диңе капыя үчин гетирилипдир. «Тагат» иш дәл. Мазмун «ер дәл мейл этмек тагата» диен сөзлемде эййәм айдың боляр. Шуңа гөрә «ишине» сөзи сес тайдан ёкаркы капыялар билен нәче сазлашян болса-да, капыя говшак, чиг дуюляр. Мунуң себәби сес тайдан сазлашып, мазмун тайдан сазлашмаянлыгындадыр. Ене бир мысал:

Бу кервен Бухардан баряр Багдада,
Бу кервенде мерҗен ялы түви бар.
Кервен алып баряр гүл реңкли бада,
Йигитлериң муртларының товы бар.
(А. Хайыдов).

Бу мысалдакы «түви, товы» сөзлери сес җәхтден өрән оңат сазлашяр. Эмма «йигитлериң муртларының товуны» мазмуның өсүши шу ерде асла талап этмейәр. Сетирлериң арасында мазмун тайдан логики багланышык ёк. Шуңа гөрә капыялар формал тайдан әхеңдеш болсалар-да, юван, дузсуз дуюлярлар. Диймек, капыя «шитир-питир, мытыр, пытыр» ялы манысыз сеслериң сазлашмагы болман, биринҗи нобатда, белли бир пикири аңладян мазмуның состав бөлеги болан сөзлериң хем мазмун, хем форма тайдан сазлашмагыдыр. Шуңа гөрә-де капыя болмаса (капыялы шыгырда), шыгрың ритми сетирлериң типдешлиги, гошгының лабызлылыгы йитйәр.

Азапдамы, рахатдамы бу башлар.
Ховул эдер йүреклер, гөзедир яшлар,
Айрылдык улусдан, өтди дең-душлар,
Бу яланчы гаты гысяр, дар болуп —

диен сетирлерде капыяларың хеммеси хем мазмун, хем форма тайдан бири-бирине кануны баглы, оларың хеммеси рефрениң базасы болуп дуряр. Диймек, шыгрың капыясына баха берленде, диңе форма (сес) җәхтден чемелешмән, мазмун җәхтден хем чемелешмек герек.

Түркмен поэзиясының, шонуң билен бирликде, капыяның узын тарыхы бай тежрибеси, көп материалы бар. Эмма бу бай тежрибе, әгирт материал бизиң поэтикамызда энтек ишлененок, олар ылмы тайдан тертибе салнанок. Шу себәбе гөрә биз оларың әхли тежрибелерини шу ерде җемләп билмерис. Нәхили-де болса, элементар маглумат бермәге чалышярыс. Поэзияның тежрибелерине әсасланып, капыяны сагдын ве сагдын дәл диен ики топара бөлйәрис. Сагдын капыяның шертлерини догры чөзмек

үчин, озалы билен, түркмен дилиниң фонетик айратынлыкларындан, сеслериң эшидилишиндәки ве язылышындакы сазлашык канунындан угур алмак герек. Сеслериң сазлашыгы ёгын, инчелиги тайындан кыбапдаш махалларында, капыялар кәмил болуп билерлер.

Кайсы бир аташда йүрегин даглап,
Кайсы пери билен көңлүни чаглап,
Ярындан айрылып, гөр канда аглап
Кайсы сәхраларда, кайсы чөллерде?
(Молланепес).

Бу мысалдакы капыяларың кәмил ве сагдынлыгының эсасы шертлериниң бири сеслериң кыбапдашлыгындан, ягны хеммесиниң ёгын чекимлидигиндендир. Эмма башга бир шерте гөрә чекимлилериң узын ве гысгалыгы тайдан хем сазлашмагы хөкманыдыр.

Гөрүп гечен мысалымыздакы капыяларда чекимлилер хем ёгынлык-инчелик тайындан, хем узынлык-гысгалык тайындан капыялашярлар. Сагдын капыяда ёкаркы шертлериң болмагы билен бирликде, чекимлилер додакланянлыгы я-да додакланмаянлыгы жәхтден хем сазлашмалыдыр:

Гәхи телбе кимин делмурып дуруп,
Гәхи етимлер дек бойнуны буруп,
Гәхи хасталар дек реңки саргарып,
Узадып янымда нөрди дийгей сен.
(Молланепес).

Бу мысалдакы «дуруп, буруп» сөзлери сагдын капыядыр, себәби олардакы чекимлилериң биринжиси ёгын, икинжиси гысга, үчүнжиден додак чекимлилердир. Эмма «саргарып» сөзүниң «гарып» бөлеги чекимлилериниң додакланмаяндыгы үчин, ёкаркылар билен долы, кәмил сазлашмаярлар.

КАПЫЯСЫЗ ШЫГЫР (Белые стихи) — капыясы болмадык, дүрли өлчегде язылан гошгулардыр. Меселем:

Эгер
Саман асты билен сессиз акян сув ялы,
Огрын-огрын гаранжаклап,
«Сени говы гөремсоң...»
«Арамызда галсын йөне...» дийип эйләп мазалы.
Сениң айдян геплериңе садалыкдан ынанып.
Йүреклериңи чиширишип,
Бир-бириңден өйкеләп,
Бири-бириңден янып,

Йөреклериң барысы бир сөй билен,
Иң болманда бирже гезек,
Бир салым бир ере үйшүп,
Бир-бирлериниң гөзлерине середип,
Бир-бирлерине бирже гезек йүреклерини ачайса,
Онсоң нәдип гүн гөрерсиң җаханда?
(Ата Атаҗанов).

Гүндогар классыкларының кәбир эсерлеринде хем капыясыз шыгырлар бар. Умуман, Гүндогарда поэтиканың кәбир векиллери капыяны шыгыр үчин хөкманы дийип дүшүнмәндирлер. Шоңа гөрә-де көп санлы капыясыз **фердлере** (серет) душ гелмек боляр. Эмма бу нәдогрудыр. Капыясыз шыгырларың болмагы билен бирликде, капыя шыгрың зерур шертлеринден биридир.

КАСЫДА — көп капыялы шыгыр, онуң хер бенди ики сетирден ыбарат боляр. Идея-максады ким-де болса бир шахсы, бир топары я-да бир хадысаны васп этмеклиге угрукдырыляр. Касыда илки арап кабылаларының арасында дөрәпдир. Онуң хачан дөрәнлиги белли дәл. Йөне ыслам дини дөремезден такмынан бир ярым асыр өң арапларың арасында боландыгы белли. Ирки дөврде онуң максады кабыланың абрайыны горамак болупдыр. Кабыла шахырлары өз касыдаларында я-ха өз кабыласыны өвер экен, я-да душман кабыланы яманлар экенлер. Олар өз касыдалары билен кабыла йыгнакларында чыкыш эдер экенлер. Касыданың кабыланы васп эдйән гөрнүшине **тагрыф** (тарып), душман кабыланы танкытлаян гөрнүшине **хәҗв** (сатира) диер экенлер. Шейлеликде, илки касыданың ики гөрнүши болупдыр. Соңра онуң шикаят хеңли гөрнүши дөрейәр. Онда шахырың узак ерлери гезип, өйден, ярдан, юртдан айралыкдакы дуйгулары беян эдилйәр.

«Халыфатың дөремеги ве феодал дөвлетлериң эмеле гелмеги касыданы мазмун тайдан үйтгедйәр. Касыда айры-айры фигуралары өвмәге гечйәр. Халыфатың көшги касыдачы шахырлардан доляр. Шәхерлериң өсмеги ве аристократларың кейпи-сапалы яшайшы касыданың мазмунының өзгермегине ене тәсир эдйәр. Рыцарлары, феодал гошун башлыкларыны ве гайрылары бирсыхлы васп этмек билен, бир гайталанып дуран хеңи билен касыда аристократлары тиз иризйәр. Аристократларың, кейпи-сапа сөйүҗи шәхер җеллапларының ислеглерине лайыклыкда касыданың **васф** диен овнук гөрнүши эмеле гелйәр. Касыданың бу гөрнүшинде нәзик затлар васп эдилипдир. Гүл, гунча, алтын, гыз, гелин, сөйги, гараз, шу хәсиетли васп эдилмедик зат гал-

мандыр диерликдир. Шейлеликде, касыда умуман кабыла бәхбидини горамакдан шахсы ве хусусы бәхбиди горамаклыга гечйәр». (Е. Бертельс).

Тәзе тәжик-парс эдебияты дөрән махалында, касыда тайын гөрнүшде арап эдебиятындан тәзе эдебията гечйәр. Шейле хем онуң эсасы айратынлыгы: өвги хәсиети, көп капыялылыгы, бенди өңки гөрнүшини саклаяр. Ол айратын хем көшк эдебиятында гүйчли өсйәр. Орта Азияда онуң иң улы векиллеринден бири XII асыр шахыры Энверидир. Көшк эдебиятында касыда падышаны ве гайры көшк адамларыны васп этмек поэзиясы боляр. Онуң билен декламация эдилер экен. Касыданың газалдан бир тапавуды хем шундадыр. Газал болса саза салнып, айдым эдилип айдылыпдыр. Касыда суфист шахырларың дөредижилигинде суфистик таглыматы беян этмек формасы хем болупдыр. Парс эдебиятында касыда хәзир хем өзүниң көне формасыны сакламагыны довам эдйәр. Тематикасы боюнча ол сатира, граждан-лык хәсиетде, умуман дүрли хәсиетде. Классыкы касыданың форма айратынлыгы, ёкарда айдылышы ялы, көп рифмалылык, бендиниң ики сетирден ыбарат болмагыдыр. Сетирлер: *аа, ва, га, да, ка...* гөрнүшде капыялашярлар. Касыданың газалдан хас улы болмагы хем онуң бир айратынлыгыдыр. Гүндогар алымларының айтмагына гөрә, касыда 12 бентден, ягны 24 сетирден кем болмалы дәл. Газал болса муңа гаранында кичи боляр. Касыданы хәсиети боюнча Гүнбатар эдебиятындакы ода билен деңешдирмек мүмкин. Түркмен гечмиш эдебиятында касыда орун алып билмәндир. Мунуң эсасы себәби түркмен дурмушында патыша ве көшгүң, шонуң нетижесинде хем өвги мазмунлы эдебиятың болманлыгы болса герек. Эдебиятда ек-ярым өвги мазмунлы гошгулар болса-да, олар касыда формасында дәлдир.

КАТАРСИС — гадымы грек томашачысының трагедия томаша эдйән махалындакы рухы халаты ве ички толгунмалары.

КАТАСТРОФА — гадымы романларда ве трагедияларда хем эртекилерде гахрыманың башына дуйдансыз инип, оны хеләкчилиге учрадян ховп.

КЛАССЫК — эсерлериниң идея-чеперчилик мазмуны боюнча-да ве мукдары боюнча-да бейлеки авторлара гөрелде боларлык дережеде мирас галдыран гечмиш эдебиятының улы векили. Меселем, классык шахыр Магтымгулы Пырагы.

КЛАССИЦИЗМ — Европа эдебиятында реалистик усулың бир гөрнүши болуп, XVII асырда Францияда ве XVIII асырда Руссияда формалашяр. Классицизм Европа юртларында паты-

шалык дүзгүниң эсасы гүйч хөкмүнде юрдуң әхли провинцияларыны бирлешдирйән дөврүнде, шонуң гегомониясы астында миллетиң ве милли медениетиң формалашян дөврүнде, монархияның ве дворян хәким гатлагың идеологиясы хөкмүнде формалашяр. Шунуң үчин хем классицизмиң айратынлыгы тематики тайдан биринжи нобатда положител гахрыман хөкмүнде патышалары, рыцарлары ве ёкары хәким гатлагың векиллерини гөркезмек хем шоларың медениетини ве яшайыш кешбини шөхлелендирмек болупдыр. Ашакы гатлак пес гатлак хөкмүнде комедия ве сатира эсерлеринде берлер экен. Умуман адамларың ёкары ве ашакы гатлак дийлип ики топара бөлүниши ялы, чепер эдебият хем ёкары жанр ве пес жанр диен ики гөрнүше бөлүнипдир. Трагедия, ода, дидактика эдебиятың ёкары формасы хасап эдилип, комедия ве сатира ашакы формасы ве пес гөрнүши хасап эдилипдир. Классицизмиң эсасы айратынлыкларындан бири антик эдебията өйкүнмек ве шонуң кадаларыны үйтгетмән довам этдирмек болупдыр. Шунуң үчин хем бу угра классицизм дийлип ат гоюляр. Классицизм драма эсерлери барада үч бирлиги: херекет бирлиги, вагт бирлиги ве ер бирлиги принципине эерипдир. Сюжет хөкманы суратда бир хадысада яйбаңланмалы ве башга вакалар болмалы дәл. Сюжетиң эсасындакы вака хөкман бир ерден башланып, шол ерде хем гутармалы. Ваканың довамы чәкли болуп, ол бир гиже-гүндизден артык вагт алмалы дәл. Шейле-де болса, классицизм өзүниң теоретики эсаслары боюнча хакыкат чепер эсериң материалы болмалыдыр дийип дүшүнипдир. Классицизмиң хәсиетиниң эсасы бир айратынлыгы: көп хәсиетлери ишлежек болман, эйсем бир хәсиети хас анык ве улалдып ишлемек герек диен дүшүнжеден ыбаратдыр. Дөвлет бәхбидини хемме бәхбитден ёкарда гоймак, суфизме гаршы гөрешмек ве акылы өңе сүрмек классицизмиң хәсиетлендирижи тарапларындандыр. Классицизмиң эсасы векиллери Францияда Буало, Мольер, Руссияда Сумароков ве Херасков дагы болупдыр.

КЛАССЫКЫ ЭДЕБИЯТ — өзүниң прогрессив идеялары боюнча шу вагт хем гымматлы, чеперчилиги боюнча хәзир хем адамлара рухы леззет берйән, гечмишде дөредилен иң чепер, иң идеялы, иң говы эсерлериң жемидир. Шейле эсерлери дөреден шахырлара, язyжылара классык дийилйәр. Классыкы эдебият классык шахырларың ве язyжыларың дөредижилигидир. Классыкы эдебият халкың милли медениетиниң улы бир тарапыны эмеле гетирйәр. Түркмен классыкы эдебиятының улы векиллери Магтымгулы, Андалып, Сейди, Зелили, Кемине, Мол-

ланепес ве башгалар түркмен халкының медениетини өсдүрмекде, адамлары медениетли этмекде, оларың аңыны оярмакда әгирт улы хызмат этдилер.

ҚЛАУЗУЛА — силлабо-тоник гошгы системинде сетириң соңундакы сөзүң басым дүшйән богундан соң гелен иң соңкы богундыр. Риторикада клаузула — хас әхмиетли айдылян сөз бөлеклериниң соңкы сеслеридир.

ҚОБЗАРЬ — гадымы украин халкында халк багшысы ве шахыры. Ол өз дүзен айдымларыны оба-оба гезип, халк саз гуралы билен кобзарың сесине гошуп, айдым айдар экен. Кобзарь эдебияты Украинада XVI—XVIII асырларда хас хем ёкары гөтерилйәр.

Украин халкының бейик революционер, демократ шахыры Т. Шевченко гошгулар йыгындысының (1841) илкинҗисини «Қобзарь» атландырыпдыр.

ҚОЛЛЕҚТИВ ДӨРЕДИҖИЛИҚ — авторлар топары тарапындан дөредилен эсердир. Меселем: Х. Чарыев, Ш. Кекилов ве М. Гылыҗовың язан «Гарагум чөллеринде» пьесасы. Фольклор эсерлериниң хеммеси: эртекилер, дессанлар, роваятлар ве башгалар коллектив дөредиҗиликдир.

ҚОЛЛИЗИЯ — чепер эсерде бири-бирине гаршы мейил-максатларың чакнышыгы ве конфликтиң состав бөлегидир. Коллизия ики саны терс бәхбидиң чакнышыгы болса, конфликт тутуш сюжети эмеле гетирйән гаршылыкларың өсүш тарыхыдыр.

ҚОЛОРИТ — сураткешлик сунгатында реңклериң бири-бирине арагатнашыгыдыр. Шейле хем чепер эсерлерде ваканың башланан я-да хадысаның гидйән ерини эхли айратынлыклары ве сыпатлары — тебигы ягдайы, милли айратынлыклары, адамларың дурмуш-ягдайы, дәп-дессуры, эсасан социал-сыясы тарапларындан бейлеки тараплары долы язып гөркезмеклиге ерли колорит дийилйәр. Мунуң өзи окыҗының гөз өңүне дурмушы долы ве хер тараплайын гетирип билмеги үчин зерурдыр.

ҚОЛЯДА — славян халкларының кәбирлеринде Ыса «пыгамбериң» доглан гүни хасап эдилен гүнлерде ерине етирилйән дини-байрамчылык айдымлары.

ҚОМЕДИЯ — драма жанрының гадымы гөрнүшлеринден бири, онда дурмушдакы нормал болмадык хадысалар беян эдилйәр, жемгыетиң сагдын дәл тарапларының я-да адам ахлагының ярамаз, говшак аламатларының үстүнден гүлнүп, олар яңса алыняр. Шейлеликде, комедия сатирико-юмористик хәсиетли болуп дуряр. Комедияның эсасында дурян конфликтлер чөзүленде, гахрыманың пида болмагыны талап этмейәрлер. Олар хайсы-да

болса бир җемгыет хадысасының я ахлагың нормал кададан пес дурянлыгыны гөркезмеклиге хызмат эдйәр. Мунуң өзи хемише гүлкүнч серишделериң үсти билен амала ашяр. Меселем: персонажларың сыпаты, сөзлери, херекетлери гүлкүнч ве комики болярлар. Шу серишделерде белли бир җемгыетиң социал-психологики нормаларына ве дәп-дессурларына лайык гелмейән тарапларың, хадысаларың тагашыксыз кешби йүзе чыкяр. Дурмушдакы гүлки дөредйән тагашыксыз хадысалар, адам ахлагындакы кадалы ягдайдан пес, бетшекил тарапларыдыр.

Комедияның гадымы кесгитлемесине Аристотелде душмак боляр. Ол өзүниң «Поэтикасында» шейле язяр:

«... Комедия тагашыксыз адамлары гөркезйәр. Муңа тутуш зая, бозук адам манысында дүшүнмели дәл. Гүлкүнч бу бетшекиллигиң бир бөлегидир. Гүлкүнч бу дурмушда хич киме шейле бир зыяны, азары ёк ялңышлыклар ве тагашыксыз, бигөрк затлардыр»[1]. Аристотелиң бу айданы эсасан догры болса-да, онуң илки билен антик дөврүң комедиясына дегишлидигини ятдан чыкармак болмаз. Соңкы дөвүрлерде комедияның хәсиети эсли өзгерди. Онуң сыясы ве җемгыетчилик хәсиети өсди. Комедиядакы гүлки шатлык дөретмейәр, ол чуңңур азап ве гынанч дөредйәр дийип, Белинский гөркезйәр. Ол шейле диййәр: «Хакыкы чепер комедияның эсасында чуңңур юмор бар. Авторың шахсыети онда диңе дашкы кешби боюнча гөрүнмейәр. Эмма онуң дурмуша субъектив сынчылыгы гөркезилйәнлериң терси болуп гатнашяр. Комедиядакы җанлы махлукларың ве галплашдырылан йүзлериң аңрысында сиз гөз өңүңизе башга бир йүзлери, өрән гөзел ве ынсаныетли йүзи гетирйәрсиңиз. Ине шунда гүлки шатлык дәл-де, адамда рухы азап ве чуңңур гынанч дөредйәр. Комедияда дурмушың болшы ялы, гүлкүнч гөркезилмегиниң себәби — онуң нәхили болмалыдыгы хакда бизде дүшүнҗе дөретмек үчиндир»[2]. Белинский Гоголың «Дерңевчисини» комедияның иң белент нусгасы хасап эдйәр. Шейлеликде, онуң дүшүнҗеси боюнча, комедия социал заячылыгы ве ахлак чүйрүклиги паш эдйән, чуңңур сатирико-юмористик хәсиетли драма эсери болуп дуряр.

Комедия хем трагедия ялы гадымы греклерде Дионис худай[3] хакындакы мифики роваятларың эсасында дөрейәр. Онуң эса-

[1]Аристотель. Поэтика, Москва. 1957, 53-нжи сах.

[2] В. Белинский, Сочинения в одном томе. Москва, 1950, стр. 225—226.

[3] Дионис ве онуң хемралары хакындакы роваят барада, серет: Н. А. Кун. Легенды и мифы древней Греции, М., 1957, стр. 75.

сында шатлыклы хәсиетдәки Дионисиң хорматына ерине етирилйән дессурлар дуряр. Мифики роваятлара гөрә гадымы греклер Дионисиң хорматына шатлыклы, шовхунлы дессуры ерине етирипдирлер. Олар айдым айдып, танс эдипдирлер, фантастик геймлер гейипдирлер, жеделлешипдирлер, ёмак атышыпдырлар. Вагтың гечмеги билен бу дессурлар халк тарапындан ишленйәр ве онуң кәмиллешмек процесинде комедияның эсасы элементлери эмеле гелйәр.

Гадымы грек комедиясының иң гөрнүкли векили Аристофан (такмынан 446—385 бизиң эрамыздан өң) болупдыр. Энгельс оңа «комедияның атасы» дийип, баха берйәр. Аристофаның 44 комедиясындан 11 санысы бизиң дөврүмизе ченли сакланыпдыр. Онуң комедияларында бу жанр композициясы боюнча өзүниң классык нусгасыны тапыпдыр. Хер бир комедия **пролог, парод, агон, эксод** диен бөлеклерден эмеле гелйәр. Пролог гириш бөлүми, онда комедияның темасы йүзе чыкяр, гахрыманларың жеделиниң мазмуны айдыңлашяр. Парод пролога довам эдип гелйәр ве гахрыманларың чынлакай жедели башланяр. Бу бөлүм яйбаңланылып, агон диен этапа гечйәр. Бу бөлүмде гаршылык ёкары дережә етйәр ве кәмиллешйәр. Шондан соң эксод диен иң соңкы, соңлама бөлүм боляр. Бу бөлүмде гахрыманларың чекишмесиниң нетижеси йүзе чыкяр. Положител гахрыман дабараланяр ве отрицател болса гүлкүнч масгараланяр. Эксод гутарансоң, актёрлар сахнадан чыкып гидйәрлер, әхли херекет хор билен гутаряр.

Француз комедиографы Мольериң (1622—1673) дөредижилиги комедияның өсүшинде әхмиетли этаплардан бири болупдыр. Мольер комедияны дурмуша якынлашдыряр, онуң реалистик дәплерини өсдүрйәр, комедияның социал йитилигини гүйчлендирйәр, сатирики хәсиетини чуңлашдыряр. «Алым аяллар», «Эркеклер мекдеби», «Аяллар мекдеби» ве башгаларда Мольер буржуаз ахлагыны, дворян медениетини танкытлаяр. «Гарагол», «Тартюф», «Мизантроп» диен комедияларында пулуң ахлагы бозужы гүйжи, буржуаз жемгыетиң хапачылыклары, мекирлик, ики йүзлүлик гүйчли сатира билен паш эдилипдир.

Рус гечмиш эдебиятында Грибоедовда, Гоголда ве башгаларда бу жанрың иң белент нусгалары ишленипдир. Гоголың «Дерңевчисинде» комедия тутушлыгына сатира өврүлйәр. Гоголь өзүниң бу комедиясында крепостной дүзгүниниң үстүнден гүлүп, оны масгаралаяр... Дерңевчиде дворян ахлагы, дурмуш образы өзүниң бүтин масгарачылыгы билен чуңңур реаллыкда гөркезилипдир.

Совет эдебиятында комедияның везипеси адамларың аңындакы көнәниң галындыларына гаршы гөреш алып бармакдан угур аляр. Шуңа гөрә-де совет дурмушыны беян эдйән комедияларда антагонистик гаршылыклар болман, адамларың аң ве дүшүнжесиндәки, ахлагындакы гүлкүнч, говшак тараплар гөркезилйәр. Комедияның сатирики тарапындан юмористик тарапы гүйчли боляр.

КОММЕНТАРИЙ — бир эсериң чылшырымлы пикирлерини хем дүшүнмеси кын сөзлерини ве сөзлемлерини хас айдыңлашдырмак үчин, окыҗылара ол хакда догры хем долы маглумат бермек үчин йөрите язылан дүшүндиришли язгыларыдыр. Кәмахаллар комментарий тутуш бир китабың мазмуны барада хем языляр. Гүндогар халкларының эдебиятларында комментарий язмак гадымы дөвүрлерден бәри ровач болупдыр. Эл-Фарабының грек философларының эсерлерине язан комментарилери мешхурдыр. Арап ве Эйран системине гирйән диллерде бу термине **тефсир** дийилйәр.

КОМПОЗИЦИЯ — чепер эсери эмеле гетирйән, бири-бирине органики баглы болан, тебигы суратда бири-бириндең гелип чыкян дурмуш вакаларының ве хадысаларының белли системада бүтеви чепер хадыса өврүлмегидир. Композиция хадысаларың дурмушда йүзе чыкышыны, өсүшини догры, бири-бирине баглылыкда ве сюжетиң яйбаңланышыны гөркезмелидир. Композиция эсериң чеперчилик формасының мөхүм меселелериндең биридир. Ол анализ эдиленде, бири-бириниң ызындан гелйән эпизодлар системасының бири-бирине нәхили баглыдыгы хем дурмушда шейле болуп билерми я-да болуп билмезми диен нукдай назардан барланылмалыдыр. **Экспозиция, багланыш, кульминация, чөзүлиш** композицияның эсасы элементлеридир.

КОМПАРАТИВИЗМ — буржуаз эдебият ылмында реакцион теорияларың бир гөрнүшидир. Компаративизм чепер эсериң сюжети, вакалары гадымы эдебиятдакы сюжетлериң, вакаларың башга хилирәк формада бирсыхлы гайталанып дурмагыдыр, эдебиятда тәзе сюжетлер дөремейәр, тәзе хәсиетлер ёк, олар өңки ишленен сюжет ве хәсиетлериң гайталанмагыдыр, муны болса деңешдирмек үсти билен субут этмек боляр дийип дүшүндирйәр. Шейлеликде, компаративизм эдебиятың, дурмушың шөхлесидигини, онуң тарыхы хадысадыгыны, социал ве сынпы хәсиетини, жемгыетчилик везипесини инкәр эдйәр. Компаративизм чепер эсери ве чепер эдебияты социал гөрешлерден ве жемгыетиң важып меселелеринден башга яна совмак үчин тосланып тапылан, буржуаз бәхбидинден угур алян реакцион

теориядыр. Чепер эдебияты өвренмеклигиң буржуаз методына деңешдирме методы хем дийилйәр.

КОНСОНАНС — Серет: **диссонанса.**

КОНСТРУКТИВИЗМ—эдебиятың җемгыетчилик везипесини инкәр эдйән буржуаз формализминиң бир угры болуп, Европада XX асырың башларында дөрейәр. Бу акымың эсасы айратынлыгы хәзирки заман механизминиң дашкы суратландырмакдан ве эдебиятың везипесини диңе хәзирки заман машынының дашкы суратыны гөркезмеклиге ве эдебиятың мазмунының өзгермегини машынларың өзгермегине сырыкдырмакдан ыбаратдыр. Конструктивизм чепер эдебияты ве сунгаты сынпдан ве сынпы гөрешлерден четлешдирйәр.

КОНТЕКСТ — сөзлемиң манысыны айдыңлашдырмак үчин текстден сайланып алнан, мазмун ве форма тайдан гутаран хем бүтеви бөлекдир. Сөзлемиң анык манысы контекстде белли боляр. Шуңа гөрә манысы долы анык болмадык я-да маны тайдан башга тарапа чекилмеги мүмкин болан сөзлем хакында бада-бат карара гелинмән, оны долы аныкламак үчин контексте йүзленилйәр ве бүтин бөлек билеликде барланыляр.

КОНФЛИКТ—сюжетиң эсасыны эмеле гетирип, персонажларың арасында гидйән гаршылыклардыр. Гаршылыклар гахрыманлары херекет этдирйәрлер. Гаршылыкларың эсасында персонажларың хәсиетлериниң, мейил-максатларының, дүнйәгарайышларының, дуйгы-дүшүнҗелериниң арасындакы нәсазлык ве оңушмазлык бар. Мейил-максатларың арасындакы гаршылык хемише белли бир меселәниң үстүнде йүзе чыкяр. Сынпы җемгыети шекиллендирйән эсерлерде гаршылык көпленч социал меселелерден башланяр. Меселем: «Ганлы саканың соңы» поэмасында гаршылык сув үстүнде,ягны шол дөвүр социал шертлери үчин типик меселәниң үстүнде башланяр. Конфликтлериң ичинде херекет эдйән адамларың нәхили адамлардыгыны догры гөркезмекде улы әхмиете эедир. Совет эдебияты антагонистик гаршылыкларың ёк эдилен шертлеринде өсйәр. Эмма совет җемгыетинде энтек көне мейиллери дүшүнҗесинден чыкарып билмейән элементлер бар. Шуңа гөрә-де совет эдебиятында конфликт көпленч көнәниң галындыларына гаршы гөрешлерден ыбарат боляр. А. Говшудовың «Көпетдагың этегинде» романындакы гаршылыклар шу хәсиетли гаршылыклардыр.

КӨПБАГЛАЙҖЫЛЫЛЫК — сөзлериң поэтики гурлушындакы баглайҗысызлыгың терсине болуп, деңдеш агзаларың, йөнекей сөзлемлериң арасында баглайҗылары көп уланмаклык-

дыр. Поэтики сөзлемде баглайжылар ерине етирйән везипесине гөрә уланыляр.

«Хем» баглайжысы көпленч хадысалар системасының бир ерде я-да бир адам тарапындан ерине етирилйәндигини суратландырмак үчин пейдаланыляр. Меселем: «Хем ярадяр, хем дөредйәр достумың хер бир деми» (Р. Сейидов). «Я» баглайжысы көпленч шыгырда шек-шүбхе бар махалында, сөзлейжиниң айгытсыздыгыны ачып гөркезмек үчин уланыляр. Ол кәмахаллар тутуш сетирлери бири-бирине баглаяр. Меселем:

Я ахвал гөрдүңми, Тахыр өлдүми,
Я саргарып, гүл дей йүзи солдумы,
Я ки эҗиз көңли менден галдымы,
Хабар бергил, Махым гүлүм, не болды?

Кәбир ягдайларда бу баглайжы сөзлери бири-бирине баглаяр. Мысал үчин:

Гаракчымың, я сейитмиң, хожамың,
Я сопымың, я шерапмың, я жаммың,
Я йылмы сен, я гүндизмиң, гиҗемиң,
Я аймы сен, я гүнми сен, нәме сен?

Ёклугы аңладян «не» баглайжысының уссатлык билен уланылып, поэтик серишдәниң шу гөрнүшиниң эмеле гелен халатларына хем көп душмак боляр. Меселем:

Не тенде кувват бар, не ичде җан бар,
Бу ишде не сут бар, билмен, зыян бар,
Не хасап, не хесип, не белли сан бар,
Киши билмез не сөвдая саташдым.
(Магтымгулы).

Баглайжыларың шахыраналык везипесини ерине етирмедик вагтында, отур ве эхең оларың функциясыны өдәп билйән махалында, олара ончаклы зерурлык ёкдур.

КОСМОПОЛИТИЗМ— империалистик буржуазияның дүнйә агалык этмек угрундакы максатларындан угур алян реакцион теория болуп, онуң мазмуны «дүнйә гражданы, бүтин дүнйә хер бир адамың ватаны» диен гөзбоягчылык астында ватаны, ватана сөйгүни, милли өзбашдаклыгы, милли дәплери ве милли медениети инкәр этмекликдир. Космополитизм пролетар интернационализмиң гапма-гаршысында дуран теориядыр ве буржуаз миллетчилигиниң чөвре йүзүдир. Бейик рус алымлары космопо-

литизме гаршы хемише гөрешип гелипдирлер. «Многие из великих людей Германии, Франции, Англии заслужили свою славу, стремясь к целям, не имеющим прямой связи с благом их родины... Мы не знаем и не спрашиваем себя, любили ли они родину? Так далеко их слава от связи с патриотическими заслугами. Они как деятели умственного мира, космополита. То же надо сказать о многих великих поэтах Западной Европы... У нас не то: историческое значение каждого русского великого человека измеряется его заслугами Родине, его человеческое достоинство — силою его патриотизма» дийип, Чернышевский космополитизми барып шол вагтда инкәр эдипди ве онуң терсине ватанчылык дуйгыны пугталандырмага чагырыпды. Космополитизм хәзирки вагтда дүнйә агалык этмеклиги зор билен халкларың бойнуна дакмак ислейән американ империализми тарапындан гүйчли яйрадыляр. Бир тарапдан, американ халкында дүнйә агалык этмеклик ялы милли-шовинистик дуйгулар оярмаклыга чалшылян болса, икинҗи тарапдан, кичи халкларың арасында «дүнйә гражданы» баханасы астында өз юрдуң өзбашдаклыгындан эл чекмек, ватана ве милли медениете первайсыз болмаклык хем американ агалыгына көрлерче боюн болмаклык үнделйәр. Чепер эдебиятда космополитизм буржуаз медениетини идеализациялашдырып гөркезмекде ве окыҗылары шоңа боюн этҗек болмак ялы ымтылышларда йүзе чыкяр. Совет идеологиясы космополитизме гаршы рехимсиз гөреш алып баряр.

КҮЛЛИЯТ — Гүндогар халкларының кәбирлеринде шахырың әхли дөредиҗилигини өз ичине алян китап, эсерлер топлумы. Меселем, Сагдының күллияты.

КУЛЬМИНАЦИЯ — сюжетиң өсүшинде айратын, персонажларың арасындакы гаршылыгың иң дартгынлы ве айгытлы пурсатыдыр. Кульминацияда гахрыманларың ыкбалының нәхили болҗаклыгы айдынлашяр. Кульминация конфликтиң хәсиетини, бири-бирине гапма-гаршы дуран персонажларың арасындакы барлышмазлыгың нә дереҗеде йитидигини хем оларың нәме үчин гөрешйәндиклерини хас айдың йүзе чыкаряр. «Көпетдагың этегинде» романында Еллиниң гелегурт хакындакы бапда паш болшы ве Хошгелдиниң гелегуртлара гаршы гөреше гатнашышы эсериң кульминациясыдыр.

КУПЛЕТ — айдым ве айдым үчин язылан шыгырларда өлчег, интонация, хең тайдан бири-бирине меңзеш, хер бири баштан аяга бир рефрен билен соңланян я-да рефренсиз шыгыр бөлегидир. Меселем:

Колхозымы өзүм гурдум, өсдүрдим,
Гуванян хер оңа гөзүм дүшенде.
Багт байлыгын диңе колхозда гөрдүм,
Бәхреси көп баг-боссаны бишенде.
Гүллер гезип бал арысы,
Иймәге бал ясаяр.
Пиле гурчуклар сүрүси,
Геймегиме йүпек саряр.

(Р. Сейидов).

Шу бөлек шахырың «Колхозчының айдымы» шыгрындан бир куплетдир.

КУРТУАЗ ЭДЕБИЯТ — орта асыр Гүнбатар Европада эдебиятың ровач бир гөрнүши болуп, онуң эсасы мазмуны уруш сердарларының хем рыцарларың йөришлерини, харбы гахрыманчылыкларыны васп этмек ве олары идеал дережә ченли ёкары галдырмак хем шоларың айшы-эшретлерини ве сөйги укыпларыны тарыпламак болупдыр. Шейле эдебият орта асырларда тәҗик-парс дилиндәки эдебията хем махсус болупдыр. Мешхур Гүндогары өвренижи алым Е. Э. Бертельс орта асыр тәҗик-парс диллериндәки эдебият хакында шейле язяр: «Феодал дөврүң орта асыр эдебияты адатдан дашары ве фантастик дережеде идеаллашдырылан серкерделериң ве рыцарларың харбы гахрыманчылыкларыны, оларың урушдан парахат вагтларындакы сөйги укыпларыны суратландыряр. Хамала диерсиң, бүтин әлемде «оңат» рыцарлардан башга адам ёк ялы, хамала диерсиң, адамзадың үнс бермеклиге лайык дөреден зады диңе уруш ве сөйги ялы».

Л

ЛАКАМ я-да ПСЕВДОНИМ — шахырың я-да языжының илки дакылан ады болман, хут дөредижилик мейданына гиренден соң, сайлап алан, чепер эдебиятда таналян адыдыр. Мыселем, Пырагы — Магтымгулының, Кемине — Мәмметвелиниң, Зелили — Гурбандурдының, Азады — Дөвлетмәммедиң лакамыдыр. Лакам авторың адыны бейлеки атдаш авторлардан тапавутландырып гөркезйәр.

ЛАТЫФА — Серет **анекдота.**

ЛЕЙТМОТИВ — чепер эсериң тутуш ичинден гечйән ве көп вакаларда, персонажларың гатнашыгында гайта-гайта ныгталып гөркезилйән, энчеме овнук идеялары бирлешдирйән чепер

эсериң эсасындакы баш пикир, эсасы идеядыр. Меселем, А. Говшудовың «Көпетдагың этегинде» романының лейтмотиви оба хожалыгында хәзирки заман оба хожалык ылмыны ве агротехниканы гөркезмекликдир. Ата Салыхың «Әлхепус», «Болҗак дәл» диен сатираларының лейтмотиви социализмиң душманларының хусусы эечилик мейиллерини паш этмекликдир. «Сөйги» романының лейтмотиви дурмуш меселесинде көнәниң галындыларындан азат адамлары гөркезмекликдир. Эсериң лейтмотивини догры аныкламак чепер эсериң догры анализ эдилмегиниң ачарыдыр.

ЛЕКСИКИ ЧЕПЕРЧИЛИК СЕРИШДЕЛЕР — лексики чеперчилик серишделер социал топарларың хеммесиниң хаҗатларыны канагатландырмакда бир деӊ хызмат эдйән умумы халк тарапындан гүнделик дурмушда хәли-шинди уланып дурлан сөзлер болман, эйсем, белли бир социал топарың, белли бир хүнәрдәки топарың, белли бир ерде яшаян топарың дилинде уланылян ве шоларың яшайшындакы хем ишиндәки айратынлыклары аңладян сөзлердир. Шуңа гөрә-де чепер эсерде гатнашыҗыларың ахлакларының баш аламатларыны конкретлешдирмекде лексики серишделериң эп-эсли әхмиети бар. Догры, олар эсерде өрән аз мукдарда уланыляр. Персонажлары типизациялашдырмак эсасан умумы халк дилиниң үсти билен амала ашырыляр. Эмма кәмахаллар языҗы гахрыманың өнүп-өсен ери, тербиеленен социал топары, сынпы чыкышы ве башга шуңа меңзеш айратынлыклары билен йүзбе-йүз гелйәр. Бу айратынлыклары гөркезмек персонаж хакындакы өңки маглуматларың, характеристикаларың үстүни долдуряр. Онуң нired өнүп-өсенлигини, хайсы социал топарың арасында тербиелененидигини, хүнәри боюнча хайсы топара дегишлидигини гөркезйәр ве персонажың ахлагы, шахсыети боюнча, медениети боюнча хас конкретлендирйәр. Шейле серишделере профессионализмлер, диалектизмлер, жаргонизмлер, арготизмлер, варваризмлер гирйәр.

ЛЕФФУ-НЕШИР — шахырана сөз гурмаклыгың бир гөрнүши болуп, биринҗи я-да икинҗи сетирлер деңдеш агзалардан ыбарат, оларың манысы шейле хем сөзлемиң бейлеки агзалары соңкы сетирде я-да сетирлерде боляр. Меселем:

Пилден, кергеден, дөвден, периден
Тайпар чекип, ян бермез сен, Оразым.
(Кемине).

Тиребаз, тиръеки, пьян, меслери,
Сынпы душман чыкармасын сеслери,

Динчи, көне адатчы, хары-хаслары
Топарлап, бир пула сатяр яшлармыз.
(Молламурт).

Гөрүмде, гөрмекде, акылда, хушда,
Ылымда, билимде, гуллукда, ишде
Сиз ондан хас өңде, сөзүм ёк муна,
Догрусын диййәрин, ынаның маңа.
(А. Кекилов).

ЛИБРЕТТО — драманың айдым-сазлы гөрнүши болуп, улы музыкал опера эсерлери үчин язылан эдеби-чепер текстдир. Меселем, Г. Буруновың бәш пердели, еди гөрнүшли «Шасенем-Гарып» опера либреттосы. Балет ве кинофильмлериң мазмуныны гысгача беян эдйән тексте хем либретто дийилйәр.

ЛИРИКА — чепер эдебиятың эсасы үч жанрының бири, онуң биринжи айратынлыгы абсолют агдыклыкда шахырың хут өзүни ве хут өзүниң ички дүнйәсини беян эдйәнлигидир. «Лирики поэзия эпиканың терсине субъектив поэзиядыр, хут шахырың, онуң ички дүнйәсини беян эдйән поэзиядыр. Лирики поэзияда сураткешиң хут өзи сурат болуп дуряр. Дөредижи хут өзүни дөредйәр»[1] дийип, Белинский белләп гечйәр.

Адамың өз-өзи билен мешгул болян махаллары, ичини геплєдйән пурсаты онуң йөнекей, адаты ягдайында болман, көплєнч дуйгының гүйчли бир гөрнүшине берлен махалында боляр. Шатлык, ислег, арзув, мейил, максат, гайгы, пикир, алада, гахар, умуман дуйгының дүрли гөрнүши, шейле хем интенсив дережедәки дуйгы адамың ичини геплетмеги билен гөс-гөни багланышыклыдыр. Дуйгының белли бириниң тәсирине берилмедик махалында, йөнекей, адаты ягдайда адам өзи билен мешгул болмаяр, ичини геплетмейәр. Ичини геплетмегиң себәби адамың белли бир дуйгының тәсирине дүшмеги болуп дурян болса, лирики эсерде шахырың хем өзүни геплетмеги я-да өз адындан геплемеги хайсы-да болса дуйгының белли бириниң гүйчли тәсириниң астына дүшмегиндендир. Шу ерде лириканың икинжи айратынлыгы аныкланяр. Диймек, **лириканың иң мөхүм айратынлыкларының бири онуң гүйчли дуйгы билен долы болмаклыгыдыр.** Шахырың ылхамдан бош махалында, гүйчли дуйгының тәсирине дүшмедик махалында, өз адындан геплемеги билен лирики эсер дөремейәр. Дуйгының конкрет бир хилиси билен шахырың пүре-пүр долан махалында, онуң диңе шу дуйгы билен

[1] В. Белинский, Сочинения в одном томе, М., 1950, стр. 193.

яшаян пурсатда, шейле хем дуйгулар сетирлере гечирилен махалда, лирики эсер эмеле гелйәр.

Лириканың эсасы бир шерти онда ачылып гөркезилйән дуйгының хусусы хәсиетде болман, умумылашдырыҗылык ве җемгыетчилик хәсиетде болмагыдыр. «Лирикада җемгыет өзүниң идеал яшайшының, рухы дүнйәсиниң векилини гөрмек ислейәр. Онуң кешбинде җемгыетиң иң четин меселелерине җогап берип билйән оракулы гөрмек ислейәр» дийип, Белинский гөркезйәр[1].

Шуңа гөрә-де лирики эсериң материалы, предмети җемгыет, адам, онуң яшайшы болмалыдыр. Типики дуйгы типики ягдайда типики адамы, типики ахлагы йүзе чыкармалыдыр. Шоны йүзе чыкармагың серишдеси болмалыдыр. Җемгыетчилик дүшүнҗәни ве ахлагы йүзе чыкармага хызмат этмедик махалында, материал мазмуны ёк җансыз пейзажа өврүлйәр.

Лириканың мөхүм айратынлыгының бири онуң шыгырлар билен язылянлыгыдыр. Шыгыр сетирлериниң белли бир өлчеге боюн эгмек кануны, ритм, сетирлериң арасындакы сазлашык, капыя, рефрен, умуман эдебият тарыхының довамында ишленен бай поэтик серишделер дуйгының гүйчли хем хас гөзел беян эдилмегине чәксиз мүмкинчилик берйәр. Адамың ички дүнйәсини беян эдйән, онуң рухуны арассалаян, яшайышда оңа кувват берйән, ягтылыга, гөзеллиге чагырян пәк, гөзел дуйгы шол серишделерде өзүниң мынасып гейимини тапяр, онуң ичинде хас гөзеллешйәр, хас дабараланяр. Шуңа гөрә-де лирики эсерлер шыгырлар билен языляр.

ЛИРИКИ ГАХРИМАН — җемгыетиң я-да җемгыетдәки белли бир топарың лирики эсериң эсасындакы рухы яшайшының ве ислег-арзувларының векили болан индивидуал формасына салнан дуйгы, хыҗув, адам лирики эсериң гахрыманыдыр. Беян эдилйән дуйгы, хыҗув киме я кимлере дегишли болса, шол я-да шолар хем лирики эсериң гахрыманыдыр. Шуңа гөрә-де лирики эсериң гахрыманы шахырың өзи, халк, халкың белли бир топары болуп билер. Йөне лирики эсериң гахрыманы шахырың өзи болан махалында-да, онуң умумылашдырыҗылык хәсиети бардыр. Кеминәниң «Гарып» ве «Гарыплык» диен шыгырларында шахырың хут өз хасрат-дуйгулары ачылып гөркезилйәр. Шонуң билен бирликде, бу дуйгы әхли эзиленлериң, гарыпларың рухы векили хөкмүнде чыкыш эдйәр. Әхли гахрыманларың дуйгусы шахырың дуйгусында өзүниң индивидуал суратыны, формасыны тапяр.

---

[1] В. Г. Белинский, Сочинения в трех томах, т. 2, стр. 194.

ЛИРИКАНЫҢ ГӨРНҮШЛЕРИ — Гүндогар халкларының эдебиятында айры-айры дөврлерде лириканың дүрли-дүрли гөрнүшлери дөрәпдир. Лириканың гөрнүшлере бөлүнмегинде хем мазмун, хем форма роль ойнапдыр. V—VII асырларда ирки арап поэзиясының илкинҗи нусгалары дөрейәр. Шол дөвүр арап поэзиясында лириканың гөрнүшлери: **насып** — өз сөйгүлисини өвмек хәсиетли, **хамр** — мейи өвмек, **фахр** — өз хусусы батырлыгыны, өз говы адамчылык сыпатларыны, меселем, сахылыгыны өвмек хәсиетли, **васф** — өз атыны я-да дүесини өвмек хәсиетли, **тард** — ав авламак темасында, **хиҗә** — өз душманларыңы танкытламак ве олары паш этмек хәсиетли, **реса** — өз достуның ве якынларының өлүмине агламак хәсиетли, **тар** — өч алмак хәсиетли, **медх** — өз кабыласының башлыгыны, онуң батырлыгыны я-да достуны өвмек хәсиетли болупдыр. Халыфатың феодаллашмагы нетиҗесинден **касыда** (серет) гүйчленип башлаяр. IX—X асырларда тәзе парс дилиндәки эдебиятда **месневи** (серет), шол дөвүрлерде **рубагы** (серет), гиҗрәк болса **газал** (серет) дөрейәр. Гадымы дөвүрлерден башлап, Орта Азия түрки халкларында дүрли темалары язмакда ыгтыбарлы лириканың гошук формасы болупдыр.

Гүнбатар эдебиятында хем лириканың бирнәче жанры болупдыр. Меселем, **ода** — бир адамы, шахсы я-да бир хадысаны дабараландырян, васп эдйән шыгыр. Өзүниң хәсиети боюнча касыда якындыр. **Гимн** — гадым Грецияда худайлары, легендар гахрыманлары дабараландырян гошгулара ве айдымлара айдылыпдыр. XIX асырдан башлап, белли бир сыясы, сынпы я-да дөвлет бирлигини васп эдйән дабаралы айдымлар. Меселем, «СССР-иң Дөвлет гимни». **Эпиграмма** — сатираның бир гөрнүши болуп, анык бир адамың үстүнден гүлйән ве оны паш эдйән шыгыр. **Элегия** — матам темасында язылан шыгыр. **Эпиталама** — ника айдымлары, **послание** (нама) хат формасында язылан эсерлер ве башгалар.

Лириканың шейле жанрлара бөлүнмеклиги Европа эдебиятында XIX асырда ве Орта Азия эдебиятында хем революцияның еңмеги нетиҗесинде дүшүп галяр. Мунуң себәби болса эдебиятың дурмуша хас якынлашанлыгы билен дүшүндирилйәр. Онуң реалистик хәсиете геченлиги билен дүшүндирилйәр. Онуң җемгыетчилик әхмиетиниң гүйчленмеги билен дүшүндирилйәр. Касыда җемгыет адамыны гөркезмейәрди, газалың темасы чәклиди, муназарэде җемгыет, адам арагатнашыгы гөрүнмейәр. Европа эдебиятындакы гадым жанрлара хем шу ягдай догры гелйәр. Шоңа гөрә поэзияның херекет, тәсир эдиш ве предмет мейданы-

ның чәксиз гиңелмеги билен, поэзияны чәклендирйән бу жанрлар өз-өзүнден дүшүп галдылар. Хәзирки заман лирикасы лирики шыгыр ве лирики поэма диен ики саны улы жанра бөлүнйәр. Лирики шыгрың дуйгы гурлушы чылшырымлы болмаяр. Лирики гошгуларың гөрнүшлере бөлүнмегинде тема эсасы әхмиете эедир. Меселем, ватанчылык лирикасы, сөйги лирикасы, философики лирика, зәхмет лирикасы, сыясы лирика ве ш. м. Лириканың тема эсасында гөрнүшлере бөлүнмеклиги хем лирики эсериң хемме айратынлыкларыны гөркезип билмейәр. Мысал үчин, сөйги лирикасының термининден эсериң хайсы формада языланлыгы белли болмаяр. Шейле-де болса, тема эсасында гөрнүшлере бөлмек белли бир дөврүң я-да белли бир язычының, хатда белли бир эсериң иң әхмиетли тарапы болан идея мазмуныны анлатмакда мөхүм әхмиете эедир.

ЛИРИКИ ПОЭМА — лирики гошгудан улы боляр. Дуйгы чылшырымлы гуруляр ве онуң өз этаплары боляр. Меселем, Ш. Кекиловың «Карелия жеңңелинде» диен лирики поэмасында илки гириш берилйәр (Тебигатың солук йүзи). Ондан соң душман самолётларының хүҗүми ве шахырың оңа гатнашыгы гөркезилйәр. Иң соңунда душманың еңилмеги, тебигатың йүзүниң ачылмагы, шахырың нетиҗеси беян эдилйәр. Бу ягдайы А. Кекиловың «Кавказ» диен лирики поэмасында хем гөрмек боляр.

ЛИРИКИ ЫЗАЧЕКИЛМЕ — авторың сөзүниң состав бөлеги, онда языжы ваканың өсүшиниң довамында хадысалар я-да гахрыманың ыкбалы хакындакы пикирини, дуйгы-дүшүнҗесини чуң лиризм билен беян эдйәр. Шуна гөрә-де лирики ызачекилме гөнүден-гөни языжының хут өзүниң дуйгы-дүшүнҗесини, ой-пикирини, дүнйәгарайшыны, гечен хадысалара гатнашыгыны беян эдйәр.

Меселем, ашакдакы лирики ызачекилмеде Б. Кербабаев Гызыл Гошуның үстүнликли йөриши барада шейле язяр:

«Көпетдагың дүе чөкеи ялы мәхнет дашлары абаныл дуран гожаман дерелеринден, жүлгелеринден Исгендериң хем гошуны йөрәпди, арапларың дүелери хем шол дерелериң гыйчак дашларына пашмакларыны гыйдырыпдылар. Шол дерелерде Темирлениң хем дәриси янланыпды. Чингиз ханың ордасының ат тойнаклары хем шол дерелерде гүбүрдәпди. Эйран шаларының лешгерлери шол дерелерде сансыз гезек өз ганларыны сачыпдылар. Шол дерелерден сапанлы гуйрукларыны булайлап, инлислериң хем гатыры йөрәпди. Хәзир болса шол дерелерде галан ызларың үстүни өртүп, олары мыдамлык сүпүрип, гайдувсыз халк гошуны баряр»[1]

[1] Б. Кербабаев, Айгытлы әдим, Ашгабат, 1949, 659-нжы сах.

Бу ерде языжы өз дуйгусыны ве гарайшыны беян эдйәр. Ол Гызыл Гошуның еңишли хүжүмлерини мораль тайдан голдаяр, үстүнликлерине гуваняр. Философики тайдан ол Гызыл Гошуны әхли түркмен тарыхында болуп гечен басыбалыжылыклы гошунларың гаршысында гойяр. Өңки талаңчылыклы йөришлериң ызыны диңе Гызыл Гошуның эбедилик сырып-сүпүренлигини беян эдйәр.

Бу ерде ве ене шуңа меңзеш бөлеклерде белли бир дережеде авторың өз образы хем ишленйәр. Китабың бүтин довамында шу элементлерде окыжылар языжының сынпы чыкышыны, сыясы тенденциясыны, мейил-максатларыны, дүрли идеялара гатнашыгыны, медени дережесини, гөзъетимини, психологиясыны, кәмахаллар хатда овнук сыпатларыны белли бир дережеде гөрүп билйәрлер. Шуңа гөрә языжы өз сөзүниң үстүнде ишләң махалында, еке персонажлары индивидуаллашдырмак нукдай назарындан ишлемән, эйсем оларда хут өз образының-да формалашянлыгыны гөз өңүнде тутмалыдыр.

ЛИРО-ЭПИКА — шыгыр билен языланэпики эсерлердир. Лиро-эпиканың эсасы айратынлыгы онда гөркезилйән объектив дүнйәниң шахырың субъектив дуйгусы билен долдурылып, дашкы дүнйәсиниң ачылып гөркезилиши процесинде шахырың өзүниң хем рухы кешбиниң йүзе чыкянлыгындадыр. Эпики поэзия жанрының эсерлеринде эпика ве лирика билеликде, бири-бирине органики баглылыкда яшаяр.

Лирики эсерлерде абсолют агдыклыкда дашкы дүнйәниң шахырда дөреден тәсири, дуйгусы гөркезилйәр. Лиро-эпика эсерлеринде болса объектив дүнйә хем объектив дүнйәниң авторда ояндырян дуйгусы билеликде гөркезилйәр. Беян эдилйән объектив дүнйә билен автор дуйгы тайдан мыдама арагатнашыкда боляр. Эпики сюжетде гатнашыжыларың ахлак аламатлары формалашяр, конкрет жемгыетчилик проблемасы чөзүлйәр, образларда авторың идеясы яшаяр ве әшгәр боляр. Эпиканың лирики беян эдилишинде болса эпика йөнекей эпикалыкдан чыкяр, дуйгы билен башдан-аяк боялан эпика болуп дуряр. Лиро-эпика эсерлер дуйгыны дабаралы ве белент йүзе чыкармага аматлы гошгулар билен языляр. Эпиканың хем лириканың айратынлыкларыны бирлешдирйәни үчин, бу жанра лиро-эпик жанр дийилйәр. Лиро-эпик эсерлере өзүниң баш айратынлыгы нукдай назардан, ягны эпиканың айратынлыклары ве лириканың айратынлыклары нукдай назардан баха берилйәр. Капыялашян, эмма дуйгудан бош сетирлер билен языланэпики эсерлер лиро-эпиканың йүзе чыкышында гөрелдели нусга болуп билмез.

Лиро-эпик эсерлерде сюжети беян этмек, вакаларың, конфликтлериң өсүши чалт болмаяр. Беян эдилйән объектив хакыкатың шахырың субъектив дуйгусы билен реңкленмеги эсерде эп-эсли ери тутяр. Лиро-эпик эсерлерде конфликтлериң өсүшиндәки ве вакаларың йайбаңланышындакы ювашлык, «ялталык» хем шу ерден гелип чыкяр.

ЛИТОТА — Серет **улалтма ве кичелтмә.**

ЛОГАЗ — сөзүң мазмунының догруланып айдылман, айлав ёллар билен айдылмагыдыр. Бир сөз билен айданыңда, үсти өртүк сөзлемлердир. Гүндогарың бейик шахыры Бидилиң эсерлеринде шейле ягдая көп душмак боляр. «Үсти өртүк сөзләрди. Сөз манысын гизләрди» дийип, Бидил хакда тәҗик шахыры Турсунзаде язяр.

Прогрессив пикирлериң ыслам көре-көрлүги тарапындан ызарланан шертлеринде логаз-үсти өртүк сөзлемек шахырлара хем-ә өз пикирлерини айтмага, хем ызарланмакдан гутулмага мүмкинчилик берипдир. Бу термине тәҗик ве парс диллериндәки эдебиятда **чистан** хем дийилйәр. XVIII асыр түркмен шахыры Шейдайы:

Чистан билен бир дилеги ичерде
Гоюп язсам, анда ачылмаз перде —

диси сетирлеринде үсти өртүк сөзлемек билен маныны долы, дүшнүкли берип болмаяндыгындан янып, логаз дилинде гепләмәге шахырлары межбур эден өз заманасыны айплаяр.

ЛӘЛЕ — түркмен халк дөредиҗилигиниң шахырана гөрнүшлеринден бири болуп, рубагы формасында дүзүлен, гысга метрли өзбашдак шыгырлар — аял-гызларың айдымлары. Ләлелер гелин-гызлар тарапындан умуман кабул эдилен хеңде, гиҗелерине көпчүликлейин ерине етирилйәр. Тассыкланан хеңиң хемме ерде ве хемме халатда бирмеңзеш боланы үчин, ләлелериң метри әхли рубагыларда бир болуп, ол 4+3 я-да 3+4 формада ики стопада эмеле гелйәр. Ләлелерде көне дөвүрде аял-гызлар өзлериниң дурмушдакы хукуксызлык ягдайларыны ве ислег-арзувларыны беян эдипдирлер. Шуңа гөрә-де оларың көпүсиниң социал мотиви бар. Меселем:

Ай бакар ая гаршы,
Гүн догар гүне гаршы,
Гарыба гыз бермезлер,
Чыкарлар бая гаршы.—

диен сетирлерде болшы ялы, ләлелерде эсасы пикир көпленч үчүнжи ве дөрдүнжи сетирлерде беян эдилйәр.

Екаркы мысалда шу ягдайы сынламак мүмкин. Эмма биринжи-икинжи сетирлер дүйпден мазмунсыздыр дийип дүшүнмек ялңыш болар. Ләлелериң мазмуны аял-гызларың яшан социал-тарыхы шертлери билен гөни баглыдыр. Түркменистанда Совет хәкимиетиниң гуралмагы зерарлы түркмен аяллары эркеклер билен дең хукуклы, җемгыетиң долы хаклы членине өврүлдилер. Шунуң нетиҗесинде ләләниң мазмуны ве пафосы өзгерди. Хәзирки заман ләлелеринде аялларың багтлы дурмушы васп эдилйәр.

М

МАЗМУН ве ФОРМА — чепер эсериң эсасыны эмеле гетирйән ве язычы тарапындан белли бир идея нукдай назардан өвренилйән дурмуш материалы мазмундыр. Шу материалы йүзе чыкарян, олара дашкы гөрнүш берйән дил, образлар ве композиция эсериң формасыдыр.

Чепер эсерде душ гелйән предметлери ики топара бөлмек болар. Чепер эсериң специфики материалы болуп дурян предмет я-да чепер эсериң өвренмек объекти болан предмет. Муны өвренмек предмети дийип хем атландырмак мүмкин. Икинжи, суратландырмак предмети. Булар язычы үчин гөнүден-гөни өвренмек объекти болуп дурман, көмекчи предмет, өвренмек предметини ачып гөркезмәге, оңат суратландырмага көмек эдйән предметлердир. Чепер эсерде адамзат дурмушындан башга-да, гаты көп ерлерде тебигат, хайванат дүнйәси ве җансыз затлар хем гөркезилйәр. Шуларың хеммесини бир ере жемләниңде, чепер эсерде гөркезилйән предметлер җемгыет адамы, тебигат, хайванат дүнйәси, җансыз ве херекетсиз затлар. Шулардан биринжиси, ягны адам, җемгыет адамы, онуң яшайшы чепер эсериң специфики материалы, объекти ве өвренмек предметидир. Бейлекилери болса, ягны тебигат, хайванат дүнйәси, затлар суратландырыш предмети ве көмекчи гурал хөкмүнде эсерде яшаярлар ве специфики материалы чуңңур хем чепер өвренмәге көмек эдйәрлер. Аслында тебигат, хайванат дүнйәси я-да өли затлар чепер эсериң өвренмек предмети дәлдир ве болуп-да билмез. Өсүмлигиң, балыгың айратынлыгыны я-да башга бир хайваның физики гурлушыны анализлемеги чепер эсер өзүне максат эдинмейәр. Затларың составыны өвренмек чепер эсериң везипеси дәл. Булар эсерде нәче көп уланылсалар-да, олар су-

ратландырмак предметлеридирлер ве адамы хем адамзат дурмушыны хас айдың гөркезмәге хызмат этмелидирлер. Меселем, «Айгытлы әдим» романында арчының өйүндәки эсбапларың гөркезилиши: «Гапбөвүрде йүпек ёрганлар мүндерленен галайы нагышлы сандык, онуң бейлесинде адам бойы, мәхнет, гүлли шкаф, шондан башлап өйүң тә бейлеки бөврүне ченли гол тутушып хатара герилги халы-чуваллар...»

Шу затларың суратландырылмагы оларың эсериң специфики предметдигини аңлатмаяр. Бу затлар арчының кимдигини, онуң социал ягдайыны гөркезмәге хызмат эдйәрлер, затлар, тебигат, хайванат хер ерде гелселер-де, оларың везипеси шейледир, олар диңе суратландырмак предметидирлер (диңе басняларда хайван адамың ве ахлагың символы, онуң орунбасары болуп гелйәр).

Чепер эсериң специфики предмети, өвренмек ислейән объекти җемгыет, адам, онуң ахлагы, яшайшы, ыкбалы ве бейлекилер билен арагатнашыгыдыр. Языҗы белли бир тарыхы, типик дөвүрде иң типик хадысалары ве ахлаклары сайлап аляр. Бу тарыхы хадысаның социал себәплерини, онуң ичинде херекет эдйән адамлары, гуралян, эмеле гелйән ахлаклары анализ эдйәр. Адамларың арагатнашыгыны, оларың арасындакы гаршылыклары, онуң себәплерини гөркезйәр. Бу хадысалара белли бир идея нукдай назарындан чемелешйәр, олар барада өз пикирини йөредйәр. Меселе гозгаяр. Гахрыманлары өз идеалы нукдай назарындан ишлейәр. Шуларың хеммесинде языҗының сынпы ве сыясы позициясы йүзе чыкяр. Эдебияты идеологияның бир гөрнүши эдип гойян шу социал-сыясы хадысалардыр. Эдебияты идеологияның бир гөрнүшине өврүйән затлар өли затлар, тебигат, хайванат болман, белли бир идея нукдай назардан өвренилен җемгыет хадысаларыдыр. Эдебияты идеологияның бир гөрнүшине өврүйән шол социал-сыясы типик хадысалар, идеялар, ахлаклар чепер эсериң мазмуны боляр. Башгача айданыңда, өвренмек предмети хөкмүнде чепер эсериң эсасында гойлан белли бир идея нукдай назардан анализ эдилен, өвренилен адам дурмушы эсериң мазмуныдыр.

Эсериң мазмуны языҗының дурмушдан сайлап алан социал вакаларындан ве топлан материалларындан хас гиңдир. Дурмуш материаллары чепер эсерде җанланяр. Олара идея рухы сиңдирилйәр. Языҗының эстетики гарайышлары, идеалы, җемгыетиң бәхбиди үчин өңе сүрен меселелери дурмушдан алнан материаллар билен органики берилйәр. Булардан дашарда эсерде объектив идеяларың хем болмагы мүмкин. Шунуң үчин

хем эсериң мазмуныны еке дурмуш материаллары дийип дүшүнмән, идея, меселе сиңдирилен, белли бир нукдай назардан өвренилен дурмуш материаллары дийип дүшүнмек герек.

Мазмуны йүзе чыкарян, ачып гөркезйән, оны дүшнүкли эдйән серищделер тутушлыгына формадыр. Эпики эсерлерде социал хадысалар, идеялар, ахлаклар образларда яшаяр. Олар образлар аркалы йүзе чыкяр, образларың үсти билен бизе дүшнүкли боляр. Образлары анализ этмегиң үсти билен биз олара акыл етирип билйәрис. Шуңа гөрә-де персонажлар, оларың арагатнашыгы, яшайшы, ыкбалы чепер эсериң образ формасыдыр. Мазмун билен форманың бири-бирине айрылмаз баглыдыгы шу ерден айдың гөрүнйәр. «Айгытлы әдим» романының гысгача мазмуны: революцияның өңүсырасындакы түркмен дурмушы, сынплар, оларың арагатнашыгы, сынпларың арасындакы гаршылыклар, дайхан көпчүлигиниң эксплуатирлениши, ёкары гатлагың зулмы, марксистик идеяның халкың дүшүнҗесине тәсир эдип башлайшы, Түркменистандакы гражданлык уршы, Совет хәкимиетиниң беркарар эдилиши, гөрешлериң ичинде өңде барыҗы дайхан кешбиниң өзгериши, халкларың арасында социалистик достлугың эмеле гелши. Ине романың гысгача мазмуны шулардан ыбарат. Шу хакыкатларың хеммеси образларда ве оларың арагатнашыгында яшаярлар. Романдакы образлар шу дурмуш хакыкатларындан эмеле гелипдир. Меселем: Артыгың Ашыр билен китабың башындакы гүррүңи, Артыгың мирап сайлавында Баллы билен урушмагы, ер өлчегинде Халназар билен чакнышмагы, сонра бу гаршылыгың Айнаның үстүнде довам этмеги, Артыгың Чернышев билен гатнашыгы, Эзизиң тарапына гечмеги, гозгалаңа гатнашмагы, зындана дүшмеги ве бейлеки ызлы-ызына болуп гечйән көп-көп хадысалар дурмушда болшы ялы чылшырымлы суратда бири-бириниң үстүни долдурып гелип, Артыгың образына өврүлйәрлер, ягны Артык формасыны эмеле гетирйәрлер. Башгача айданда, дурмуш материалы образа, ягны мазмун форма өврүлйәр. Икинҗи тарапдан, образы, ягны форманы сөксек, анализ этсек, ол бири-бирине баглы көп санлы социал хадысалара, ягны мазмуна өврүлйәр. Диймек, мазмун форма өврүлйәр, форма мазмуна өврүлйәр. Олары бири-бириңден айырмак мүмкин болмаяр. Бейлеки образлар хакында хем шуны айтмак етерликдир. Тутушлыгына аланыңда, персонажларың яшайшы чепер эсериң образ формасыдыр. Персонажларың яшайшы: дурмуш хадысаларыны, сюжетиң өсүшини, композициясыны, дили хем өз ичине аляр — шулар билеликде мазмуны бүтин долулыгы билен йүзе чыкарярлар.

Лирики эсерлерде лирики мазмуның формасы поэтики дил, дуйгының гурлушы, шыгыр формасы, ритм, кафыя ве әхли сарп эдилен шахырана серишделердир.

Мазмун ве форманың бирлиги диен меселе гаты гиң меселедир. Ол эдеби эсериң бейлеки әхли меселелерини хем өз ичине аляр ве олар барада хер бириниң өз еринде гүррүңи эдилйәр.

Мазмун ве форманың бирлигинде эсасы болуп дурян мазмундыр. Чепер эсериң везипеси белли бир мазмуны белли бир идея нукдай назардан ишлемекдир. Чепер эсериң специфики предмети җемгыет ве җемгыет адамы боланы үчин, специфики предмет эсас болуп дуряр. Специфики предметсиз чепер эсериң болмагы мүмкин дәл. Специфики предмет болса мазмундыр. Умуман, дурмушда мазмуның дөремеги ве өсмеги формадан илки эмеле гелйәр. Соңра йүзе чыкмак үчин дегишли форма агтаряр. Җемгыетиң ыкбалына тәсир эдйән эсериң мазмуныдыр. Шуңа гөрә-де хер бир эсере илки билен онуң мазмуны боюнча баха берилйәр. *«Талантың герекликги хакында сөз болуп билмез. Шахырана таланты болмадык адам шахыр дәлдир. Эмма талант диңе херекет этмәге мүмкинчилик берйәр. Херекетиң нетиҗесиниң нәхили болҗаклыгы онуң идеясына, мазмунына баглыдыр»*[1] дийип, Н. Чернышевский гөркезйәр. Эсериң мазмуны нәче бай болса, онуң идеясы белент болса, җемгыет үчин онуң әхмиети шонча-да улудыр. «Уруш ве парахатлык», «Юваш Дон», «Айгытлы әдим» ялы романларың дүнйә әхмиетини газанмагы биринҗи нобатда оларың мазмунының әгирт байлыгы ве белент идеялылыгы билен дүшүндирилйәр. Мазмун тайдан ончаклы бай болмадык эсер автора шөхрат гетирип билмез. Хекаячы авторың шөхраты (меселем, Сарыхановың, Дурдыевиң) бир-ики саны оңат хекаясының үсти билен болман, тутуш хекаяларының үсти билендир, себәби әхли хекаялары бирликде аланыңда, мазмун тайдан эп-эсли болуп дурярлар.

Мазмуның эсасы болмагы форманың әхмиетини инкәр этмейәр. Эсерде чеперчилик биринҗи нобатда формада яшаяр. Умуман, чепер эдебиятда гүррүң хер бир мазмун хакда гитмән, эйсем чепер мазмун хакдадыр. Шуңа гөрә-де мазмун билен форма бири-бирине лайык махалында, долы бахалы эсер эмеле гелйәр. Мазмун нәче оңат болса-да, ол өзүне лайык чепер формада галыпланмаса, халкың дүшүнҗесине сиңип билмейәр, дуйгусына тәсир эдип билмейәр. Ол ишленмедик, дуйгы сиңдирилмедик, адамзадың шахырана ислеглери гошулмадык, рухы талапла-

[1] Н. Г. Чернышевский. Эсерлер, том IV, 521-нжи сах.

рындан дашда дуран, поэтики дәл хакыкатдыр. Ёкарда ады тутулан роман-эпосларың дүнйә шөхратының биринжи себәби мазмунының байлыгы билен дүшүндирилйән болса, икинжи себәби оларың форма ве чеперчилик тайдан кәмиллигиндедир. Эсериң долы бахалы болмагы үчин мазмун ве форманың бири-бирине лайык гелмеги кануныдыр. Шу канун бозулан махалында, чепер эсериң гымматы болмаяр. Меселем, «Җеңнама» поэмасы өзүниң объектив мазмуны боюнча эрбет эсер дәл. Ол халкың өз юрдуны горамакдакы гахрыманчылыгыны гөркезйәр. Эмма формасы боюнча, чеперчилиги боюнча халкдан дашда, онуң рухы талапларына җогап берип билмейәр. Шуңа гөрә-де мазмун етерлик дережеде йүзе чыкып билмән, халкың арасына гирип билмән галяр. Эсер мазмуны боюнча гарып я-да реакцион мазмунлы болуп, форма тайдан нәче гүйчли болса-да, оңа долы бахалы эсер диймек болмаз. Терсине, реакцион мазмунлы чепер формалы эсер өрән зыянлы боляр.

Форма ковалашып, мазмуны ятдан чыкармак, мазмуны форма гурбан этмек формализме элтйәр. Мазмуна гызыгып, форманы ятдан чыкармак мазмуның поэтики җансызлыгына элтйәр. Поэтики җаны ёк йөнекей мазмуна болса чепер эсер дийилмейәр.

МАКЛУБ-МУСТАВИЙ — орта асыр Гүндогар поэзиясында шыгыр сетирлериндәки сөзлери гурмаклыгың бир гөрнүши болупдыр. Бу када боюнча шыгыр өңлин окаланда-да, терслин окаланда-да, сетир хем мазмун, хем тема тайдан өзүниң өңкүлигини саклаяр. Меселем *«Мурады дарем бер аед я реб»*[1] диен сетири көне элипбийде терсине, ягны әхли харплары, соңкы харпдан башлап тә башкы харпа ченли терсине окасаң, сетир *«Бер аед я реб, мурады дарем»* шекилине гирйәр. Бу ончаклы ровач болан сунгат дәл. Дүйп мазмуны сөз ойнатмаклыкдыр.

МАКТАВ — патышаларың, сердарларың, гахрыманларың гадымы габыр дашларындакы я-да мазарларындакы дабаралы язгылар, айдымлар, гошгулар. Бу хили язгыларда патышаларың, сердар ве гахрыманларың дири вагтындакы гахрыманчылыклары, битирен ишлери, адалаты, алан юртлары ве шуңа меңзеш гайры тараплары шөхратландырыляр. Култегиниң мазарындакы язгылар мунуң мысалы болуп билер. Мактав рус терминологиясында **панегирик** ве арап-парс терминологияларында **үмдүвхе** диен терминлер билен аңладыляр.

МАКТАГ — шыгрың иң соңкы, җемлейжи бендидир. Мактаг

[1] Бир максадым бар, худайың өзи оңарсын.

пикир тайдан-да, дуйгы тайдан-да шыгры кәмиллешдирйәр ве соңлаяр. Шуңа гөрә-де мактаг ишлененде, ондан соң шыгры довам эдип болмаз ялы ишленмелидир, чүнки гутаран, кәмиллешен хадысаны довам этмек онуң бүтевилигини бозяр. Меселем, шахыр Мисгингылыч «Чытмагыл габак» диен шыгрыны шейле соңлаяр:

Мисгингылыч, бет ишлере баш урма,
Зехиниң дагыдып, аклың чашырма,
Кес имди сөзүңи, хетден ашырма,
Леззети кем болар, сөз болса узак.

Бу бент шыгрың мактагыдыр. Шундан соң шыгры довам этмек мүмкин дәл. Гүндогар халкларының классыкы эдебиятында шахырлар мактаг болуп гелен бентде хемише өз атларыны гетирипдирлер. Бу оларда эсасан тә Октябрь революциясына ченли довам эдип гелен дәп болупдыр.

МАТАЛ — халк дөредиҗилигиниң шахырана гөрнүшлеринден бири, эсасы айратынлыгы белли бир предметиң ады айдылман, онуң сыпатлары, хәсиетлери айдылып я-да ол предмет өзүне меңзеш башга бир предмет хөкмүнде гөркезилип, сораг гоюлмагы ве сорага җогап талап эдилмегидир. Меселем: «Атасы атланманка, оглы Кәбе етди» (от ве түссе), «Агыр халыны какабилемок, овнук дашыны дөкебилемок» (гөк ве йылдызлар). Матал айдышмак революциядан өңки дөврүрде зәхметкешлериң арасында гаты ровач болупдыр. Олар гиҗелерине бир ере үйшүп, ики топара бөлүнип, матал айтмак боюнча ярышыпдырлар. Шейле ярышлар яшларың пикирини оярмакда ве олара пикирленмеги өвретмекде бичак улы әхмиете ээ болупдырлар. Классыкы поэзияда Орта Азия халкларының эдебиятында орта асырлардан башлап матал-мазмунлы шыгырлар дүзмек ровачланяр. Шейле хәсиетли шыгырлара түркмен авторларында хем душмак боляр.

Ол не махлук, гөк йүзүнде гонарлар,
Гәхи инип, ер йүзүнде дынарлар?
Ол не адамзатдыр, бир ат мүнерлер —
Үзеңңиси сувдан, җылавы батдан.

Мыдам сейре гезер ол дөрт дени-душ,
Болар ондан җүмле әлем йүзи хош,
Ол дөрдүң бири бар, мыдам себзепуш,
Келлеси буздандыр, аягы отдан.
(Магтымгулы.)

МАТЛАГ — шыгырларың башындакы гириш бентлердир. Түркмен дөртлемесинде матлаг хемише башаша капыялашян

дөртлемеден ыбарат боляр. Меселем, Мисгингылыжың «Даглар» шыгры шейле матлаг билен башланяр:

Узак ерден гөрнер, белент хайбатлы,
Үмүрдир, думандыр, гардыр бу даглар.
Җана рахат, йүз мүң дүрли ныгматлы,
Хакдан гелен рахмет, нурдур бу даглар.

Матлаг газалда өзара капыялашян ики сетирден ве мухаммесде болса өзара капыялашян бәш сетирден гураляр. Шыгрың бейлеки бентлериниң соңкы сетирлери капыя тайдан матлага эерйәрлер.

МАТЛАГЫН ГАЙТАЛАНМАГЫ — Гүндогар халкларының классык поэзиясында йөргүнли дәп болуп, шахырың белли капыялар топары эсасында бир газалы я-да касыданы дүзенинден соң, шол ве я-да шол топара гирйән капыялар системасы эсасында башга бир газалы я-да касыданы дүзмеклигидир. Хәзирки заман поэзиясында бу термин башга шыгрың башындакы бендиң, ягны матлагың шол дуршуна шыгрың соңунда гайталанмагыдыр. А. Атаҗановың «Нәбелли гахрыман» диен шыгрында шу ягдайы гөрмек боляр.

МЕДИДИ-САЛЫМ — гошгы дүзмеклигиң аруз системинде метриң бир гөрнүши болуп, шыгрың аграмы, сетириң узынлыгы «фагылатун-фагылен» диен ики саны билеликдәки стопаның ики гезек гайталанмагындан гураляр. Меселем:

Фагылатун-фагылен-фагылатун-фагылен.

Бу метрде язылан гошгы сетири он дөрт богундан ыбарат боляр. Богунларың хили стопаларда шу шекилде боляр:

—◡—— | —◡— || —◡—— | —◡—

МЕДХ — гадымы арапларда шахырың өз кабыласыны, кабыласының батыр адамларыны, кабыла башлыгы — шейхиң эдерменлигини, җомартлыгыны ве ш. м. васп эдип язылан шыгырлардыр.

МЕМУАР — көпленч проза билен язылан эпики эсерлериң бир гөрнүши болуп, онда автор хут өзүниң гөрен я-да гатнашан хадысаларыны язып гөркезйәр. Мемуар эсери конкрет тарыхы дөврүң дурмушыны гөркезйәр. Ол ятламалар эсасында язылан-да болса, языҗының дурмушы гиң беян этмеги нетиҗесинде ондакы гөркезилйән дурмушдакы адамлар индивидуал хәсиетли умумылашдырыҗы әхмиетли чепер образа өврүлйәр. Бейик тәҗик совет языҗысы Садретдин Айның «Бухара» атлы эсери мемуар эсеридир. Языҗы бу эсеринде XIX асырың соңы ве XX асырың башындакы Бухараны, онуң медреселерини, талыпла-

рыны, медресе адамларыны, оларың дуйгы-дүшүнжесини, пикир ве яшайыш кешбини хут өз гөзи билен гөрши ялы язып гөркезйәр. Реалистик мемуар эсерлериниң дурмушы өвренмекде бичак улы әхмиети бардыр.

МЕҖАЗ — шыгыр хакындакы көне таглымат боюнча чеперчилик серишдәниң бир гөрнүши болуп, бир дүшүнҗәниң хич бир дүшүндиришсиз башга бир дүшүнҗәниң үсти билен берилмегидир. Меселем:

Мен шу гүн отурдым ики гүл билен,
Не гадар нешели болды сейраным.

(Сейди).

МЕҢЗЕТМЕ — чеперчилик серишделериң биридир. Онда дашкы кешби я-да хәсиети боюнча бири-бирине якын ики саны предмет, хадыса, ахлак ве дүшүнҗе бири-бириниң гапдалында гоюляр. Шолардан биринҗиси эсасы болуп, икинҗиси биринҗиниң айратынлыгыны, ягны языҗының гөркезмек ислейән тарапыны хас айдың ве чуңңур гөркезмеклиге хызмат эдйәр. Шонда икинҗи предмет диңе көмекчи, пассив болуп гатнашмаяр.

Хут икинҗиниң көмеги билен биринҗи хадыса йөнекей хадысадан чепер хадыса өврүлйәр, чеперчилик билен яңадан дүнйә гелйәр, чепер эдебията махсус чепер мазмуна өврүлйәр.

Түркмен поэзиясында меңзетме көпленч «ялы, кимин, киби, дек, гөйә, мысалы, мисли» көмекчилериң көмеги билен гураляр. Меселем:

Ак йүзүне гара зүлпүн яйыпдыр,
Гөйә айың йүзүн булут алыпдыр.

(Кемине).

Бу ерде ак йүзүң үстүни бүрән узын гара сачлар, умуман шейле ягдай айың йүзүни гара булутларың бүремеги билен деңешдирилйәр. Кеминәниң фантазиясы өрән йити. Шейле-де болса, түркмен аялының дурмушындакы, кешбиндәки сыпат әгирт улы өзгериш дөврүнде хем шейле серишделер шол дуршуна уланарлык дийлип дүшүнилсе, ялңыш боларды.

Магтымгулы:

Гурт дек гирип, гоюн кимин дагылдан
Әр йигидиң мерт ёлдашы герекдир,

диен сетирлеринде мерт ёлдашы гурда, онуң зарбындан хер яна даргаян душманы мөҗек даран гоюн сүрүсине меңзедйәр.

Меңзетме көмекчилери уланмаздан хем гуралып билнер. Меселем:

Серви азат маңа катдың иле егсан гөрүнер,
Ене серкешде олан бакса, хураман гөрүнер.
(Фузулы).

диен сетирлерде Фузулы «егсан гөрүнер» сөзлериниң көмеги билен сөйгүлиниң боюны серви агажына меңзедйәр.

Магтымгулы:

Хер кирпигиң ок олды,
Гашларың яя дөнди.

диен сетирлеринде «олды» ве «дөнди» сөзлериниң көмеги билен деңешдирме эмеле гетирипдир. Умуман бу хакда эдебият тарыхында ишленен угур бар болса-да, бейик сөз уссатларында шол угур үйтгемез бир канун, чәгинден чыкып билмежек бир серхет болуп дурмаяр. Меселем, Фузулы: «Зүлпүни ашыкларың бойнуна зынжыр этмее» диен сетиринде «этмек» сөзүниң хем айратын поэтик синтаксис гурлушында зүлпе гирифтар болан ашыгың ахвалыны бойнуна зынжыр урлан гулуң ахвалына меңзедйәр. Магтымгулының «Зүлпүңе бент эйледиң, дост, гайры зындан истемен» диен сетиринде хем шейле ягдайы сынламак боляр.

Биз меселә ики нукдай назардан чемелешйәрис. Биринжиден, поэтик серишдәниң гурлуш усулы жәхтден, икинжиден, оларың өз хәсиетлери боюнча, аңладян гөвүн ислеглери, мейиллери, эстетики гарайшы боюнча эдебиятың өсүшинде анык бир тарыхы дөвре дегишлилиги нукдай назардан чемелешйәрис. Айратын-да икинжи нукдай назардан ашакдакы мысалы гөркезмеги ислейәрис.

Каматы серви дек нәзик беденлер,
Сып зенехданлы, гунча даханлар,
Йүзи гүл перилер, симину-тенлер,
Әлемде шат олуп гүлени болмаз
(Магтымгулы).

Икинжи ве үчүнжи сетирлерде энегиң алма, агзың гунча, йүзүң гүле, бедениң күмүше меңзедилмеги умумы Гүндогар гечмиши эдебиятында асырлар бойы довам эдип гелен дәпдир. Өрүми гойберилен узын, ёгын гара сачлары Гүндогар шахырлары шамара (йыланлар патышасы) меңзедипдирлер. Шейле меңзетмәни Магтымгулыда хем көп сынламак боляр. Гүндогар шахырла-

ры гашлары яя, кирпиклери ока меңзедипдирлер. Онуң мысалыны ёкарда Магтымгулыда гөрүп гечипдик. Яңы белленилип гечилиши ялы, шу фактларың мысалында поэтики серишделериң усулы гурлушы боюнча дурнуклырак ве эстетики дөредижилик хәсиети боюнча өзгерйәнлигини гөрмек боляр, себәби ёкаркы меңзетмелер хут хәзирки заман адамының эстетики мейиллерине жогап берип билер дийилсе, диңе ялңышлык боларды.

Азербайжан эдебиятының бейик сатирик шахыры Сабыр бир вагт өз эсерлериниң биринде көне деңешдирмелери яңсылап, оларың болшуны шыгырда хем суратда гөркезди. Сабыр суратда гөзелиң гашыны яй эдип чекди, кирпиклерини узын-узын ок эдип гөркезди, узын, ёгын, гара сачларың орнуна гара йылан саллап гойды, онуң яңагына гызыл алма отуртды. Шу суратда Сабыр традицион деңешдирмелериң предмети гөз өңүне реал гетирдип билмейәнлигини, оларың көнелендигини субут этди.

Эдебиятың халкың дурмушына якынлашмагы, айратын хем реалистик прозаның дөремеги ве өсмеги поэтики серишделериң әхли гөрнүшлерини, шол санда меңзетмелери хем халкың дурмушына лайыклашдырды ве оларың догручыллык хәсиетини гүйчлендирди. Энгельсиң реализме берен классыкы кесгитлемесинде реализмиң овнук деталларың догручыл гөркезилмегини хем өз ичине алянлыгы мәлим боляр. Шуңа гөрә-де реалистик эдебиятда меңзетмелериң везипеси деталлары еке образлы гөркезмек болман, догручыл гөркезмекден хем ыбарат болуп дуряр. Кәбир мысаллара йүзленелиң.

«Айна ак зиба бармаклары билен пишегиң сапындан пенжеләпдир-де, янлыга йыгы-йыгыдан гүтдүлдедйәр. Пишек ашак иненде, ёкары галанда, голлары онуң билен херекет этсе-де, гөвреси бир дуршундан үйтгемейәр, чермелги ак голлары пел-пеллейән готаның ганаты ялы галгаяр... Айнаның эллери херекетде боланы үчин, көйнегиниң гиңлигине гараман, сыратлы гөвреси непис чекилен сурата чалым эдйәр»[1].

Бу меңзетмелериң догручыллык хәсиети өрән гүйчли, себәби ол догручыл гөркезилен ягдай билен багланышыклы. Догручыл беян эдилен ягдайы хас реал гөз өңүне гетирйәр. Диймек, реалистик эдебиятда меңзетмәниң еке өзүни айратынлыкда алман, хут суратландырылян ягдай билен биреликде, шонуң ичинде алмак герек. Ак голы хемме ягдайда готаның ганатына меңзетмек догручыл хем чепер болмаз. Б. Кербабаев Артыгы Айна билен илки душушыгында шейле суратландыряр:

---

[1] Б. Кербабаев, Айгытлы әдим.

«Артык өз сүңңүни тутуп билмейән ялы сызды. Артыгың сеси Айнаның гулагына иленде, үстүнден сув гуйлана дөнүп, бир хили пагш-пара эрәп барян ялы дуйды... Айна Артыгың йүзүнде утанч ялы, айтҗак сөзүни айгыт эдип билмезлик ялы бир ягдай дуйды. Алаша еңсесини түңңердип, агыздырыгыны чейнеди, өн аягының тойнагы билен өл гумы пешеди, ол хер гезек аягыны пешәнде, онуң тойнагының ашагындан өл гум овунҗак балык ялы товсуп гитди»[1].

Бу ерде гахрыманың рухы халаты адамың өзүни тутуп билмейши, үстүнден сув гойберилмек, эремек ялы халатлар билен деңешдирилйәр. Шу деңешдирмелериң хеммеси, хатда алашаның тойнагының астындан сычраян өл гумларың овнук балыга меңзедилмеги гөркезилен ягдай ичинде өрән реал ве догрудыр.

Ёкарда гөркезилен мысаллар меңзетмәниң сада гөрнүшлеридир. Меңзетмәниң йираң гөрнүшлерине-де душмак боляр. Йираң меңзетме хадысаны, предмети көп тараплайын меңзедип суратландыряр. Меселем: Н. Сарыханов Велмырат агадан китабы соран махалында, гаррының нәхили боландыгыны шейле меңзетмелерде гөркезйәр:

«Яшулы гөкден гойберилен ялы болды, гөзлери петирәп, ханасындан чыкара гелди, сакгалы өңкүсинден-де бетер габарылды. Аялы хем дин-гөкден гелди, онсоң якасына ики элини етирип, доңан ялы болуп отурды. Мен өз сорагымдан ичинде отуран гара өйүмизиң сүңңи-де гагшаяндыр өйтдум. Тәриминң башында асылышып дуран йүп ёлуклары-да, торбаларың сечеклери-де, ел берлип гойлан янлыклар-да дуран-дуран еринде гымылдашан ялы болды»[2].

Сада меңзетмеден йираң меңзетмәниң тапавуды сада меңзетмеде предметиң еке бир тарапыны, өзүне герек тарапыны меңзетмегидир.

Йираң меңзетме болса предмети көп тараплайын меңзедип гөркезйәр.

МЕРСИЕ — Серет **элегия.**

МЕСНЕВИ — эпики поэзияның гадымы гөрнүшлеринден бири болуп, онуң илкинҗи эсерлери саманидлер дөврүниң поэзиясына дегишлидир. Мунуң хер бенди бир бейтден, ягны ики сетирден ыбарат болуп, олар өзара капыялашярлар. (аа, бб, вв, гг, дд, кк...) Бу формада дөрән дөврүнден башлап, хәзирки вагта ченли эсасан эпики эсерлер языляр. Сетирлер көп капыялы болманы үчин, эпики эсерлери язмакда шахырың ишини еңиллешдирйәр. Саманидлер дөврүниң поэзиясында бу форма билен илки гахрыманчылыклы я-да дидактик хәсиетли эпослар язылыпдыр. Меселем, Рудакының «Келиле ве Димне», Дакыкының

---

[1] Б. Кербабаев, Айгытлы әдим.
[2] Н. Сарыханов, Сайланан эсерлер, Ашгабат, 1951, 11-нҗи сах.

«Шанама» эсерлери. Шу эсерлериң дөрән дөврүне ченли арап поэзиясында бу форма болмандыр. Тәзе тәҗик-парс дилиндәки эдебият дөрән дөврүлеринде, Бухарада, халк арасында «Сыявушың өҗи» атлы шу формада айдылян легенда болупдыр. Дакыкы «Шанаманы» язмак үчин бу форманы халк арасындан алыпдыр дийип чакланыляр. Дакыкы «Шанаманың» мүң бендини язан махалында өлдүрилйәр. Онуң башлан ишини Фирдөвси 60 мүң бейтде кәмиллешдирйәр. Шейлеликде, месневи Фирдөвсиниң «Шанамасында» гутарныклы ишленйәр. Илкинҗи гезек месневи билен Нызамы социал-сөйги темада эсерлер дөредйәр. Шейлеликде, оны өңки довам эдип гелйән дар чәгинден чыкарып, онуң гиң мүмкинчилигини аян эдйәр. Шондан соң дүрли авторлар тарапындан бу формада дүрли темаларда эпики эсерлер дөредилйәр. Түрки диллериндәки эдебиятда бу формада язылан илкинҗи эсерлерден Юсуп Баласагунлының дидактики поэмасы «Кудадгу-билик» (1069 й.), Хорезминиң «Мухаббетнама» (XIV асыр), Новайының «Хамса» (XV асыр) эсерлери ве башгалары гөркезмек болар. Түркмен классыкы эдебиятында бу формада дидактик хәсиетли «Вагзы-Азат», гахрыманчылыклы хәсиетли «Җеңнама» поэмалары язылыпдыр. Месневи түркмен совет эдебиятында, шейле хем гоңшы доганлык эдебиятларда эпики эсерлери язмакда актив уланыляр. А. Кекиловың «Сөйги» поэмасы месневиде языландыр.

МЕТАФОРА — меңзетмәниң бир гөрнүшидир. Мунда меңзетмеде болшы ялы, бир хадыса икинҗи бир хадыса билен деңешдирилмейәр.

Шейле хем онда «дек, ялы, мысалы, мисли, кимин, киби» ве гайры көмекчилер уланылмаяр. Гөркезилҗек болунян хадыса хайсы хадыса меңзедилҗек болунса, ол хут шол хадысаның өзи хөкмүнде гөркезилйәр. Меселем, Некрасов Добролюбовың өлүмине багышлап язан шыгрында «Нәхили акыл чырасы өчди!» дийип сесленйәр. Шу ерде Добролюбов акыл чырасына меңзедилйәр.

Я-да Магтымгулының «Пикир дерясына акыл гәмисин батырмышам, чыкабилмен нейләйин!» диен сетирлеринде пикир хут деряның өзи хөкмүнде, акыл гәминиң өзи хөкмүнде гөркезилипдир.

Сөйги ве гөзеллиги васп этмекде Гүндогар эдебиятында көп санлы метафоралар ишленипдир. Меселем: «ышк» көп ерлерде гыраксыз-буҗаксыз деңиз, деря хөкмүнде гөркезилйәр.

Чыкмак диләр сафынае тен җүнбүш иле,
Деряе ышкдан ки адамдыр кенарасы.
(Фузулы).

Ышк дерясы долды, дашды, гайнады,
Анда хуруч эйләп, йүзмели болдум. —

диен сетирлеринде ышк деря хөкмүнде гөркезилйәр.

Кәмахаллар ышк ханҗар ве йити яраг хөкмүнде берилйәр. Меселем Новайының:

Көңлүни кылып йүз пара ышк тыгы —

сетиринде болшы ялы. Бу метафора Магтымгулыда хем душмак боляр. Мысал үчин, «Ышк ханҗарын тыз эйләп» диен сетирде болшы ялы.

Кәвагтлар ышк ода ве янып дуран ышыга, ашык ве сөйгүлилер болса шол одуң дашында айланып, айрылып билмән йөрен кебелеге (первана) меңзедилйәр. Меселем:

Мен киби первана ышк отыда биарамдыр,
Ким аны хем өртеген бир серви сим, эндамдыр.
(Новайы, 96-нҗы сах.)

Магтымгулыда бу меңзетме:

Ышк аташына дүшдүм, первана болдум инди,—

диен сетириң мысалында душмак боляр. Ёкаркы мысалларда сөйги адамы гарк эдйән деря, йүрегини яралаян ханҗар, адамы якып-өртейән от, сөйгүлилер болса янян, эмма хич сесини чыкармаян кебелек хөкмүнде гөркезилйәр. Метафораларың хеммеси агыр ве ашыкларың чыдамсыз ягдайыны гөркезйәр. Буларың гелип чыкышы орта асырлардакы социал шертлер ве адамчылык дуйгының, сөйгиниң азат болмадык, террорланян дөвүрлери билен багланышыкдыр.

Гүндогар эдебиятларда сөйгүлилери гүл ве билбиле меңзедйән метафоралара гаты көп душмак боляр. Меселем, Фузулының

«Билбили зарам, гүли ругсары алыңдан жуда» (сах. 125)

я-да Новайының:

Ничик текрарыда тә собх нова чекмән,
Йүзүң ким себзе хатдан эрур гүл дептери яңлыг.

(140-нҗы сах.)

диен сетирлеринде болшы ялы, Магтымгулыда:

Сандываҗы серместем, бергимден жуда болдум,
Бергимни хазан чалды, бисовту-седа болдум.
(70-нҗи сах.).

Я-да:

Билбилем, ахы-зар чекип,
Нәзли дилдардан айрылдым.—

диен мысалларда гөрмек боляр. Бу метафора хем ёкардакылар ялы, гүлден айрылан билбилиң ахы-зарларында сөйгиниң гечмишдәки ыкбалыны хәсиетлендирйәр ве онуң гелип чыкышы-да шонуң билен багланышыклыдыр. Ёкарда белленилип гечилиши ялы, метафора нәхили-де болса, меңзетмәниң бир гөрнүши болуп дуряр. Шуңа гөрә-де ики саны предметиң арасында язычының гөркезҗек болян тарапы боюнча хөкманы суратда белли бир якынлык ве умумылык болмалыдыр.

МЕТОД — умуман айданыңда, хадысаны теоретики барлап гөрмеклигиң я-да теорияны практики дурмуша гечирмеклигиң ёлудыр. Метод предмети нәхили барламалы я-да белли бир теоретики ягдайы нәхили дурмуша гечирмели диен сораглара җогап болуп дурян таглымат ве белли бир тарыхы дөвүрде хөкүм сүрен, бир топар такыклайҗыларың иш теҗрибесинде йүзе чыкан дурмуша чемелешмегиң ве пикирленмегиң ёлы хем тәридир. Чепер эдебиятда усул белли бир тарыхы дөвүрде бир топар язычыларың арасында ровач болуп, хут шол язычыларың дөредиҗилик теҗрибелеринден гелип чыкан, дурмуша чемелешмекде ве оны язып гөркезмекде шу язычыларың арасындакы принциплер бирлигидир. Бир топар язычыларың арасындакы умумылыкдан гелип чыкан, олары бир система гиризйән чепер пикирленмегиң планлы, дүшүнҗели типидир. Эдебиятларың тарыхында дурмуша чемелешмегиң бирнәче усуллары болупдыр. Шоларың иң әхмиетлиси реализм, романтизм ве социалистик реализмдир. Түркмен эдебиятында «метод» сөзи вагтал-вагтал «усул» сөзи билен хем чалшырыляр.

МЕТОНИМИЯ — тропуң гөрнүшлеринден бири болуп, бир предметиң адыны башга бир сөзүң я-да аңлатманың чалшырып гелмегидир. Чалшырылян ат билен чалышян сөзүң арасында дашкы гөрнүш тайдан меңзешлик болман, олар мазмунлары боюнча бири-бирине баглы ве шертли дүшүнҗелер болярлар. Меселем:

Юртбасарлар габырларын газярлар,
Яраг билен миллет барын эзйәрлер.
Кейплери үчин миллион җана дөзйәрлер,
Ене барын Москвадан гөрйәрлер.—
(М о л л а м у р т).

диен сетирлерде «Москва» Совет Союзы манысына гелйәр. Метонимияның бу гөрнүшинде хадыса, предмет өзүниң бир бөле-

гиниң үсти билен беян эдилйәр. Йөне шол бөлек тутуш хадысаның иң хәсиетлендирижи тарапы боляр. Ёкаркы мысалда Москва әхли Совет юрдуны бирлешдирижи, сыясы меркези, гурамачысы боланы үчин, онуң хәсиетлендирижи бөлеги болуп дуряр.

Кәмахаллар эсерлериң адының дерегине онуң авторларының ады уланыляр. Мысал үчин:

Окады Гомери хем Шекспири,
Дүнйә белли эсерлериң хер бири
Онуң гөрежинден сыпабилмеди,
Ядавлык гөзүни гыпабилмеди.
(А. Кекилов).

Кәбир ягдайларда тутуш бир халк я-да халкың бир бөлеги өзүниң яшаян еринин үсти билен берилйәр. Меселем:

Галса-да душман,
Гопса-да тупан,
Асманда айлар,
Айлара тайлар
Сөнүп яшса-да, сен яшмарсың,
Я-да кә шалар кимин,
Пула пидалар кимин
Өңүнде гуйрук булап,
Хемме ериңден ялап,
Гуҗак ачмарсың,
Сен Москвасың—
Айры галасың.
(Г. Сейитлиев).

Кәмахаллар гап өзүниң ичиндәки задының манысында гелйәр. Меселем:

Гелиң, мейханада дуруп гечелиң,
Шатлыкда бир кәсе уруп гечелиң,
Курханы, селләни мее чалышып,
Метҗиде омзумыз уруп гечелиң.
(О. Хайям).

Екаркы мысалда икинҗи сетирде гелен «бир кәсе» сөзи шерап манысындадыр.

МЕТР — гошгы сетирлерини эмеле гетирйән типдеш стопаларың я-да дүрли-дүрли стопаларың бири-бириниң ызлы-ызындан гелмеги билен бир бүтеви узынлыга ве аграмлыга өврүлмегидир. Меселем:

Кемине, кешт этдиң әлем-җаханы,
Сөзлевҗидир, герек, диңле седаны,
Сытгың хака багла, гөвнүң иманы,
Бир яр гөзле, эгри ярдан эл гөтер.—

диен сетирлериң метри бири-бирини ызарлап гелен ики саны дөрт богунлы стопаның башда ве бир саны үч богунлы стопаның соңда гелмегинден эмеле гелен узынлык ве шыгыр аграмыдыр.

МИНИАТЮРА — орта асыр сунгатында китапларың ве голязмаларың сахыпаларында уссатлык билен чекилен сурат-безеглери. Шейле хем кичи гөврүмли гөзел чекилен сураткешлик эсери. Бу зейилли эсерлер Орта Азия халкларының орта асыр сунгатында хас ровач болупдыр. Меселем, Бихзадың шахыр Сагдының «Бустан» диен эсерлер йыгындысына чекен «Дараның чопанлар билен душушыгы» атлы миниатюрасы.

МИФ — энтек адамзадың ылым билен ярагланмадык дөврүндәки гадым адамларың дүнйәниң гелип чыкышы, ериң эмеле гелши, худайларың дөрейши, ярым худай ялы еңилмез гахрыманларың доглушы, ер йүзүнде адам яшайшының эмеле гелши хакындакы дүшүнҗелерини шөхлелендирйән эртекилердир. Меселем: худай тарапындан илки Адам атаның ве Хөв энәниң ярадылышы, оларың шейтан зерарлы бехиштден ковлушы ве ере ташланышы хем шолардан ер йүзүнде адам неслиниң көпелип үграйшы хакындакы мифлер. Тебигат ве җемгыет хадысаларыны дүшүндирмәге гадым адамларың ылмы укыбы болмандыр. Шуңа гөрә-де олар бу хадысалары дүшүндирмекде фантастик тосламалардан угур алыпдыр. Мифлер оларың шейле тосламаларының йүзе чыкыш формасыдыр. «Всякая мифология преодолевает, подчиняет и формирует силы природы в воображении и при помощи воображения: она исчезает, следовательно, с действительным господством над этими силами природы»[1] дийип, К. Маркс гөркезйәр. Мифлер тебигатың гелип чыкышыны фантастик суратландырса-да, бүтин дүнйә эдебиятында ады белли өлмез-йитмез эбедилик образлары берди. Прометей, Антей ве башгалар шейле образлардыр. Хут мифлериң эсасында гадымы грек сунгаты дөрейәр. Маркс шейле язяр: «Предпосылкою греческого искусства является греческая мифология, т-е, природа и общественные формы, уже переработанные бессознательно-художественным образом в народной фантазии»[2].

---

[1] К. Маркс ве Ф. Энгельс сунгат хакында, том I, М., 1957, стр. 135.
[2] Шол ерде, 135-нҗи сах.

МОНОГРАФИЯ — йөрите бир меселәни чөзмек үчин язылан ылмы ишдир.

МОДЕРНИЗМ — Серет декадентчилиге.

МОНОЛОГ — Диалогың терсине болуп, ики я-да бирнәче адамың арасындакы гүррүң болман, бир персонажың сөзүдир. Бир персонажың өз гүррүңдешине йүзленип айдян сөзи я-да өзи билен геплешен махалында айдян сөзүдир. Драма эсерлеринде монолог гахрыманың гүррүңдешине я-да җемагата йүзленип айдян сөзүдир. Монолог гахрыманың ички дүнйәси хем онуң дилини типизациялашдырмак меселеси билен гөни баглы болмалыдыр.

МОНТАЖ — дүрли эсерлерден, дүрли языҗылардан я-да бир улы эсерден алнан бөлеклерден эмеле гелен маны ве чеперчилик тайдан бүтеви йыгындыдыр. Кинода, фотографияда ве башгаларда сайланып алнан суратлардан, бөлеклерден эмеле гелен бүтеви йыгындыдыр.

МОТИВЛЕШДИРМЕ — чепер эсердәки персонажларың хәсиетини, өзүни алып баршыны, дүнйәгарайшыны, дуйгы-дүшүнҗесини, дилини, медени дереҗесини баш мазмуна табынлыкда бир хеңе салмак, бир система өвүрмекликдир. Меселем, «Айгытлы әдим» романында Хоҗам өзүниң гылыгы, дүшүнҗеси хем дили боюнча хемме ерде Хоҗамдыр. Эгер бир ерде ол дин векилиниң кешби хөкмүнде гөрнүп, башга ерде сөвда векили кешбинде гөрүнседи, Хоҗамың образындакы мотивлешме бозуларды хем образың өзи булашык ве манысыз боларды. Халназар ниреде гөрүнсе-де, оны окыҗылар деррев танаярлар, себәби языҗы онуң дилини, гылык-хәсиетини, пикирини, медени дереҗесини оңат мотивлешдирипдир. Мотивлешдирме образ дөретмекде иң мөхүм меселелериң биридир. Онуң бозулан еринде образың догручыл болмагы мүмкин дәл. Мотивлешдирме гаршылыкларың өсүшиниң ичинде гураляр. Шуңа гөрә-де гахрыманларың өзүни алып баршыны догры мотивлешдирмек үчин сюжетиң өсүшиниң ве гаршылыкларың гуралышының хем уссатлык билен мотивлешдирилмеги зерурдыр.

МУАММА — орта асыр Гүндогар халкларының эдебиятында ровач шыгрың бир гөрнүши болуп, онуң эсасы айратынлыгы белли бир адамың адыны, тарыхы сенәни я-да бир тарыхы ваканы дуюп болмаз ялы эдип өзүнде беркидйәнлигиндедир. Шыгырда беркидилен ады, сенәни, ваканы шыгрың ичиндәки дегишли харплары тапып, олары догры бирлешдирмек билен билмек боляр. Догры тапылып, догры ерлешдирилен харплар адамың, сенәниң я-да ваканың адыны эмеле гетирйәрлер. Бу сөз ойнатмак-

лыгың бир гөрнүшидир. Кәмахаллар меҗбурлык йүзүнден хем муамма йүзленйәрлер. Мәтәҗиден бир мысал:

«Би» билен, «И» бир астына паталы,
Ене «кәп» келама үстүн бители,
Мәтәжи дийр, окап исмиң туталы,
Егса әшгәр алабилмен диллере.
(Мәтәҗи).

Бу мысалдакы «Би», «И» ве үстүнли «кәп» харпларыны бирлешдирсең, «Бике» диен ат эмеле гелйәр.

МУНАЗАРЭ — (чекишме, җедел) Гүндогар эдебиятында гадым жанрлардан бири болуп, онуң мазмуны ики саны гапма-гаршы предметиң арасындакы чекишме ве җеделден ыбарат. Җеделе тебигат хадысалары, җансыз предметлер, шейле хем көпленч хәсиетлери боюнча бири-бирине гаршы затлар гатнашярлар. Чекишмеде хер ким өз говы тарапларыны санап өвүнйәр, гаршысындакыдан өзүниң белентлигини субут этмәге чалышяр. Ахырында бир тарап өз еңлендигини боюн аляр. Кәбир муназарэлерде үчүнҗи гатнашыҗы гошулып, кимиң еңлендигине казычылык эдйәр. Иң соңунда өвги мазмунлы кичиҗик бөлүм боляр. Бу жанрың максады йити зехинлилиги тербиелемекден ыбаратдыр. Тәҗик-парс эдебиятында муназарэниң эсасыны гоян XI асыр шахыры Эседи Тусудыр. Ол «Гиҗе ве гүндизиң чекишмеси», «Найза ве яйың чекишмеси», «Ер ве гөгүң чекишмеси», «Арап ве аҗам чекишмеси» ялы муназарэлери язяр. Шондан соң тәҗик-парс дилиндәки эдебиятда бу жанр эп-эсли гүйчленйәр. XV асыр өзбек шахыры Якыныӊ «Ок ве яй» муназарэси мешхурдыр. Түркмен шахыры Гайыбының «Отуз ики тохум кыссасы» диен эсери хем муназарэ жанрында язылыпдыр. Муназарэниң гөрнүшлери Орта Азия түрки халкларың гадымы халк дөредиҗилигинде хем болупдыр. Меселем, Махмыт Кашгарының сөзлүгинде «Гыш билен язың чекишмеси». Яз гыша җогап берип шейле диййәр:

Сенден гачар гаргылач,
Менде дынар Сандулач,
Датлыг өтер Сондувач,
Эркек, тиши учрашур.

Манысы:

Сенден гарлавач гачяр,
Сондулач гушы менде дынч аляр.
Билбиллер хезил эдинйәр,
Оларың хораз хем мәкияны душушярлар

Гыш хем өз нобатында язы яманлап, онда синек, мөр-мөжек ве дүрли йыланларың көп болянлыгыны айдяр. Экин үчин герекли ягыш, гарың өзүнде болянлыгы билен өвүнйәр. Бу жанр хәзирки заман эдебиятында ровач дәлдир.

МҮҖЕРРЕТ ҚАПЫЯ — капыя хакындакы көне таглымат боюнча иң соңкы екеже чекимсиз сеслериниң үсти билен сазлашян капыялардыр. Меселем, «сәхер, шекер» сөзлеринде ялңыз иң соңкы «Р» чекимсизлериниң сазлашышы ялы. Я-да:

Шейле бир чыгырды шол бада, шол дем,
Сесини эшидип йыгылды әлем.
(Фузулы).

диен сетирлерде «дем, әлем» сөзлеринде диңе «м» сеслериң сазлашышы ялы.

МҮРДЕФ ҚАПЫЯ — капыя хакындакы өңки таглымат боюнча ревиниң (серет **ревә**) өң янында гелен чекимли сеслериң узын чекимли болмагы билен эмеле гелен капыялардыр. Мүрдеф капыя үч хили боляр: элипли мүрдеф, вавлы мүрдеф, ййли мүрдеф. Элипли мүрдефде ревиниң өң янындакы чекимли узын «а» харпы боляр. Меселем:

Уградым Ыляса, душдум Хызыра,
Көңлүм ичре гелди бир ниче мысал.
Гол гөтердим, дурдум ныяз-незире,
Дийдим: «Ругсат болса, айдайын совал».
(Магтымгулы).

сетирлеринде капыя болуп гелен «мысал, совал» сөзлеринде «л» харпының өңүндәки чекимлиниң узын «а» болшы ялы.

Вавлы мүрдефде ревиниң өңүнде узын чекимли «у» харпы боляр. Меселем:

Хемаюн курганын салдыран Хамун,
Қапы дүнйәни дөрт бөлен Перейдун,
Кырк шәхри гызылдан долдуран Карун
Гөзи гумдан долды, пулдан долмады.
(Магтымгулы).

диен сетирлерде капыя болуп гелен «Хамун, Перейдун, Карун» сөзлеринде ревиниң өң янындакы чекимлиниң узын «у» харпындан ыбарат болшы ялы.

Вавлы мүрдеф түркмен дилиниң өз ички айратынлыкларына гөрә түркмен гошгусында сейрек душ гелйәр.

Ййли мүрдефде ревиниң өңүнде узын «и, ы» харплары боляр.

Меселем:

Гөчүлен юрт болар, йөрүлен ыздыр,
Дүнйә бир хош сурат овадан гыздыр.
(Кемине).

диен сетирлерде капыя болуп гелен «ыздыр, гыздыр» сөзлеринде ревиниң өң янындакы чекимлиниң узын «ы» болшы ялы.

МУСТЕЗАТ — хер бир сетириң соңуна гошмача бөлек артдырылан шыгыр формасыдыр. Артдырылан бөлеклериң манысы эсасы сетирлердәки манының үстүни долдурмалыдыр. Капыя боюнча олар өзара сазлашярлар. Эсасы шыгыр сетирлеринден мустезады эмеле гетирен бөлеклери айрып ташласаң хем, олар өзүниң бүтевилигини маны тайдан-да, форма тайдан-да сакламалыдыр. Мустезат айратын шыгыр формасы дәл. Эсасы бент нә формада болса, артдырма бөлеклер хем шона эерйәрлер. Новайыдан бир мысал:

Дин апаты бир гөзел мах лугадыр,
Мейхара ве бибәк.
Ким ышкыдан аның ватаным дейри пенадыр.
Серместу, якам чәк

бу мысалда эсасы сетирлер «лугадыр, пенадыр» сөзлеринде капыялашса, гошма бөлеклер шол формада «бибәк ве чәк» сөзлеринде капыялашяр. Ене бир мысал:

Эй яры Хорезми, саңа бирнәче эбят,
Бизден ола пешгеш
Мен кабылы шәгирдем, олуң сиз маңа уссат
Хич олмаялым каш
(Сейди).

Новайыдан алнан биринжи нусга бейт формасында болса, икинжи мысал газалың гириш бендидир, мустезадың өсүши хем газал формасында боляр. Меселәниң хас дүшнүкли болмагы үчин, бу мустезадың довамындан ене бирнәче бенди гөркезйәрис:

Гам дештиде авара болуп, яр, зебунам,
Аклым дагы хайран.
Айп этме, эгер тартар исем шөхлели перят,
Сынам долы аташ.
Билмезлик иле дийди маңа башда халайык,
Шугарее замана.
Имди бола олмам ки бу төхметден азат,
Мен халы мүшевеш.
Ол гүн ки мейп вехдет ичип, бихуш олуп мен.
Дейр ичинде тенха

Нәгәх гелибан секку-сүтем әйледи бунят,
Көп захыды бибаш
(Сейди).

МУТАКАРРЫБЫ МУСАММАНЫ МАХЗУФ — гошгы дүзмеклигиң аруз системинде метриң бир гөрнүши, онуң өлчег бирлиги «фегулен» диен үч богунлы стопадыр. Бу метр шу сөзүн үч гезек гайталаныл, соңунда бир «фегул» диен сөзүң гелмегинден гураляр. Фегулен-фегулен-фегулен-фегул. Гөрнүши ялы хер стопа үч богунлы болуп, биринжи богун хер стопада гысга, икинжи ве үчүнжи богунлар болса узын богунлар боляр. Шекили шейледир:

◡—— / ◡—— // ◡—— / ◡—

Фирдөвсинин «Шанама» эсери бойдан-баша шу метр билен язылыпдыр.

МУТАҚАРРЫБЫ МУСАММАНЫ САЛЫМ — гошгы дүзмеклигиң аруз системинде метриң бир гөрнүши болуп, ол «фегулен» диен сөзүң дөрт гезек гайталанмагындан эмеле гелйәр. фегулен-фегулен-фегулен-фегулен.

Гөрнүши ялы хер стопа үч богунлы болуп, биринжи богунлар гысга ве икинжи хем үчүнжи богунлар узындырлар. Шекили шейле языляр:

◡—— / ◡—— // ◡—— / ◡——

МУФРЕДАТ — бир гутаран манына беян эдйән, довамсыз ики сетирден ыбарат шыгыр. Меселем:

Киши айбын йүзиге кылма ызхар,
Тахаммыл эйле өз айбыңны зынхар.
(Новайы).

МЫНАЖАТ — классыкы поэзияда дини мазмунлы шыгырларың бир гөрнүши болуп, онда шахырлар дүрли дилег билен худая йүзленйәрлер. Шунуң үчин хем бу зейилли шыгырларын баш хеңи агы, ахы-нала боляр. Мынажатда шахыр халк көпчүлигиниң гөргүлерини, бетбагтчылыгыны хем ислегини беян эдйән болса, онда бу зейилли эсерлериң оларың дини мотивде болмагына гарамаздан, дурмуш билен багланышыгы бардыр. Меселем, Магтымгулының «Ягмыр ягдыр, солтаным» диен мынажаты. Шу эсерден бирнәче мысал:

Кадыр-алла, дөкгүл рахмет-бараны,
Экиниң хемдеми, ериң яраны,

Ериң, гөгүң, аршың, күрсүң субханы,
Рахм эйлейип, ягмыр ягдыр, солтаным.

Билбиллер мест болсун, әлем айылсын,
Гайгылар деп болсун, гамлар совулсын,
Новширван вагты дек жахан яйылсын,
Рахм эйлейип, ягмыр ягдыр, солтаным.
(Магтымгулы).

Н

НАКЫЛ — халк дөредижилигиниң бир гөрнүши болуп, өзүниң мазмун хем формасы боюнча аталар сөзүне хас якындыр, кәмахал олары бири-бириндең сайгармак кындыр. Накылларың эсасы айратынлыгы бир хадысаның я-да бир хәсиетиң башга бир хадыса ве хәсиетиң мысалы хөкмүнде гөркезилйәнлигидир. Меселем: «Дүйә мүнүп, хатаба букма», «Гаш дүзетжек болуп, гөз чыкарма», «Саман астындан сув гойберен», «Пишигиң йындамлыгы саманхана ченли» ве ш. м. Накылларың дидактики хәсиети говшак, эмма сатирик хәсиети, өтүмлилиги, пафосы гүйчли боляр.

НАМА—лирики эсериң бир гөрнүши болуп, шахыр тарапындан ким-де болса бирине йүзленип, хат гөрнүшинде язылан эсерлердир. Меселем, Зелилиниң Сейдә язан намалары. Бу зейилли эсерлер хат гөрнүшинде (Ата Салыхың Дурды Гылыжа йүзленип) язылса-да, оларың социал мазмуны боляр. Классыкы эдебиятда «нама» сөзи бир сөзүң соңуна гошулып гелмек билен китап манысыны хем аңладар экен. Шейле болан махалда, «Наманың» өңуне гошулып гелен сөз китабың темасыны аңладар экен. Меселем: «Шанама» (патышалар хакында китап), «Жеңнама» (уруш хакында китап), «Рустемнама» (Рустем хакында китап) ве ш. м. Гечмиш эдебиятда «нама» сөзи ики маныда: хат хем китап-эсер манысында уланылыпдыр. Бу ерде рус эдебиятындакы «послание» сөзүниң дерегине алынды.

НАПЕРСНИК — гадымы трагедияларда ве драмаларда шейле хем Гүндогар халкларының эдебиятында кәбир эпики эсерлерде гатнашян баш гахрыманларың ёлдашы ве ынамдар достудыр. Меселем: Зейт ве ш. м. Булар көпленч сөйгүлилериң арасында гатнашык алып барярлар ве кын гүнлерде олара ярдам берйәрлер.

НАРАСТАНИЕ — чепер системаның өзболушлы бир гөрнүши болуп, мунда дуйгының бирсыхлы өсүшини гөркезмек максады билен дегишли сөзлер гүйчлерине гарап, бири-бириниң ызындан тертип билен гетирилйәр. Нарастание дуйгыны хас кувватлы, дартгынлы ве драматик гөркезйәр. Магтымгулының:

Ягышлы, ягмырлы, үмүрли дағлар,
Силлер сенден гечер, думан эгленмез—

диен сетирлеринде шахырың тебигат хакындакы дуйгулары ызлы-ызына тертип билен гелен үч сөзүң үсти билен барха хыжувланып ве кувватланып өсйәр. Нарастаниениң яйраң гөрнүшлерине хем душмак боляр. Мунда дуйгы сетирлери боюнча дартгынлы гидйәр. Меселем, А. Кекиловың ашакдакы сетирлеринде шейле ягдайы сынламак боляр:

Дерялар, деңизлер гана дөнсе-де,
Фашистлер сүңкүнден даглар өнсе-де,
Ай-йылдыз чакышып, терс өврүлсе-де,
Асман ашак инип, ер чөврүлсе-де,
Гонмаз гара гушлар багыңа сениң,
Мүнмез йыртыжылар дагыңа сениң.

НАСЫП—гадымы арап поэзиясында шыгрың бир гөрнүши, онуң мазмуны шахырың өз сөйгүлисиниң гөрк-гөрмегини васп этмекден ыбарат болупдыр.

НАТУРАЛИЗМ—реакцион эдеби акымларың бири, XIX асырың икинжи ярымында Францияда дөрейәр. Натурализмиң эсасы айратынлыкларындан бири реализм диен дүшүнжә ве дурмушы догры гөркезмек меселесине чемелешмекдедир. Эсасы предмети җемгыет ве җемгыет адамсы болан реализмиң терсине, натурализмиң таглыматы боюнча эдебият хадысаның диңе кешбиниң суратыны чекмек ве дурмуш хадысаларыны җансызлыгында регистирлемекден ыбаратдыр. Натурализмде авторың вакалара, хадысалара гатнашыгы первайсыз, онда образлара, хадысалара язyжының рухы, идеясы сиңмейәр. Олар язyжының өзи ялы рухсуз ве дуйгусыз чыкыш эдйәрлер. Натурализмиң баш айратынлыгы типиклик меселесине чемелешмекде хем йүзе чыкяр. Бу акымың векиллери белли бир социал шертлерде җемгыетиң дүйп мазмуныны ачып гөркезйән хадысалара типик дийип дүшүнмән, эйсем төтәнден, җемгыетчилик әхмиети болмадык хадысалара типик дийип дүшүнйәрлер. Натурализм үчин бир хадысаның җемгыет үчин типик болмагы хөкманы дәл-де, гараз, шол хадыса дурмушда йүзе чыкан болса етерликдир. Шейлеликде, натурализм эдебиятың ве сунгатың халкың аңына тәсир этмек хем тербиелейжилик гүйжүни гачыряр ве оны социал меселелерден чете, дурмушың овнук тараплары билен гүйменмәге совяр. Салтыков-Щедрин рус реализмини француз натурализмине гаршы гоюп шейле язяр: «Бизиң реализмимиз хәзирки за-

ман француз реализм мекдебинде ровач болан реализмден өзүниң чәги боюнча бүтинлей тапавутлыдыр. Биз бу меселә адамы бүтин тутушлыгы билен, болшуның ве кесгитлемесиниң әхли көптараплылыгы билен гиризйәрис. Французлар болса эсасан адамың хейкели билен гызыкланярлар ве адам укыбыны хем онуң сөйгүде башаржаңлыгыны сайлап алярлар»[1]. Натурализмиң эсасыны гоян Францияда Эмиль Золя болупдыр. Эмиль Золяның өз дөредижилиги гүйчли чеперчилиге ээ болан-да болса, онуң мекдебиниң теориясына эсасланан соңкы язyжылар француз эдебиятында шейле бир ыз галдырып билмәндирлер. Натурализм реализмиң бир гөрнүши-де болса, ол өзүниң дүйп мазмуны боюнча формализмиң йүзе чыкышының бир формасыдыр. Натурализм дурмушы чепер анализ этмекден гача дуряны, дурмушы танкытламагы инкәр эдйәни, адамың диңе хейкелини бермек билен чәкленйәни үчин, формализмиң бир гөрнүши болуп дуряр. Символизми ве эдебиятда субъективизми вагыз эдйән бейлеки реакцион акымлар хас песе дүшен натурализмиң эсасында дөрейәрлер.

НЕЗИРЕ—сатирики шыгрың бир гөрнүши, формасы ве өлчеги боюнча башга бир шахырың эсерине өйкүнип язылан, мазмуны боюнча бир шахсың я-да белли бир социал хадысаның ве хәсиетиң үстүнден гүлйән, оны масгаралаян шыгырдыр. Азербайҗан халкының ады белли сатирик шахыры Сабыр «Үчиндир» диен незиресинде Фузулының «Үчиндир» диен газалына өйкүнип, байың өйүне хәли-шинди барян руханы векилиниң өзүни гепледип, онуң нәме үчин баряндыгыны паш эдйәр.

Ах эйледигим серви-хураманың үчиндир,
Ган агладыгым гунчае-ханданың үчиндир.

(Фузулы).

Ах эйледигим нешее гуляның үчиндир,
Ган агладыгым хуршы-фисенжаның үчиндир.
(Сабыр).

Шахыр А. Хайыдов өзүниң «Гөрдүм» диен сатирасыны Молламуртуң «Гөрдүм» гошгусына незире хөкмүнде языпдыр.

Түркменистан огланларын үйшүрип,
Аң-билим, тербие аланны гөрдүм,
Сынпы душманларың өйүн чашырып,
Магарыф ягтысын саланны гөрдүм.

---

[1] Салтыков-Щедрин, Эсерлер, том, XV, 200—201-нжи сах.

Билме тарап йүзүн тутды ёксуллар,
Медениет багында гөгерди гүллер,
Хөкүмет харч эдип сангысыз пуллар,
Обаларда мекдеп саланны гөрдүм.
(Моллмурт).

Бир ялынжаң барды окан еримде,
Адам болман, алым боланны гөрдүм.
Өзүни танасын шу эсеримде,
Пуллужа везипе аланны гөрдүм.

Кәдисинде ёкды ылым-билим-де,
Өвут-несихатлар кәнди дилинде,
Бир зада кейп эдип, ректор гүленде,
Онуң-да яландан гүленни гөрдүм.
(А. Хайыдов).

Сөзүң гиң манысында незире умуман биринин эсерине өйкүнилип язылан шыгырлардыр. Кәмахаллар белли бир эдебият ве сунгат эсерини хут шол эсериң формасыны саклап яңса алян незирелер хем боляр. Шейле боланда, оңа **пародия** дийилйәр. Пародия совет эдебиятында көпленч ёлдашлык дегишмеси хәсиетинде боляр.

НЕЗМ—арап, парс ве тәжик диллеринде поэзия сөзүниң манысында уланылян терминдир. Незм шыгыр билен язылан лирики эдебиятдыр.

НЕОЛОГИЗМЛЕР—дилде тәзе дөрән сөзлер я-да өңки манысыны йитирип, тәзе мана гечен сөзлердир.

Бу хили сөзлер өң сөзлүк составына ымыклы аралашып, бейлеки сөзлер билен дең хукуга ээ болан болсалар, олар барада чеперчилик серишдеси хөкмүнде гүррүң этмек болмаяр. Языжы олары өңден бар серишде хөкмүнде бейлеки сөзлер ялы зерур еринде уланяр. Неологизмлер диңе языжының өзи тарапындан дөредилен махалында, олар барада чеперчилик серишде хөкмүнде гүррүң этмек боляр. Бу ерде диңе шу нукдай назардан гүррүң эдилжекдир. Языжы я-да шахыр тарапындан дөредилен неологизмлери әхмиети боюнча ики топара бөлмек мүмкин. Биринжи топара диңе шоны дөреден языжының өз дөредижилигинде шовлы чыкан тәзе сөз болуп, эмма эдеби дилде өзлешдирилмедик ве бейлеки языжыларың кабул эдип билмедик, гысгача айданында, хут дөреден авторың өз дөредижилик чәгинден чыкып билмедик сөзлер гирйәр. Меселем, Магтымгулының:

Я бир мерде ялбар, я-да худая,
Бенде иши баш тутмады, ард олды.—

диен сетирлериндәки «баш тутмак, ард олмак» сөзлери жанлы геплешикде-де, шол дөврүң эдебиятында-да айратын манылы сөз хөкмүнде уланылмандыр. Магтымгулы «баш» ве «тутмак», «ард» хем «олмак» сөзлерини бирикдирип, олардан шыгра кувват, гөзеллик берйән, өрән шовлы чыкан тәзе сөз дөредипдир.

Горкарам, яр бизи чыкарар ятдан,
Айры ерде месген тутды, юрт олды. —

диен сетирлерде хем «юрт олмак» сөзүнде ёкаркы ягдайы гөрмек боляр.

Магтымгулы:

Не хош вагтдыр ашыга хылват ерде тапышмак,
Хал-ахвалын сорашып, гол бойнуна салышмак.—

диен сетирлеринде «тапышмак» сөзүни сөйгүлилериң арасында өңден шертлешмек эсасында болян душушык, рус дилиндәки «свидание» сөзүниң манысында уланяр.

Аман Кекилов:

Тапышык яшлыгың багтлы сагады,
Тапышык белләниң болмаз тагады. —

диен сетирлеринде Магтымгулының ишлән сөзүни эдебиятда довам этдирйәр.

Неологизмлериң икинжи топарына языжы тарапындан халк дилинден алнан ве тәзе маныны аңладян, шейле-де бүтин эдебият тарапындан кабул эдилен сөзлер гирйәр. Бу меселеде Б. Кербабаев түркмен эдеби дилине өрән улы хызмат этди. «Решающий» манысындакы «Айгытлы», «решительный» манысындакы «кесгин» ялы көп сөзлери Б. Кербабаев эдеби диле гиризди. Бу зейилли сөзлер хәзирки заман эдеби дилинде көп болса-да, оларың кимде илки ишлененлигини айтмак аңсат дәл.

Тәзе ишленен сөзлериң тутуш эдебият тарапындан кабул эдилмеги онуң шовлы чыкмагына ве белли бир дүшүнҗәни анык берип билмекде укыплы болмагына баглыдыр. Шовсуз ишленен тәзе сөзи зор билен эдебията гиризип болмаяр. Тәзе сөзлери әтийәчсиз уланмаклык шовсузлыга гетирйәр. Шуңа гөрә-де биз олары хәзирликче аз, шейле хем дүшүндириш билен уланярыс. Йөне олар шовсуз уланылаянда хем, ончаклы зат йитирмейәрис, себәби шовсуз ишленен, нәдогры, ясама сөзлер өз-өзүнден ёк болуп гидйәрлер. Мунуң терсине, ойланып тапылан шовлы сөз хер бир тәзелиги, оригинал хадысаны ковуп чыкармагың

тарапында дурян рехимсиз инкәр эдижилериң тагалласына гарамаздан, дурнуклы ягдая гечйәрлер.

«... М. Г. Павлов «проявление» сөзүни уланып башлан махалында, онуң үстүнден гүлйәрдилер ве оны «проявление» сөзүни уланян ага дийип масгаралаярдылар. Хәзир болса бу сөз хеммелер үчин рус дилинде элмыдам, озалдан бар ялы болуп гөрүнйәр»[1] дийип, Белинский гөркезйәр. Эдебиятларың тарыхы ве онуң тежрибелериниң гөркезиши ялы дурнуклы ве оригинал сөзлери уланмакда өзүниң дилини, халк дилини өрән говы билйән ве хәзирки заман хажатларындан онуң ыза галян тарапларына акыл етирип билйән язычылар укыплыдыр. Язычы дили хемише өвренип дурмалы, онуң адамларың эстетики ислеглерине жогап берип билмейән тараплары хакында, шейле хем дилдәки тәзе мүмкинчиликлер хакында ызыгидерли ойланмагы башармалыдыр.

НЕСР—эдебият хакындакы көне ылымда проза диймекдир. Несриң үч гөрнүши болупдыр. Биринжи гөрнүшинде ритми барда, капыясы ёк. Бу хилисине өлчегли неср дийипдирлер. Икинжи хилиниң капыясы болуп, ритми болмандыр. Муңа болса капыялы неср дийипдирлер. Үчүнжи хем ритмсиз, хем капыясыз хилине чыплак неср дийипдирлер.

НИГИЛИЗМ—эксплуататор сынпларың дүшүнжеси, сөзүң гиң манысында жемгыетде орнашан кадалары, канунлары ве дәп-дессурлары инкәр этмекликдир. Бу сөз Руссияда Тургеневиң «Аталар ве огуллар» романының үсти билен яйрапдыр. Шу романың баш гахрыманы Базаров тәзе ылмың тарапында дураны үчин, нигилист атландырыляр. Эмма терминиң бу ерде уланылышы, соңра революцион-демократлар барада бу сөзүң реакционерлер тарапындан уланылмагы хут өз еринде дәл-де, төхмет үчиндир, себәби разночин Базаров ве революцион-демократ Чернышевский билен бейлекилер дурмушдакы әхли принциплери ве кадалары инкәр этмән, феодал дүзгүнлерини инкәр эдйәрдилер Реакцион феодал топарлар болса бу термини олара төхмет хөкмүнде уланярдылар. Нигилизм хәзирки вагтда чепер эдебиятда гечмиш мирасы инкәр этмек манысында халка гаршы пикирдир.

О

ОБРАЗ — Бу сөз ики маныда уланыляр. Биринжи манысы чеперчилик диймекдир, ягны эдебияты идеологияның бейлеки

---

[1] «Русские писатели о языке», Ленинград, 1954, стр. 175.

гөрнүшлериниден тапавутландырян аламатларың жеми. Чепер эдебият дурмушың шөхлесидир. Ол йөнекей шөхле болман, дурмуша тәсир хем эдйәр. Эдебият дурмуша белли бир сынпың нукдай назарындан тәсир эдйәр. Шуңа гөрә-де ол сынпыдыр. Шу айратынлыклары боюнча эдебият идеологияның бейлеки гөрнүшлери билен бирлешйәр. Чепер эдебиятың тапавуды онуң шу айратынлыклары образ формасында, ягны чеперчилик билен йүзе чыкармагындадыр. Шу маныда чепер эсер дуршуна яшайшың образыдыр. Ондакы адамлар-да, гаршылыклар-да, сюжетиң өсүши ве композицияның гурлушы — хеммеси образдыр. Шуларың хеммеси дурмушың образ формасында йүзе чыкышыдыр. Бу чепер эдебиятың айратынлыгыдыр. Диймек, образ биринжи маныда чеперчилик диймекдир.

Образ икинжи маныда чепер эсерде жанлы адам хөкмүнде херекет эдйән ве белли бир социал-тарыхы ягдайдакы адамың яшайшыны, хәсиетини, ыкбалыны, язычының дурмуш хакындакы пикири ве идеалыны гөркезйән, дурмуш материалы эсасында язычының фантазиясының көмеги билен дөредилен суратдыр. Образың эсасы айратынлыгы онуң индивидуал адам хөкмүнде чыкыш этмеклигидир. Чернышевский сунгатда жемгыетчилик адамың яшайшы гөркезилйәр, жемгыетчилик ылымларда болса жемгыет яшайшы гөркезилиәр диййип беллейәр. Эмма чепер эсерде индивидуал шекилде херекет эдйән адамы ве онуң яшайшыны жемгыет яшайшының йүзе чыкышының бир формасы диййип дүшүнмек герек. Хер бир индивидуал адам индивидуал болмак билен бирликде, белли бир тарыхы дөврдәки жемгыетиң членидир ве шол жемгыете махсус пикирлери, хәсиетлери, гатнашыклары өз шахсыет дережесине лайыклыкда гөтерижидир. Шуңа гөрә-де чепер эсерде индивидуал кешбинде херекет эдйән образың умумылашдырыжылык айратынлыгы бардыр. Образың индивидуал хәсиети нәче гүйчли болса, хәсиет ве дүшүнже хем яшайыш кешби боюнча нәче гүйчли индивидуализациялашдырылан болса, онуң умумылашдырыжылык әхмиети шонча-да гүйчлүдир. Образың индивидуаллык укыбының гүйчли болмагы жемгыет дурмушының хас анык галыплашмагыдыр. Ине шунуң үчин хем адамың чепер эсерде индивидуал ягдайда чыкыш этмеги чепер эдебиятың баш айратынлыгы болуп, онуң чеперчилик гүйжи болса шу айратынлыгы йүзе чыкармаклыгың хөтдесинден нә дережеде гелип билйәндиги билен, ягны ондакы образларың индивидуаллык гүйжүниң белентлиги билен өлчелйәр.

Жемгыетиң я-да жемгыетдәки белли бир топарың векили болмак билен бирликде, образ язычының идеясыны хем гөтерижи-

дир. Чепер эсерде идея образларда яшаяр. Языжы адамы йөне бир формал тайдан гызыклы эдип суратландырман, оларың үсти билен өзүниң дурмуш хакындакы пикирлерини хем беян эдйәр. Образларың херекетине, оларың арасындакы гатнашыклара, гылык-хәсиетлерине, өзара чакнышышларына баха берйәр. Образлара берилйән бахаларда языжының җемгыет хакындакы пикир ве идеялары йүзе чыкяр. Бу пикир билен идеялар дурмушың өзгермегинде, окыжының аңының айдыңлашмагында хем дүнйәгарайшының гиңелмегинде әгирт улы әхмиете эедир. Диймек, образың икинжи эсасы айратынлыгы языжының пикир-идеясыны гөтерйәнлигинде ве җемгыете тәсир эдйәнлигиндедир.

Языжы образы өзүниң эстетики идеалы нукдай назарындан ишлейәр. Адам гөзеллигиң канунлары билен дөредйәр дийип, К. Маркс гөркезйәр. Языжы хем гөзеллигиң канунлары билен дөредйәр. Ол дөреден положител образларының үсти билен өзүниң эстетики дүшүнжесиниң етдигинден окыжылары адамкәрчилигиң белли бир мертебесине тарап, гөзел дийип дүшүнйән мертебесине тарап угрукдыряр. Отрицател образларың үсти билен өз эстетики идеалының гаршысында дурян хадысалара гаршы гөрешйәр, окыжылары олардан дашлашдырмага ымтыляр. Шуңа гөрә-де образларың, айратын хем белент идеалы гөтерижи положител образларың адамларың гылык-хәсиетини өзгертмекде, олары ватанчылык, зәхмет сөйүжилик ве гайры ёкары хәсиетлер билен тербиелемекде бичак улы әхмиети бардыр. Меселем: Чапаев, Корчагин, Мересьев.

Реалистик образың дурмушы өврединжилик, онуң ыкдысады ве сыясы шертлерине акыл етирижилик әхмиети улудыр. Шуңа гөрә-де догручыл, долы ишленен образың үсти билен окыжы бир дөвруң социал ягдайыны хемме тараплайын гөз өңүне гетирип билйәр.

ОДА—Серет **лириканың гөрнүшлерине.**

ОЗАН — гадымы түркмен халкында халк артисти, халк шахыры, халк айдымчысы ве айдыжысы. «Иле дөвлет гелер болса, багшы билен озан гелер. Илден дөвлет гидер болса, төре билен тозан гелер».

(Халк накылы.)

ОКСИМОРОН—сыпатландырманың бир гөрнүши болуп, сыпат болуп гелен сөз дашкы формасы боюнча сыпатландырылян хадыса махсус дәл-де, эйсем хут онуң гапма-гаршысында дурян ялы гөрүнйәр. Эмма мазмун тайдан ол хөкманы догры болмалыдыр. Меселем: шатлыклы гөзяшлар, сүйжи ышк дерди, ажы гүлки ве ш. м. Шейле сыпатландырма көпленч адамың ве эсерде гатнашыжы персонажың рухы халаты билен багланышыклы боляр.

ОКТАВА—секиз сетирли шыгыр бендидир. Биринжи алты сетир башаша капыялашяр ве соңкы ики сетир болса месневи формада капыялашярлар:

За нею следом, робко выступая,
Короткой юбочкой принарядясь,
Высокая, собою недурная,
Шла девушка и низко наклонясь,
Прижалась в угол, фартук разбирая,
«А что возьмешь?» спросила, обратясь,
Старуха «Всё, что будет Вам угодно», —
Сказала та смиренно и свободно.
(Пушкин).

Түркмен классыкы эдебиятында хем секиз сетирли бентлер бар. Эмма оларың капыялары октавадан башгарак. Серет **секизлемә.**

ОМОНИМ—айдылышы боюнча меңзеш, эмма манылары боюнча бири-бириндеи тапавутлы сөзлердир. Меселем, ал (гызыл), ал (хиле), битмек (гөгермек), битмек (гутармак), битмек (язмак), биле (билен), биле (билип), яз (бахар), яз (ямыл) ве ш. м. сөзлер. Орта Азия түрки халкларының гадым эдебиятында ровачлы шыгрың туюг формасының баш айратынлыгыны өлчег билен бирликде капыяларың омонимлерден болмаклыгы кесгитләпдир. Меселем:

Эй ракып, өзни аңа тутсаң хем ит,
Бизге рехм эйләп, аның көйиден ит,
Герче бар довзахча ышкын шөхлеси
Бизни өз элгиң биле ол сары ит.
(Новайы).

ОНЕГИН БЕНДИ — Пушкиниң «Евгений Онегин» романындакы он дөрт сетирден гуралан шыгыр бендидир. Онегин бенди үч саны мурапбагдан, бендиң соңунда гелйән бир бейтден гураляр. Мурапбагларың биринжиси башаша (түркмен дөртлемесинде гириш бендиң болшы ялы), икинжиси ики саны месневи хөкмүнде, үчүнжиси болса охват капыяда гураляр:

Итак, она звалась Татьяной.
Ни красотой сестры своей,
Ни свежестью ее румяной,
Не привлекла б она очей.
Дика, печальна, молчалива,
Как лань лесная, боязлива,
Она в семье своей родной,
Казалась девочкой чужой.

Она ласкаться не умела
К отцу, к матери своей,
Дитя сама, в толпе детей
Играть и прыгать не хотела.
И часто целый день одна
Сидела молча у окна.

Хер бентде пикириң, эпизодың я-да хәсиетиң белли бир ягдайда гутаран бүтеви бөлеги беян эдилйәр. Соңкы бейт болса гутаран бөлеги кәмиллешдирйәр ве япяр. Бу бендиң өлчег айратынлыгы сетирлериң дөрт стопалы ямба өлчегинде языланлыгындан ыбаратдыр.

ОЧЕРК—гөврүми боюнча хекая якын чаклаң эпики эсердир. Очерк хем хекая ялы дурмушың хас зерур тарапларыны сык ве чугдам беян эдйәр. Очеркиң эсасы айратынлыкларындан бири темасының хәзирки заман темасы болуп, эсериң ичиндәки хакыкатың дурмушда довам эдип дурмаклыгыдыр. Онуң оператив хәсиети хем шу ерден гелип чыкяр. Ол дурмушдакы вакалардан ыза галмаяр, олар барада өз вагтында, бада-бат сесленйәр. Очеркиң хекаядан айратынлыгы онуң меркезиндәки хадыса реал дурмушда довам эдип дуран конкрет хадыса болуп, гахрыманлары хем шол ваканы дөредйән, амала ашырян, вакалар билен билеликде яшаян анык адамлар боляр. Йөне шол адамлар еке индивидуал тараплы адамлар дәл-де, җемгыет адамы, умумылашдырыҗылык әхмиетли типик адамлардыр. Бу адам хайсы укыба, хайсы хүнәре, хайсы адамкәрчилик айратынлыгына дегишли болса, шоларың йүзе чыкышының ёкары формасыдыр. Очеркиң биринҗи чеперчилик айратынлыгы хем шундадыр. Очеркиң хекаядан ене бир айратынлыгы хекаяның меркезинде дурян хадысаның ве ахлагың тутушлыгына отрицател болмагы мүмкиндир. Эмма очеркиң эсасындакы хадыса ве характер хемише ёкары положител формада боляр. Эпики эсерлериң бейлеки гөрнүшлери ялы очерк хем гүйчли чепер фантазия эедир. Очерк довам эдип дуран хадысаны, гахрыманларың ишини әхли овнук тараплары билен, бүтин салпаң-саҗаклыклары билен билеликде алмаяр. Онуң иң зерур, хас типик тарапларыны аляр. Олары ишлейәр, тапавутландыряр. Дурмушдакы гөзел хадыса, гөзел ахлак языҗының фантазиясының көмеги билен «йыланың дамагындан чыкан ялы» өңкүден хем гөзеллешйәр. Ол көпчүлигиң аңындакы идеалың нусгасына, векилине өврүлйәр. Очеркиң стилинде хем эпиканың бейлеки гөрнүшлеринден айдың тапавут бар. Хекаяда нәхили ваканың беян эдйәнлигине гарап, авторың дуйгусы, дилиниң гүйҗи ве тәсир кувваты үйтгәп дуряр. Эмма

очеркде бейле дәл. Онуң меркезиндәки вака хекая гаранда конкретдир. Ол бейик гурлушыклар, гахрыман адамлар, оларың гахрыманчылыклы ишлери, юрдуң гүйжи, байлыгы, гөзеллиги, мүмкинчиликлери хакда гүррүң берйәр. Шейле хадысалара очеркчи языжы дуйгының конкрет бири билен долы махалында чемелешйәр. Шоңа гөрә очеркиң дили эпиканың бейлеки гөрнүшлерине гаранында, хас темпераментли боляр.

Совет эдебиятында очеркиң әхмиети гаты улудыр. Социалистик гурлушыгың хер гүнде болуп дуран бейик фактлары бу жанры хас герекли, зерур жанра өврүйәр дийип, М. Горький гөркезйәр.

Очерк совет юрдунда гидип дуран бейик коммунистик гурлушыклар, бу гурлушыклары дурмуша гечирйән бейик адамлар, оларың бейик ишлери, совет Ватанының кувваты, онуң байлыгы, мүмкинчилиги, гөзеллиги, рөвшен гелжеги билен окыжылары танышдыряр. Оларда социалистик Ватан сөйгүсини чуңлашдыряр. М. Горький, В. Маяковский, И. Эренбург, А. Толстой, Н. Тихонов ялы совет эдебиятының гөрнүкли векиллери өзлериниң эсасы жанрлары билен бирликде очерке хем көп йүзленйәрлер. Түркмен совет эдебиятында Н. Сарыханов, Б. Кербабаев, Б. Сейтәков ялы язынжылар ве эдебиятчылар очерк билен чыкыш эдйәрлер. Түркмен совет эдебиятында урушдан соңкы йылларда Түркменистанда бейик гурлушыкларың гүйчли яйбаңланмагы нетижесинде бу жанр хас хем өсди.

Ө

ӨВГИ—түркмен классыкы эдебиятында белли бир адамың гахрыманчылыгыны, батырлыгыны, жомартлыгыны ве гайры тарапларыны васп эдйән лирики шыгырлардыр. Өвгиниң темасы көпленч халк үчин я-да тайпаның шөхраты үчин гөрешен гошун сердарлары болупдыр. Меселем: Кеминәниң «Оразым», Мистингылыжың «Непес» диен өвгүлери.

ӨВҮТ — Гүндогар классыкы эдебиятында хас йөргүнли, проза билен я шыгырда, кәмахаллар икисиниң-де гатнашмагында язылан кичи гөврүмли ахлакы эсерлердир. Шахыр өзүниң бу эсерлеринде дурмуш сапакларыны язып гөркезйәр, адамлара асыллы гылык, хәсиетлери үндейәр. Сагдының өвүтлеринден бир мысал: «Хер гизлин сырыңы достуңа дийме, белки-де, бир заман душманың болар. Душмана элиңден гелени этме, белки-де, бир махал саңа дост болар».

Гизлин сакламакчы болян сырыңы адам оглуна дийме, хернәче йүрекдеш достуң хем болса. Онуң хем йүрекдеш достлары бардыр, бу үзүлмез зынҗырдыр.

Бирине ичиңи дөкүп, «ынсана
диймегин» диенден дыман ягшыдыр.
Долса, алып болмаз чайың өңүни,
Чешмәниң башында гөмен ягшыдыр.
Болмаса бир сөзи сөйлемек иле,
Оны хылватда хем алмагын диле.
(Сагды).

Хәзирки заман терминологиясында бу зейилли эсерлере ахлакы шыгыр я-да ахлакы гошгы хем диййәрлер. Эмма шейле эсерлери гадымда язан шахырларың өзи олара өвүт дийип ат гоюпдыр.

П

ПАМФЛЕТ—көпленч проза билен язылан сыясы ве җемгыетчилик хәсиетдәки кичи гөврүмли сатирики эсерлердир. Памфлетиң мазмуны гүнделик темалар болуп, оларда бир җемгыетдәки адалатсызлыклар я-да бир дөвлетиң, топарың, шахсың халка гаршы алып барян сыясаты паш ве масгара эдилйәр. Памфлетиң эсасы айратынлыкларының бири пафосының өрән гүйчли ве хүҗүм эдиҗилик хәсиетде болядыгыдыр. Меселем: А. М. Горькиниң «Гөзел Франция», «Сары мелгуның шәхери» диен ялы буржуаз Францияны ве капиталистик Американы паш эдйән памфлетлери.

ПАНЕГИРИК—Серет **мактава.**

ПАРАЛЛЕЛИЗМ—поэтики синтаксисиң айратын бир гөрнүши болуп, мунда сетирлер я сөзлемлер мазмунының якынлыгы боюнча я-да синтаксистики гурлуш меңзешлиги боюнча бири-бириниң гапдалында параллел гуруляр. Эгер сетирлер синтактики гурлушы боюнча параллел гойлан болса, оңа синтаксистик параллелизм дийилйәр. Меселем:

Ким нан тапмаз иймәге,
Ким ер тапмаз гоймага,
Ким дон тапмаз геймәге,
Ким тирме шалы гөзләр.
(Магтымгулы).

Синтаксистики параллелизм көпленч поэзияда уланыляр. Ол дуйгының өсүшини сөзлериң синтаксистик тайдан - деӊ гурлушында довам эдйәр, шыгрың ритминиң гүйчленмегине, дуйгының хас хыҗувлы болмагына элтйәр. Кәвагтлар адам дурмушының бир тарапы дашкы меңзешлик боюнча тебигатдакы бир хадыса-

ның гапдалында гоюляр. Бу хили параллелизмлер меңзетмәниң өзболушлы бир гөрнүшидир. Олара халк дөредиҗилигинде көп душмак боляр. Меселем: «Даг бөрүсиз болмаз, ил огрусыз», «Даг башы думансыз болмаз, әр башы хыялсыз», «Әр-аялың уршы, яз гүнүниң ягышы» ве ш. м.

ПАРОДИЯ—Серет **незирә.**

ПАСКВИЛ—авторы нәбелли, бирини абрайдан дүшүрмек ниети билен язылан төхметчиликли мазмундакы кичи гөврүмли шыгыр эсерлеридир. Шейле эсерлери язянлара пасквилянт дийилйәр.

ПАУЗА—сөзлем окалан я-да айдылан махалында, сөзлериң ве сөзлем бөлеклериниң арасында эмеле гелйән дынгыдыр. Пауза интонация билен бирликде сөзлериң ве сөзлемлериң манысыны хас айдыңлашдыряр. Интонация билен бирликде сөзлемлериң нәхили сөзлемдигини аныклаяр. Паузаның әхмиети айратын хем шыгырда улудыр. Пауза шыгырда ритмиң эмеле гелмеклигине гатнашяр. Шыгрың иң хәсиетли аламатларының бири окалан махалында, сөзлериң хас габардылып, айыл-сайыл, бири-биринден тапавутландырылып окалмагыдыр. Сөзлери бири-биринден айрып, хер бирини өзбашдак гөркезмеклиги пауза ерине етирйәр. Пауза сөзлериң проза гурлушында хем бар, эмма сөзлериң проза гурлушы шыгрың бейлеки шертлеринден азат боланы үчин, еке пауза аркалы шыгра өврүлип билмейәр ве ритм эмеле гетирмейәр. Шыгырда пауза бейлеки серишделер билен бирликде ритми эмеле гетирмекде гатнашяр. Шыгыр сетирлеринде пауза сөзлеми бөлеклере бөлйәр, хер бөлегиң өз манысы боюнча, интонациясы боюнча хас айдың йүзе чыкмаклыгына хызмат эдйәр. Эгер пауза ташланып окалса, шыгыр сетирлериниң йөнекей проза өврүлмеги мүмкиндир. Шыгыр сетирлериндәки пауза йөнекей геплешик дилинде хем прозаик эдебиятдакы паузадан тапавутландырылып, цезура диен термин билен аңладыляр. Шыгырлардакы цезура ики хили боляр. Кичи цезура ве улы цезура. Кичи цезура сөзлериң арасындакы дынгыдыр. Кичи цезураның әхмиети Маяковскиниң стилинде язылан шыгырларда хас хем айдың йүзе чыкяр. Меселем:

Гөзел Москвам!
Гөзел пайтагтым!
Хер гүн, хер сәхер шат туран вагтым...
(Г. Сейитлиев).

Бу хили шыгырларда хер сөз өзүниң айратын габардылып гөркезилмегини хас гүйчли талап эдйәр. Улы цезура шыгыр се-

тирлериниң ортасында болуп, сетири ики саны деӊ бөлеге бөлйәр. Олар окаланда, кадалы окалмагына, окаян адама дем алмаклыга мүмкинчилик берйәр. Улы цезура көп богунлы шыгырлара, айратын хем он дөрт ве он бәш богунлы шыгырлара махсусдыр.

Шаму-сәхер ойгансам, көӊлүмде сениӊ адыӊ,
Өзгәе дүшүп ышкыӊ, галды маӊа перядыӊ,
Сынамда эда болмаз хер гүнде якан одуӊ,
Нейлей ки высал ылмын, дерс этмеди устадыӊ,
Тахыр беги өлдүрген, ак голлары ган сен-сен.
(Молланепес).

Бу мысалда хер сетириӊ ортасына дүшүп, сетири ики саны деӊ бөлеге бөлен ве отур билен гөркезилен пурсат улы цезураныӊ еридир.

ПАФОС—Серет **хыжува.**

ПЕЙЗАЖ—чепер эсерде юрдуӊ тебигы гөзеллигини ве байлыгыны язып суратландырмакдыр. Пейзаж дүрли ягдайларда суратландырылып билнер. Кәбир ягдайларда автор юрдуӊ тебигы гөзеллиги ве байлыгы барада өзүниӊ ватанчылык хыжувыны гөркезмек хем окыжыларда ватанчылык дуйгыны оярмак максады билен пейзажы суратландыряр. Кәбир ягдайларда херекетиӊ гидйән ерини долы гөркезмек үчин пейзаж зерур болуп дуряр. Кәбир ягдайларда автор гахрыманыӊ ички дүнйәсини хас долы ачып гөркезмек үчин пейзажы серишде хөкмүнде уланяр. Шейле болан махалында, тебигатыӊ кешби гахрыманыӊ рухы ахвалына лайык берилйәр. Меселем: Ш. Кекиловыӊ «Карелия жеӊӊелинде» диен поэмасында душман хүжүм эдйән махалында, «Тебигат гам чекйәр дурмушы билен». Эмма душманыӊ хүжүми басылып ятырылансоӊ, тебигатыӊ йүзи ачыляр. Бу ерде тебигат лирики гахрыманыӊ ички кешбиниӊ беяны болуп дуряр. Пейзажыӊ темасында бүтеви лирик эсерлер хем дөредилйәр. Меселем: Сейдиниӊ «Сен чөлүӊ», Мисгингылыжыӊ «Даглар», А. Хайыдовыӊ «Гыш пейзажлары» диен гошгулары ве башгалар. Бу зейилли шыгырлар гөнүден-гөни ватанчылык темасында языланэсерлердир. Шахыр А. Хайыдов ёкаркы цикл гошгуларыныӊ гириш бендинде:

Гой, редактор шыгрымы окап, йүзүн чытмасын,
Бу йөне бир тебигат дийип, архивине атмасын,
Гошгы языш, тарып этсем гышыны я языны,
Сөйүп тарып этдигимдир Ватаныммыӊ өзуни.

дийип, пейзажыӊ ватанчылык рухуны догры гөркезипдир.

ПЕОН—силлабо-тоник гошгы системинде өлчеглериң бир гөрнүши болуп, хер стопа дөрт богундан ыбарат боляр. Басымың хайсы богна дүшйәнлигине гарап, пеон дөрт гөрнүшде боляр. Басым биринҗи богна дүшенде — пеон биринҗи, икинҗә дүшенде — пеон икинҗи, үчүнҗә дүшенде — пеон үчүнҗи, дөрдүнҗә дүшенде — пеон дөрдүнҗи дийилйәр. Шекили шейледир:

Пеон биринҗи ∪́∪∪∪
Пеон икинҗи ∪∪́∪∪
Пеон үчүнҗи ∪∪∪́∪
Пеон дөрдүнҗи ∪∪∪∪́

ПЕРДЕ — Драма эсерлери бирнәче улы, бүтеви, гутаран бөлеклерден ыбарат боляр. Бөлеклер гөркезйән херекетиниң тутушлыгы ве арагатнашыкларың йайбаңланышының белли бир этапы болуп дуряндыгы үчин гутаран ве бүтевидир. Драма эсерлерини эмеле гетирйән шу бүтеви бөлеклериң хер бирине перде дийилйәр.

Меселем: Г. Мухтаровың 4 пердели «Аллан аганың машгаласы», Т. Эсенованың 3 пердели «Шемшат», Г. Сейитлиевиң 3 пердели «Җахан» атлы драма эсерлери ве башгалар.

ПЕРЕНОС—гөркезилҗек болунян предметиң хәсиетлери я-да беян эдилҗек болунян пикир шыгыр сетирине сыгмадык махалында, онуң довамының соңкы сетирлере гечирилмегидир. Эмма бейтдәки сетирлер хөкманы суратда өзара капыялашмагыны сакламалыдыр. Меселем:

Шу гөзел обаны деӊ ики бөлүп,
Даг этегин сырып, ашага инип,
Товланып, толкунып акярды бир яп,
Кенары гүл ачан, гөйәки Лебап.
(А. Кекилов).

ПЕРИФРАЗ—чеперчилик серишделериң айратын бир гөрнүши болуп, онда сураталандырылян предметиң, хадысаның, ахлагың ады гөркезилмән, оларың сыпатлары, иң мөхүм аламатлары, хәсиетлери язылып суратландырыляр. Меселем, шахыр А. Кекилов «Сөйги» поэмасының башында «яз» сөзүни пейдаланман, онуң тутуш хәсиетлерини гөркезип шейле язяр:

Гыш еңсәни берип, уммага гачды,
Гүн ягты шөхлесин әлеме сачды,
Эреди ак гарлар ала дагларда,
Земиниң безеги гара багларда.
Ачылды ал-яшыл реңбе-рең гүллер,

Шахасында жак-жак уряр билбиллер.
Тәмиз яз шемалы өпйәр йүзүни,
Айланыңда чар тарапа гөзүни,
Шәхдиң ачяр жанлы гөрнүш хер янда,
Гөк махмала гирен гөзел мейданда.
(А. Кекилов).

Предметиң хәсиети, айратынлыклары, аламатлары герек махалында, онуң адыны билмек билен канагатланмак шол предмет хакында энтек етерлик дүшүнже бердиги болмаяр. Сыпатларыны, мөхүм аламатларыны гөркезмек болса предмети өзүниң ички мазмуны билен окыжының гөз өңүнде ачык гойяр. Онуң пикир ве дүшүнжесини ояндыряр. Л. Толстой романларының биринде «солдат» сөзүниң дерегине «сач-сакгалы сырылан, мундир гейиндирилен, ужы найзалы түпеңлер билен ярагландырылан рус мужиклери» диен сөзлери уланяр. Солдатың шейле сыпатларыны гөркезмеклик оларың социал-жемгыетчилик чыкышларыны-да айдың гөркезйәр. Я-да А. Кекиловдан гөркезилен ёкаркы мысалда ваканың, херекетиң башланян этапында гахрыманларың дашыны гуршап алан тебигат ягдайының нәхилидиги беян эдилйәр. Эййәм адамың гөз өңүне яшлык, сөйги ве мәхир гелйәр. Шуларың хеммесини болса, элбетде, «яз гелди» диен еке сөз билен бермек мүмкин дәл.

ПЕРСОНАЖ—эпики эсерлерде ве кинофильмлерде гатнашыжы шахс, айратын хәсиетли, айратын дуйгы-дүшүнжели, индивид хөкмүнде көпчүлик билен хемише арагатнашыкдакы өзүне махсус яшайышлы адам.

ПЕРСОНАЖЛАРЫҢ ДИЛИ — Персонажлары ахлак тайдан индивидуализациялашдырмакда бейлеки жанрлара гаранда, эпиканың мүмкинчилиги көпрәкдир. Эпики эсерлерде персонажлар авторың характеристикасында, өзлерини алып барышларында, херекет эдйән вакаларында ве сөзлеринде индивидуализациялашяр. Шуларың ичинде персонажың ахлак тайдан индивидуализациялашмагында онуң дили мөхүм серишделериң бири болуп дуряр. Дил адамың мадды дурмушының айрылмаз тарапларының биридир. Адамың сөзүнде, геплешигинде онуң психологиясы, медени ве дүшүнже дережеси, мейил хем максатлары, социал чыкышы ве сынпы кешби йүзе чыкяр. Шуңа гөрә-де персонажың индивидуализациялашмагы үчин онуң дилиниң индивидуализациялашдырылмагы иң зерур шертлерден бири болуп дуряр. «Хер бир персонажың эсасы ахлагының овалдан кесгитленмеги герек. Сөз, херекет, реагирленме формалары, реплика, гахрыманың кейпиниң өзгермеги—шу фактла-

рың хеммеси ахлагың анык бир тарапының тутуш мазмуны билен тебигы йүзе чыкыш формасы болмалыдыр... Гүррүң гүррүң хөкмүнде — җанлы, тебигы, дүшүндиришсиз болмалы»[1].

Диймек, персонажың дили онуң өңден аныкланан эсасы ахлагының тебигы йүзе чыкышы болмалы. Эгер овалдан кесгитленен баш ахлак билен дилиң арасында гаршылык болса, персонажың индивидуал шахса өврүлмеги, онуң языҗының гөркезмек ислейши ялы болмагы мүмкин дәл. «Автор гахрыманлары өзлериниң геплеши боюнча чүрт-кесик индивидуализациялашдыряр, бу болса олары ики йүзли я-да көп йүзли дәл-де, бир гепли эдип гойяр. Бир сөзүң я-да бир сөзлемиң дүрли хеңлерде гайталанмак манерасы бу ишде эп-эсли көмек эдип билер»[2] дийип, М. Горький өз тежрибесини бөлүшйәр.

Персонажларың диллериниң индивидуализациялашдырылмагы бүтин композиция ве типиң гуралыш, эмеле гелиш тарыхы билен ысныщыклы багланышыклы болмалыдыр. Хер бир гатнашыҗының херекетинде, өзүни алып баршында бир мотивлилигиң сакланышы ялы, онуң дилиндәки бир мотивлилик хем ахлагың тутуш өсүш тарыхында сакланылмалыдыр. Конфликтлериң, вакаларың өсүши билен параллелликде дил гахрыманы бирсыхлы хас долы йүзе чыкарып дурмалыдыр. Ички дүнйәсинде гаршылык болмадык гахрыманың дилинде, геплейшинде гаршылыгың болмагы, онуң хер ягдайда дүрлүче геплемеги оны дурнуклы мораль кешби болмадык, таналмаз ики йүзлә ве көп йүзлә өврүйәр. Персонажың вакаларың, гаршылыкларың, гөрешиң, зәхметиң, ишиң ичинде өзгерип өсүп дурмагы, психология, медени ве дүшүнҗе тайдан байлашмагы, онуң дилиниң-де шу өзгеришлере лайыклашмагыны хем оны шөхлелендирип билмегини талап эдйәр. Дилдәки бир мотивлилик шу ягдайы хем өз ичине аляр. Персонажларың дилини индивидуализациялашдырмагың нусгаларыны түркмен совет эдебиятында Б. Кербабаевиң «Айгытлы әдим» романында гөрмек боляр.

Б. Кербабаев чепер дил серишдесини образ дөретмек ве ахлагы йүзе чыкармак үчин уланяр. Шунда ол гахрыманларың ве романда гатнашян персонажларың диллерини типизациялашдырмага айратын үнс берйәр. Артык билен Ашырың арасында шейле гүррүңлер гидйәр:

«— Еров, Артык, кейп ненең?..
— Кейпми?.. Хава, җаным-а саг...

---

[1] Д. Фурманов, Русские писатели о языке, Ленинград, 1954, стр. 104.
[2] Шол ерде, 357-нжи сах.

— Ери, нәме бейле говшаксыраярсың! Гапыңда гарагулак дүйәң сүйнмәнин-ә билйән.
— Гара гулак дүйә йүзүм дүшмәни үчин болса билдиңми?..
— Пәхей, валла! Ери, шудүгәриңи басдырдыңмы?
— Хава, басдырып болупсың».[1]

Шу гүррүңлерде гахрыманларың йөнекей халкданлыгы, оларың дүшүнҗесиниң, пикириниң өз төверегини габап алан, шол дөврүдәки дурмуш ягдайы билен багланышыклыдыгы айдың йүзе чыкарылыпдыр. Сөзлемлериң башындакы «Еров, хава, пәхей, валла» ялы үмлүк ве җогап сөзлери гахрыманларың гүррүңлерини хас халкылашдыряр ве оларың сөзлерини типизациялашдыряр. Шунуң билен бирликде, Артык ве Ашырың рухы айратынлыклары боюнча бири-биринден тапавутлыдыгы хем гөз өңүнде тутулыпдыр. Артык Ашыра гаранда, өз дөврүндәки дурмушдан хас бетер нәразы.

— Иван нәме дийййә! Ол айдя: мен дийййә, отлы ёлунда машинист дийййә. Мен дийййә: гиҗәм, гүндизим ёк, гара гәзе булашып йөрүн дийййә. Шейле-де болса, дийййә, гарным чөрекден доянок дийййә, эгнимиң эшиги битенок дийййә![2].

Артык бу ерде Ивандан алан тәсирини йүзе чыкаряр. Янкы мысалымызда, бир тарапдан, Артыгың дүшүнҗесиниң ёлдашларындан ёкары галып башланлыгы йүзе чыкян болса, икинҗи тарапдан, өзүниң гөзъетими, геп уршы боюнча, нәхили-де болса, сада дайхан чәгинден сайланып билмәндигини гөрйәрис. Сөзлериң грамматики гурлушы, уланылян сөзлер ве «дийййә» сөзүниң көп гайталанмагы гахрыманың социал чыкышыны эййәм аңладып гойяр. Артык, элбетде, рухы ве дүшүнҗе тайдан романың хемме еринде бир меңзеш гөркезилмейәр. Ол гөрешлериң ве ялңышлыкларың ичинде өсйәр. Дүшүнҗе ве ички дүнйә тайдан, акылдыр пикир тайдан гитдигиче өсүп дуряр. Артыгың ички дүнйәсинде эмеле гелен шу өсүш процеси романың хемме еринде гөз өңүнде тутулыпдыр ве Артыгың дили шуңа боюн эгдирилипдир. Меселем, Артык Ашыра шейле гүррүң берйәр:

«Мен революция гүнлеринде ярагы диңе өз пейдам үчин гөтермәндим. Мениң отуран ерим пес болса-да, гөвнүм Көпетдагындан ёкардады. Мен патышаның, онуң эмелдарларының зулмундан дынмагы, байларың агалыгыны дүйп-тейкары билен ёк этмеги, агны түркмен халкының азатлыгыны газанмагы гөз өңүнде тутдум... Иваны маңа танатмага хаҗат ёкды. Мен оны өз до-

---

[1] Б. Кербабаев, «Айгытлы әдим», Ашгабат, — 1949, 5-нҗи сах.
[2] Бу-да шол ерде, 63-нҗи сах.

ганым, азатлыгы газанмакда өз меслекдешим дийип дүшүнйәрдим. Онуң шейледигине хич вагтда шеким хем ёкды».[1]

Бу сөзлер хем — Артыгың сөзлери. Олар гахрыманың пикир ве дүшүнҗе тайдан өңкүсинден хас өсенлигини аңладярлар. Бу ерде Артык сада, гөзъетими чәкли адам дәл. Ол инди азатлык, меслек, түркмен халкы барада гүррүң эдйәр. Ол пикири беян этмек тайдан ыкҗамлашыпдыр. Шуңа гөрә-де онуң сөзлеринде өңки садалыгы ве чиглиги болман, ыкҗам ве медениетли гөрнүше гирипдир. Шу ягдайың гөз өңүнде тутулмагы гахрыманың өсүш процесини хас типик ынандырыҗы гөркезйәр. Артыгың ахлак айратынлыгы диңе бир вакаларда, языҗының өз дилинде йүзе чыкарылман, эйсем, көп ерлерде онуң өз дилинде йүзе чыкарылыпдыр. Меселем, мирап сайлавында өз шахсыетине докунан Балла Артык шейле гайтаргы берйәр: «Баллы хан, мираплыгы нирәң говуз болса, шоңа дык».

Артык билен Ашыр пикир ве дүшүнҗе тайдан якын вагтларында, оларың сөзлейшинде көп тапавут ёкды. Эмма Ашыр пәлә алнып, Руссия гидйәр. Ол ерде ишчилер билен иш салышяр. Рус революцион пролетариатының тәсири астында онуң дүшүнҗесинде өзгериш эмеле гелйәр. Ашыр оба гайдып геленден соң, онуң сөзлеринде шу тәсири ашакдакы символ хөкмүнде — «организован, командирован» (383-нжи сах.) ялы сөзлер габат гелйәр. Бу-да, элбетде, гахрымана айратынлык бермән дуруп билмез. Ашырың дуйгы ве дүшүнҗе тайдан өзгермеги Артыкдан өңүрти эмеле гелйәр. Шунуң үчин-де романда геплейиш медениети Артыга гаранда, илки Ашырда пейда боляр. «Дурмуш, хакыкатдан-да, үйтгейәр. Бизиң еке дашкы гейимимиз, кешбимиз дәл, ички дүшүнҗәмиз хем үйтгешипдир. Гечен йыл биримизиң айданымызы икинҗимиз макул билйәрдик. Инди, гөр, хер кимиң өзүниң айратын пикири бар. Хер хайсымыз бир хили оя йыкгын эдйәрис».[2] Ашыр инди дүшүнҗе ве ой хакда гүрлейәр, бу хакыкатлар болса персонажларың дили типизациялашдырылан махалында, языҗы тарапындан гөз өңүнде тутулыпдыр.

Гандымың, Черкезиң, Сәхет голагың диллеринде олары бири-биринден тапавутландырян аламатлар ёк, чүнки бу персонажларың индивидуал дүнйәсинде бири-биринден тапавутлы улы бир айратынлык хем ёк. Оларың диллериниң хәсиетлендирижи тарапы йөнекей халк дилинде, көпленч образлы геплемекдир. Артык

[1] Б. Кербабаев, «Айгытлы әдим», Ашгабат, 1949, 535-нжи сах.
[2] Бу-да шол ерде, 209-нжы сах.

яшайыш. эксплуатация, ёкары гатлак хәкимиети, ишчи, дайхан, уруш ве онуң эсасы себәплери барада Иваның дүшүндиришлерини гүррүң берйәр. Гандым ятан еринден: «Шу сөзлер маңа дүшйәров» дийййәр. Айнаның алнып гачылмагы шовсуз гутарандан соң, Ашыр өйлерине гелйәр. Сәхет Ашырың сөзүне гайтаргы берип, «Хей, сиз-ә вели бейләңизде шаңңырдадып отурайдыңыз-да!» Черкезиң геп уршунда хем шейле бир айратынлык ёк. Ол сөзлериң аңырсында меңзеш фигураларың бардыгыны окыҗы деррев сызяр.

ПИЙТ — шахырсумак диймекдир.

ПЛАГИАТ — башганың эдеби я-да ылмы зәхметини өз адыңа гечирмекликдир. Кесекиниң зәхметини өз адына гечириҗә плагиатор дийилйәр.

ПОВЕСТЬ — орта гөврүмли эпики эсерлердир. Повестиң мазмуны боюнча романдан айратынлыгы ёк. Ол хем романың ләрән тарыхы шертлеринде дөрейәр ве роман билен параллел өсүш ёлуны гечйәр. Хут роман ялы типики дөврдәки типики социал хадысалары чепер анализ эдйәр. Диңе гөврүминиң кичилиги ве персонажларың саның азраклыгы билен романдан тапавутланяр. Белинский: «Повесть хем романдыр, йөне кичирәк гөврүмлидир. Мөчбериниң чаклаңраклыгы болса мазмунының аслыети ве кичирәклиги билен дүшүндирилйәр»[1] дийип гөркезйәр. Диймек, повестиң гөврүминиң кичи болмаклыгы авторың ислегине баглы болман, дурмушдакы кәмиллешен, гутаран әхли айратынлыклары боюнча формалашан социал хадысаның гөврүмине баглы болуп дуряр. Шуңа гөрә-де повестиң объекти хекаяның рамкасына сыгмаҗак, роман формасыны долдурып билмеҗек хадысалар боляр. В. Белинский: «Повесть — адамзадың гырак-буҗаксыз ыкбал поэмасының бир эпизодыдыр»[2] дийип гөркезйәр. Ол повесть романдан бөлүнип алнан бир бөлекдир дийип беллейәр. Повестиң айратынлыкларындан бирини Белинский онуң предметден предмете гечмегидир дийип гөркезйәр. Шу нукдай назардан середенинде, повесть дурмушың гаты көп тарапыны өз ичине алып билйәр. Белинский шейле язяр: «Ее форма может вместить в себе все, что хотите: и легкий очерк нравов, и полную саркастическую насмешку над человеком и обществом, и глубокое таинство души, и жесткую игру страстей. Краткая и быстрая, легкая и глубокая вместе, она перелетает с предмета на предмет, дробит по мелочи и вырывает

---

[1] В. Белинский, Соч. в одном томе, М., 1950, стр. 213.
[2] Шол ерде, 65-нҗи сах.

листки из великой книги этой жизни. Соедините эти листки под один переплет, и какая обширная, какой огромный роман, какая многосложная поэма составилась бы из них.»[1]

Повесть термини гадымы эдебиятда умуман эпика манысында уланылыпдыр. Хронологик хәсиетде вакалары беян эдйән эсерлере хем повесть дийлер экен. XIX асырың 30-нжы йылларындан башлап, рус эдебиятында Пушкиниң дөредиҗилигинде «Капитан гызы», Гоголың дөредиҗилигинде «Тарас Бульба», «Шинель», «Иван Иванович билен Иван Никифоровичиң кәйишишлери хакында повесть» хәзирки заман манысына гечйәр ве өз өсүшини соңкы языҗыларың дөредиҗилигинде бирсыхлы довам эдйәр.

Түркмен эдебиятында повесть социалистик реализми эдебияты дөврүнде дөреди. Б. Кербабаевиң «Байрам», «Айсолтан», А. Говшудовың «Ватан оглы», А. Дурдыевиң «Мерет», «Багтлы йигит», Х. Ысмайыловың «Мугаллымың гызы», Г. Гулыевиң «Көпетдагың аңырсында» повестлери ве ш. м.

ПОРТРЕТ — персонажың дашкы кешбини суратландырмакдыр.

Персонажың дашкы кешбини өкде ве догручыл берип билмек индивидулизациялашдырмакда мөхүм әхмиете эедир. Портрет гатнашыҗылары типизациялашдырмакда бейлеки серишделериң үстүни етирйәр, персонажларың дашкы гөрнүши боюнча нәхили адамдыгыны окыҗының гөз өңүне гетирдйәр. Персонажың дашкы кешби көпленч онуң ички кешбине лайык берилйәр. Портретде хем авторың гахрымана гатнашыгы йүзе чыкман дурмаяр. Меселем, Б. Кербабаев Мәмметвели хоҗамың дашкы кешбини шейле гөркезйәр.

«Мәрекәниң орта гүрпүнде диң салып отуран сувулган йүз, гечигуш сакгал, чакан гөз Мәмметвели хоҗа даваны ачды. Ол узын еңил ала донундан акҗа элини чыкарып, сакгалҗыгыны сыпады-да, сөзе башлады».[2]

Шу портретде персонажың йүз кешбиниң гөркезилишинде онуң өрән хилегәрлиги, акҗа эллериниң агыр, физики зәхмет билен хич вагт мешгул болманлыгы, узын еңил ала донуның кешбинде болса руханы-дин векилидиги айдың йүзе чыкяр. Сураткешлик сунгатында дашкы кешп ички мазмуны, гахрыманың ой-пикирини йүзе чыкармакда еке-тәк серишде болуп дуряр. Чепер эсерде хем языҗының портрет дөретмекдәки везипеси су-

---

[1] В. Белинский, соч. в одном томе, М., 1950, стр. 65.
[2] Б. Кербабаев, «Айгытлы әдим», Ашгабат, 1949, 21-нҗи сах.

раткешиңкиден еңил дәлдир. Портрет җансыз, өли, первайсыз, хәсиетсиз болмалы дәлдир. Ол хут ахлак боляр. Шоңа гөрә-де портрет берен махалында, языҗы өли сурат чекйәрин дийип дүшүнмән, ахлак дөредйәрин дийип дүшүнйәр.

ПОЭЗИЯ — хәзирки манысы шыгыр билен язылан әхли чепер дөредиҗиликдир. Лирики эсерлер, поэмалар, лирики поэмалар ве шыгрың бейлеки гөрнүшлери поэзия гирйәр. Кәмахаллар бу термин тутуш чепер эдебият манысында уланыляр. Шейле боланда, эдебият жанрлара бөлүненде, поэзия сөзүниң өңүнден жанрың ады гетирилйәр. Меселем, эпики поэзия, лирики поэзия ве драма поэзиясы.

ПОЭМА — шыгыр билен язылан повесть я-да хекаялардыр. Поэма лиро-эпиканың хас ровач гөрнүши, онуң баш айратынлыгы лириканың хем эпиканың эсасы аламатларыны өзүнде бирлешдирилйәнлигиндедир. Поэмада шахыр объектив дүнйәни гөркезенде, оны өзүниң гүйчли, интенсив дуйгусы билен бояп берйәр. Объектив хакыкат шахырың дуйгусы билен рухланяр, җанланяр. Шуңа гөрә-де поэма диңе гахрыманларың арагатнашыгы, гылык-хәсиети, гахрыманлары херекет этдирйән, олары өз акымы билен алып барян социал-тарыхы шертлери гүррүң бермән, эйсем шахырың шахсыети хакында хем гүррүң берйәр. Түркмен эдебиятында поэманың оңат нусгалары хөкмүнде А. Кекиловың «Сөйги», К. Гурбаннепесовың «Таймаз баба» эсерлерини гөркезмек болар.

ПОЭТИКА — эдебият теориясының бир бөлүми болуп, шыгыр хакындакы таглыматдыр. Поэтика шыгыр дүзмек хакындакы өлчег системалары, строфиканы, капия хакындакы таглыматы ве шыгра дегишли бейлеки техники элементлери өз ичине аляр. Поэтика кәмахаллар стиль манысында хем уланыляр. Бу маныда ол шахырың әхли тарапларыны, идея-мазмун айратынлыгыны, пафосыны ве әхли метафора системасыны өз ичине аляр.

ПРИТЧА — серет **хекаята.**

ПРОЗА — шыгыр билен язылан эдебияты аңладян поэзияның терсине, чәге салынмадык, йөнекей, геплешик дилинде язылян эдебияты аңладян терминдир. Роман, повесть, хекая, очерк эсасан проза билен языляр. Прозада сөз гурлушыгының белли бир чәгиниң болмаяндыгы үчин, адамың лирики дурмушыны, яшайшың драматик тарапларыны хем түйс объектив гүнделик яшайшы гөркезмекде онуң мүмкинчилиги чәксиздир. Проза эсерлерини язян автора прозаик я-да языҗы дийилйәр.

ПРОЛОГ — эпик эсерлериң башында авторың китабы язмакдан максадының нәмедигини гөркезйән гириш хөкмүндәки

кичижик бөлүмдир. Меселем, Ян «Чингиз хан» атлы романыны нәме максат билен язандыгыны «Салам, окыжы» атлы прологында дүшүндирйәр. «Ховсалаландырыжы хадысалар гөрүп, олар хакында билгешлин агзыны ярмадык адам ажалың совук эллери депесинден инип угранда, гыммат бахалы затлары дона долап, бир чола ерде гөмйән бахыл адама меңзейәр... Мен узак вагт яйдандым. Инди болса мениң сесими чыкарман йөрмегимден пейда ёк диен пикире гелдим ве бичеме улы беланы язып гөркезмеги йүрегиме дүвдүм» дийип, ол язяр. Гүндогар классык шахырларының көп поэмаларының башында шунуң ялы гиришлери гөрмек боляр. Меселем, Фузулы «Лейли-Межнунын» гиришинде поэманы язмакдан максадының нәмедигини беян эдйәр.

Кәбир ягдайларда прологда гахрыманларың арасында херекет башланмаздан овал болуп гечен вакалар гөркезилйәр. Шейле болан махалда, пролог индики вакалары хас айдың йүзе чыкармага хызмат эдйәр.

ПРОТОТИП — образ дөретмекде язyжының даянжы болан. дурмушда хакыкатдан-да бар адамдыр. Меселем, Б. Кербабаевиң «Гурбан Дурды» повестинде ве А. Кекиловың шейле атлы поэмасындакы Гурбан Дурды образының эсасында Совет Союзының Гахрыманы Гурбан Дурдының Ватанчылык уршы йылларындакы яшайшы дуряр. Прототип язyжы үчин илкинжи материалдыр. Автор оны ишлейәр, умумылашдыряр, белли бир тарыхы шертлерде херекет эден неслиң векили хөкмүнде чепер образ дережесине ченли өсдүрйәр. А. Дурдыевиң «Баллы молла» хекаясының баш персонажы Баллы молла хем прототип эсасында дөредилен образдыр. Халк шахыры Ата Салыхың бир топар сатирики эсерлери прототиплер эсасында язылыпдыр. Бир язyжа образ дөретмекде илкинжи материалы берен башга бир язyжының дөреден образларына хем прототип дийилйәр.

ПРОФЕССИОНАЛИЗМЛЕР — белли кесбе-кәре, хүнәре дегишли сөзлер ве шол кәрде, хүнәрде ишлейән адамларың сөзүнде уланылян аңлатмалар билен сөзлердир.

Профессионализмлериң уланылмагы белли бир хүнәриң, кесбиң айратынлыкларының элементлерини гөркезмек билен бирликде персонажың ахлагыны йитилешдирмекде көмек эдйәр ве окыжының персонаж хакдакы маглуматының үстүни долдуряр.

«Мадды дурмуша гирен иң хәсиетлендириҗи сөзлери, элбетде, алмак герек. Олар төверегиe ве адамлары хәсиетлендирйәрлер. Цех геплешигиниң бизде боландыгыны биз билйәрис. Меселем, бирнәче ерлериң докмачылары өз диллеринде гепле-

йәрдилер. Йүң эгрижилериң, оба тикинчилериниң болса өзүне махсус геплешиклери барды. Хер бир анык коллектив өз арасында диңе өзүне махсус сөзлери дередйәр ве тапяр. Шу сөзлерде хүнәриң сырлары яшаяр»[1] дийип, М. Горький гөркезйәр. Адамы өз төвереги билен багланышыкда гөркезен махалында, ол конкретлешйәр. Профессионализмлер болса персонажы өзүниң төвереги билен багланышыкда гөркезмәге хызмат эдйәр. Б. Кербабаевиң «Небитдаг» романында персонажлардан Солтан Рустамович билен Тихомировың арасында шейле гүррүң гидйәр:

— Сизиң нетижәңизи макуллап, сизиң теклибиңизе гошулан болсак, 826-ижы бурав бу гүн яңадандан ише башламазды...

— Солтан Рустамович, 826-ижы буравың авариядан чыкмагы, гысыр сыгрың гөле догрушы ялы, адам өмрүнде бир гезек учралян зат. Шейле-де болса, шол буравың икинжи, белки, үчүнжи гезек авария дүшмән, проект чуңлугына баржагына, бараянда-да, небит берҗегине мен хич вагтда ынанамок!»[2]

Шу мысалдакы «бурав», «авария», «проект чуңлугы», «небит бермек» ялы сөзлер ве аңлатмалар персонажларың нәхили кесби-кәре дегишли болуп, нәхили төверекде херекет эдип, хайсы ой-пикирлер билен яшаяндыгыны хас аныклашдыряр, оларың гылык-хәсиетлерини, шахсыетини йитилешдирмекде көмек эдйәр. Профессионализмлер персонажларың уланышы билен деңдережеде (эгер ылмы эдебията гирен болса), герек махалында авторың өз сөзүнде хем уланыляр, себәби персонажың кесби-кәрини, онуң айратынлыкларыны, гахрыманың иш салышян гуралларыны авторың өз сөзүнде гөркезмәге мәжбур болян махаллары сейрек болмаяр. Мунуң мысалыны «Небитдаг» романында көп гөрмек боляр. Эмма шейле ягдайда хем гурал, машын бөлеклери эсасы объект болман, олар диңе гахрыманың ахлагыны конкретлешдирмәге ве оларың адамкәрчилик айратынлыгыны кесгитлемәге хызмат эдйәрлер.

ПСАЛЬМ — революциядан өңки дөврүрде галандарларың ве гедайларың өйме-өй айланып, дилегчилик эдйән махалында белли бир хең билен ерине етирйән дини мазмунлы шыгырлары, айдымлар.

ПУБЛИЦИСТИКА — чепер эдебиятың бир гөрнүши болуп, онда гүнделик җемгыет дурмушы ве сыясатың хас актуал тараплары беян эдилйәр. Публицистик эсерлер көпчүлиге дүш-

---

[1] Русские писатели о языке, Ленинград, 1954, стр. 352.

[2] Б. Кербабаев. Небитдаг.

нүкли, айдың, чепер дилде языляр. Онуң эсасы айратынлыгы хас оперативлигинде, гүнделик жемгыетчилик ве сыясы меселелере бада-бат сесленйәнлигиндедир.

ПЬЕСА — драма эсерлериниң жанр айратынлыгы, гөврүмини назара алмаздан, әхлиси үчин уланылян умумы терминдир. Меселем, «Пул», «Шемшат», «Кеймир көр» пьесалары ве башгалар.

Р

РАВЫ — гадымы гүррүңлери, эртекилери, роваятлары ве дессанлары көп билйән, олары сүйжи хем лабызлы дилде ятдан айдып билйән профессионал уссатлар. Түркмен совет прозасының ады белли векили Ата Говшудовың эжеси Огулгерек эже шейле уссатлардан бири болупдыр.

РАЖАЗЫ МУСАММАНЫ САЛЫМ — аруз системинде гошгы метрлериниң бир төрнүшидир. Бу өлчег секиз богунлы болуп, ики саны дөрт богунлы стопадан эмеле гелйәр. Стопаларын үчүнжи богунлары гысга ве галан үч богунлары узын болярлар. Онуң схемасы шейле:

— — ∪ — // — — ∪ —

Молланепесиң «Зөхре-Тахыр» дессанында «Мениң» диен шыгыр шу өлчегде язылыпдыр. Шыгрың кәбир сетиринде өлчегиң талабына жогап берип билмейән ерлери бар. Эмма ол эсасан шол өлчегиң талабына лайык гелйәр. Шу шыгырдан бир мысал:

Аглап зебун халымга вай,
Дийдин ки ярың васпын ай,
Катды элипдир, гашы яй,
Энвер йүзи он дөрди ай,
Вейрана болсун бу сарай,
Я реп, ничик жайдыр бу жай,
Нейләй мени кадыр худай,
Кылды мени ярдан жудай,
Бир малы табандыр мениң.

Бу мысалда ражазы мусамманы салым өлчегиндәки стопалардакы богун арагатнашыкларына жогап берип билмейән кәбир ягдайлара душмак боляр. Меселем, үчүнжи сетирдәки биринжи стопаның икинжи богны метрика боюнча узын болмалы. Эмма бу ерде гысга. Шейле ягдайлары авторың хут өз голязмасы болманы үчин дүшүндирмек кын боляр.

РАҚЫП – классыкы эдебиятда ашык-магшугын арасына дүшйэн йигидиң я-да гызың бэсдеши, сөйгүлилериң икиси тарапындан-да халанмаян үчүнжи шахсдыр. Меселем: «Зөхре-Тахыр» дессанында Зөхрэни алмак үчин жан эдйэн Гара чомак Тахырың ракыбыдыр. «Шасенем-Гарып» дессанында Гарыбың ракыбы Шавелет, «Лейли-Межнунда» Межнуның ракыбы Ибни-Салам ве ш. м. Сөйгүлилериң өз сөйгүсине вепасыны тэсин галдырыжы дережеде гүйчли гөркезмек үчин, ракыплар классыкы эсерлерде материал тайдан хем хэкимиетде эелейэн орны тайдан хас гүйчли адамлар хөкмүнде гөркезилипдир.

РЕАЛИЗМ – эдебиятың эсасы усулларындан бири болуп, онуң баш принципи дурмушы болшы ялы, догры хем көп тараплы ве чылшырымлылыгында гөркезмекликдир.

Реалистик эдебиятың материалы адам, онуң дурмушы ве ыкбалыдыр. Адамы, онуң ыкбалыны догры бермек биринжи нобатда оны төвереги билен багланышыкда ве гатнашыкда гөркезмеклиги талап эдйэр. Адам индивид хөкмүнде чыкыш эдйэн болса-да, ол ыкдысады хажатлары, рухы талаплары үчин, бир сөз билен айданыңда, яшамак үчин бейлеки индивидлер билен багланышыкда болмага, олар билен арагатнашык этмэге меж-бурдыр. Өсүшиң конкрет бир тарыхы ягдайында херекет эдйэн индивидлериң арагатнашыгындан шол тарыхы ягдая махсус гүнделик дурмуш эмеле гелйэр. Дурмушың, яшамагың шу кануныны өзүниң иң долы ве чылшырымлылыгы билен реалистик прозада ве реалистик романларда гөрмек боляр. Совет эдебиятының иң оңат эсерлеринден бири «Айгытлы әдим» романындакы индивидлери алып гөрелиң. Артык романда гатнашян эхли индивидлер билен: Халназар, Хожам, Арутюн, патыша чиновниклери, Чернышев, Ашыр, Гүлжахан, Айна ве башгалар билен багланышыкда ве арагатнашыкда. Шу гатнашыкларың хер бири гайталанмаяр. Артык шуларың хер бири билен арагатнашыгың анык бир формасыны алып баряр. Өз гезегинде Халназар, Арутюн, Чернышов, умуман китапдакы эхли индивидлер бейлекилер билен белли бир багланышыкда ве арагатнашыкдадырлар. Шейлеликде, роман тутушлыгына адамларың арагатнашыгы, шол гатнашыкларың өсүши, ягны хут дурмушың өзи болуп дуряр. Дурмуш нэме? Гүнделик дурмуш гаты көп чылшырымлы формаларда йүзе чыкян адам гатнашыгыдыр. Гатнашыкларың процесинде хер бир индивид бейлеки индивидиң ички мазмунының бир я бирнэче тарапының йүзе чыкмагына себэп боляр. Гатнашыкларың өсүш тарыхында жемгыетдэки айры-айры сынпларың, топарларың айнасы болан индивид-

лер өз сынпының, өз топарының ахлагыны, мейлини, максадыны, медениетини, җемгыетдәки орнуны, мадды дурмушыны гөркезйән. дурмуша акыл етириҗилик әхмиетли типлер гураяр...

Индивидлериң гатнашыгыны, дурмушы, җемгыети реал гөркезмеклик оны өзүниң тарыхылыгында гөркезмеклиги талап эдйәр. Шунуң үчин хем реализмиң эсасы айратынлыкларының бири тарыхылыкдыр (историзм). Бир болшуны хемишелик саклап дуран җемгыет ве җемгыет адамсы ёк. Җемгыет адамсы хайсы ве нәхили конкрет-тарыхы шертлериң ичинде херекет эдйән болса, диңе шол шертлериң ичинде гөркезилен махалында, реал болуп билер. Дурмуш дынгысыз херекетдәки тарыхдыр. Эгер эдебият биринҗи нобатда дурмуш болуп, соңра сунгат болуп дурян болса, сунгатың өзи дурмушың сунгат формасында йүзе чыкышы болса, онда ол яшайшың тарыхылыгыны гөз өңүнде тутман дуруп билмезди.

Адамда илкинҗи ахлак аламатларының дөремеги гаты гадымы дөвүрлере дегишлидир. Варварлыгың ашакы дөврүнде адамың белент айратынлыклары өсүп башлапды. Шахсы укып, лабызлы геплемек, дини дуйгы, догручыллык, мерданалык, батырлык инди адам ахлагының умумы аламатлары болды. Эмма шулар билен бирликде ызгытсызлык, дөнүклик ве фанатизм хем дөреди дийип, К. Маркс гөркезйәр. Адам ахлагының бирсыхлы байлашмагы билен бирликде, ёкаркы ахлак айратынлыклары хем бир болшуны саклап дурман, хемише өзгерип дурупдырлар. Меселем, бир болшуны хемишелик саклап гелен мерданалык я-да дөнүклик ёк ве болмазды. Адам ахлагында болян шу өзгеришлериң хеммесини дил өзүнде шөхлелендирип билмейәр. Дөври, ягдайы, социал себәплери ве хәсиетлери боюнча бири-биринден тапавутлы бир ахлак аламатыны, меселем, мертлиги я-да дөнүклиги әхли дөвүрлерде ол бир термин билен аңладяр. Шуңа гөрә-де мерданалык я-да дөнүклик хачан, хайсы ягдайда, нәхили җемгыетчилик хадысаларда йүзе чыкан болса, диңе шол ягдайың ичинде өвренилен махалында, дүшнүкли болуп билер.

Реализмиң баш шерти болан типиклик дүшүнҗесинде умуман рехимсизи, дөнүги, залымы, мугтхоры, алдавчыны гөркезмек етерлик болман, шу типлери херекет этдирйән ягдайың ичинде гөркезмек шертдир. Ф. Энгельс Маргарита Гаркнесиң «Шәхерли гыз» хекаясына баха беренде: «Шәхерли гызда» ишчи сынпы хатда өзүне көмек эдип билмейән эҗиз, пассив масса хөкмүнде гөркезилйәр. Бу 1800 ве 1810-нҗы йыллар үчин догры

болса-да, 1887-нжи йыл үчин, 50 йыл сөвешжең пролетариатың хатарында гөреше гатнашан ишчи үчин догры дәлдир»[1] дийип гөркезипди.

Заман ве ягдай өзгерипдир. Хут шонуң билен бирликде, ишчи, онуң дүшүнжеси ве ахлагы өзгерипдир. Муңа гөрә-де типиң херекет эдйән ягдайыны хемме тараплайын догры гөркезмән, гахрыманың гылыгының социал себәплерини, шол типиң җемгыетдәки орнуны долы йүзе чыкармак мүмкин дәл. Баллы молла революциядан өң гүлки предмети дәлди, себәби онуң яшайыш хукугы җемгыетиң ыкдысады гурлушы боюнча-да, идеологиясы боюнча-да энтек гутарманды. Ол хачан, нирде, нәме үчин гүлки предметине өврүлди? Нәме үчин өңки кешбини гизләп. уссачылыга гечди? Ине шу сорагларың хеммесине хекаяның авторы 30-нжы йылларың соңундакы Баллы молланың дашыны гуршап алан ягдайы чуңңур анализ эдип гөркезмек билен догры жогап берйәр. Ягдайың догры гөркезилмән, ахлагың еке өзүниң типик болмагы эсериң реалистик ве өвредижилик хәсиетинде ончаклы бир улы роль ойнамаяр. Бир болуп гечен тарыхы ягдайың, шол ягдайың ичинде херекет эден адамың икинжи гезек хич хили үйтгешиксиз гайталанмагы мүмкин дәл. Д. Фурманов: «Чапаевлер шол гүнлерде болды, башга гүнлерде чапаевлер болмаярлар, себәби оны шол көпчүлик шол пурсатда, шол ягдайда дөретди» диййәр. В. И. Ленин: «Рус яшайшының Обломов диен бир типи болупды. Ол мыдам кроватда ятып, план дүзйәрди. Ондан бәри Руссия үч революцияны башдан гечирди. Эмма обломовлар энтек хем бар» диййәр. Шу обломовлар рус дворян дурмушының пассив ве чүйрүклигини аңладян обломовларың хич бир үйтгешиксиз гайталанмагыдыр дийип дүшүнмек болмаз. Бу обломовлара догры дүшүнмек үчин оларың хер бирини өз дашыны гуршап алан ягдайың ичинде өвренмек герек.

Тип өзүни дөреден тарыхы ягдайының маны ве колоритини хемме тараплайын анализ эдйәр. Тип дурмушың херекет угруны гөркезйәр. Онда нәмәниң өлйәндигини, нәмәниң дирелйәндигини хем шонуң канунлыдыгыны өзүнде шөхлелендирмелидир.

Тип языҗының социал-сынпы гарайышларының ве тенденциясының эсасы йүзе чыкыш формасыдыр. Языҗының типлере гарайшында онуң хут өзүниң хайсы сынпың тарапында дуряндыгы, нәхили идея, идеал ве максат угрунда гөрешйәндиги йүзе чыкяр. Типиң эстетики ве тербиечилик әхмиети бар. Языҗы

[1] К. Маркс ве Ф. Энгельс. Сунгат хакында, М., 1957, 11-нжи сах.

хут типлериң үсти билен өзүниң эстетики гарайышларыны окыҗа берйәр. Бир сөз билен айданымызда, тип конкрет тарыхы ягдайдакы җемгыетчилик арагатнашыкларың җеми, языҗының идея ве идеалыны гөтериҗи җемгыет адамсыдыр.

Реализмиң эсасы айратынлыкларындан бири җемгыети ве адамы диңе болшы ялы, хәзирки ягдайында гөркезмек болман, эйсем оны өзүниң положител мүмкинчиликлери билен-де гөркезмеклиги өз ичине аляр. Философиядакы хакыкат ве мүмкинчилик диен дурмуш кануны эдебиятда хөкманы суратда өзүниң чеперчилик беяныны тапмалыдыр. Гелҗекде орнашып билҗек җемгыет хадысасының эсаслары хөкүм сүрүп дуран дурмушың ичинде дөрейәр. Хәзирки дурмушда мүмкинчилиги дөремедик хич бир хакыкатың гелҗекде болуп билмеги мүмкин дәл. Шу гүнки мүмкинчиликлери догры, долы ве говы билмеклик, гелҗекде нәхили хакыкатың болҗакдыгыны билмекде бизе көмек эдйәр. Җемгыете догры чемелешмегиң шу кануны конкрет-тарыхы ягдайда җемгыетиң бир члени хөкмүнде херекет эдйән бир адама реал чемелешмекде хем реалистик эдебият учин, реализм учин зерур шертдир. Реализм адамың еке бир эдип йөрен ишини ве хәзирки ягдайыны гөркезмек билен чәкленмән, эйсем шол адамың нәме эдип билҗегини-де, нәхили ишлере мүмкинчиликлериниң бардыгыны-да йүзе чыкаряр. Реализмиң шу айратынлыгы эййәм рус классыклары тарапындан рус эдебиятының тәҗрибелери эсасында ишленилипди. Салтыков-Щедрин шейле дийййәр: «Эдеби дерневчиниң везипеси адамың еке бир хич хили пәсгелсиз эдйән ишлерини ве херекетлерини гөркезмек билен чәкленмән, эйсем, онуң башарса эдип билҗек затларыны-да гөркезмеклиги өз ичине аляр. Адамың голларының багыны чөзүң, өз пикирлерини айтмага оңа мүмкинчилик бериң—ине шонда сизиң өңүңизде адаты дурмушда гөрйән адамыңыз дурман, башга хилирәк адам дурар. Адамы чәклендирйән затларың ек эдилмеги онуң овалкы гизлин ятан, гөзе илмейән айратынлыкларыны хас айдың йүзе чыкаряр, йүзлей гаралында, адамың баш айратынлыклары ялы болуп гөрүнйән тараплары ызкы плана гечйәр. Мунуң өзи улалтма я-да хакыкаты галплашдырма дәлдир. Терсине, адаты фактың пердеси астында гизленмеги халаян бейлеки хакыкатың паш эдилмегидир. Шонсуз адамы тутушлыгына суратландырмак, оңа догручыл баха бермек мүмкин дәлдир... Эркли я-да эрксиз хайсыдыр бир иши дурмуша гечирмекден субъектиң сакланянлыгы билен бизиң ишимиз ёк, бизе онуң шол иши шу вагт этмейәнлиги етерлик дийип билерсиңиз... Эмма ахмал болмаң!..»

Роман реализмиң йүзе чыкмагының иң белент формасыдыр. Нәме үчин? Эгер индивидлериң арагатнашыгыны, жемгыети бүтин чылшырымлылыгында, конкрет бир тарыхы шертлерде, ички гаршылыклары ве положител мүмкинчиликлери билен долы гөркезжек болсаң, оны кичижик бир лирики эсере я-да хекая сыгдырмак мүмкин дәл. Романың гөврүмининң улулыгы, оңа гатнашян персонажларың санының көплүги авторың хош ниетинден гелип чыкян зат дәл-де, дурмушың бай, көптараплы ве чылшырымлыдыгының логики талабындан гелип чыкяр. Шунуң үчин хем дурмушы бүтин байлыгында, чылшырымлылыгында, бутевилигинде гөркезмек диен реализмиң баш айратынлыгы романың хем эсасы аламаты болуп дуряр. Түркменистанда болуп гечен гражданлык уршы хакында энчеме овнук лирики эсерлер, бирнәче овнук поэмалар дөредилди. Эмма шу эсерлер теманы долы гөз өңүне гетирдип билйәрлер диййип айтмак болмаз. Шейлеликде, дурмушы тутуш байлыгында, бүтевилигинде гөркезмекде роман ве реализм бирлешйәр хем-де бир айратынлыга эе боляр. Роман ве реализм предметлерининң йөнекей жемгыет адамсы болуп дурянлыгы билен-де бирлешйәр.

«Гадым дүнйәде жемгыет, дөвлет, халк барды, эмма хусусы, индивидуал шахсыет хөкмүнде адам ёкды. Шунуң үчин хем греклериң эпопеяларында, шейле хем драмаларында халкың векили хөкмүнде ярым худайлар, гахрыманлар, патышалар чыкыш эдйәрдилер. Роман үчин болса яшайыш адамдадыр. Адам йүрегининң сырлары, адам рухы, адамың ыкбалы, халк яшайшына онуң әхли гатнашыклары роман үчин бай предметдир. Романда Ревенканың патыша аял я-да Юдифи ялы фантастик гахрыман аялларың болмагының асла гереги ёк. Оңа шуларың диңе йөнекей аял болмагы герек»[1] диййип, Белинский гөркезйәр. Эйсем, роман ве реализмдәки бирлиги шу ерде гөрмек болмаярмы? Реализмиң иң хәсиетлендирижи аламатларының бири онуң эдебиятың предметини фантастик гахрыманлардан, ша ве шазадалардан, учян дөв-перилерден ве шуңа меңзешлерден конкрет тарыхы шертлерде жемгыет адамсы хөкмүнде херекет эдйән индивидуал шахсыете, йөнекей адама өвренлигидир. Эйсем-де хут шу хәсиет романа-да дегишли дәлми? Реализме, хут шонуң ялы хем романа Тахырың Артык, Зөхрәниң Айна болмагы герек. Роман тарыхы шахслары, патышалары гөркезен махалында-да, оны еке бир алтын тагтында, башы тылла жыгалы, дергазаплылыгында гөркезмән, эйсем онуң ички мазмуны-

[1] В. Белинский, Эсерлер йыгындысы, М., 1950, 212-нжи сах.

ны ачып гөркезйәр. «Бизи онуң кабинетине, ятакханасына элгйәр, онуң машгала сырларынын, өйдәки яшайыш ягдайының шаяды эдйәр. Оны бизе еке тарыхы парад мундиринде гөркезмән, эйсем өйде эгни донлы, башы телпекли ягдайында хем гөркезйәр. Юрт ве заманың колорити, оларың дәп-дессурлары, гылыклары, тарыхы романың хер бир аламатында йүзе чыкяр.[1]» Эйсем, романың шу айратынлыклары реализмин айратынлыклары ве хут шонуң өзи дәлми? Роман Совет Гүндогарында совет хөкүмети йылларында дөреди.» «Айгытлы әдимде», «Абайда», «Новайыда», «Гулларда», «Доганларда» Совет Гүндогар халкларының гечмишининң чепер тарыхы эмеле гелди. Солтансөйүни, Кунанбайы, эзизилери, җүнейитлери хем ресми эшигинде, хем чайың, шерабың башында, хем харемханасында, ягны патышалыгындан башга-да, шахсыет хөкмүнде гөркезен шол романлардыр. Реализмден эдилйән талаплар хем шейледир. Дурмушың хөкүми боюнча реализм эдебията халкың дурмушы билен ыснышыклы багланышмагы, оны догры ве долы гөркезмеги буюряр. Шу буйругы болса роман бейлеки жанрларың хеммесинден оңат, долы ве догры ерине етирйәр. Шунуң үчин хем роман реализмиң иң долы формасы болуп дуряр. Романың гөврүми, онуң мүмкинчилиги чәксиздир. Ол әхли жанрларың айратынлыкларыны өзүнде бирлешдирйәр. «Романың өсүш дөври реализмиң өсүш дөври билен бир ве параллелдир. Бу ягдай реализм билен роман бири-бирине берк баглыдыр, реализм диен дүшүнҗәниң өзи романдакы специфик чепер мазмундан ыбаратдыр, онсуз роман херекетсиз драма, дуйгусыз лирика ялыдыр диен пикире гетирйәр. Романың максады дурмушың объектив хакыкаты, онуң ёлы реализмиң ёлудыр»[2] дийип, Белинский реализм диен дүшүнҗәниң роман билен берк баглыдыгыны беллейәр.

РЕВИ — капыя хакындакы көне таглымат боюнча капыяның өзени хасап эдилен илкинҗи сазлашып гелйән чекимсиз сеслердир. Меселем:

> Җепа чекип, дүнйә ёлун тапмадым,
> Тойлар тутуп, атлар хер ян чапмадым,
> Чекип гонаклары, халат япмадым,
> Бисан болдум дени-душуң ичинде
>
> (Зелили).

диен сетирлерде капыялашан сөзлерде сазлашып гелйән илкинҗи чекимсиз «п» харплары ревидир. Ревиниң соңундан хем

---

[1] В. Белинский, Эсерлер йыгындысы, М., 1950, 213-нжи сах.
[2] «Эдебият теориясының проблемалары», М., 1958, 229-нжы сах.

өңүнден дөрт харпа ченли сесиң гелип билмеги ыкрар эдилипдир. Ревиден соң гелйән дөрт харпа тертип боюнча *васл, хуруч, мезид, найыра,* өңүнден гелйәнлере болса, эсасландырыжы чекимли, *дахыл, редиф* ве *гайд* дийипдирлер.

РЕДИФ — шыгыр бендиндәки сетирлериң соңунда (җемлейҗи сетирлерден бейлекилерде) капыялардан соң бир сөзүң гайталанып гелмегидир.

Калбымда меканыңдыр, көңлүмде дигер болмаз,
Җаным талап кылсаң, җисмимге хабар болмаз.
Будур пелегиң иши, гүл болса, семер болмаз,
Бу паны җахан ичре сен дей ки мегер болмаз.
Гулманы-бехишт олса, көңлүмде гүман сен-сен.
(Молланепес).

Редиф хер сетирде мазмуның талап этмеги нетиҗесинде дөрейәр. Редифли шыгыр сетирлери маны тайдан хөкман гутаран боляр. Шонуң үчин бу зейилли шыгыр сетирлериниң хер бириниң соңунда нокат гоймак мүмкиндир.

РЕЗОНЁР — гадымы дессанларда ве эртекилерде сюжетиң өсүшинде гөнүден-гөни өзи гатнашман, эмма гахрыманлары өз ыкбалы билен багланышыклы бихабар сырларындан хабарлы эдйән, гизлин сырлары олара ачып берйән, болуп гечен ишлере баха берйән персонаждыр. Шейле персонажлар орта асыр Гүндогар эдебиятында көпленч көпи гөрен гожа, кемпир я-да галандар, дервүш ве ш. м. Меселем, «Шасенем-Гарып» дессанында Шасенеми Шавеледе бермек үчин той тутулып йөрлен махалда, Гарып гелип етишйәр. Ол Шасенемиң көшгүнде бир җайда бир галандара саташяр. Галандар Дат ве Бидат хакындакы гизлин сырларың үстүни Гарыба ачяр ве болуп дуран ишлер хакында казылык эдйәр. «Зөхре-Тахыр» дессанында кемпир шейле ролы ерине етирйәр. Резонёр классицизм авторларының дөредиҗилигине махсус персонажларың бири болупдыр. Резонёрың сөзүнде автор өз пикирини беян эдер экен.

РЕМАРКА — драма эсерлеринде персонажларың гүррүңине дахылы болмадык, гатнашыҗыларың яш айратынлыгы, дашкы сыпаты, гейими, херекетиң гидйән ериниң нәхилидиги ве ш. м. хакда автор тарапындан гөркезилйән гошмача маглуматлардыр. Сахнаның ичи ве артистлериң дашкы кешби шу маглуматлара лайыклашдырыляр. Меселем, Г. Мухтаров «Аллан аганың машгаласы» атлы пьесасының бирини пердесиниң башында шейле маглуматлар берйәр: «Алланың өйи. Көп айналы улы там. Онуң улы пенҗирелеринден Ашгабадың панорамасы гөрүнйәр. Ол улы

тамда башга отаглара бирнәче гапы ачыляр. Ичерде роял, буфет кушетка, умуман бай мебель бар. Перде ачыланда, эгни йүпек гөк гейимли Язгүл роялда өз чыкаран хеңини чалып отыр. Ол өз язан ноталарына дыкгатлы середип, кә язяр. Кә бозяр.»

РЕМЕЛИ МУСАДДАСЫ МАХЗУФ — аруз системинде гошгы метриниң бир гөрнүшидир. Бу метр он бир богундан ыбарат болуп, ики саны дөрт богунлы стопа башда ве бир саны үч богунлы стопа сетириң соңунда боляр. Хер бир стопада икинжи богунлар гысга богун болуп, галанлары узын богун болярлар. Оны шейле схемада гөркезмек мүмкин.

—∪—— / —∪—— / —∪—

Новайының ашакдакы рубагысы шу өлчегде язылыпдыр:

Лагылдан җанымга отлар якылар,
Қашы катдымны җепадан якылар,
Мен вепасы вагдасындан шат мен,
Ол вепа билмен ки кылмас я кылар.

Бу рубагының сетирлериндәки стопалары богунлара бөлүп гөркезенинде, ашакдакы шекилде боляр:

Лаг-лы-дан жа-ным-га от-лар йа-кы-лар,
Қа-шы кат-дым-ный же-па-дан йа-кы-лар,
Мен ве-па-сый ваг-да-сын-дан ша-ды мен,
Ол ве-па бил-мен-ки кыл-мас йа-кы-лар.

Биринжи сетирдәки «йа» («як» сөзүнден) бу ерде узын айдылмалыдыр. Икинжи ве үчүнжи сетирлердәки «катдымны» ве «вепасы» сөзлериниң соңкы богунлары хем узын эшидилйәни үчин, оларың соңуна «й» сеси схемада артдырылып язылды. Умуман, аруз өлчегинде гысга богунларың кәмахаллар узын айдылмагына ёл берилйәр.

Ашакдакы рубагы хем ремели мусаддасы махзуф өлчегинде язылыпдыр.

Чархы кеч рефтар элинден яза мен,
Чыкмадым хижран гышындан яза мен,
Бир мени ярлык билен ят этмес ол,
Хер ниче ол шахга гуллук яза мен.
(Лутфы).

Бу ерде хем окаланда, узына өврүлйән гысга богунлар бар. Икинжи сетирдәки «мени» сөзүниң соңкы богны ве үчүнжи сетирдәки «язмак» сөзүнден «яза» сөзүниң биринжи богны гысга

богун болсалар-да, шу ерде окалан махалында, узын эшидилйәрлер. Шоңа гөрә-де олары узын богун хасап этмек герек. Йөне өлчегиң долы ве кәмиллешмеги үчин богунлар өз болмалысы ялы боланда, элбетде, сазлашык гүйчли боляр.

РЕМЕЛИ МУСАММАНЫ МАХЗУФ — аруз системинде гошгы метрлериниң гөрнүшидир. Бу метр он бәш богундан ыбарат болуп, онда үч саны дөрт богунлы стопа бир-бирини ызарлап гелйәр. Соңкы стопа болса үч богунлы боляр. Дөрт богунлы стопаларың икинжи богунлары гысга богун, бейлекилери узын боляр. Соңкы үч богунлы стопада болса ортадакы богун гысга ве онуң ики гапдалындакы богунлар узын боляр. Схемасы шейледир:

—◡— — / —◡— — // —◡— — / —◡—

Молланепесиң «Гел», «Гүл», «Герек» диен мухаммеслери ве башга-да бирнәче гошгулары шу өлчегде язылыпдыр. Биринжи шыгырдан ашакы мухаммеси алып гөрелиң:

Дилбер-а, ядың билен сынамда гам кән олды, гел,
Хасретиңден бозулып, халым перишан олды, гел,
Жемг олуп гам лешгери, дил ичре мыхман олды, гел,
Сен себәпли зары көңлүм шәхри вейран олды, гел,
Лахта-лахта тыгы хижриден жигер ган олды, гел.

Бу сетирлериң богунларыны стоплар боюнча бөлүшдирениңде, ашакдакы шекилде боляр:

Дил-бе-ра я-дың би-лен сы-нам-да гам кә-нол-ды, гел,
Хас-ре-тиң-ден бо-зу-лып, ха-лым пе-рий-ша-нол-ды, гел,
Жем-го-луп гам леш-ге-рий дил ич-ре мых-ма-нол-ды, гел,
Сен се-бәп-лий за-ры көң-лүм шәх-ри вей-ра-нол-ды, гел,
Лах-та-лах-та тый-гы хиж-риң-ден жи-гер га-нол-ды, гел.

Аруз системинде богунларың хили ве оларың эмеле гелши хакында гүррүң эдиленде, гысга, узын ве хас узын богунларың болярдыгыны айдыпдык.

Ёкардакы мысалда соңкы стопаны эмеле гетирйән «олды, гел» сөзүниң башкы богны гысга болуп, шол дуршуна ремели мусамманы махзуф өлчегиниң соңкы стопасына лайык гелмейәр, «ол» гысга богундыр. Метрика боюнча бу ерде узын богун болмалы. Шоңа гөрә-де «олды» сөзүниң өң янындакы «кән, перишан, мыхман, вейран, ган» сөзлериниң соңы хас узын богунларындан «н» сеслери «ол» сесине гошулып, «нол» диен узын богны эмеле гетирйәр. «Н» сесиниң «кән, ган» я-да бейлеки богунлар-

дан айрылмагы билен галан «кә-га» богунлар гысгалмаярлар, себәби олар аслында узын богун дәл-де, хас узын богундырлар. Йөне хас узын болмакларыны йитирип, йөнекей узын болуп галярлар. Ёкаркы мысалда хем гысга богунларың узын болмак ягдайлары бар. Меселем, икинжи сетирде «бозулып» сөзүндәки гысга «бо» богны «боо» шекилинде узын айдылмалыдыр. «Лахта--лахта» сөзүндәки иң соңкы «та» хем узалдылмагы талап эдйәр.

РЕПЛИКА — сахнада гатнашыжы, белли бир ролы ерине етирижи артистиң сөзлериниң иң соңкы сөзүдир. Шондан соң бейлеки артист сөзләп башлаяр. Шейле хем актёрың өз гүррүңлешине бир. агызда жогап болуп гелен сөзүне хем реплика дийилйәр. Чепер эсерде, меселем, йыгнак гидип дуран махалында, докладчының сөзүне гошулып, хайсы-да болса персонажлардан бириниң гысгажык сөзлер билен гаршылык билдирмегидир.

РЕСА — гадымы арапларда шахырың өз доган-гарындашларының, дост-ярларының өлүми мынасыбетли дүзен элегияларыдыр. Муңа мерсие хем дийилйәр.

РЕФРЕН — бир шыгырда әхли бентлериң соңунда гайталаның гелйән ики я дөрт сетирден ыбарат шыгыр бендидир. Рефрен хөкманы суратда өзүниң өң янындакы бендиниң мазмуны билен баглы болуп, онуң үстүни долдурмалыдыр ве оны кәмиллешдирмелидир. Меселем:

Бир мәхрибан эне кимин чагыранда эзиз Ватан,
Туранларың бары тапды өз дердиниң дерманыны,
Огул эдинмез оны Ватан, оглы гөреш мейданында
Жандан эзиз Ватанына табшырмаса өз жаныны.

Ятма, гардаш, сен-де оян!
Гүнеш нуруны сачыпдыр,
Ватан багы бизиң үчин
Тәзе гунчалар ачыпдыр.

Өз Ватаным Түркменистан, багларының билбили мен,
Сайраярын дуйдугымча дурмушымың леззетини.
Ничик гөвүн гүле-гүле, гүллер үчин сайрамасын,
Мен гөрйәрин гезе-гезе гүл-бахарың леззетини.

Ятма, гардаш, сен-де оян!
Гүнеш нуруны сачыпдыр,
Ватан багы бизиң үчин
Тәзе гунчалар ачыпдыр.

Ёкаркы мысалда гөрнүши ялы, гайталанян бент, ягны рефрен әхли бентлерден соң олар билен багланышыкда гайталанмагы-

ны довам эдйәр. Рефрен шыгрыӊ нетиҗеси ве шахырыӊ йөретҗек болян пикиридир. Рефрен көпленч өзүниӊ шыгыр метри боюнча эсасы шыгыр метриндәкиден башга өлчегде боляр. Мунун өзи гайталанян бенди бейлекилерден айыл-сайыл тапавутландырмак үчин зерурдыр. Эмма кәмахаллар ол эсасы шыгрыӊ өлчегинде-де болуп билйәр. Серет **терҗыг бенде.**

РЕЦЕНЗИЯ — Серет **сына.**

РИТМ — деӊ аграмлы, деӊ өлчегли бирликлериӊ деӊ вагтда кануны гайталанмагы ве бир-бири билен гезеклешип гелмегидир. Шыгрыӊ эсасы ве өзени болуп дурян ритмиӊ гелип чыкышыныӊ гадымы адамыӊ иш вагтындакы зәхмет процеси билен баглы боландыгы алымлар тарапындан эййәм субут эдилен хакыкатдыр. Гадым адам зәхмет процесинде иш абзалыныӊ предмете деген махалындакы сесе ве ишләп дуран вагтындакы өзүниӊ өлчегли беден херекетине сес билен өйкүнер экен. Гадым адамыӊ иш вагтындакы өлчегли беден херекетлери билен параллел гайталанып дуран сес өйкүнмелериӊ эсасында шыгыр, саздакы ритмиӊ илкинҗи башлангычлары эмеле гелйәр. Өлчегли беден херекетлерини адамыӊ сес билен гайталамагыныӊ себәбини Г. В. Плеханов өлчегли ве ритмли херекетден леззет алмак адамзадыӊ хут тебигы айратынлыкларыныӊ бири дийип гөркезйәр. Ол шейле язяр:

«Как это видно из фактов, приведённых мною выше, способность человека замечать ритм и наслаждаться им ведет к тому, что первобытный производитель охотно подчиняется в процессе своего труда известному такту и сопровождает свои производительные телодвижения размеренными звуками голоса или кадансированным звоном различных привесок».[1] Гадым адамыӊ иш вагтындакы өзүнден чыкарян сеси ишиӊ хәсиетине ве онуӊ иш абзалына баглы болупдыр. Эгер зәхмет иш абзалыныӊ предмете чалт-чалт дегмегини ве беден херекетиниӊ чаласын болмагыны талап эден болса, бу херекетлере утгашян сес хем чалт болупдыр. Умуман, өйкүнйән сес херекетиӊ өлчегине баглы болупдыр. Ритмиӊ өлчегиндәки дүрли-дүрлүлик хем ине шу ерден гелип чыкыпдыр. Диймек, айдым, гошгы өзүниӊ деслапкы йүзе чыкышында ве яшайшында иш хем зәхмет билен гөнүден-гөни баглы болуп, хут шонуӊ эсасында дөрәпдир ве яшапдыр. Айдымыӊ, сазыӊ, шыгрыӊ адамыӊ рухы ислеглерини канагатландырян сунгат

---

[1] Г. В. Плеханов «Литература и эстетика» том, I. Москва, 1958, стр. 27—28.

хөкмүнде зәхметден айрылып, өзбашдак хадыса өврүлмегиниң-де өнүмчилик гуралының өсмеги ве техниканың гүйчленмеги билен баглыдыгыны Г. В. Плеханов ёкаркы ишинде субут эдйәр. Өнүмчилигиң өсмеги ве өнүмчилик гуралларының кәмиллешмеги адамы зәхмет процеси билен деӊ гайталанян беден херекетлеринден, шонуң билен-де шол херекетлере сес аркалы өйкүнмекден халас эдйәр. Йөне бу дөвүрде саз билен шыгыр эййәм өзбашдаклыга өврүлйәр. Онуң ритминиң эсасында болса ёкарда гөркезилиши ялы гадымы адамың иш вагтындакы өлчегли беден херекетлерине утгашян сес өйкүнмелери бар. Шыгыр ритминиң гелип чыкышы хакындакы шу гысгача маглуматдан соң гөнүден-гөни шыгрың өзүне ве онуң ритмине гечйәрис.

Шыгыр сөзлериң ритм ве метрика кануунлары боюнча белли бир тертибе, чәге салнып гуралмагыдыр. Шу хәсиети шыгыр сөзүни аңладян бейлеки терминлерде хем гөрмек боляр.

Меселем: гошгы билен гошук диен терминлерде я-да «гошгы дүзмек» диен терминде эййәм кануны тертибиң болмалыдыгы айдың гөрүнйәр. «Дүзмек» диен сөз системалылыгы, тертиплилиги хем өз ичине аляр. Предметлериң я-да сөзлериң эелән орунларының арасында дүзгүн, система, тертип ёк махалында, «дүзмек» сөзүни уланмак болмаяр. Гоңшы Гүндогар шахырларының дөредиҗилигинде кәмахаллар шыгыр сөзүниң дерегине назм диен термин уланыляр. Бу терминиң хем манысы тертип, дүзгүн, ызам диймекдир. Шонда ол, элбетде, шыгырда сөзлериң бири-бирине гатнашыгының арасындакы тертип-дүзгүни гөркезйәр. Рус дилиндәки «стих» сөзүниң хем манысы дүзгүн (строй, порядка) диймекдир. Сөзлериң бири-бирине гатнашыгының арасындакы тертип, дүзгүн, ызам шыгыр хакындакы таглыматың эсасы бөлүмлериниң биридир. Шу таглымата тарап ёл ачмаклыгың илкинҗи ачары ритмдир. Ёкарда гөркезилиши ялы, ритм деӊ аграмлы, деӊ өлчегли бирликлериң деӊ вагтда кануны гайталанмагы ве бири-бирини нобатлап гелмегидир. Өз пейвагтына йөрәп барян адамың әдимлеринде ритм ёк, себәби ол әдимлер деӊ аграмлы, деӊ өлчегли дәл. Шейлеликде-де, бирлик ёк. Ол әдимлериң әдилмегинде вагт бирлиги ёк. Эмма дабаралы харбы марш астында әдимлейән солдатың әдимлеринде ритм бардыр, себәби ол әдимлер өзүниң өлчеги боюнча бир, хер әдим бейлеки әдимлер билен деӊ вагт талап эдйәр ве кануны суратда бири-бирини ызарлап гелйәрлер. Диймек, хер бир хадысаның ритми болмагында биринҗи нобатда деӊ өлчегли бирлик герек. Бирлигиң ёк махалында, ритмиң болмагы мүмкин дәл.

Башгача айданында, деӊ өлчегли болмадык хадысаларың ны-

замлы гайталанмагы мүмкин дәл. Икинҗиден, бирликлериң кануны суратда гайталанмагы герек, ягны гайталаманың кануны болмагы герек. Шейле гайталанманың болмадык еринде шол хадысаның өзүниң хем яшамагы мүмкин дәл. Үчүнҗиден, гайталанян хадысаларың гайталанмагы заман тайдан деӊ вагтда болмалыдыр. Хадысаның биринҗиси аз вагтда, икинҗиси көп вагтда гайталанса, оларың арасындакы нызам бозуляр ве ритм болмаяр. Диймек, ритмиң эсасы шертлери: бирлигиң болмагы, онун кануны гайталанмагы гайталанмаларың деӊ вагт талап эдйәнлигидир. Бу ритмли әхли херекетлере дегишлидир. Шыгыр ритминде сөзлер бирлигиниң болмагы герек. Ол сөзлер бирлигиниң кануны ве деӊ вагтда гайталанмагы герек. Диймек, шыгыр ритми деӊ өлчегли сөз бирликлериниң деӊ вагтда кануны гайталанмагы ве бири-бири билен гезеклешип гелмеги болуп дуряр. Ритм хер бир шыгрың тутуш довамындакы системадыр. Ол шыгрың бүтин довамында яшаяр, шейле хем хер сетириң өз ичинде яшаяр. Шыгрың тутуш довамындакы ритм сетирлериниң арагатнашыгындакы ритмдир. Сетириң ичиндәки ритм болса сөзлериң, образларың арагатнашыгындакы ритмдир. Шыгырдакы ритмиң эмеле гелмегинде нәмелер гатнашярлар? Шыгыр сетирлери гатнашяр, сөзлериң синтаксис гурлушы гатнашяр, пауза гатнашяр, богунлар гатнашяр ве капыялар гатнашяр. Шу серишделериң ритм эмеле гетирмекдәки функциясының хер бириниң үстүнде ашакда дуруп гечйәрис.

Шыгыр сетирлери гошгының тутуш довамындакы ритм системини эмеле гетирйәрлер. Стопаларың гайталанмагында сетириң ичиндәки өлчеглериң ритми эмеле гелйәр. Кичи бирликлер, ягны стопалар гайталаныл, бири-бирини ызарлап гелип, улы бирлиге, метрика, садалап айданыңда, гошгы сетирине өврүлйәрлер. Улы бирликлер, ягны гошгы сетирлери болса, өз нобатында гайталаныл, шыгрың довамындакы тутуш ритм системини эмеле гетирйәрлер. Бу сетирлериң хер бириниң хем ички гурлуш тайдан ритмли болмагы герек. Ёкарда гөркезилиши ялы, сетир ритмини эмеле гетирмекде сөзлериң синтаксисли гурлушы — богунлар, пауза ве капыялар гатнашярлар. Хер бир шыгыр сетири биринҗи нобатда ичинде пикир ве дуйгы бар җанлы сөзлер топарының өзболушлы синтаксистики гурлушыдыр. Шыгыр дүзгүни хакында язылан көп ишлерде гошгының ички дүзүлиш кадалары диӊе богунлардан агтарыляр. Бу, элбетде, меселәни чөзмегиң ачарыны бермейәр. Шыгыр бош сеслериң сазлашыгы дәл ахырын. А. Твардовский: «Маяковскиниң айдышы ялы, өлчег манысыз сеслерден, сөз дәл «галмагаллардан» эмеле гелмейәр. Ол

сөзлерден, жанлы геплешикде болшы ялы, оларың манылы гүрлүшындан эмеле гелйәр» дийип, өрән адалатлы гөркезйәр.

Көңүллер көшгүнде хыялың ханы,
Өвлады хүңкара меңзәр хөкүмли.

Шу сетирлерде, биринжи нобатда, гезеклешип гелйән сөзлер, образлар ритми эмеле гетирйәр. Башгача айданында, ритм еке богунларың дәл-де, сөзлериң нобатлашмагындан, авторың келлесиндәки хыялларың, образларың гезеклешмегинден хем дөрейәр. Шуңа гөрә-де гошгының энергиялы болмагы үчин, ритмәниң гаты кувватлы болмагы үчин, авторың хыялындакы образың кувватлы болмагы герек, ол образы бермек үчин уланылан сөзүң кувватлы болмагы герек.

Ритми эмеле гетирмекде, элбетде, богунларың хем улы әхмиети бардыр. Ёкарда белленилип гечилиши ялы, шыгыр прозадан өзүниң гурлушы боюнча чәклидиги билен тапавутланяр. Бу шыгрың иң хәсиетлендирижи аламатларының биридир. Богун шыгырдакы сөзлери чәге саляр, оңа өлчег берйәр, сетирлери деңлешдирйәр. Ритм болса деңаграмлы хадысаларың нобатлашмадык еринде бозуляр. Йөне ритми эмеле гетирмекде, богнуң әхмиети гошгы дүзлүш системаның хилине баглы.

Квантитатив системде болса онуң ролы гошгы сетирлерини деңлешдирмек, хемме сетирлери бир чәге салмак билен чәкленйәр. Йөне бу ягдай аз богунлы өлчеглере дегишлидир, себәби аз богунлы өлчеглер, меселем, еди богунлы, секиз богунлы сетирлер богунларың хич хили ички гурлушыны талап этмейәр. Көп богунлы метрлерде болса богнуң ролы диңе сетирлери аграмдаш этмек билен чәкленмән, эйсем, олары ички гурлушы боюнча-да белли бир тертибе, чәге саляр. Меселем:

Алысдан гелмишем мензилден, ёлдан,
Яшылбаш соналар учушар көлден, —

диен сетирлерде сөзлер богун санлары боюнча ики бөлеге бөлүнйәр. Биринжи бөлек алты богунлы ве икинжи бөлек болса бәш богунлыдыр. Эгер сетирлери:

Мензилден, ёлдан алысдан гелмишем,
Учушар көлден яшылбаш соналар.

диен шекилде гурсак, ягны икинжи бәш богунлы бөлеги өңе гечирсек, шыгырда ритм ёк боляр. Сетир шыгыр хәсиетини йитир-

йәр. Он дөрт богунлы шыгырлара хем шу ягдай дегишлидир. Шыгыр ритминде сөзлер, образлар ритми билен бирликде, богун ритми хем улы әхмиете ээ болуп дуряр.

Ёкаркы серишделер билен бирликде ритми эмеле гетирмекде сөзлериң арасындакы пауза хем улы роль ойнаяр. Шыгрың иң хәсиетли аламатларының бири окалан махалда, сөзлериң хас габардылып, анык, бири-биринден айрып окалмагыдыр. Сөзлери бири-биринден айрып, хер бирини өзбашдак гөркезмеги пауза ерине етирйәр. (Сөзлери бири-биринден айырмага, элбетде, грамматики тайдан багланышыксыз диййип дүшүнмели дәл. Пауза сөзлериң прозалык гурлушында хем бар). Эмма сөзлериң прозаики гурлушы шыгра өврүлип билмейәр. Шыгырда пауза бейлеки серишделер билен бирлешйәр ве ритм эмеле гетирйәр. Шыгыр сетирлеринде пауза сөзлери маныլары боюнча бөлеклере бөлйәр ве хер бөлегиң манысыны хас айдыңлашдыряр. Эгер шу паузалар ташланып окалса, шыгыр сетириниң йөнекей проза сөз гурлушына өврүлмеги мүмкиндир. Меселем:

Эй яры хорезми, саңа бирнәче эбят, бизден ола пешгеш.
Мен кабылы шәгирдем, олуң сиз маңа уссат, хич олмаялым каш.

диен сетирлердәки сөз бөлеклериниң арасындакы, шейле хем сөзлериң арасындакы дынгылар ташланып окалса, сетир гөни линия өврүлйәр. Гөни линияда болса ритм ёк.

Шу вагта ченли эдилен ишлериң көпүсинде диен ялы капыя ритмден үзңе өвренилйәр. Эмма сиңе серетмек билен, капыяның ритми кәмиллешдирмекде, хас айдыңлашдырмакда улы әхмиетиниң бардыгыны гөрмек боляр. Капыя ритми гутарныклы эдйәр. Хер бир сетириң деӊ өлчегде, деӊ аграмлыдыгыны ыглан эдйәр. Ритмли сетирлере гутарныклылык берйәр. Оларың серхедини гөркезйәр. Меселем:

Магтымгулы илден иле аралар,
Хиҗран тыгы билен багрын паралар,
Голун саллап марал габак перилер,
Инер олумындан дәли Гүргениң

диен сетирлердәки «паралар», «перилер» сөзлериниң дерегине «багры ярадыр», «гөзеллер» сөзлерини улансак, шыгрың ритми бозуляр. Маны тайдан шыгра хич хили шикест етенок. Шейле хем хер бир сетирдәки ритм өзбашдаклыгына галяр. Эмма шыгырдакы тутуш ритм системи вейран боляр, себәби капыя ёк. Капыя ёк диймек болса ритм системиндәки этаплар өзлериниң соң-

лары боюнча ылалашмаярлар, бир типе өврүлмейәрлер дийилдигидир. Кәбир эдебият танкытчылары ритми диңе мазмундан агтарҗак болярлар. Ёкаркы мысал болса бу меселеде форманың, сеслериң хем улы роль ойнаяндыгыны айдың гөркезйәр. Шу ёкаркылары жемләп айданыңда, ритм образларың, богунларың, паузаның, капыяның гатнашмагында эмеле гелйән шыгыр бирлигиниң гайталанып дурмагының тутуш системидир.

РИТОРИКА — көне манысы боюнча овадан сөзлемек ве ораторлыгың теориясы, ораторлык хакында таглымат. XIX асырдан башлап, адамзадың хакыкы такыклама, анализе гечмеги, ылмың биринҗи планда дурмагы билен бу термин дашкы формасы боюнча дабаралы, эмма ичинде мазмун болмадык сөзлери яңсыламак үчин уланыляр.

РИТОРИКИ СОРАГ — шахырана сөз гурлушының бир формасы болуп, дурмушда орнашан, тассыкланан, шейледиги хич сорага, шек-шүбхә мәтәч болмадык хадыса сораг үсти билен беян эдилйәр. Риторики сораг җогап талап этмейәр. Меселем: «Ким галар гөрмейин аҗал хилесин». Бу ерде сөзлемиң соңы сораг белгисини талап этмейәр, себәби ол гөнүден-гөни, «Аҗал хилесин гөрмән галҗак адам ёкдур» диен маныдадыр. Риторики сорагда мазмун эййәм чөзүлен хакыкатдыр, мазмун сораг болман, диңе форма сорагыдыр.

Кимдир яланчыда тутан җаханы,
Тутаның голларын ачып барадыр.
(Магтымгулы).

Риторики сорагда дурмушда эййәм орнашан ве чөзүлен хакыкатың гүйчли интонация хем йүзленме талап эдйән сораг формада беян эдилмеги шыгрың гүйҗүни хас артдыряр.

РИФМА — Серет капыя.

РОВАЯТ — халк дөредиҗилигиниң эртекә якын, эпики гөрнүшлеринден бири болуп, онуң эсасында хайсы-да болса дурмушда болуп гечен бир хадыса я-да адам болуп, олар халк тарапындан эртекиниң мазмуны ялы улалдылып гөркезилйәр. Фирдөвси өзүниң «Шанамасында» Рүстемиң йөнекей систанлы пәлван боландыгыны ве өзүниң оны фантастик дереҗә ченли улалдандыгыны айдяр. Бейик шахыр Магтымгулы хакындакы ровкятларда шахырың пәк ве арасса адамкәрчилик кешби мукаддес дереҗә ченли халк тарапындан өсдүрилипдир. Роваят умуман дурмушда болуп гечен бир хадыса я-да шахс хакындакы эртекидир. Меселем: Кеймир көр хакындакы роваятлар.

РОМАН — дурмушы бүтин байлыгы ве әхли чылшырымлылыгы билен догручыл беян эдйән улы гөврүмли эпики эсердир.

Роман терментиниң хачан ве хайсы сөзүң эсасында дөрәнлиги энтек аныклашдырыланок. Л. И. Тимофеевиң пикирине гөрә, бу термин XII—XIII асырларда роман диллеринде язылан эпик эсерлериң эсасында дөрейәр. Шейле эпики эсерлере conte roman — роман хекаялары дийлер экен. Соңра роман сөзи сыпат әхмиетини йитирип, ада өврүлйәр ве эпики эсериң улы бир гөрнүшини аңладян термине өврүлйәр. Профессор Л. И. Тимофеев бу пикири нәче ынанчлы тассыклаян болса-да, роман сөзүниң гелип чыкышы хакында башга вариантлар хем бар. Меселем: роман термини Рома — Рим сөзүнден гелип чыкыпдыр хем дийилйәр. Антик романларда яшайшың гөркезилиши хакыкатда болшундан хас гөзел, ондакы яшайыш гадымы рим яшайшы билен деңешдирилер экен. Шонуң эсасында бу термин дөрәпдир диен вариант хем бар. Ничик-де болса, булар энтек такыкланмадык пикирлер болуп галяр.

Роман өзүниң иң гадымы ве ирки гөрнүшинде антик эдебиятда ве гадымы хытай эдебиятында болупдыр. Соңра орта асырларда Европа эдебиятында рыцарь романлары боляр. Антик эдебиятда роман өзүниң башлангыч гөрнүшинде адамың хусусы мейлиниң чәгинден чыкып билмәндир ве җемгыетчилик хәсиете өврүлип билмәндир. Онуң сюжет эсасы ики саны яш сөйгүлиниң сөйгүси, оларың хусусы башдан гечирмелери ве бири-бирине говшушлары хем ш. м. ыбарат болупдыр. Антик романың иң оңат нусгаларында, меселем, Лонгуң (2—4 асырларың арасында яшап гечен грек языҗысы) «Дафнис ве Хлоя» диен чопанчылык романында ве Апулейиң (2-нҗи асырда яшап гечен рим языҗысы) «Алтын эшек» («Метаморфоз — өзгерме») романларында улы гөврүмли эпики сюжет форманың башлангыҗы ве онуң гелҗекде болуп билҗек бай мүмкинчиликлери дуюляр. Шейле-де болса, антик романлар эдебиятың соңкы өсүшине эпопея ялы тәсир эдип билмәндир.

Орта асырларда рыцарь романлары ады билен тарыха гирен романлар ровач боляр. Буларың сюжет линиясының эсасында рыцарларың шахсыетини идеаллашдырып гөркезйән легендалар, ровайтлар бар. Бу зейилли романларда рыцарларың «адатдан дашары башдан гечирмелери, батырлыгы, кейпи-сапасы, аяллары сөймекдәки укыбы» ве ш. м. беян эдилйәр. Бу зейилли романлар диңе шоларын мейиллерини канагатландырыпдыр. Шейле-де болса, бу цикл романларың оңат нусгалары дурмушың ве адамларың көпрәк тарапларыны өз ичине алып билйәндиклери үчин, өз дөврүниң нукдай назарындан белли дереҗеде әхмиетли болупдырлар.

Реалистик романың өсүши француз языжысы Раблениң «Гаргантюа ве Пантагрюэль» хем испан языжысы Сервантесиң «Дон-Кихот» романлары билен башланяр. Фольклор дәплери эсасында Рабле әгирт образлар—Гаргантюа ве онуң оглы Пантагрюэль образларыны дөредйәр. Романда феодал наданлык, схоластика, католик ыбадатхана, онуң тарапдарлары күл-пеекун эдилйәр. Икинжи китапда Рабле өзүнин адамкәрчилик пикирлерини, адамың асуда өсүп билжек жемгыети хакындакы хыялы идеяларыны беян эдйәр. Сервантес (1547—1616) өзүниң «Дон-Кихот» романында рыцарь романының терсине биринжи болуп, рыцарларың ве феодал жемгыетиң хакыкы кешбини паш эдйәр, онуң үстүнден гүлйәр. Феодал жемгыетиң кануны суратда өлүме сезеварлыгыны Сервантес гаты ынандырыжы гөркезипдир. Шулар билен бирликде халк көпчүлигининң дурмуш-ягдайы китапда реал беян эдилйәр. Дурмушда пулуң агалыгының барха гүйжейәнлигини ве буржуазияның яңы орнашян дөврүндәки жемгыетиң харап хем зая тарапларыны Сервантес гүйчли ачып гөркезйәр. Шейлеликде, бу эсерлер романың өсүшинде әхмиетли пурсат болуп дуряр лар.

Магарыф дөври реалистик романың өсүшинде өрән әхмиетли дөвүр боляр. XVIII асыр магарыфчыларының дүнйә гарайышларының, пикирлериниң гүйчли революцион ве прогрессив хәсиетини Энгельс «Анти-Дюрингде» белләп гечйәр. Шейле хем Энгельс оларың чәкли тарапларыны акыл хәкимиети диен дүшүнжелериниң идеаллашдырылан буржуаз хәкимиетидигини гөркезйәр. Шейле-де болса, оларың энтәп, хорлук чекен адамзадың тарапында дурандыкларыны ныгтап гөркезйәр. Англияның хәким сынпына гаршы угрукдырылан Свифтиң (1617—1754) «Гулливериң сыяхаты» атлы сатирики романы, Дефоның (1660 —1713) «Робинзон Крузо» романы, Ричардсоның буржуаз машгала дурмушыны гөркезйән романлары, Вольтериң философики романлары ве башгалары романың өсүшинде мөхүм дөври аңладярлар. XIX асыр Гүнбатар Европа эдебиятында роман өзүнин соңкы өсүшини довам эдйәр. Дурмушы хеммета раплайын реал гөркезмекде, буржуаз жемгыетиниң ички гаршылыкларыны ачып гөркезмекде роман ёкары үстүнлик газаняр. XVIII асырда Свифтиң «Гулливериң сыяхаты» адатдан дашары бир эдеби хадыса болан болса, XIX асырда Стендал, Бальзак, Диккенс ялы реалистлериң дөредижилигинде роман эдебиятда өзүниң кануны хукугына эе боляр. Бу языжыларың дөредижилигинде романың гөрешжеңлик рухы, жемгыетчилик әхмиети хас ёкары галяр. Роман буржуазияның дурнуксызлыгы-

ны паш эдижи, жемгыетчилик конфликтлери чөзмеклиги максат эдинен мөхүм серишдә өврүлйәр.

XIX асыр рус эдеби дурмушы романың тарыхында иң мөхүм дөврлериң биридир. Пушкин, Гоголь, Чернышевский, Гончаров, Салтыков-Щедрин, Тургенев, Герцен, Толстой, Горький ялы бейик языжыларың дөредижилигинде роман гутарныклы суратда хемишелик эдебиятың баш жанрына өврүлйәр ве онуң айратынлыклары долы формалашяр. Рус романының эсасы айратынлыкларындан бири онуң танкыды реализм хәсиетидир. XIX асырың икинжи ярымында роман буржуаз жемгыетиниң әхли заячылыкларыны ёкары дережеде паш эдйәр. Рус романының Гүнбатар романындан бир тапавуды хөкүм сүрүп дуран системаны танкытламак билен бирликде онуң положител гахрыманлары хем ишләнлигидир, (Чернышевскиде, Толстойда, Горькиде ве башгаларда). Рус эдебиятының положител гахрыманының хасабына өсмелидигини положител гахрыман гөзлегинде Гоголың сезевар болан улы шовсузлыгы хем аңладяр дийип, эййәм Салтыков-Щедрин белләп гечипдир. Рус гечмиш эдебияты Рахметовдан башлап, Павел Власова ченли положител гахрыманың ёлуны гечйәр.

Рус романының айратынлыкларындан бири чуңңур халкылыгыдыр, онуң халкылык ве сынпылык рухуның гаты гүйчлүдигидир. В. И. Ленин Чернышевскә «Сынпы рухлы эсерлер дөреден» дийип баха берйәр. Роман дайхан көпчүлигиниң чыдамсыз ягдайыны дуйгудашлык билен беян эдйәр.

Социалистик реализм дөври романың өсүшинде тәзе дөвүр болды. Совет романы диңе положител гахрыманың хасабына өсйәр. Совет романының гахрыманы йөнекей адамдыр. Совет романында адам зәхмет билен багланышыклы гөркезилйәр. Бу айратынлыклар айратынлык хөкмүнде гечмиш романда формалашып билмеди. Совет романы диңе машгала дурмушы ве сөйгиниң үсти билен дурмушы гөркезйән гечмиш романының чәгинден чыкды ве адамзадың яшайшы үчин зерур әхли херекет мөчберини өз ичине аляр. Горькиниң, Шолоховың, А. Толстойың, Фадеевиң, Гладковың, Фединиң, Леоновың, Островскиниң, Симоновың, Кербабаевиң, Ауэзовың, Айбегиң ве башгаларың дөредижилигинде романың мазмунында хем формасында гечмиш романына гаранында көп-көп тәзеликлер дөреди, роман кәмиллешди.

РОМАНЫҢ БАШ АЙРАТЫНЛЫКЛАРЫ

Хер бир хадысаның ве предметиң эсасы айратынлыгы нәхили ягдайда, нәме үчин ве хайсы везипәни ерине етирмек үчин дөрәнлиги билен кесгитленйәр. Роман өзүниң хәзирки

манысында адам яшайшының гаты баян ве чылшырымлы хем көп тараплы дөврүнде эмеле гелйәр. Белинский романың өсүшини җемгыетиң тарыхы өсүши билен багланышдырып шейле язяр: *«Адындан мәлим болшы ялы, роман христиан халкларының иң тәзе медениетинден дөреди. Ол адамзадың яшайшында гражданлык, җемгыетчилик, машгала, умуман адам арагатнашыгының чәксиз чылшырымлашан, дартгынлашан, яшайшың гаты чуңлашан, аша гиңелен, сансыз көп тараплы дөвруниң өнумидир»*[1]. Романың баш айратынлыгы Белинскиниң шу гөркезмесинден айдың гөрүнйәр. Онуң иң мөхүм айратынлыгы чәксиз чылшырымлашан, сансыз көп тараплы адамзат дурмушыны бүтин байлыгында ве чылшырымлылыгында хем көп тараплылыгында гөркезмекдир. Романың икинҗи айратынлыгы персонажларың санының көп болмагы хем онуң биринҗи айратынлыгындан гелип чыкяр. Дурмушың хемме тарапыны бир персонажың үсти билен бермек мүмкин дәл. Хер бир персонаж дурмушың өзүне дегишли тарапыны гөтериҗидир. Меселем, «Айгытлы әдим» романында Артыгың орнуны Ашыр, Ашырың орнуны Гандым, Гандымың орнуны Чернышев, Чернышевиң орнуны ене бири чалшырып билмез. Халназарың орнуны Арутюн, Арутюның орнуны Хоҗам, Хоҗамың орнуны Эзиз хан чалшырып билмез, себәби шу формаларың хер биринде бейлекилердәкә меңзеш болмадык, оригинал, эмма бейлекилердәки билен арагатнашыклы өзбашдак мазмун бар. Бир формада әхли мазмуның яшамагы мүмкин дәл. Халназар байың бир вагтың өзүнде хем Халназар, хем Артык болмагы мүмкин дәл. Диймек, романда персонажларың санының көп болмагы авторың ислегине баглы болман, ясама болман, дурмушы өз байлыгында, көп тараплылыгында, чылшырымлылыгында гөркезмеклигиң кануны талабындан гелип чыкяр. Романың үчүнҗи, хас мөхүм айратынлыгы көп санлы персонажларың чылшырымлы арагатнашыгыны чеперчилик билен анализ этмек, оларың адамкәрчилик ве ахлак айратынлыкларыны йүзе чыкармак, хадысаларың, җемгыетчилик вакаларының, вакаларың ичиндәки гылыкларың социал себәплерини ачып гөркезмекден ыбаратдыр. Романың мөхүм везипесини Белинский: «Хәзирки заман җемгыетини чеперчилик билен анализ этмек»[2] дийип гөркезйәр. Роман җемгыети чеперчилик билен анализ эдип гөркезмек билен чәкленмән, эйсем шол ахлагың тарыхыны-да гөркезйәр. «Адамы сурат-

[1] В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. V, 1954, стр. 440.
[2] Шол ерде, т. V., 39-нжы сах.

ландыранда... онуң нәме үчин шейле, нәме үчин башга хили дәлдигиниң себәбине-де чуң гиришйәр»[1] дийип, Белинский беллейәр.

Романың айратынлыкларының бири-де жемгыетиң ыкбалы ве онуң соңкы өсүши билен багланышыкда жемгыетчилик меселелериң өңе гоюлмагыдыр. Меселем, Герцениң «Ким гүнәкәр?» романы адамы пейдасыз, артыкмач махлуга сезевар эден өз дөврүндәки жемгыетиң манысына чуңңур дүшүнмек үчин халкың өңүнде гойлан, тутушлыгына меселе болан романдыр. Чернышевскиниң «Нәме этмели?» романы шол жемгыетден чыкалга агтармак угрунда көпчүлигиң өңүнде гойлан тутушлыгына меселе болан романдыр. Б. Кербабаев өзүниң романларында хемише сув меселесини гоюп гелйәр. А. Говшудув «Көпетдагың этегинде» романында Пөкгениң образында: «Өсүшден галан шахс өзүниң көне хызматларына эсасланып, коллективиң башында довамлы дурармы я-да дуруп билмезми?» диен меселәни өңе сүрйәр. Романда жемгыетиң талапларына акыл етирип, ерликли гойлан меселе дурмушың өсмегинде улы әхмиете ээ боляр.

Хәзирки заман романының айратынлыкларындан бири (хемме романа дегишли дәл) ахлагың өзгеришде ве өсүшде гөркезилмегидир. Меселем: Артыгың, Ашырың, Мавының йөнекей оба дайханының дережесинден дүшүнжели революционере ченли өсмеклери.

Ёкардакы эсасы айратынлыклар боюнча романың айратынлыклары реализмиң айратынлыклары билен дең болуп дуряр. Диймек, роман билен реализмиң арасында айрылмаз багланышык бар (гүррүң реалистик роман хакда). Эдебиятда реализмиң орнашмагы үчин романың гүйчли яйрамагы зерур шерт болуп дуряр. Шейле хем өз нобатында роман реализмиң эсасыны гойяр, оны ёкары дережә гөтерйәр. Романың ёк дөврүнде эдебиятда сөзүң ылмы манысында реализмиң болмагы мүмкин дәл. Реализм романың кешбинде өзүниң долы ве гүйчли йүзе чыкмак формасыны тапды дийип, Белинский гөркезйәр. Энгельсиң реализм хакда: «Реализм деталларың догручыл болмагындан башга типики ахлакларың типики ягдайда догры берилмегини-де өз ичине аляр»[2] диен гөркезмеси долы суратда роман барада хем уланарлыклыдыр. «Романың ёкары гөтерилиши реализмиң ёкары гөтери-

[1] В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. V, стр. 39.
[2] К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, Москва, 1957, стр. 11.

лишиниң деври билен лайык гелйәр. Бу ягдай реализм билен романың бири-бирине берк баглы болуп, реализм диен дүшүнҗәниң өзи романдакы специфик чепер мазмундан ыбарат диен пикире гетирйәр. Онуң (романың) максады — дурмушың объектив хакыкаты, онуң ёлы— реализмиң ёлудыр. Мунуң шейледигини-дәлдигини романың соңкы өсүши гөркезйәр»[1] дийип, Белинскиниң пикирини XX асыр танкытчысы К. Тиандер хем тассыклаяр. Диймек, романың иң мөхүм хем баш аламаты онуң дурмушы догры гөркезйәнлигидир.

Эдебиятың бейлеки гөрнүшлеринден романың артыкмачлыгы онуң мүмкинчилигиниң гаты бай ве чәксизлигидир. Белинский: «онуң гөврүми, онуң чәги соңсуз гиндир» дийип гөркезйәр. Романда әхли жанрларың элементи бардыр. Роман лириканы, драматизми, ызачекилмәни ве башгалары өзүнде җемлейәр. Олары бирлешдирйәр. Белинский: «Вальтер Скоттуң ве Купериң романларының аграмлы бөлүминде энтек хич ким тарапындан белленмедик дүйпли кемчилик бар. Бу кемчилик эпики элементлериң абсолют агдыклыкда болмагы, ички ве субъектив башлангыҗың ёклугындан ыбаратдыр. Шейле кемчилик зерарлы бу бейик дөредиҗилериң икиси-де өз дөредиҗиликлери барада совук, шахсыетсиз ялы болуп дуряр. Олар үчин хемме зат—оңат, яманы, ягшыны, писи, гөзели, бетшекили—шуларың хеммесини гөренде, оларың йүрегиниң урмасы чалтлашмаян ялы болуп гөрүнйәр»[2] дийййәр. Шейлеликде, роман эдебиятың бейлеки гөрнүшлериниң-де айратынлыкларыны өзүнде җемлейән иң кәмил формасыдыр.

РОМАНТИЗМ — гечмишде эдебиятың эсасы дөредиҗилик усулының бири болупдыр. Эгер реализмиң эсасында дурмушы догры гөркезмек принципи дурян болса, романтизмиң эсасында язының өз арзувында дөреден дурмушыны суратландырмак принципи бар. Романтизм эсерлериниң гахрыманлары авторың идеалының нукдай назарындан өз хыялында дөреден адамлары боляр. Язының реал дурмушы дәл-де, өзүниң гөрмек, етмек ислейән дурмушыны суратландырмагы, реал адамлары дәл-де, гөрмек ислейән адамларыны суратландырмагы авторың арзувының реал дурмуш билен ылалашмаяндыгындан гелип чыкяр. Язы довам эдип дуран дурмушы халамаяр ве башга бир хили дурмушы арзув эдйәр, шоны хем язып суратландыряр. Романтизмиң баш принципи шундан

[1] Проблемы теории литературы, М., стр. 229.
[2] В. Белинский, соч. в одном томе, М., 1950, стр. 202.

ыбаратдыр. Эмма арзув ве арзувың дурмуш билен ылалашмазлыгы дүрли-дүрли боляр. Эгер язың арзувы хэзирки дурмуш билен ылалашман, оңат дурмуша тарап ымтылян болса, арзув дурмушың өсүш перспективаларына ве мүмкинчиликлерине эсасланян болса, языжы өз арзувының йүзе чыкмагына бөвет болян көне дүзгүнлере, көне канунлара гаршы гөрешйән болса, онда бейле романтизм прогрессивдир. Шейле романтизмде авторың арзувы довам эдип дуран дурмуш кадаларына ве зулума гаршы белли бир гахрыманың кешбинде гөреше галяр. Меселем, Молланепесиң «Зөхре-Тахыр» дессанында Мойсепит сердарың кешбинде авторың арзувы Бабаханың зулумына гаршы болуп, гөреше чыкяр. Мунуң терсине, язың арзувы онуң эжизлигини аңладян болса, языжы өз арзувларының дурмуша гечмеги угрунда гөрешмэге укыпсыз болса, я-да онуң арзувы көне, ызагалак дурмуша тарап ымтылян болса, ол арзув зыянлыдыр. Шейле арзувларың өнүми реакцион романтизмдир. Эгер-де язының арзувы гөнүден-гөни халкы реакцион дүзгүнлере ве көне жемгыет системасына гаршы гөреше чагырян болса, онуң жемгыет үчин эхмиети улудыр. Шол арзувларың өнүмине революцион романтизм дийилйэр. М. Горькиниң «Лачын хакында айдым», «Буровестник хакында айдым», «Изергиль кемпир» ялы эсерлери шейле эсерлердир. Хэзирки вагтда совет эдебиятында романтизмиң прогрессив хем революцион угурлары социалистик реализмиң состав бөлеги болуп гитди. Совет эдебиятында романтизм дурмушдан үзңе хыял дэлдир.

Ол совет дурмушының шу гүнки мүмкинчиликлеринден гелип чыкян дурмушың өсүш перспективаларыдыр.

РОМАНС — айдым эдилип айдылмак үчин дүзүлен, нэзик дуйгулы, кичижик лирики шыгырлардыр.

РУБАГЫ—Орта Азия халкларының поэзиясында иң гадымы формаларың бири болуп, бир гутаран пикири аңладян дөрт сетирли шыгырлардыр. Рубагының биринжи, икинжи, дөрдүнжи сетирлери өзара капыялашярлар, үчүнжи сетир болса бейлеки сетирлер билен капыялашмаяр. Рубагы арап сөзи болса-да, шыгыр формасы хөкмүнде илки Орта Азияда ве көп алымларың субут этмегине гөрэ биринжи нобатда тэжик фольклорында дөрейэр. XII — XIII асыр эдебиятчысы Шамсиддин Мухаммед ибни Кайды Разының «Китаб-ул мугжам фи магаирий-эшгарыл-Ажам» атлы китабында хабар бермегине гөрэ, тэжик язув эдебиятында бу форманың эсасыны гоян Рудакы болупдыр. Онуң айтмагына гөрэ, Рудакы

рубагының шейле формасыны халк дөредиҗилигинден алыпдыр. Бу форма Шахиди Балхы (790), Махмуд Варрак (835), Баезид Бестами (874) ялыларың дөредиҗилигинде хем душ гелйәр. Рубагы классыкы поэзияның иң халкылашан гөрнүшлериниң биридир. Онуң метрикасы фольклорда диңе богунларың санының деңлигине эсасланяр. Идея мазмуны боюнча сөйги, дидактика, җемгыетчилик, умуман әхли темаларда болуп билйәр. Рубагы хич вагт көшге аралашмандыр. Патышалары васп эдилип айдылан рубагылара энтек душуланок.

Түрки халкларың поэзиясында рубагының ирки нусгаларына XIV асыр шахыры Бурханетдин Сываслыда, Лутфуда, Новайыда душмак боляр. Түркмен әдебиятында рубагының иң ирки нусгаларына XVI асыр түркмен шахыры Байрам ханың дөредиҗилигинде душмак боляр. Байрам ханың рубагыларындан ики мысал:

Байрамга беси гарыплык кәр этди,
Гурбат оны хару, зару, бимар этди,
Я реб, ки белаларга гирифтар олсун,
Хер ким оны гамларга гирифтар этди.

Гөз рөвшени яры-дилистаным барадыр,
Җан гүлшениден серви-рованым барадыр,
Бу хасса эгер галды аның гуллугындан,
Сен галмагыл, эй көңүл, ки җаным барадыр.
(Байрам хан).

Рубагы түркмен халк поэтики дөредиҗилигинде хем иң ровач ве хас халкылашан формаларың биридир. Ләлелериң ве монҗугатдыларың хеммеси диен ялы шу формада дүзүлипдир.

Оларда аял-гызларың иң говы дуйгулары, арзув-ислеглери, ички дүнйәси чәксиз поэтики гөзелликде беян эдилйәр. Эмма түркмен классыкы эдебиятында ол өзүне орун алып билмәндир. Азадының бирнәче дини-мистик хәсиетли рубагыларындан башга бу формада шыгыр дүзен автор ёк.

РҮКН — аруз системиндәки шыгырларда сетири эмеле гетирйән бөлеклер—стопалардыр. Рүкнлериң өлчег бирлиги эфагыллардыр. Хер шыгыр сетири бирнәче рүкнден эмеле гелйәр. Биринҗи сетириң башындакы рүкне *садр* дийилйәр. Шу сетириң соңундакы рүкне *аруз* дийилйәр. Икинҗи сетириң башындакы рүкне *ибтида,* соңундакысына болса *зарп* дийилйәр. Шуларың арасында ортадакы рүкнлере *хәшв* дийилйәр. Түркмен поэзиясында 7 ве 8 богунлы шыгырлар ики рүкнден.

11 богунлы шыгырлар ики, үч, дөрт рукнден, 14 ве 15 богунлы шыгырлар болса дөрт рукнден ыбарат боляр. Тәҗик ве парс диллериндәки шыгырлар ики ве үч рукнли болмаярлар.

С

САГЫНЫШ—Орта Азия халкларының классыкы эдебиятында лириканың бир гөрнүши болуп, чуңңур гынанчлы, шахырың хасратындан долы, гүйчли лиризмде язылан шыгырлардыр. Бу зейилли шыгырлары шахырлар өз ватанындан ковлуп, ят юртларда сергезданлык чекенде, я-да гаррылыга етип, екесирән махалында, ызына гөз айланда, бүтин өмрүниң гарыплыкда гечип, өзүниң азап ве хорлукдан башга зат гөрмәнлигинден зейренип язяр. Шахыр өзүниң бүтин кувватыны, рухы гүйҗүни, әхли яшлыгыны ынсан үчин сарп эдйәр. Нетиҗеде ол хайсыдыр бир адалата гарашяр. Эмма оны юртдан ковярлар, гарыплыга, гедайлыга сезевар эдйәрлер. Шахыры гаррылык басяр. Өмүр гутарып баряр, өлүм абанып гелйәр. Ине шонда ол шейле эсерлери язяр. Өзбек шахыры Фуркатың «Диярымдан», Зелилиниң «Ичинде», Кеминәниң «Барында» диен сагынышлары шейле эсерлердир. Шуларың хер бириндеи мысаллар берйәрис:

Адашган ит киби, Фуркат, каян баргум билалмесмен,
Качан болгай ки тапгай мен хабар яру-диярымдан.
(Фуркат).

Җепа чекип, дүнйә ёлун тапмадым,
Тойлар тутуп, атлар хер ян чапмадым,
Чекип гонаклара, халат япмадым,
Бисан болдум деңи-душуң ичинде,

Бу гарыплык үстүмизден гитмеди,
Көңүл максат-мырадына етмеди,
Гайгы-гамсыз мениң вагтым өтмеди,
Гезмедим хич көңүл хошуң ичинде.
(Зелили).

Белент ере чыкып, гарандым дашым,
Көңлүм мүң парадыр, ялңыздыр башым,
Ханы мениң җана-жаным, ёлдашым,
Мысапыр мен сөйүнханың барында.

Гөге узатсам, гөге элим етмейәр.
Ере баксам, көңлүм карар тапмаяр,
Сениң шу дүнйәңе мәхрим гитмейәр
Гара ериң, аждарханың барында.
(Кемине).

Сагыныш көне жемгыетде шыгрың хем онуң бейик уссатларының нәхили кысматының боландыгыны айдың гөркезйән фактларың биридир.

САДР — аруз системинде язылан шыгырларда бейтиң биринжи сетириниң иң башындакы рукн, иң биринжи стопадыр.

САКЫНАМА — шерабы ве шерап сүзүп берижи гөзели билеликде васп эдйән лирики эсерлердир. Шейле эсерлери Гүндогарың классык шахырларының хеммесинде диен ялы гөрмек боляр. Кәмахаллар сакынаманың довамы дүнйәниң дурнуксыз ве вепасыздыгындан зейренмеклиге хем патышалары адалата чагырмаклыга ченли баряр. Меселем, Новайының «Сакыя тут гадахы-шахана» диен сетир билен башланян сакынамасы шейле хәсиетлидир.

САКЫНМА — рухы тайдан гозгалаңлы ягдайда геплэп дуран адамың сөзлериниң үзлем-саплам болмагы, сөзлемиң кәбир агзаларының гахрыманың эркине гарамаздан, дүшүп галмагы, онуң сөзүне гутармадык сөзлемлериң гирмеги. Сакынма гахрыманың ички гозгалаңыны аңладяр. Шоңа гөрә-де ол сакынманы гүйчли дуйгының тәсири астында тебигы ягдайдан чыкан махалында уланяр. Меселем, Артык билен Бабахан арчының гепи азашяр. *«Икиси ики ерден сандырап галанда, алжыраңңылыга дүшен Набат гыкылык этди:*

— Вай, ишим гайтды! Аю, саңа диййән! Акыллырак болсана!.. Аю!.. Иллер-гүнлер! Етсеңиз-ле! Аю!.. Аю!..»

САРКАЗМ — сатирики шыгырларың бир гөрнүши болуп, онда белли шахс я-да бир сыясы топар өрән шеребели сөзлер билен паш ве масгара эдилйәр. Сарказма ики хәсиет дегишлидир. Биринжиден, авторың паш эдйән тарапына чуңңур йигренжи, икинжиден, шахырың өз паш эдйән тарапындан идея ве мазмун тайдан, умуман шахсыет тайдан белентлигине буйсанмак дуйгусы. Б. Кербабаевиң «Алымсумага» диен гошгусыны муңа мысал эдип алмак болар:

Сен улумсы болма, мен сени танян,
Пил ялы, чишсең-де, бармагымча ёк.
Гедемлигиңе мен кесэнден утаняң,
Халка берен пейдаң дырнагымча ёк.
Сөзүңде маны ёк, кешбиң нэтеңет,
Ылым өйүне ялңыш дүшен этеңет!
(Б. Кербабаев).

САТИРА — белли бир тарыхы дөврдәки чүйрән социал гурлушы, дургун җемгыети я-да дурмушың зая тарапыны, өмрүни гутаран сынпы паш ве масгара этмәге багышланып язылан эсерлердир. Меселем, Гоголың «Өли җанлар», «Дерңевчи» эсерлери. Сатираның предмети җемгыетдәки сагдын затлар, энтек яшамага хукугы бар затлар болман, эйсем өмрүни гутаран, тарых тарапындан өлүме сезевар эдилен, шейле-де болса, яшамаклыга дырҗашян хадысалардыр. Шейлеликде, сатираның предмети җемгыетиң өз өсүш канунындан гелип чыкяр. Сатираның везипеси җемгыетде нәмәниң өмрүни гутарандыгыны, эмма яшамаклыга җан эдип, нәмәниң тәзәниң еңмегине пәсгел берйәндигини догры сайгарып, шонуң хем үстүнден уруп, онуң өлүмини тизлешдирмекдир. «История действует основательно и проходит через множество фазисов, когда уносит в могилу устаревшую форму жизни. Последний фазис всемирно-историческон формы есть её комедия. Богам Греции, которые были уже раз в трагической форме — смертельно ранены в «Прикованном Прометее» Эсхила, пришлось ещё раз — в комической форме — умереть в «Беседах» Лукиана. Почему таков ход истории? — Это нужно для того, чтобы человество весело расставалось со своим прошлым»[1] дийип, Маркс гөркезйәр. Марксың таглыматы боюнча хайсы бир зат өлүм фазисине баран болса, шол хем комедия, шол хем гүлки, шол хем сатираның предметидир. Сатирада автор өзүниң идеалына бөвет болян, онуң дурмушда йүзе чыкмагына пәсгел болян ахлаклара ве хадысалара гаршы рехимсиз гөрешйәр. Н. В. Гоголь «Кәмахаллар шейле бир ягдайлар бопяр, нәмәниң эрбетлигини гөркезмән, адамлары гөзеллиге тарап угрукдырмак болмаяр» дийип, сатираның хем эстетики идеалдан угур аляндыгыны догры гөркезйәр. Совет эдебиятында сатираның эсасы предмети ве ургы объекти көне җемгыетден мирас галан буржуаз-феодал галындыларыдыр. Совет сатирасы шоларың көкүни көвлемек угрунда гөрешйәр.

Шыгырда язылан кичи гөврүмли сатирики эсерлер хем болуп билер. Меселем, Кеминәниң «Казым», Ата Салыхың «Әлхепус», «Болҗак дәл» диен ялы сатирики шыгырлары. Бу зейилли эсерлерде дурмушың я-да адам ахлагындакы зая тараплырының анык бир формасы масгара эдилип, онуң үстүнден гүлүнйәр. Сатираның эсасы айратынлыгы гүлки серишдеси билен масгара этмек хем гүлкиниң объект билен барлышыксыз хәсиетде болмагыдыр. Сатира объект барада юморда болшы ялы, окыҗыларда гынанч дуйгусыны дөретмән, эйсем йиигренч тербиелейәр.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Об искусстве, М., 1957, стр. 53—54.

САХНА — театрың мәрекәниң гөзүниң өңүнде дуран бөлеги болуп, ол бөлекде актёрлар драма эсерлерини ерине егирйәрлер. Кәмахаллар драма эсерлеринде перданиң бир бөлегине я-да эпики эсерлериң бейлеки вакалардан өзүниң дартгынлылыгы билен тапавутланян эпизодларына хем сахна дийилйәр.

СЕБЕБ — аруз системинде стопаның бир бөлегидир. Аруз системинде стопалар **эфагыллардан** (серет) ыбарат боляр ве эфагыллардан гураляр. Эфагылың хер бири, ягны хер бир стопа себеб ве ветед диен ики бөлекден ыбаратдыр. Себеб стопаның бир бөлеги болмак билен бирликде, ол ики хили боляр. **Еңил себеб** — бу башда гысга чекимли билен, соңда чекимсиз сесиң гелмегинден эмеле гелен богундыр. Меселем: «бер, сер, гер» богунларың болшы ялы. **Агыр себеб** ики богунлы бөлекдир. Хер ики богун бир чекимсиз сес билен бир гысга чекимлиниң соңда болмагындан эмеле гелйәр. Меселем: «чеме, неме» сөзлериндәки богунларың болшы ялы.

СЕКИЗЛЕМЕ — хер бенди секиз сетирден ыбарат көпленч узын метрли шыгыр формасы, шыгыр бендидир. Секизлемеде бейлеки гошгы бентлеринде болшы ялы, биринҗи гириш бендинде әхли секиз сетир бири-бири билен капыялашяр. Соңкы бентлерде болса еди сетир өзара капыялашып, секизинҗи, рефрен сетирлер матлагың, ягны гириш бендиниң сетирлерибилен капыялашярлар. Магтымгулыда секизлемәниң башга бир хилине душмак боляр. Бу секизлемеде ики саны он бир богунлы сетир хер бентде матлаг болуп гелйәр. Ондан соң бәш саны еди богунлы сетир өзара капыялашып гелйәр. Соңлайҗы сетир болса он бир богунлы болуп, капыя тайдан башдакы ики сетир билен сазлашяр. Меселем:

Көңүллер көшгүнде хыялың ханы,
Өвлады хүңкәре меңзәр хөкүмли.
Ашык чексе наланы,
Яда салар ләләни,
Гамза салар талаңы,
Ерде пеше-падышаны,
Худайымың халаны,
Кирпигиң ок, гашың яйдыр чекили.
(Магтымгулы).

Түркмен совет поэзиясының векиллериниң дөредиҗилигинде секизлеме хас кәмиллешди ве онуң дүрли тәзе формалары ишленди. Шоларың кәбир мысалларыны ашакда гөркезйәрис:

«Кенарда биз гаршыларыс сәхери,
Даң шапагы безейәр, бак, шәхери.

Гел гужага, гел, гөвнумиң бахары,»
Дийсем саңа.
Демиң билен чойярсың.
Башың яйкап:
«Болмаз, оглан» дийийәрсиң.
Сөзле, жаным, сөзле ничик сөйийәрсиң?
(Ата Атажанов).

Шахыр Жума Илмырадовда секизлемениң ене бир гөрнүшине душмак боляр. Шонуң бир бендини ашакда мысал гөркезйәрис.

Гөрен гөз бент боляр бизиң мейдана,
Бу гүн бу мейданда эллер ярышяр.
Әлемгошар ялкым яйрап хер яна,
Гүлгүзар ичинде гүллер ярышяр.
Нагмасындан леззет гелип хер жана,
Ширин-шекер сайрап, диллер ярышяр.
Ненеңси баш эгип этмесин гуллук,
Бейле гөзеллиге хер бир гөзеллик?
(Ж. Илмырадов).

СЕНАЙЫГ — Гүндогар халкларының поэзиясында шыгрың чеперчилик серишделери ве гайры техникалары хакындакы таглыматдыр.

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ —XVIII асырың икинжи ярымында ве XIX асырың башларында Европада ровач болан эдеби акымларың биридир. Сентиментализм феодализмиң йыкылян хем буржуазияның онуң орнуны чалшырян дөврүнде дөрейәр ве яйбаңланяр. Сентиментализм өзүниң эхли айратынлыклары боюнча классицизме гаршыдыр ве онуң айратынлыклары классицизме гаршы гөрешлериң ичинде формалашяр. Эгер классицизм феодал-дворян гатлакларың медениетини өңе сүрен болса, сентиментализм овнук буржуаз хем хүнәрментлер билен дайханлар медениетини өңе сүрйәр ве оңа гаршы гойяр. Классицизмиң эсасы гахрыманлары шалар ве серкерделер хем ёкары гатлак векиллери болан болса, сентиментализм өзүниң гахрыманы хөкмүнде ашакы гатлакдан, хорланан адамлары аляр. Эгер классицизмиң темасы дабаралы вакалар болан болса, сентиментализм йөнекей адамың машгала дурмушыны өз темасы эдинйәр. Сентиментализм акылы өңе сүрен классицизмиң гаршысына гидип, дуйгыны өңе сүрйәр. Шуңа гөрә иңңән нәзик дуйгы, кәбир халатларда гөзяша ве ага ченли барып етйән эжизлик, шейле хем тебигаты нәзик дуйгы билен суратландырмак сентиментализмиң хәсиетлендирижи айратынлыкларының бири болуп дуряр. Адамың ички рухы ахвалатыны, гүйчли толгун-

маларыны языл гөркезмек сентиментализмиң айратынлыгыдыр. Дуйгыны культ дережесине чenли ёкары гөтермек ве тебигатың өңүнде сежде этмек сентиментализмиң айратынлыгыдыр. Бу акым илки Англияда дөрэпдир. Онуң эсасыны гоян ве баш векили Стерн болупдыр. Францияда бу акымың иң улы векили Руссо боляр. Сентиментализм рус эдебиятында XVIII асырың соңларында дөрейәр. Онуң эсасы мазмун айратынлыгы шол дөвүр Руссиядакы крепостнойчылык дүзгүнини макулламак ве оны идеаллашдырып гөркезмек болупдыр. Шунуң билен бирликде рус сентиментализми ёкары гатлак векиллерине дайханлар барада ынсаныетли болмагы үндәпдир. Руссияда бу акымың эсасы векили Карамзин боляр. Онуң эсасы эсери «Бичәре Лизадыр».

СИЛЛАБИК СИСТЕМА — гошгы дүзмегиң бир системасы болуп, онуң эсасы айратынлыгы гошгы сетирлеринде богунларың баш әхмиете эедигинде ве сетирлериң богун санларының деңболмаклыгындадыр.

Силлабик системасының иң илкинжи дөрән өлчеги еди богунлы болупдыр. Гүндогары өвренйән алымларың көпүсиниң тассыкламагына гөрә, бу еди богун ики стопадан эмеле гелип, онуң биринжи стопасы дөрт богунлы, икинжиси болса үч богунлы экен. Узак вагтлар довам эдип гелен шу тассыклама боюнча түркмен гошгы дүзлүш системасында ики богунлы стопалар болман, өлчеглер диңе дөрт богунлы ве үч богунлы стопалардан гуралыпдыр.

Түрки диллериндәки поэтики халк дөредижилигиниң гадымы ядыгәрликлерини такыкламагың тежрибелери Гүндогары өвренйән алымларың дөрт богунлы дийип хасап эдйән стопаларының ики саны ики богунлы стопадыгыны гөркезйәр. XI асыр бейик дилчи алым Махмыт Кашгарының «Дивани лугаты-эт-түрк» сөзлүгинден алнан ашакдакы мысалларда шу хакыкаты гөрмек боляр.

Түрлүк чечек ярылды,
Берчин ядым керилди,
Учмак ери көрүлди.
Тумлуг ене келгүсүз.

Агды булут күкрейүв,
Ягмыр, толы секрейүв.
Калык аны үкрейүв,
Канча барур белгүсүз.

Манысы:

Дүрли чечеклер ачылды,
Ер йүзүне йүпек дүшек дүшелен ялы болды,
Җеннет ери гөрүнди,
Совук гайдып гелмесиз ялы болды.

Булут күкрэп, бэри тарап агды,
Ягыш, долы ягяр,
Шемал олары херекСте гиризйэр,
Оларың хайсы тарапа баряны белли дэл.

Такыкланып гөрлен мысалларың саны булардан хас көп, оларың хеммесини бу ерде бермек мүмкин дэл.

Бизиң пикиримизче, шу мысаллар нэмэни гөркезйэрлер? Олар, биринҗиден, түрки диллерине энтек арап-парс элементлериниң аралашмадык дөврүнде дөрт богунлы хасап эдилип гелен стопаларың ики саны ики богунлы стопа боландыгыны гөркезйэр. Икинҗиден, стопаны эмеле гетирмекде диңе богунлар гатнашман, эйсем хер бир стопада сөзлериң хем гутаран болмалыдыгыны гөркезйэр Стопа богун хем сөз тайдан гураландан соң, цезура талап эдйэр. Ёкарда белленип гечилиши ялы, ритм диңе деңөлчегли сетирлериң гезеклешип гелмеги болман, эйсем ол тутуш системадыр.

Ол деңаграмлы стопаларың гезеклешип гелмегинде, цезураларда, хер бир сетирде бар. Деңаграмлы сетирлериң гезеклешип гелмегинде, тутуш гошгының довамында бар.

Сенден гачар сондулач,
Менде дынар каргылач,
Датлыг өтер сандувач, 2+2+3.
Эркек-тиши учрашур.—

диен сетирлерде хер бир сөз өзүниң ызындан пауза талап эдйэр. Пауза болмаса, шыгрың өлчегине (силлабик метрде), ритмине шикест етйэр. Ритмиң эмеле гелмегинде пауза шертлериң бири ахырын. Ёкаркы мысаллардакы дөрт богунлы ики сөз бир стопа хасап эдилсе, ол ерде пауза болмазды.

Шыгыр окалан махалында, стопалар сөз тайдан гутармадык ягдайларында паузасыз айдыляр. Ики богунлы стопаларың гадымы түрки диллердэки поэтик халк дөредиҗилигинде боландыгыны ашакдакы мысалда хем гөрмек болар:

Ялвун ачың гөзи,
Элкин аның өзи,
Толан айың йүзи,
Ярды мениң йүрек.

Еди богунлы гошгулар богунларың ички гурлуш тайдан өзүниң өсүш ве өзгериш тарыхында ёкаркы гөрнүши хемише саклап гелип билмэндир. Соңкы дөвүрлериң поэзиясында онуң ички гурлушындакы ирки дөвүрлериниң тертиби бозуляр. Метрикадакы стопалар дүрли-дүрли болуп гелйэрлер. Меселем:

Сув акар, кенар гидер,
Шу жаным янар гидер,
Дегмэң гызың көңлүне,
Мыхмандыр, гонар гидер.—

диен рубагыда стопаларың гурлушындакы гадымы тертип ёк. Тертибиң бозулмагыны ики ягдай билен дүшүндирмек болар.

Биринҗиден, адамзат геплешиги җемгыетиң өсдүгиче, пикириң чылшырымлашдыгыча, азатлыга тарап ве хер хили бентлерден, чэклерден чыкмага тарап ымтыляр.

Икинҗиден, соңкы асырларда көп санлы арап-парс элементлери түркмен дилине аралашды. Шыгырларда шол элементлериң пейдаланылмагы метриканың ыкбалында өзгериш дөретди. Йөне метриканың ички гурлушларындакы гадымкы тертибиң бозулмагы билен, соңкы дөвүрдэки еди богунлы шыгыр сетирлери өзлериниң гошгы болмак хэсиетини, шыгыр ритмини йитирмейэрлер. Башгача айданында, еди богунлы метрикада стопаларың ериниң чалшып гелмеги билен, сетир шыгыр хэсиетини йитирмейэр. Меселем: «Сенден гачар сондулач» я-да «Гачар сенден сондулач» я-да «сондулач гачар сенден» диен ягдайларың хеммесинде сетир өзүниң шыгырлык хэсиетини йитирмейэр. Муны метриканың гысгалыгы билен дүшүндирмек болар. Еди богунлы метриканың өзи стопа, башгача айданда, гошгы бирлигине якындыр. Көп богунлы шыгырларда сетирдэки сөзлериң ериниң чалшырылмагы билен сетир көпленч шыгыр хэсиетини йитирйэр. Меселем: «Җемалың меңзетдим ая, куяша» диен сетири «Ая, куяша меңзетдим җемалың» диен тертипде гурсак, сетир өзүниң шыгыр хэсиетини йитирйэр, себэби шейле сетирлер өзлериниң көп богунлылыгы билен гошгы бирлигинден хас дашлашярлар, олар бирнэче бирликлериң бири-бирини берк тертипде ызарлап гелмегини талап эдйэрлер.

Еди богунлы өлчег түркмен халк поэтики дөредиҗилигинде көп пейдаланыляр. Лэлелер ве монҗугатдылар такмынан тутушлыгына диен ялы шу өлчегдедир. XVIII асыр язув эдебиятында бу метрика өзүне гөрнүкли орун тапып билмэндир, себэби, бизиң пикиримизче, метриканың хас гысга болуп, чылшырымлы пикирлери беян этмэге аматлы дэлдигидир. Хэзир-

ки заман совет эдебиятында бу метрика көпленч чагалар эдебиятының эсерлерини язмакда уланыляр. Хәзирки заман еди богунлы метриканың ички гурлушында гадымкы када сакланмаяр. Метрика кәмахаллар дөрт богунлы бир стопаның башда ве үч богунлы бир стопаның соңунда болмагындан эмеле гелйәр. Көп ерлерде мунуң терсине хем боляр.

Еди богунлы метрика билен бирликде Махмыт Кашгарының сөзлүгинде секиз богунлы метрикалар хем душ гелйәр. Гадымы халк поэзиясында буларың саны еди богунла гаранында гаты аз. Гүндогары өвренйән алымларың пикири боюнча секиз богунлы шыгыр еди богунлының биринжи дөрт богунлы стопасының ики гезек гайталанмагы билен эмеле гелипдир. Эмма халк поэзиясының гадымы ядыгәрликлеринде душ гелйән секиз богунлы шыгырларда хем стопалар эсасан ики богунлы болуп дуряр. Меселем:

Гиже туруп йөрир эрдим,
Кара, кызыл бөри көрдүм,
Катыг яйны кура гөрдүм,
Кая көрүп баку агды.

Гиже туруп, йөрәп барярдым,
Гара, гызыл бөри гөрдүм,
Гаты яйымы гурдум,
Ол гаяның аңырсында гизленди.

Бу метрикада хем өлчегиң эмеле гелмегинде сөзлер билен богунларың сазлашмагы, ритмиң дөремегинде оларың икисиниң-де дең дережеде гатнашмагы секиз богунлының соңкы өсүшинде бозуляр. Сетириң богун саны секизлигини саклаяр-да, оларың ички богун гурлушы ёкаркы тертипден чыкяр. Ритмиң гурлушында сөзлериң синтаксис гурлушы барха биринжи әхмиете эе болуп башлаяр. Меселем:

Гел, көңүл, яра гидели,
Хемра болсаң йөр биләни.
Яр ёлуна гадам гойсаң
Пай орнуна сер биләни.—

диен сетирлерде богунларың әхмиети тутуш секизлигине аланындадыр. Оларың ички бөлүниши шыгрың ыкбалына тәсир этмейәр. Асла олары белли бир када боюнча бөлүп хем болмаяр, себәби сөзлер билен богунларың арасында «бөлүнишикде» хич хили сазлашык, ылалашык ёк. Бу ягдайда ритмиң эмеле гелмегинде сөзлериң тертиби, оларың арасындакы пауза эсасы ролы ойнаяр. Богнуң хатырасына бир сөзи ики бөлүп,

оларың арасында пауза уланып окамак мүмкин дәл. Меселем: «Гел, көңүл, яра гидели» диен сетири «Гел, көңүля рагидели» диййип окамак болмаяр. Бу, элбетде, силлабик система дегишлидир. Аруз системинде бир бүтеви сөзден бир богун айрылып, башга бир бүтеви сөзе гошулып билйәр. Диймек, аз богунлы шыгыр сетирлеринде богнуң әхмиети сетирлериң арасындакы ритми эмеле гетирмекдедир. Хер бир сетириң өз ичиндәки ритми болса сөзлериң гурлушындакы синтаксис тертип, пауза ве башгалар эмеле гетирйәрлер.

Бу ягдай айратын хем хәзирки заман поэзиясында гүйчлүдир. Түрки халкларың поэзиясында 11 богунлы шыгрың дөремеги хем гаты гадымы дөврлере дегишлидир. О. Корш «Древнейший народный стих турецких племён» (Петербург, 1909) диен ишинде шейле язяр: «Как бы то ни было, 7 сложный стих, и притом преимущественно в форме ямбическо-трохоической, оказываемая несомненно достоянием ещё пратурецкого племени. К той же эпохе может относиться и превращение 7 сложного стиха в 11 сложный посредством повторения его ямбической части в начале или в конце». Бирнәче алымларың, шол санда О. Коршуң түрки диллериндәки гошга квантитатив хәсиет берип, ондан ямба, хорей ве гайры өлчег бирликлерини агтармаклары билен, элбетде, разылашмак болмаз! Эмма О. Коршуң 11 богунлы шыгрың дөрейиш тарыхының гаты гадымылыгы, шейле хем онуң еди богунлының эсасында дөрәнлиги хакдакы пикирини халк поэзиясының ве язув эдебиятың гадымы ядыгәрликлери тассыклаярлар. Махмыт Кашгарының сөзлүгинден ашакдакы мысалы алып гөрелиң.

Ажун гүни, йылдызы тотчы догар,
Ягы эрур ялңыгың неңки товар,
Билик әри ягысын нәлик сөвер,
Тогуп дагы галмады мөңкүв эрен.

Манысы:

Дүнйәниң гүни, йылдызлары хемише догуп дуряр,
Адама онуң әхли бар зады, байлыгы ягыдыр,
Акыллы, билимли адам өзүниң душманыны ничик сөер,
Дүнйә гелен адамларың бири-де эбедилик галмады.

Бу мысалда гөрнүши ялы, сетирлериң орталарында гелйән үч богунлы сөзлер я-да стопалар бир вагт еди богунлы шыгырларың соңунда гелйән үч богунлы стопалардыр. Он бир богунлыда олар өзүнден соң ене дөрт богнуң гошулмагы билен ортада

галыпдырлар. Шу ерде яңкы айдылып гечилен хакыкаты ене бир гезек гайталамак ве тассыкламак герек. Гадымы дөврдәки 11 богунлыларда хем өлчегиң кичи бирлиги ики богун болуп, стопаны эмеле гетирмекде олар сөзлер билен пугта ылалашярлар. Еди богунлы шыгырлар он бир богунла өврүленлеринде хем, өзлериниң ички сөз ве богун тайдан гурлуш тертибини саклапдырлар. Соңкы гошулан дөрт богунда хем бу тертип сакланыпдыр. Ёкаркы мысалдан мәлим болшы ялы, ол ики саны ики богунлы сөзден гуралыпдыр. Сөзүң бир я-да ики болмагы шерт дәл, гараз, дөрт богун эмеле гелсе боляр дийилмеги мүмкин.

Бу када соңкы дөврлерде бозулып, башга тертибе гечипдир. Эмма гадымы дөврүң гошгуларында фактларың гөркезмегине гөрә, ол шейле болупдыр. Фактдан сыпмак болмаяр. Шейлеликде, он бир богунлы шыгрың гадымы метрини схемада берсең, богунлар боюнча онуң ички тертиби шейле боляр: 2+2+3+2+2.

Соңкы дөврлерде дилиң өсмеги, онуң грамматикасының бирнеме кәмиллешмеги, түркмен дилине эп-эсли мукдарда арап-парс элементлериниң аралашмагы, шейле хем шыгыр сетирлериниң ички гурлушының барха гиңишлиге тарап (пикири айдың бермек үчин мүмкинчилигини гиңелтмек) гитмеги нетиҗесинде деслапкы дүзгүн бозуляр. Ортадакы үч богун өзүни сакласа-да, ики гапдалдакы ики богунлы ики сөзүң хер икиси ыкҗамлашып, дөрт богна өврүлйәр ве шейле шекиле гирйәр: 4+3+4.

XIV асыр шахыры Бурханеддин Сиваслыдан ашакдакы нусгаларда мунуң мысалыны гөрмек боляр:

> Хака шүкүр гочларың дөвранындыр,
> Җүмле әлем бу демиң хайраныдыр,
> Гүнбатардан гүндогар ере дегин,
> Ышк эриниң бир непес сейраныдыр.

Бу метрика өзүниң соңкы өсүшинде ички гурлушы боюнча пикириң, образың талабына лайыклыкда дүрли шекиле гечип гелипдир. Ол 4+4+3 я-да 3+4+4 я-да 3+3+3+2 шекиллерде душ гелйәр.

Меселем, Магтымгулының:

> Көңүл перваз эдип, галды ериндеи,
> Хованап, гөкден инмез, яранлар.
> Бир хыяла дүшмүш, чыкмаз серинден,
> Ол хыялдан гайдып дөнмез, яранлар. —

диен сетирлеринде 4+4+3 тертипде гелйәр. Сетириң ички гурлушы өңкүлигине сакланыпдыр. Меселем:

Гөрклүк тонук өзүнге, татлыг ашыг азынга,
Тутгул конук агырлык, язсын чавуң будунга

(Тәзе донуңы өзүң үчин сакла, датлы, тагамлы нахарыңдан өзгелерә етир. Мыхманы хорматлап сакла, гой, сениң шөхратыңы ил арасында яйсын).

Махмыт Кашгарының сөзлүгинден алнан шу мысалда он дөрт богунлының хер бири ики саны өзбашдак еди богунлы бөлеге бөлүнйәр. Хут гадымы еди богунлыда болшы ялы, бу ерде хем оларда сөзлер стопалар билен ылалашярлар ве ики богунлы ики стопадан я-да ики богунлы ики сөзден (башда) хем үч богунлы бир стопадан я-да үч богунлы бир сөзден (соңда) гуралярлар. Шу ягдайы бейлеки нусгаларда хем гөрмек боляр.

Елкин болуп бардыгы, көңлүм аңар баглаю,
Галдым арынч кадгуга, ишим өзү йыглаю.

(Ол мысапыр, гөчермен, мениң йүрегим болса оңа баглы.
Гайгы, хасрата галдым, ишим агламак болды).

Бу ерде он дөрт богунлы метриң еди богунлының ики гезек гайталанмагындан эмеле гелендигини гөрмегимизден башга-да, гадымы халк поэзиясында дөрт богунлы бир стопа хасап эдилип гелнен өлчегиң ики богунлы ики стопа боландыгыны хем стопалар билен сөзлериң арасында айрылмаз ылалашык боландыгыны эшгәр гөрүп билйәрис. Мундан башга-да гадымы дөвүрлерде умуман түрки диллериндәки сөзлериң абсолют агдыклыкда аз богунлы сөзлер боландыгына шу мысаллара эсасланып чакламак мүмкин, себәби гошгулардакы уланылан сөзлер галапын ики богунлы сөзлердир. Сетирлериң соңунда гелйән үч богунлы сөзлериң болса хеммеси диен ялы ишликлер, олар диңе гошулмаларың көмеги билен үч богунлы болуп билйәрлер. Элбетде, үч богунлы, дөрт богунлы сөзлер болмандыр диймейәрис. Олар болупдыр, эмма гаты сейрек, аз душяр.

Он дөрт богунлы шыгрың деслапкы, гадымы ички гурлушы тертиби соңкы дөвүрлерде сакланмандыр. Меселем:

Хош гайыпдан етишди ягшы сөзүм теберрүк,
Ашык болсаң, эй талып, риязатда билиң бүк,
Түн-кечелер укламай, яш орныга каның төк,
Арслан бабам сөзлерин эшидиңиз теберрүк.
(Ахмет Ясавы).

Бу мысалда өңки тертип бозуляр. Бу ерде шыгрың метри 4+3+4+3 шекилдедир. Өңки гадымы он дөрт богунлы болса 2+2+3+2+2+3 шекилинде болупдыр. Бу өзгеришиң әхтималы себәби ёкарда айдылды ве оны гайталамага бу ерде хаҗат ёк. Он дөрт богунлының соңкы ыкбалы гөрлүп гечилен еди богунлыныңкы ялыдыр. Ол ики саны улы сөз бөлегине бөлүнип, хер бир сөз бөлеги 4+3 шекилде я-да 3+4 шекилде гуруляр. Шейлиликде, тутуш метрика 4+3+4+3 я-да 3+4+3+4 шекилинде, 4+3+3+4, шейле хем 3+4+4+3 шекиллеринде болуп билйәр.

Хәзирки заман поэзияның иң гөрнүкли векиллеринде он бир богунлы шыгрың ички гурлушы эсасан сөз бөлеклеринден эмеле гелйәр. Сөз бөлеклери хер бир сетирде ики саны болуп, биринҗи бөлек алты богундан ве икинҗи бөлек бәш богундан ыбарат боляр (6:5). Сетириң шейле ики бөлүнмеги поэзияда пикир ве идеяның биринҗи плана гечен ве гечйәндигини аңладяр. Ол бөлеклериң хер биринде бир гутаран пикир я-да гутармадык пикир аңладыляр:

Хер хили ядайда дик тутуп башын,
Улы мертлик билен чытмаздан гашын,

Дуюп дуйгудашлык төверек-дашдан,
Хасратлы гүнлери гечирип башдан,
Айдыпдым ёкарда, көп вагт бәри
Гызымыз гелжегне дикип назары,
Ойланяр ол хакда чуңдан хемише,
Гүндизи сыр саклап, берилсе ише,
Гиҗелер гөенип, укы алмазды,
Кирпиклер бир-бире сала салмазды.
(А. Кекилов).

Диймек, богунлардан эмеле гелйән өңки өлчеглери, стопалары инди гутаран я-да гутармадык пикири аңладян сөз бөлеклери чалышярлар. Сетириң бөлеклере бөлүнмегинде хем маны, хем пауза, хем богун роль ойнаяр. Манының роль ойнамагының себәби хер бир бөлекден соң тебигы суратда дыңгы эмеле гелмегидир. Богнуң роль ойнамагының себәби алты богунлы сөз бөлеги башда ве бәш богунлы сөз бөлеги сонда гелип, поэзияда кануна өврүлипдир. Бәш богунлы сөз бөлегини өңе гечирип, алты богунлы сөз бөлегини соңа гечирсек, шыгрың ритми бозуляр. Ёкаркы мысалың биринжи сетирини «Дик тутуп башын хер хили ягдайда» шекилинде гурсак, маны саклан°а-да, сетир шыгырлыгыны йитирйәр ве проза өврүлйәр. Диймек, стопалар өңки дарлыгыны ташлап гиңелипдирлер, пикир ве паузаның талабына уйгунлашыпдырлар. Элбетде, хәзирки заман шыгры хемме

ерде, хемме шахырда ёкаркы ялы гуруляр дийип тассыкламаярыс. Йөне ол поэзияның А. Кекилов ялы гөрнүкли векиллеринде эсасан шейле. Шейле гурлуш хәзирки заман поэзиясының хөкүм сүрүжи кануны, себәби ол пикириң талапларына-да, окалан махалында, белли бир сөз бөлеклеринден соң сакынып, адамың демини тәзелемегине хем индики бөлек үчин гүйч йыгнамак талабына-да, сетириң лабызлы ве акымлы окалмак талабына-да жогап берип билйәр.

Түркмен поэзиясында көп уланылян метрикаларың бири-де он дөрт богунлы метрикадыр. Бу метрика гадымы еди богунлының ики гезек гайталанмагындан гелип чыкыпдыр дийлен чаклама хем бар. Халк поэтики поэзиясының гадымы нусгалары шу пикириң әхтимал догрудыгыны тассыклаяр. Биринжиден, гадымы он дөрт богунлы шыгырларда хер еди богун энтек өзбашдак. Олар долы бирлешип билмәндирлер. Икинжиден, он дөрт богнуң ярысыны эмеле гетирйән хер еди богунлы сөзлем бөлегинде хем ирки еди богунлы шыгыр болуп билйәр.

Он дөрт богунлы шыгырларың уссады Кеминеден бир мысал:

Гөрүң, мессана басып, бизлери санмаз гелин,
Хсраты багрым якып, бир бизе дөнмез гелин,
Көңлүмде янан отлар сынамда сөнмез, гелин.
Сениң ышкыңда гезен довзахда янмаз, гелин,
Гел, бир заман гөрели, мәхримиз ганмаз, гелин.

Бу мысалда энчеме ерде богун тайдан сөзлериң гурлушында белли бир тертип ёк. Шейле-де болса, шыгыр поэзияның иң белент дережесинден хабар берйәр. Мунуң себәби хер еди богнуң бир саны өзбашдак сөз бөлеги болуп, пауза талап эдйәнлигиндендир. Сөз бөлеги дийленде, жансыз, дуйгусыз, поэтики пикирсиз я-да солук, юван сөзлер бөлеги дийип дүшүнмек болмаз. Богунлар гурлушы боюнча нәче ыкжам, када догры гелйән болса-да, капыялар нәче кәмиллешен болса-да, шыгыр нәче акымлы окалян болса-да, сөз бөлеклери я-да шыгыр сетирлери адамзат дуйгусы билен долы болмаса, оңа ритм тайдан кәмил, ёкары бахалы шыгыр диймек болмаз.

Шыгыр формасы хакындакы таглымат онуң мазмунындан асла үзңе болуп билмез. Ритм ритм үчин дәлдир. Ол өзбашдак, өзи үчин яшаян бир зат дәлдир. Ол шыгрың мазмуны билен биле яшаяр, адамзат дуйгусы билен биле яшаяр. Шонуң хас жошгунлы, хыжувлы йүзе чыкмагына, дабараланмагына хызмат эдйәр. Дуйгы тайдан бош я-да говшак шыгырда берк ритмиң болмагы мүмкин дәл. Диймек, ритм эсердәки дуйгулар билен,

ягны дуйгулары өзүнде саклаян сөзлериң гурлушыгы билен гөнүден-гөни багланышыклы болуп дуряр. Шуңа гөрә-де ритмиң эсасында еке-тәк богунлары гоймак бир тараплы, ялңыш ве формал дүшүнҗедир.

Шыгрың иң гадымы нусгаларында стоплары эмеле гетирмекде сөз хем богунларың икисиниң хем дең дережеде гатнашып, оларың бири-бирине ылалашыклы боландыгының мысалларыны ёкарда гөрүпдик. Шыгрың соңкы өсүшинде шол ылалашык өзгерйәр. Шыгыр сетирлериниң ички гурлушында пикир ве дуйгы богунларың зынданындан чыкып, сөз ве сөз бөлеклери гиңишлигинде тутушлыгына йүзе чыкмага мүмкинчилик тапяр. Богун диңе сетирлери дең чәге, өлчеге салмак серишдеси болуп галяр. Диймек, шыгрың өсүши богунларың, сөзлериң богун тайдан ерлешишиниң хасабына болман, пикириң хасабына боляр. Сөз, адамзадың чепер поэтики сөзи өз шахырана хәсиетини йитирмән, гайтам, бирсыхлы өсмегини довам этмек билен барха эркинлиге тарап гидйәр. Меселем, хәзирки заман поэзиясының энчеме нусгаларында шыгыр сетирлериниң ички гурлушында богнуң роль ойнамаяндыгы-ха бейледе дурсун, сетирлерде хем оларың саны дең болман, биринде аз, бейлекисинде көп гелйәр. Шейле болса-да, оларда ритм сакланяр.

Шахыр Гара Сейитлиевиң «Халкым», «Гөзел Москвам» шыгырларыны муңа мысал гөркезмек болар.

Москвам!
Гөзел Москвам!
Гөзел пайтагтым!
Хер гүн, хер сәхер шат туран вагтым,
Илки сең саглыгыңы ислейәр йүрек,
Бир минут, бир секунт дурман бидерек...
Галса-да думан,
Гопса-да тупан,
Асманда айлар,
Айлара тайлар
Сөнүп яшса-да, сен яшмарсың.
Я-да кә шалар кимин,
Пула пидалар кимин,
Өңүнде гуйрук булап,
Хемме еринден ялап,
Гужак ачмарсың.
Сен Москвасың—
Айры галасың.

Бу шыгырдакы сетирлериң богун санлары дең дәл. Кәбиринде үч, кәбиринде бәш, алты, еди, секиз, докуз, кәбиринде он богун бар. Эмма шу шыгырда ритм ёкмы? Элбетде, бар. Онда-да

өрән берк ритм бар. Ритм бу ерде сөзлериң ве сөзлердәки дуйгуларың өсүшиндедир. Шыгыр нәме? Шыгыр биринҗи нобатда лирикадыр. Лирасыз сөзлер топлумы богун тайдан нәче тертипли гурлан болса-да, ол шыгыр болуп билмез. Икинҗиден, ритми бу ерде пауза эмеле гетирйәр ве галан бейлеки бир серишде болса олардакы капыялардыр. Эмма Гара Сейитлиевиң «Коммунист» диен шыгрында ритм бар дийип болҗак дәл, себәби шыгырда энергия ёк, лира ёк, образларың ритми ёк, тертипли, кануны пауза ритми ёк. Ритм серишделеринден диңе капыя бар. Ялңыз капыяның өзи болса энтек ритм эмеле гетирип билмейәр. Элбетде, хәзирки заман поэзиясында хем шыгырда энтек богун хөкүм сүрйәр.

Ол ритмиң иң мөхүм шерти болмагыны саклаяр. Онуң ролы диңе өлчеги деңлемекдир. Шыгыр сетирлеринде болса сөз бөлеклери баш ролда дуряр, сөз барха азатлыга, йөнекейлиге тарап баряр. Шыгыр пикириң хасабына өсйәр. Шуңа гөрә-де хәзирки заман шахырларындан аруз кадаларыны я-да шыгрың сетирлерини богунлара бөлмекде гадым кадалары талап этмек ялңышдыр.

СИМВОЛ — чепер эдебиятда ве халк дөредиҗилигинде сөзлеми гөчме манында гурамаклыгың ве пикири гөнүләп айтман, кинаялап айтмаклыгың бир гөрнүши болуп, онда сөз я-да предмет башга бир предметиң ве дүшүнҗәниң хемишелик аламаты хөкмүнде уланыляр. «Гуртмы-тилки?» диен халк накылында «гурт» еңшиң хемишелик аламаты, «тилки» болса шовсузлыгының мыдамалык нышаныдыр. «Йүрегиң буз ялы болмаклыгы» мәхирсизлигиң нышаныдыр. Халк дилинде, шейле хем чепер эдебиятда эшек акмаклыгың, дүе тагашыксыз гөдеклигиң, тилки хилегәрлигиң, мөҗек йыртыҗылыгың, кепдери парахатлыгың, билбил хош овазың символы болуп гелйәр. Бир мысал:

Бедасыл гөтермез бәш гүн меслиги,
Келпезә ювтдурмаз аждар маслыгы,
Билгин, узак гитмез айы достлугы,
Гахры гелсе, депәң үзре даш дөкер.—

диен мысалда «келпезе, аждар, айы» — буларың хер бири адамың белли бир типиниң символы болуп гелйәр. Баснялардакы хайван образларының хеммеси белли бир адам типиниң символыдырлар.

СИМВОЛИЗМ — буржуаз эдебиятында ве сунгатында реакцион акым болуп, XIX асырың соңларында дөрейәр. Руссияда эсасан 1905-нҗи йылда дөрәп, 1917-нҗи йыла ченли довам эд-

йәр. Буржуаз интеллигенциясының пролетар революциясының етип гелйәндигини дуюп, революциядан горкмак ве оны йигренмек Руссияда символизмиң дөремеклигиниң эсасы себәби болупдыр. Ер йүзүндәки яшайшың реалдыгыны инкәр этмек, оны «хакыкатың көлгеси» хөкмүнде дүшүндирмек, суфизм, пессимизм, аңрыбаш субъективизм, болгусыз затлары суратландырмак, формализм ве мазмунсызлык, революцияны ве зәхмет адамларыны йигренмек символизмиң эсасы айратынлыкларыдыр. Символизм теоретики тайдан «сунгат сунгат үчин» диен реакцион теория даяняр. Символизм мораль даянҗыны йитирен буржуаз медениетиниң чүйрән дөврүни аңладяр. Символизмиң баш векиллери Руссияда Д. Мережковский, Ф. Сологуб, А. Белый, В. Иванов алар болупдырлар. Символизмиң талантлы эдебиятчылары Блок ве Брюсов революцияның тәсир этмеги нетиҗесинде соңра бу акымдан араны ачып, революцияның тарапына геччйәрлер. А. М. Горькиниң ашакдакы сөзлери символизмиң хәсиетини айдың гөркезйәрлер: «Дмитрий Мережковский, писатель влиятельный в ту пору кричал:

Будь, что будет, — все равно!
Все наскучило давно
Трем богиням, вечным, пряхам
Было прахом-будет прахом!

Сологуб следуя за Шепенгауэрем, в явной зависимости от Бодлера и «проклятых» с замечательной отчетливостью изобразил «космическое бессмыслие бытия личности» и хотя в стихах и жалобно стонал по этому поводу, но жил благополучным мещанином и в 1914 году угрожал немцам разрушить Берлин, как только «снег сойдет с долин». Проповедовали «Эрос в политике», «мистический анархизм», хитрейший Василий Розанов проповедовал эротику, Леонид Андреев писал кошмарные рассказы и пьесы, Арцыбашев избрал героем романа сластолюбивого и вертикального козла в брюках, и в общем — десятилетие 1907—1917 вполне заслуживает имени самого позорного и бесстыдного десятилетия в истории русской интеллигенции»[1].

СИНЕКДОХА — шахырана серишделериң бир гөрнүшидир. Синекдоханың эсасы айратынлыгы онда бирлик саның көплүк, көплүк саның бирлик орнунда гелмегидир. Меселем:

Серхош болуп чыкар, җигер дагланмаз,
Дашлары сындырар, ёлы бағланмаз,

[1] М. Горький, Эдебият хакында, М-1955, 741—742-нжи сах.

Гөзүм гайра дүшмез, көңүл эгленмез,
Магтымгулы, сөзләр дили түркмениң.
(Магтымгулы).

Бу мысалда «Түркмениң» сөзи бирлик санда гелен-де болса, ол көплүк саны аңладяр.

СИНОНИМ — манылары боюнча бири-бирине өрән якын я-да хут бир маныны аңладян сөзлердир. Меселем: гызыл, гырмызы, ал; ак, беяз; гөз, гарак; гуллук, хызмат; гөзел, овадан; ягшы, говы, оңат, ег; яман, эрбет ве ш. м. сөзлер. Шейле сөзлер өзлериниң манысы боюнча бири-бирине якын я-да манымдаш болсалар-да, текстиң ичинде гелен махалларында, предмети диканлап, хас аныклап гөркезмекде хем салдамлылыгы тайдан бири-бириниден тапавутланярлар. Шуңа гөрә-де языжы, шахыр предмети хас анык сыпатландырмак үчин оларың ичинден герегини сайлап аляр. Меселем:

Ал-яшыл гейинип, күмүш гуранда,
Шитде шемле инче биле оранда,
Сув сонасы яшылбашы гөренде,
Лачын көңлүм талвас эдер көллерде.—
(Кемине).

диен сетирлериң биринжи сетириндәки «ал» сөзүни «гырмызы, гызыл» сөзлери билен шу ерде ики җәхтден чалшырып болҗак дәл. Биринжиден, булар «ал» сөзи ялы предмети айдың бермейәр. Икинжиден, өлчеги бозярлар. Кәбир ягдайларда бир текстде синонимлериң икиси уланылып билер. Меселем: «Беяздыр гарлардан ак мәмелериң» («Саятлы-Хемра») диен сетирде я-да «Сыядан гарадыр зүлпүң» диен сетирде болшы ялы. Синонимлери нәдогры пейдаланмак текстиң, шыгыр сетириниң тагамына шикест етирйәр.

СКАНДОВКА — гошгыны окан махалында, онуң өлчеги ве метри белли болар ялы ачык ве дынгылары өз ерли-еринде уланып окамаклыкдыр.

СОНЕТ — башда башаша капыялашян ики саны дөртлемеден, соңунда ики саны үчлемеден ыбарат он дөрт богунлы шыгыр бендидир.

СОҢЛАЙЖЫ МАТЛАГ — кәмахаллар шыгрың башындакы матлаг (серет матлага) шыгрың соңунда хем гайталанып гелйәр ве шыгры соңлаяр. Шейле матлага соңлайжы матлаг дийилйәр. Шахыр хадысаның өз дуйгусына иң гүйчли тәсир эден тарапыны илки шыгрың гириш бендинде гөркезйәр. Соңра өзүниң шол хакдакы хемме дуйгусыны умумылашдырып, ене матлагда белл

эдилен нетиҗә гелип дуряр. Шейлеликде, соңлайҗы матлаг шыгрың хем башы, хем соңы болуп дуряр. Бу шыгыр дүзмекде өрән кын сунгатларың биридир. Автор икинҗи бентден башлап, дуйгының өсүшини матлага лайык алып бармалыдыр. Шыгры соңланда хем, матлага лайык, ягны матлагы шыгрың соңунда гайталап болар ялы эдип гутармалыдыр. Соңлайҗы матлаг көпленч хадысаның мүдимилик тараплары хакындакы мүдимилик дуйгыны өз ичине аляр. Шахыр Ата Атаҗановдан бир мысал:

Украин чөлүнде, япың үстүнде
Ялңыз бир агачҗык гөгерип отыр.
Гана ювлан гара топрак астында
Түркмен эсгериниң мазары ятыр.

Гөк чүйше дек дуры асуда асман,
Агач эңңит атяр шемала сары.
Шыпырдап япраклар ызыны кесмән,
Хувдүлейәр ялңыз ятан мазары.

Түркмен энесиниң җан җигербенди
Украина үчин ганын дөкүпдир,
Тебигат хорматлап батыр перзенди,
Үстүнде солмаҗак гүллер экипдир.

Мазарың үстүниң бәш бурч йылдызы
Гүнүң бөлеги дек сачып дур ялкым.
Сөвеш мейданында өлсе-де өзи,
Айдяр айдым эдип адыны халкым.

Айдым болса өмүр бакы өлмейәр,
Айдым адамларың гөвүн сырдашы,
Кимсе ол эсгериң адын билмейәр,
Эмма ол хеммәниң якын ёлдашы.

Украин чөлүнде, япың үстүнде
Ялңыз бир агачҗык гөгерип отыр.
Гана ювлан гара топрак астында
Түркмен эсгериниң мазары ятыр.

СОҢЛАМА — басняларың идеясыны җемлейҗи бир-ики сетирден ыбарат кичиҗик бөлек. Соңлама көпленч эсериң соңунда боляр. Ол тутуш гөркезилен хадысадан гелип чыкян нетиҗедир. Башгача айданыңда, эсерде гөркезилйән вакаларың өзи соңламадакы идеяны хас ынандырыҗы ве тебигы гөркезмек үчин языляр. Шахыр Ата Салых «Шагал билен Хораз» баснясыны шейле соңляр:

Шагал дийди: «Бихуда ачылан агза нәлет»,
Хораз дийди: «Ерликсиз юмулан гөзе нәлет!»

Басняларың соңламалары өзбашдак уланыланда хем, афоризм болуп, анык пикири беян эдйәрлер. Баснялардакы вакалар болса соңламадакы пикири тебигы гөркезмек үчин, хамала, бу хич кимиң тослап тапан заңы дәл-де, дурмушың өзүнде шейле диен ялы, хас ынандырыҗы, чепер ве образларда гөркезмек үчин зерурдыр. Соңлама кәбир ягдайда эсериң башында хем болуп билер. Ата Салых ёкаркы басняда ики саны соңлама берйәр. Шоларың бири эсериң башында ерлешдирилип, онда эсасы идеяның хүшгәрликдиги беян эдилйәр:

> **Хер бир ишде пәхимли бол, хүшгәр бол,**
> **Ашакдакы хекаядан сапак ал.**
> (Ата Салых).

СОЦИАЛИСТИК РЕАЛИЗМ — совет эдебиятының ве сунгатының дөредиҗилик усулыдыр. Социалистик реализмиң баш принципи дурмушы болшы ялы, догручыл гөркезмек ве гөркезилйән хакыкатлара социалистик идея нукдай назарындан баха бермекликдир. Социалистик реализм дурмушы догручыл гөркезмекликде онуң диңе дашкы кешбиниң суратыны чекмек ве дурмуша бир болшуны саклап, доңуп дуран зат хөкмүнде дүшүнмән, эйсем яшайшы херекетде, өзгеришде ве революцион өсүшинде гөркезйәр. Дурмушың өсүш угруны, онуң гелҗегини салгы берйәр. Шу ерден хем революцион романтизм социалистик реализмиң состав бөлеги болуп дуряр. Эмма бу романтизм гечмиш Европа эдебиятында ровач болан дурмушдан үзңе, хыялы романтизм болман, хут совет хакыкатының өзүнден, онуң шу гүнки мүмкинчиликлеринден гелип чыкян, мадды эсаслы романтизмдир. Совет дурмушы бирсыхлы өсүшде ве кәмиллешмекдедир. Онуң эртирки болҗак хакыкатының эсаслары шу гүнки мүмкинчиликлериниң ичинде өсүп етишйәр. Шу гүнки мүмкинчилиги догры сайгарып билмеклик эртириң нәхили болҗакдыгыны билмекде бизе көмек эдйәр. Социалистик реализм эдебияты дурмуша хут шу нукдай назардан чемелешйәр. Онуң шу вагтки ягдайыны ачып гөркезмек билен бирликде, хут шу ягдайың мүмкинчиликлеринден гелип чыкҗак эртирки романтик хакыкатыны-да суратландыряр.

Социалистик реализмиң эсасы принциплеринден бири онуң халкылыгыдыр. Онуң максады халкың бәхбидидир. Социалистик реализмиң иң мөхүм айратынлыкларының бири-де бу эдебиятың коммунистик партиялайынлыгыдыр. В. И. Ленин 1905-нҗи йылдакы «Партия гурамасы ве партиялайын эдебият» диен макаласында «Партиялы дәл эдебиятчылар ёк болсун! Адамын

чакындан аша эдебиятчылар ёк болсун»[1] дийип гөркезипди. Соңра В. И. Ленин «Җемгыетде яшап, җемгыете дахылсыз болмак болмаз» дийип гөркезйәр. В. И. Ленин шу ишинде эдебияты җемгыет ишинден совмак ве оны сыясатдан хем партиядан четде сакламак идеясыны пропагандирлейән «сунгат сунгат үчиндир» диен буржуаз теориясына мәкәм зарба уруп, оны дерби-дагын этди. Эдебият сыясатдан четде болуп билмез, «сунгат сунгат үчиндир» диен ялы зат болуп билмез. Гайтам, җемгыетчилик дурмушында өңде барыҗы мөхүм ролы амала ашырмалыдыр, ленинизм ине шуңа эсасланяр» дийип, А. А. Жданов «Звезда» ве «Ленинград» журналлары хакында эден докладында белләпди. Социалистик реализм эдебиятының мөхүм айратынлыгы мунда партиялайынлыгың халкылык принципи билен утгашянлыгы ве оларың икисиниң-де бир меселе болуп дурянлыгыдыр. Буржуаз эдебияты-да партиялыдыр. Эмма буржуаз эдебиятының бәхбидини гораян партиялар эксплуататорларың, капиталистлериң халк көпчүлигини, зәхметкеш гатлаклары вагшылык билен талаян, халкың ганым душманы байларың партиясыдыр. Шуңа гөрә-де халка душман партияларың бәхбидини гораян буржуаз эдебияты бир вагтың өзүнде хем партиялайын, хем халкы болуп билмез. Шуңа гөрә-де буржуаз эдебияты халкың бәхбидине гөз-гөртеле хыянат эдйән, ёкары гатлагың хакына тутма эдебиятыдыр. Социалистик реализм эдебиятында партиялайынлык ве халкылык принциплериниң бирлешмеги коммунистик партияның максадында халкың бәхбидинден гайры бәхбидиң ёклугындадыр.

Положитель гахрыманы ишлемек ве совет адамының белент адамкәрчилик кешбини ачып гөркезмек, халкы коммунистик рухда тербиелемекде партия көмек бермек социалистик реализмиң мөхүм принциплериниң биридир. «Социалистик реализм усулына даянып, бизиң хакыкатымызы ыхласлылык билен ве үнс билен өвренип. бизиң өсүшимизиң баршының дүйп манысына хас чуңңур гөз етирмәге чалышып, языҗы халкы тербиелемелидир ве оны идея тайдан ярагландырмалыдыр. Совет адамының иң говы дуйгуларыны ве сыпатларыны сечип алмак билен, онуң өңүнде эртирки гүнүни ачып гөркезмек билен, биз хут шол вагтың өзүнде өз адамларымызың нәхили адамлар болмалыдыгыны-да гөркезмелидирис, дүйнки гүнүң галындыларыны, совет адамларының өңе гитмегине пәсгел берйән галындылары урмалыдырыс. Совет языҗылары бизиң яшларымызы догумлылык, өз

[1] Хәзирки заман түркмен эдебияты, Аш., 1949, 27-нҗи сах.

гүйчлерине ынанмак, хич бир кынчылыклардан горкмазаклык рухунда тербиелемек барада халка, дөвлете, партия көмек этмелидирлер»[1] дийип, А. А. Жданов беллейәр. Социалистик реализмиң эсасы принципи совет адамыны иш ве зәхмет процесинде гөркезмек ве зәхметиң ичинде тербиелемекдир. М. Горький языжыларың биринжи гурултайында эсасы темамыз зәхмет процесинде кемала гелен ве яңадан формалашан адам болмалыдыр дийип гөркезипди. Социалистик реализмиң шу принципине эсасланып, совет языжылары тәзе типли адамларың образларыны, коммунизм гурян, өзлериниң идея ве максатларыны хут өз зәхметлери билен дурмуша гечирйән, хер хили кынчылыклары басып гечйән адамларың образыны дөредйәр. Корчагиниң, Давыдовың, Мересьевиң, Воропаевиң, Артыгың, Хошгелдиниң образлары шейле адамларың типлеридир. Совет эдебиятының дөреден образлары дурмушы өзгертмекде, адамлары яңадан тербиелемекде, оларың аң-дүшүнжесине тәсир этмекде бүтин дүнйә мөчберинде әхмиетлидир. Положител гахрыман меселесине социалистик реализм сынпылык, халкылык ве партиялайынлык нукдай назардан чемелешйәр. Буржуаз эдебиятының халкы, халкың векиллерини, дөредижилери, гуружылары гөркезмекден горкуп, халкың үнсүни гүнделик дурмушдан башга яна совмак максады билен детектив романларда огрулары, адам өлдүрижи женаятчылары гахрыман хөкмүнде суратландырян махалында, социалистик реализм эдебиятының гахрыманы буржуаз эдебиятының диаметрал гаршысында болуп, олар халк, халкың векиллеринден, дурмуш ныгматларыны дөредижилерден ыбарат болуп дуряр. Социалистик реализм эдебиятының эсасы материалы совет дурмушы ве положитель адам болмак билен бирликде сатира хем юмор совет эдебияты үчин ят дәлдир. Совет жемгыетиниң шертлеринде ярамаз хадысаларың ве бозук гылык-хәсиетлериң дөремегине мүмкинчилик ёк-да болса, адамларың аңында көнәниң галындылары ве буржуаз тәсирлери энтек яшаяр. Совет жемгыетиниң ве совет адамларының өңе гитмегине пәсгел берйән, медениетиң ве оба хожалыгының яйбаңланмагыны бөкдейән көнәниң галындыларына хем буржуаз гылык-хәсиетлериниң элементлерине гаршы рехимсиз гөрешмек ве оларың көкүни дурмушдан ёлуп ташламак совет эдебиятының мөхүм везипелериниден биридир. Социалистик реализмде положител адамың образыны дөретмек билен көнәниң галындыларыны ачык гөркезмеклигиң арасында хич хили гаршылык ёк. Оларың икиси-де

[1] Хәзирки заман түркмен эдебияты, Ашгабат, 1949, 35-нжи сах.

коммунистик максада хызмат этмекликден угур аляр. «Гечмишиң зэхерли, йигренжи ве хапыса жебир-сүтемлерининң айдың гөрүнмеги үчин, дүшнүкли болмагы үчин, газанылан хэзирки заман үстүнликлеринин депесинден ве өңүмизде дуран белент максатларың депесинден өңе середип билмеги өзүмизде өсдүрмегимиз зерурдыр. Шу белент нукдай назар бизиң эдебиятымыза тэзе эхең берҗек тэзе формалары дөретмекде көмеклешҗек, социалистик фактларың тежрибесинде дөрежекдиги, элбетде, өз-өзүнден дүшнүкли тэзе усулы, социалистик реализм усулыны дөретмекде ярдам берҗек гуванчлы, буйсанжаң ве шатлыклы пафосы оярмалыдыр»[1] дийип, М. Горький беллейэр. Диймек, социалистик реализмиң пафосы эсасан положител гахрыманың кешбинде йүзе чыкмак билен бирликде, сатирико-юмористик эсерлериң көнэниң галындыларыны ёк эдйэн хүжүм пафосында хем йүзе чыкяр. Түркмен совет эдебияты көнэниң галындыларының дүрли формаларыны гөтерижи отрицатель типлериң тутуш бир галереясыны дөретди. М. Горькиниң Америка хакындакы памфлетлери, Франция хакындакы «Гөзел Франция» памфлети, Мирза Ибрагымовың Эйран дурмушыны гөркезйэн «Ол гүн гелер» романы, Г. Гулыевиң «Көпетдагың аңрысында» повести ве башгалар буржуаз жемгыетлериндэки зулум ве сүтеми, жемгыетиң дурнуксыздыгыны, онуң горкунч кешбини паш эдйэрлер.

Социалистик реализм эдебиятының мөхүм айратынлыкларындан бири-де бу эдебиятың гуманистик хэсиетидир. Социалистик реализм үчин ер йүзүндэки эхли материалларың ичинде иң гымматлысы адамдыр. Шунуң билен бирликде, социалистик реализм адам атлы эхли махлугы сөймели диен ялңыш принциплерден угур алмаяр. Социалистик гуманизмиң эсасында адамы адамың эксплуатациясындан долы азат этмек, колониал юртларда эзилйэн дүрли миллетден ве жынсдакы халклары империализмиң ганлы пенжесинден азат этмек максады дуряр. Шуңа гөрэ-де шу белент максада гаршы эхли ахлак ве мейиллери, адамлары, топарлары гуманизмиң душманлары хөкмүнде совет эдебияты паш эдйэр, нәлетлейэр.

Социалистик реализмиң эдебияты формасы боюнча милли ве мазмуны боюнча социалистик эдебиятдыр. Социалистик реализм эдебияты хер бир халкың өз дилинде ве өзүне махсус формаларда социалистик мазмуны суратландыряр. Совет зэхметкешлерини совет ватанчылыгы ве пролетар интернационализми

[1] М. Горький, Эдебият хакында, М., 1955, 610-нжы сах.

хем халкларың доганлык-достлук принциплерине, коммунистик партия ве онуң ишине түйс йүрекден берилмек, ленинизме вепалы болмак рухунда тербиелейәр. Совет ватанчылыгы ве пролетар интернационализми социалистик реализмиң иң мөхүм принциплеринден биридир. Түркмен совет эдебиятында шу идея хызмат эдйән Артык ве Чернышов, Чары ве Морозов ялы энчеме айдың образлар дөреди. Социалистик реализм эдебияты реалистик гүйжи боюнча дүнйәде иң кувватлы, идеясы боюнча иң сагдын, халкы, демократик, гуманистик, сөвешжең, революцион эдебиятдыр. Онуң дөредижилик тежрибеси ве дөреден образлары социализм гурян халкларың эдебияты үчин, өзүниң азатлыгыны газанмак угрунда гөрешйән халкларың эдебияты үчин ёл гөркезижи маякдыр.

СӨЗ — түркмен классык эдебиятында, ылайта-да дессанларда ве халк дөредижилигиниң бейлеки эпик эсерлеринде чепер эсер манысында, көпленч лирики шыгыр манысында уланылыпдыр. Меселем:

«Тахыр бег сандыгың ёла дүшенини дуюп, ил-гүн, доган-гарындашларындан айрыланына йүрегини даглап, ода дүшүп, жошуп бир сөз айтды:

Шум пелекниң гердишинден
Ичде чох арманым галды.
Айрылдым ярың гашындан,
Гашлары кеманым галды.

Пелек маңа сүтем кылды,
Гөзел ярдан айра салды,
Дертлер мениң билен болды,
Тебибим, дерманым галды.
(М о л л а н е п е с).

Җәмахаллар дессанларда ёкаркы ялы ягдайларда газал, эбят, сөзлери «сөз» терминини чалшырып гелйәрлер.

СТАНСЛАР — рус поэзиясында башаша капыялашян дөртлемелер билен язылан кичижик гошгулар болуп, хер дөртлеме маны тайдан өзбашдакдыр. Олары теманың бирлиги бири-бирине баглаяр. Меселем, А. С. Пушкиниң «Стансы Толстому» диен шыгры шу станс билен башланяр:

Философ ранный ты бежишь
Пиров и наслаждений жизни.
На игры младости глядишь
С молчанием хладным укоризны.

Бейлеки станслар хем шунуң ялы довам эдйәр. Умуман станслар бизиң поэзиямыздакы рубагылар ялы бир темада язылан, эмма хер бири өзбашдак бентлердир.

СТИЛЬ — языжының, шахырың бүтин дөредижилигинде дүрли формада, өз эсасыны саклап, кәбир үйтгешикликлер билен гайталанып дурян дөредижилик айратынлыкларының жемидир. Стилиң биринжи элементи образлар системасыдыр. Языжының айратынлыгы биринжи нобатда онуң дөреден образларында, ишлән хәсиетлеринде, типлеринде, өңе сүрен идеяларында йүзе чыкяр. Меселем, А. Говшудовың «Ватан оглы» повестинде гатнашян Хал мерген өзүниң көне хырлы түпеңи, авчылык кәри, ызчылык хүнәри ве әхли хәсиет айратынлыклары билен «Гандым авчының машгаласында» хем «Мәхри-Вепа» романында Гандым авчы ве Гылыч мерген атлары билен херекет эдйәрлер. Хал мерген «Гаҗар аганың хекаяларында» хем гатнашяр. Урушдан соңкы йылларда язылан «Көпетдагың этегинде» романында Хал мерген болмаса-да, Непесиң ве башгаларың кешбинде көне неслиң векили гатнашяр. Яш неслиң векиллери «Ватан оглуда» Чарының, «Мәхри-Вепада» Вепаның, «Көпетдагың этегинде» романында Хошгелдиниң образларында, социалистик шертлерде доглан ве тербиеленен түркмен совет зәхметкеш гызлары: Гүлдессәниң, Мәхриниң, Бахарың образларында, душман сынпың галындылары Гарягды молланың, Аллаяр тулумың, Аллалы парың образларында, мекир типлер Батырың, Гуванҗың Чашчы чаманың, Елли Заманың кешплеринде, комики типлер Гүҗүгиң, Чүйше гөзүң, Вүшиниң образларында, рус адамсының векили Морозовың, Петр Морозовың образларында языҗы гиден бир образлар системасыны дөредипдир. Бир системаны эмеле гетирйән образлар эсасан бир тип болуп дурян болса-да, олар айры-айры дөвүрлерде ве шертлерде херекет эдйәрлер. Тип, бир неслиң векили дурмушың өзгермеги билен өзгеришде ве өсүшде гөркезилйәр. Меселем, «Ватан оглы» повестиниң гахрыманы яш неслиң векили Чарының патриотик рухы уршуң өңүсырасындакы ягдайлар ичинде, дөнүклере гаршы агыр гөрешлерде йүзе чыкяр. Вепаның образы Ватанчылык уршы йылларында Чарының гахрыманчылыгының довам этмеклигидир. Хошгелдиниң образына хем шуларың довамы дийип дүшүнмек герек. Херекет эдйән тарыхы ягдайларының айры-айры болмаклыгы гахрыманларың психологиясындакы тапавутларың эсасы себәбидир. Шуңа эдебият ылмында языҗының стилиниң өзгермеги ве өсүши дийип атландырярлар. Ене бир мысал, «Ватан оглы» повестиндәки идея тайдан еңлен руханы векили Гарягды молла уршуң өңүсырасында энтек бүтинлей умытдан дүшмейәр, ол капитализм жемгыет системасының яңадан дикелдилмегиниң арзувы билен яшаярды ве социализм

юрдуның өсмегине гаршы дашары юрт үчин ишлейәрди. «Мәхри-Вепада» Аллаяр тулумың кешбинде Гарягдының активлиги хас хем гүйчленйәр. Икинжи жахан уршундан соңкы шертлерде онуң гөзгыны кешби «Көпетдагың этегинде» Аллалы парың образында өрән догручыл ве өкде берлипдир. Урушда СССР-иң еңижи болуп чыкмагы билен көне жемгыетиң гайтадан дикелмегиниң арзувы салгыма ве бош хыяла өврүлйәр. Көне жемгыетде юрдуң ыкбалына тәсир эдип билйән руханы векили социализмиң еңмеги билен дөнүк Гарягда өврүлйәр. Дөнүк Гарягды болса өз нобатында кичижик огружык Аллалы пара өврүлйәр. Языжының образлар системасында хер бир тарыхы шертде положител адамың шахсыет мертебеси өсйәр. Мунуң терсине, отрицател тип барха песе дүшйәр. Образлар системасы стилиң иң мөхүм элементиниң биридир. Шейле хем ол өзгеришде ве өсүшде боляр.

Языжының стиль айратынлыгы онуң дилинде ве уланян чеперчилик серишделеринде хем йүзе чыкяр. Языжының уссатлыгы бирсыхлы өсүшде болса-да, онуң эсерлери дил тайдан белли бир гайталанып дуран дил фактларының үсти билен бири-бирине баглы боляр. Әхли эсерлеринде гайталанып дуран дил фактларыны тапмак языжының стилини йүзе чыкармаклыкдыр. Стиль эсерлериң композициясында хем йүзе чыкяр. Стиль термини кәмахаллар тутуш бир дөврүң эдебиятына масхус айратынлыкларың жеми хөкмүнде хем уланыляр. Меселем: XVIII—XIX асыр түркмен эдебиятының стили.

СТИЛИЗАЦИЯ — образ дөретмекде, тип ве хәсиет гурамакда, умуман, идея-мазмун боюнча, чепер дил, композиция гурмак, бир сөз билен айданың-да, стилиң әхли элементлери боюнча башга бир автора өйкүнмекликдир. Сураткешлик сунгатында стилизация реал хакыката гаранда эсерде форма, безеге көп үнс берилмегидир.

СТИЛИСТИКА — чепер эдебиятың шахырана дили хакындакы тагламатдыр.

СТИЛИСТИК ФИГУРА — сөзи ве сөзлеми йөнекей беян эдижилик хәсиетде гурман, дуйгыны гүйчли бермек үчин айратын формаларда шахырана гурмаклыгың дүрли гөрнүшлеридир. Меселем: йүзленме, риторики сораг, сакынма, дымма, гайталама ве ш. м.

СТОПА — хер бир гошгы дүзүлиш системасында шыгрың метрини эмеле гетирмек үчин уланылян өлчег бирлигидир. Стопаларың эсасында силлабик системада богунлар бар. Түркмен поэзиясында ики богунлы, үч богунлы, дөрт богунлы стопалар

бар. Гошгы метри шейле стопаларың белли бир тертипде гелмегинден дөрейәр. Меселем:

> **Агды булут күкрейүв,**
> **Ягмыр, долы секрейүв,**
> **Ҡалык аны үкрейүв,**
> Канча барур белгусив. —
> (М. Кашгары).

диен шыгрың метри ики саны ики богунлы стопаның башда ве бир саны үч богунлы стопаның соңда гелмегинден эмеле гелипдир. Шекили шейле боляр:

◡◡ / ◡◡ // ◡◡◡.

Ене бир мысал:

> **Ышк ишине акыл эден, хуш эден,**
> **Айрылармы ышка дүшүп, жош эден,**
> **Яр элинден ары бада нош эден**
> Агзын гойса, ичер, ганмаз, яранлар.
> (Магтымгулы).

Бу шыгрың метри ики саны дөрт богунлы стопаның башда ве үч богунлы бир стопаның соңда гелмегинден эмеле гелипдир. Шекили шейле боляр:

◡◡◡◡ / ◡◡◡◡ / ◡◡◡.

СТРОФИКА — шыгыр бентлериң гелип чыкышы, өсүши, ыкбалы, бир сөз билен айданыңда, онуң тарыхы хакындакы дүшүнҗедир. Эмма бент өз ичиндәки мазмундан үзңе хадыса дәлдир. Меселем, газал бендиң бир гөрнүши хөкмүнде газал болмак билен бирликде, өзүниң предмети боюнча хем газалдыр. Шуңа гөрә строфика бендиң тарыхыны онуң ичиндәки мазмуның өзгермеги билен пугта багланышыклы өвренйәр.

СУНГАТ — җемгыетчилик аңы образларда ве дуйгуларда йүзе чыкарян җемгыет аңының бир формасыдыр. Марксистик таглымата гөрә сунгатың эсасында мадды дүнйә болуп, ол җемгыет яшайшының адамың аңында шөхлеленмегиниң бир формасыдыр. Сунгат дурмушың шекили болмак билен бирликде, дурмушың өзүне гүйчли тәсир эдйәр, онуң өне гитмегинде я дуруп галмагында ылым ялы улы әхмиете эедир. Сунгатың өсүш тарыхы җемгыетиң өсүш тарыхы билен дүшүндирилйәр. Онуң ягдайы айры-айры дөврлерде җемгыетиң ыкдысады ве сыясы яшайшының дережесинде болупдыр. Сунгат сынпы җемгыетде сынпы хәсиетли болуп, хемише агалык сүрүҗи сынпың элинде

мөхүм идеология ярагы болундыр. Хәзирки вагтда сунгатың иң мөхүм гөрнүшлери чепер эдебият, кино, театр, саз сунгаты, сураткешлик ве гайрылардыр.

СУНГАТ СУНГАТ ҮЧИН — буржуаз эдебият ылмында формалистик теорияның бир гөрнүши болуп, онуң эсасы мазмуны эдебиятың ве сунгатың җемгыет ишинден ве сыясатдан дашда дурмаклыгыны тассыклаянлыгындан ыбаратдыр. Шу йөрелге боюнча буржуаз ылмы эдебиятың ве сунгатың җемгыет ишинден дашда дурмаклыгыны тассыклап, олар өзүниң диңе дашкы формасының оваданлыгы билен болмалыдыр диен формализми өңе сүрйәр. Мунуң дүйп мазмуны эдебияты өз социал везипелериниден совмак, халкы алдамак ве буржуаз сунгатының сынпылык кешбини гизлемек хакындакы буржуаз кеззапчылыгыдыр. Рус революцион-демократик танкыдының векиллери сунгатда формализме гаршы рехимсиз гөрешип гелдилер ве мыдама сунгатда мазмунын биринҗи орнунда дуряндыгыны тассыкладылар. Белинский «Танкыт хакында сөз» диен ишинде бизиң заманамыза оюнҗаклар, якымлыҗа бәлчиремелер, теселли бериҗи ялан затлар герек дәл дийип гөркезйәр. Соңра Белинский биз диңе леззет алмак билен чәкленмәйәрис, биз билмек ислейәрис, билмеклигиң ёк еринде леззет хем ёкдур дийип, чеперчилиги хут мазмуна баглы эдип гойяр. В. И. Ленин «Партия гурамасы ве партиялайын эдебият» диен ишинде «сунгат сунгат үчин» диен теорияны идея тайдан күл-ушак этди. В. И. Ленин «җемгыетде яшап, җемгыете дахылсыз болмаклыгың» мүмкин дәлдигини, эдебиятың сынпылыгыны ве онуң партиялайындыгыны субут этди. А. А. Жданов «сунгат сунгат үчин» йөрелгеден угур алян буржуаз эдебиятың дүйп манысыны гөркезип, шейле диййәр: «Гүнбатар Европаның ве Американың хәзирки заман белли буржуаз эдебиятчыларының хем кинорежиссёрларының ве театр режиссёрларының дөредиҗилиги даш гөрнүшинден нәхили овадан болса-да, олар өзлериниң буржуаз медениетини хич халас эдип билмезлер ве ёкары гөтерип билмезлер, чүнки ол медениетиң мораль эсасы чүйрүкдир, чүнки ол медениет хусусы капиталистик эечилиге гуллук этмек үчин, җемгыетиң буржуаз ёкары гатлагының шахсы, бетнебис бәхбитлерине гуллук этмек үчин гойландыр. Буржуаз эдебиятчыларының, кинорежиссёрларының, театр режиссёрларының бүтин топары җемгыетиң өңде барян гатлакларының үнсүни сыясы ве социал гөрешиң йити меселелеринден совмак ислейәрлер хем азгын гаракчылар, бозулан гызлар билен ойнашлы болмагы өвмек, хер бир авантюристлериң ве гелмишеклериң сергезданчылыкларыны өвмек билен долы болан

идеясызлыга, болгусыз эдебиятың хем сунгатың тарапына үнси чекмеклиге чалышярдылар»[1].

СУФИЗМ — кәбир Гүндогар халкларының орта асыр эдебиятында гиңден яйран дини-философик хәсиетли мистик акымыдыр. Ол IX асырда илки арап юртларында дөрәп, XII—XIII асырлардан башлап, Эйран ве Орта Азияда гиңден яйраяр. Суфизм илки халыфатың феодаллашмагы нетижесинде, хүнәрментлериң идеологиясы хөкмүнде дөрейәр. Онуң илкинҗи векиллеринден бири Мансур ибни-Халлаҗы дин векиллери дардан асярлар. («Мансур дек дара чекилсем».) Ол өзбашдак бир философия болмандыр. Суфизм таглыматы боюнча адам мукаддесдир. Ол өзүниң аслындан, «хакыкатдан-худайдан» вагтлайынча айра дүшен хакыкатдыр. Шуңа гөрә адамы хорлаян патышалары, залым ханлары, феодаллары суфизм тарапдарлары залымлар хөкмүнде нәлетлейәрлер. Эзилйән гатлага, дайханлара, хүнәрментлере дуйгудашлык билдирйәрлер. Суфизм дүнйәни дүшүндирмекде, өзүниң идея эсаслары боюнча аңрыбаш идеалистик ве реакциондыр. Бу таглымат боюнча дүнйә хакыкат дәл. Адам бу ерде аманатдыр. Суфист шахырларың дөредиҗилигинде пессимизмиң эсаслары хем шу ерден гелип чыкяр. Суфист шахырларың дөредиҗилигинде васп эдилйән «ышк» реал сөйги дәл-де, «хакыката — худая» ышкдыр. Эмма бу эсерлери реал сөйги темасында язылан эсерлерден сайгармак көп халатларда аңсат болмаяр. Суфизм дүрли-дүрли юртларда, айры-айры дөвүрлерде дүрли хәсиетде болупдыр. Орта Азияда хемме вагтда ол иң реакцион хәсиетли болупдыр. Онуң иң улы векили Орта Азияда Хоҗа Ахмет Ясавы боляр. Ясавы өзүниң хикметлеринде дүнйәниң реал дәлдигини, адамың «аманатдыгыны» пропагандирләпдир. Классыкы түркмен эдебиятында суфизмиң векили Гайыбыдыр.

СЫН — кичиҗик танкыды макала болуп, онда чепер эсереиң хәсиетлендириҗи айратынлыклары боюнча баха берилйәр. Сын танкыдың бир гөрнүши хөкмүнде чепер эсере я-да ылмы ише деслапкы баха бермекликдир.

СЫЯХАТНАМА — классыкы эдебиятда чепер эсериң бир гөрнүши болуп, онда шахырың хут өзүниң я-да гайры бир сыяхатчының, сөвдагәриң дүрли үлкелери гезип, ол үлкелерде гөрүп-эшиден вакалары, дүрли халкларың дәп-дессурлары хакында гүррүң берилйәр. Меселем, тәҗик шахыры Насыр Хусровың «Сафарнама», түркмен шахыры Шабендәниң «Сыяхатнама» эсерлери ве ш. м.

---

[1] Хәзирки заман эдебияты, Ашгабат, 1949, 34-нҗи сах.

СЦЕНАРИЙ — кинофильм дөретмек үчин йөрите язылан чепер эсердир.

СЮЖЕТ — чепер эсердәки вакаларың яйбаңланыш тарыхы, гаршылыкларың өсүш тарыхы, вакаларың ве гаршылыкларың өсүш процесинде бир хәсиетиң ве типиң гуралыш хем формаланыш тарыхыдыр. «Эдебиятың үчүнҗи элементи сюжетдир, ягны багланышыклар, гаршылыклар, симпатиялар, антипатиялар ве умуман адамларың арагатнашыгы — бир типиң хем хәсиетиң өсүш ве гуралыш тарыхыдыр»[1] дийип, А. М. Горький беллейәр. Сюжет хер кимиң өз дурмушы, бәхбиди, мейли ве максады, өз гылык-хәсиети болан адамларың — образларың чепер эсерде белли бир арагатнашыгы ве шол арагатнашыгың өсүшини эмеле гетирмеклеридир. Сюжетде адамларың арасындакы гаршылык бар. Сюжет шу гаршылыкларың дурмушда болшы ялы, тебигы өсмеклигинден эмеле гелйәр. Гаршылыкларың эсасында болса адамларың, чепер эсерде болса персонажларың хәсиетлериниң арасындакы, мейил-максатларының арасындакы нәсазлык дуряр. Диймек, сюжет гөнүден-гөни хәсиет билен багланышыклыдыр. Эгер, бир тарапдан, сюжет хәсиетлериң арасындакы гаршылыкдан эмеле гелйән болса, икинҗи тарапдан, хәсиетиң нәхилидиги сюжетиң өсүшинде йүзе чыкяр ве гураляр. Сюжетиң өсүшиниң довамында хәсиет хем өсүп, белли бир типе өврүлйәр. Сюжет хәсиет билен берк баглы боланы үчин, хәсиетден үзңе вака, хәсиете эсасланмаян вака сюжет эмеле гетирип билмейәр. Шуна гөрә-де сюжетиң реал хем чепер болмагы үчин онуң адам дурмушыны, адамларың арасындакы гүнделик гаршылыклары беян этмеги герек ве онуң өзүниң шулардан эмеле гелмеги герек. Адам дурмушындан ве гылык-хәсиетден үзңе дини-фантастики эртекилериң ве онуң-мунуң тослама башдан гечирмелерини гөркезйән буржуаз авантюристик эдебиятының сюжети дашы гөрнүши боюнча гызыклы ялы болуп гөрүнсе-де, ол формал гызыклылыкдыр.

Т

ТАВТОЛОГИЯ — бир пикири гайта-гайта чинтгәп гөркезмек үчин бир манындакы дүрли сөзлериң гайталанмагы я-да бир пикириң дүрли фактлар ве мысаллар аркалы гайталанып гөркезилмегидир. Биринҗи ягдая мысал:

---

[1] М. Горький, Эдебият хакында, М., 1955, 674-нҗи сах.

Гөрүмде, гөрмекде, акылда, хушда,
Ылымда, билимде, гуллукда, ишде.
(А. Кекилов).

Бу мысалдакы «гөрүмде» билен «гөрмекде», «акылда» билен «хушда» ве «ылымда» билен «билимде» шейле хем «гуллукда» билен «ишде» сөзлери бир маныда болуп, бири-бириниң үстүни долдурып, дүшүнҗәни хас ныгтап гөркезйәр. Икинҗи ягдая мысал:

Чөлде ачлык мушакгатын гөрмеген
Өйде ыссы наның гадрын нәбилсин.

Чекмедиклер хассалыгың зәхметин
Бу гөзел саглыгың гадрын нәбилсин.

Өрдек-губа газлар чөли гөрмесе,
Серчеменли көлүң гадрын нәбилсин.

Ватандан айрылып ялңыз дүшмеен
Үлкесинде ил гадрыны нәбилсин. ве ш. м.
(Магтымгулы).

Шу сетирлериң хеммесинде беян эдилйән пикир бир болуп, онуң манысы: адам бир багтсызлыга учрамаздан, хәзирки кадалы яшайшының гадрыны билмейәр диймекдир. Йөне шу бир пикир хас гүйчли гөркезилмек үчин дүрли поэтики гөчме образларда бирнәче гезек гайталанып гөркезилйәр.

ТАГЗЫЯ — кәбир Гүндогар халкларында улы дини векиллериниң йөрите ясы тутулян гүнлеринде окалян дини мазмунлы, яс темасында йөрите дүзүлен айдым ве шыгырлар циклидир. Өзүниң хәсиети боюнча Гүнбатарда **мистерия** дийилйән дини эсерлере якындыр.

ТАНКЫДЫ РЕАЛИЗМ — реализмиң өсүшинде ёкары этапы аңладян, буржуаз җемгыети шертлеринде дөрән ве өсен хем буржуаз җемгыетини әхли ички ярамазлыгы, гаршылыгы ве дурнуксызлыгы билен гөркезйән эдеби угурдыр. М. Горький танкыды реализми дөредиҗилер хакында шейле диййәр: «Гүнбатарың буржуаз эдебиятында хем авторлары ики топара бөлмек зерурдыр. Бирииҗи топар өзүниң сынпыны өвйәрди. Саны боюнча бирнәче оидан ыбарат бейлеки топар танкыды реализмиң ве революцион романтизмиң ады белли дөредиҗилеридир. Оларың хеммеси—бөлүнип айрылан, өз сынпының догмадык огуллары (блудные дети), өз сынпының зәхерлейҗи атмосферасындан азат, буржуазия тарапындан тоздурылан я-да овнук буржуазияның огулларыдыр. Европа эдебия-

тының шу топарының китаплары биз үчин ики җәхтден гымматлыдыр. Биринҗиден, техники тайдан эдебиятың нусга боларлык эсерлери хөкмүнде, икинҗиден, буржуазияның өсүш ве даргайыш процесини дүшүндирйән документ хөкмүнде, шу сынпың хут өзүнден бөлүнип айрылан адамларын дөреден хем шол сынпың дурмушыны, дәплерини, болуш ве хәсиетлерини танкыды гөркезйән документ хөкмүнде әхмиетлидир»[1].

Танкыды реализм XIX асырда рус эдебиятында гүйчли өсйәр. Онуң дөремеклигиниң ве өсмеклигиниң эсасы себәплери: буржуаз җемгыетиниң ички гаршылыкларының йитилешмеги, революцион пикириң өсмеги, җемгыете танкыды чемелешмеклигиң гүйчленмеги, революцион-демократик эдеби танкыдың өсмеги боляр. Танкыды реализмиң хәсиетли айратынлыклары: буржуаз җемгыетини реал гөркезмек, оны берк танкытлап, онуң дурнуксыздыгыны паш этмек, ички гаршылыкларыны йүзе чыкармак, конфликтиң эзиҗилер билен эзилйәнлериң ве эзиҗилериң өз арасындакы гаршылыклардан гуралмагы, сюжетиң гүнделик дурмуш болмагы, улы романларың дөремеги, биринҗи дөвүрде «артыкмач адамың» образының ишленмеги, икинҗи дөвүрде положитель гахрыман гөзлегинде болмагы ве ш. меңзешлердир. Рус танкыды реализминиң әгирт улы җемгыетчилик ве сыясы әхмиети боляр. Ол революцион идеяларың өсмегини еңиллешдирйәр ве оңа мүмкинчилик дөредйәр. Танкыды реализмиң улы векиллери рус эдебиятында Гоголь, Гончаров, Некрасов, Салтыков-Щедрин, Чехов, Толстой ве башгалар болупдыр. Танкыды реализм буржуаз җемгыетиң шертлеринде дөрәп, реализмиң өсүшинде хас ёкары этапы аңладян, ылмың, техниканың, медениетиң хас өсен дөврүне махсус, социалистик реализмиң өң янындакы этапы аңладян пурсатдыр.

ТАНКЫТ—Бу термин ики манада уланыляр. Биринҗи манада ол эдеби эсерлериң бир гөрнүши болуп, онда хәзирки заман эдебиятының айры-айры эсерлери анализ эдилйәр, оларың идея мазмуны, чеперчилик дереҗеси, хәзирки заман дурмушы, җемгыетчилик пикириниң дереҗеси ве халкың эстетики талаплары нукдай назарындан йүзе чыкарыляр. Танкыдың биринҗи айратынлыгы онуң предметиниң хәзирки заман эдебият хадысалары болуп дурянлыгындадыр. Шуңа гөрә-де эдебиятың хәзирки заман талапларына җогап берип билмекде танкыдың пайдаш болшы ялы, эдебиятың хәзирки заман талапларындан ыза галмагында чепер эдебият билен дең де-

---

[1] М. Горький, Эдебият хакында, Москва, 1955, 737-нҗи сах.

режеде танкыт хем жогапкәрдир. Шейле болса, танкыдың везипесини чепер эсериң ызындан сүйренмеклиге сырыкдырмак болмаз. Хер бир жемгыетчилик хадысаның әхмиети онуң везипеси, өңүнде гоян максады билен кесгитленйәр. Везипе предметиң, хадысаның жемгыет үчин битирйән ишидир. Хемме зат везипәниң ве максадың масштабына баглыдыр. Белинский танкыдың везипесини ве максадыны хас гиң гөркезйәр. Ол шейле дийййәр: «Танкыды дөреден сунгат дәлдир, сунгаты дөреден танкыт дәлдир. Буларың икиси-де бир заманың рухуның өнүмидир. Оларың икиси-де дең дережеде бир заманың дүшүнжесидир. Йөне танкыт философик дүшүнжедир, сунгат болса дурмушың өзи хөкмүнде формалашан дүшүнжедир. Буларың икисиниң-де мазмуны бирдир, тапавут формаларындадыр. Эсасан пикирленйән ве хемме заны барлап гөрйән бизиң заманымыз үчин танкыдың әхмиети хем шундадыр».[1] Белинскиниң шу гөркезмесинде айратын белленилмели тарап танкыдың хут чепер эдебият билен деӊ хатарда белли бир дөврүң рухундан гелип чыкяндыгы ве хут шол дөврүң дүшүнжеси хем акылы болуп дурянлыгыдыр. Диймек, танкыт чепер эсере баха бермек билен бирликде, өз заманасының акылы болмалы ве чепер эдебият билен эл-эле берип, жемгыетчилик пикириниң өсмеги угрунда гөрешмели.

Танкыдың эсасы везипелериниң бири-де чепер эдебиятың өсмеклигине ярдам бермекликдир. Эдеби танкыт — эдеби эсерлери гүнделик, чуңңур анализ эдип дурмалы—бу бизиң эдебиятымызың үстүнликли өсмегиниң иң әхмиетли шертидир. Эдеби танкыт нәме? Бу язык͡ының ярагыны йитилешдирмекдир. Бир сөз билен айданында, танкыдың идея дережеси анализ эдйән эсеринден белент болса болмалы-да, эмма ондан пес болмалы дәлдир. Диңе шейле болан махалында, танкыт эдебиятың өсмегине ярдам берип билер. Принципиал танкыдың дурмуш ве эдебиятың өсүш перспективасыны сайгармак, оперативлилик, дурмушы чалт өзгертмекде жанлы ымтылыш, субут эдижилик, пәк йүреклилик, ызыгидерлилик хәсиети болмалыдыр. Онуң әхеңи анализ эдилйән чепер эсериң хилине баглы.

Танкыт икинжи манда эдебият хакындакы ылмың үч бөлүминиң биридир.

ТАРД — гадымы арап поэзиясында ав авламаклыга ве дүр-

---

[1] В. Белинский, Бир томлук эсерлер топлумы, Москва, 1950, 296-нжы сах.

ли чөл хайванларыны ковалап тутмаклыга багышланып дүзүлен айдымлар ве шыгырлардыр.

ТАРСЫГ — шыгыр сетирлерини башдан-аяк, бир әхенде, бир өлчегде, шейле хем сетирлердәки сөзлери капыялашдырып гурмакдыр. Меселем:

Йөрәп-йөрәп етишсең, тарыпың әшде-әшде,
Дарап-дарап гойберсең ак йүзде пушда-пушда.

Я-да:

Чекипдир билине гайыш чекини,
Алыпдыр элине дашлы сокыны.

(Кемине).

ТАРЫХЫ АЙДЫМЛАР — белли бир тарыхы шахса ве тарыхы вака багышланып дүзүлен айдымлардыр. Бейик Ватанчылык уршы йылларында дөрән айдымларың көпүси шу хәсиетлидир.

ТАРЫХЫ ЖАНР — тарыхы вакалары ве шол тарыхы вакаларың ичинде херекет эдйән тарыхы шахслары язып гөркезйән дүрли жанрлардакы эсерлердир. Тарыхы теманы ишлемек үчин, автор илки шол дөврүң ыкдысады ве сыясы ягдайыны мирас галан документлериң үсти билен пугта өвренмелидир я-да онуң өзүниң гөркезйән тарыхы хадысаларының гатнашыжысы болмагы герек. Шу эсасда язылан тарыхы эсериң улы өврединжилик әхмиети бар. Б. Кербабаевиң «Айгытлы әдим» романы, Айбегиң «Новайы» диен эсери. А. Толстойың «Петр», Яның «Чингиз хан» романы ве ш. м. шу зейилли эсерлердир.

ТАХАЛЛУС — Серет лакама.

ТЕВИЛИ-САЛЫМ — гошгы дүзмеклигиң аруз системинде метриң бир гөрнүши болуп, хер сетириң аграмы «Фегүлен, мефагылен» диен ики сапы стопаның ики гезек гайталанмагындан гуралыр.

Бу метрде язылан шыгыр сетири он дөрт богунлы болуп, сетир ортарадан ики сапы еди богунлы бөлеге бөлүнйәр. Схемасы шейледир:

[illegible]

ТЕЖРИТ — истигараның (серет) бир гөрнүши болуп, онда хакыкы маныны чалшырып гелен сөзүң дәл-де, оны мензедилйәниң дәл-де, мензейәниң сыпаты беян эдилмейәр. Меселем:

Бир хабар тутмадың хаста бимардан,
Ачызмады нергизлерин хумардан.

диен сетирлерде «нергиз» гөз сөзүниң дерегине уланыляр, ягны гөз сөзүни чалшырып гелйәр. Эмма «ачылмады хумардан» сөзлеринде нергизиң дәл-де, хут гөзүң өз сыпатлары берилйәр.

ТЕЗИС — языжының әхли дурмуш ягдайларыны гөркезмек билен, шол дурмушдан гелип чыкян нетиже хөкмүнде, дурмуш бәхбиди үчин өңе сүрйән меселеси, пикири ве ягдайыдыр. Меселем, А. Говшудов «Көпетдагың этегинде» романында колхоз башлыгының хәзирки заман оба хожалык ылмы билен ярагланан адам болмагы герек диен меселәни өңе сүрйәр. Б. Кербабаев «Амыдеря» поэмасында сув меселесини өңе сүрйәр.

ТЕЗКИРЕ — орта асыр Гүндогар халкларында ровач болан, ятлама хәсиетли, белли дережеде ылмы хәсиетли китаплар болуп, оларда авторлар өзүнден өң гечен хем өзи билен дөвүрдеш шахырлар, уламалар хакында гысгача маглумат берипдирлер. Гечмиш эдебиятыны өвренмекде тезкирелер бичак улы әхмиете эдирлер. Дөвлетша Самаркандының «Тезкиретүш шугара» («Шахырларың тезкиреси») Ферндетдин Аттарың «Тезкиретул өвлия» («Велилериң тезкиреси»), Новайының «Межалысун нефайыс» («Непислериң мейлислери») диен тезкирелерини мысал гөркезмек болар. Новайы ёкардакы тезкиресинде Теймурыларың дөврүнде яшан 350-ден көп шахыр ве алым хакында гысгача маглумат берипдир.

ТЕЗМИН — угрукмак ве тема эдинмек максады билен башга бир шахырың шыгырларындан бир я-да бирнәче сетири цитата хөкмүнде алмаклыкдыр. Меселем, Фузулының «Лейли-Межнунындан»:

Мекденде анык иле болды хемдем,
Бирнәче мелик мысал гыз хем.
Бир сан гыз отурды, бир сан оглан,
Жемг олды бехишде хүйр-гулман.
Огланлара гызлар олсалар яр,
Ышка болупдыр ровач базар. —

диен сетирлери Андалып өзүниң «Лейли-Межнунында» цитата хөкмүнде алыпдыр ве шейле тертипде берипдир.

Жемг олды бехишде хүйр-гулман,
Бир сан гыз отурды, бир сан оглан,
Огланлар гызлара болсалар яр,
Ашыга болар ровач базар.
Мекденде анык иле болса хемдем,
Бирнәче мелик мысал гыз хем.

Ёкарда гөркезилиши ялы, тезмин диңе угрукмак максады билен алыняр. Ол бирнәче сетирден көп болмаяр.

ТЕМА — чепер эсериң эсасындакы белли бир идея нукдай назардан ишленилйән, энчеме дурмуш хадысаларыны өзүнде бирлешидирйән, олары бүтеви дурмуша өврүйән дурмушың бир я-да бирнәче, улы тарапы, бир я-да бирнәче улы хадысасыдыр. А. М. Горький теманы язычының хакыдасында пейда болан, эмма энтек ишленмедик, формалашмадык идеялар дийип гөркезйәр.

Нәме хакда гүррүң гидйән болса, шол предметиң, хайсы хадысаның болшы, әхли айратынлыклары язылып гөркезилйән болса, шол предмет ве шол хадыса хем эсериң темасыдыр. Шунуң үчин хем Чернышевский «Чагалыгы язып гөркезмекчи болсаң, башга зады дәл-де, хут чагалыгы язып гөркезмек герек, уруш сахнасыны, Бейик Пётры дәл, Индианы, Рудини дәл, эйсем чагалары өзлериниң дуйгы-дүшүнҗелери билен язып гөркезмели» дийййәр. Шейлеликде, умумылашдырмаларың гелип чыкан чешмеси эсериң темасы боляр. «Айгытлы әдим» романының темасы революцияның öңүсырасындакы түркмен зәхметкешлериниң дурмушы, гражданлык уршы ве Түркменистанда совет хәкимиетиниң беркарар эдилишидир. Эмма дурмушда өзбашдак яшаян, бейлеки хадысалардан үзңе вакалар болмаяр. Әхли зат өз төверегиндәки хадысалар билен багланышыклы боляр. Диймек, темалары умумылашдырҗак болсаң, олар билен багланышыклы башга-да энчеме овнук темалара дегип гечмели боляр. Шейлеликде хем, эсерде энчеме овнук темалар пейда боляр. Овнук темалар баш теманың состав бөлеги ве баш теманы эмеле гетирйән, оны дүшнүкли эдйән, оны айдыңлашдырян вакалар ве хадысалардыр. Баш тема овнук темалары өзүнде бирлешдирйәр ве олары бүтеви дурмуш хадысасына өврүйәр. Тема мазмундан тапавутлы боляр. Дүрли-дүрли эсерлер бир темада болуп билерлер, эмма оларың мазмунының меңзеш болмагы мүмкин дәл. Меселем: «Айгытлы әдим», «Доганлар» ве ш. м.

ТЕНДЕНЦИЯ — язычының ве шахырың окыҗылары белли бир идея, эстетик идеала ве нетиҗә тарап алып гитмек угрундакы ымтылышыдыр. Тенденция язычының идеясы ве эстетики идеалы билен гөнүден-гөни баглы ве хут шондан гелип чыкяр. Шонуң үчин хем авторың идеясы җемгыетдәки хайсы топарың бәхбидиниң терсине болса, эсериң тенденциозлыгы хем шол топарың гаршысына боляр. Анык бир идеясы ве айдың максады болмадык эсерлер тенденциясыздыр хем өзүниң гөркезйән хадысаларына первайсыздыр. Тенденция дурмушы боляр ве эдил шонуң ялы хем реал суратландырмаклыгың өзүнден гелип чыкяр. Диңе шейле болан махалда, автор өз ымтылышының, тенден-

циясының адалатлыдыгына, онуң хут дурмушың өзүнден гелип чыкяндыгына окыҗылары ынандырып билер. Совет эдебияты коммунистик тенденциялы эдёбиятдыр.

Буржуаз эдебияты өзүниң тенденциоз эдебиятдыгыны гизлемек ислесе-де, ол хем тенденциялы эдебиятдыр. Буржуаз эдебиятының тенденциялылыгы зәхметкешлериң үнсүни социал меселелерден башга яна совмак ве буржуаз дүзгүнини эбедилешдирмек максадындан угур аляр.

ТЕРҖЫГ БЕНТ — сөзме-сөз манысы бендиң гайталанмагы я-да гайталанян бент диймекдир. Эдеби термин хөкмүнде ол Орта Азия халкларының поэзиясында шыгрың бир гөрнүши болуп, дүрли капыяларда язылан айры-айры улы бентлерин, такмынан хер бири өзбашдак шыгыр бентлериниң бирлешмегинден эмеле гелйән шыгырдыр. Терҗыг бентде хер бендиң соңунда шыгрың ахырына ченли бир бейт, ягны икилеме гайталаныл дуряр. Бу ерде шахырың хүнәри хер улы бейдиң соңуның, шейле хем онуң тутуш мазмунының гайталанян бейдиң манысына кыбап гелмегиндедир. Терҗыг бендиң хер бенди Новайыда 22 сетир, Фузулыда 12 сетирден ыбарат. Ашакда Фузулының бир терҗыг бендинден бөлеклер берйәрис.

Фарыг эдим җүмле әлемден, билер әлем мени,
Айп эдерди бихабар санып бениадам мени,
Гоймады девраны чарх өз халыма хуррам мени,
Шат экен әлемде чарх этди есири-гам мени,
Инди Меҗнундан рехи ышк ичре санман кем мени,
Яр чун кылмаз хериму, васлына мәхрем мени,
Ышк нәгә олды пейда, тутды мустахкем мени,
Салды йүз севдая ол гисуе хам, пурхам мени,
Сенки мәхрем сен саба, валла, аңып бир дем мени,
Сөйле. эй гүл, ким саңа багт эйлемез хемдем мени,
Сенсиз олман айры мәхнетден, беладан бир заман,
Эламан, хиҗран бела хем мәхнетинден эламан!

Билбил зарам, гүли ругсары алындан җыда,
Тотые лалам, шекер нисбет макалындан җыда,
Дийр эдим сабр эйлейим, олсам җемалындан җыда,
Билмедим душвар эмиш ол ай высалындан җыда,
Тире болды рузугәрим зүлпи-халындан җыда,
Олды сәхрә мензилим вагшы газалындан җыда,
Чыкды җаны натуван ширин аулалындан җыда,
Хам гетирди каматым мишкин хилалындан җыда,
Сенсиз олман айры мәхнетден, беладан бир заман,
Эламан, хиҗран бела хем мәхнетинден эламан!

Сына чәкдир, диде немлидир, беден эфкәрдир,
Җан хезин, хатыр гамын, шейда көңүл бимардыр,
Мен бу гам ичре ки дефгын эйлемек дүшвардыр,

Маслахат сордум, диерлер маслахат изхардыр.
Сөйледим дерди дилимни, билдим ол ким ярдыр,
Кылмады бир рехм бески залымы-хунхардыр,
Дахы изхар эйлемен, не хажаты тикрардыр,
Эйлерем сабру-тахаммыл тә хаятым бардыр,
Жана өтгеч менде ким тә кувваты гүфтардыр,
Сөйлерем, эй жан ки, сенден айралык дүшвардыр,
Сенсиз олман айры мәхнетден, беладан бир заман.
Эламан, хижран бела хем мәхнетинден эламан!

Бу терҗыг бендиң диңе үч саны бенди мысал алынды ве галан үч бенди дилиниң хас агырлыгына гөрә алынмады. Хер халда оларда хем бентлериң соңундакы шу икилеме гайталаняр. Гөрнүши ялы, терҗыг бент гөврүми тайдан хас улы боляр. Терҗыг бент диңе бир ёкаркы формаларда болмаяр. Ол газал формасында хем болуп билер. Йөне газал формасында язылан көп сетирли хер бендиң соңунда бир бейдиң, икилемәниң гайталанмагы кададыр, Фузулының соңы:

Ачылды гунча тумары хем мәлим олды мазмуны,
Будур ким повт кылмаң мөвсүми гүл, жамы гүлгүни,

диен бейт билен гайталанян терҗыг бенди газал формасында язылыпдыр. Терҗыг бентде эсасы нетиже, максат авторың дуйгы-дүшүнҗесиниң гайталанян бейдинде болуп, бентлер болса гайталанян бейдиң шахырана умумылашдырылмагыдыр. Шунуң үчин хем терҗыг бент язмак шахырдан гүйчли уссатлыгы талап эдйәр.

ТЕРКИП БЕНТ — Гүндогар халкларының классыкы эдебиятында гошгы бентлериң гөрнүши болуп, бир өлчегде язылан көп сетирли бентлериң арасында, ягны хер бентден соң бир бейт гетирилйәр. Хер бенди бер бейт соңлап гелйәр. Эгер терҗыг бентде башдан-аяк бир бейт хер бендиң соңунда гайталанян болса, теркип бентде хер бенди соңлаян бейтлериң айры-айры, эмма өлчег тайдан эсасы шыгрың өлчеги билен дең болмагы шертдир. Шахыр Ж. Илмырадов «Говурдак» диен шыгрыны шу бентде языпдыр:

Бир әзиз перзенди Түркменистаның,
Эгсилмез ожагы дүрли магданың,
Мүбәрек, Ватандан алан перманың,
Назар сал эртәңе — ёкдур арманың.
Багтының гүлзарын гөрйәр Говурдак,
Жош уряр Говурдак, гуряр Говурдак.

Гурмага укыплы голлар гелсин дийп,
Беземәге чепер эллер гелсин дийп,

Васп этмәге ширин диллер гелсин дийп,
Сөвер гызлар, мерт огуллар гелсин дийп,
Ене гиң гуҗагын герйәр Говурдак.
Гүллейәр Говурдак, гуряр Говурдак.

Бу ерде эсасы бент дөрт сетирден ыбаратдыр. Эмма онуң дөрт я-да бәш болмагы хөкманы дәл. Эсасы бент өзара капыялашян нәче сетирден болса, болуп билер. Эмма хер бенди айры-айры бейт маны тайдан-да ве форма тайдан-да соңлап гелмелидир.

ТЕРЦИНА — үч сетирден гуралан шыгыр бендидир. Бу бентде биринҗи сетир үчүнҗи сетир билен капыялашяр. Икинҗи сетир болса икинҗи бендиң башкы сетири билен капыялашяр. Меселем:

И дале мы пошли — и страх обнял меня,
Бесёнок, под себя поджав свое копыто,
Крутил ростовщика у адского огня.

Горячий котел жир в копченное корыто,
И лопал на огне печеный ростовщик.
А я: «Поведай мне: в сей казни что сокрыто.

(Пушкин).

Гүндогар халкарының поэзиясында бендиң бу гөрнүши шейле капыя билен душ геленок. Түркмен совет шахыры А. Хайыдовда терцина якын үчлемә душ гелмек боляр. Йөне Хайыдовда хер үч сетир башга тертип билен капыялашяр. Меселем:

Гелдик әзиз шәхере, билим алмага гелдик,
Тәзе дүнйә гурмага, өкде болмага гелдик.
Шәхерден гышлаклара ёллар салмага гелдик.

Дийдилер: «Памир йигди, гит сен Вагшың боюна,
Серет дәли деряның эдйән эйменч оюнна.
Гетирйән бар сувуны мәкәм гысып гоюнна.

ТЕРШИХ — истигараның (серет) бир гөрнүши болуп, теҗридиң (серет) терсине, онда меңзейәниң дәл-де, меңзелйәниң сыпаты гөркезилйәр. Меселем:

Высал бинасыны ышк гайым этди,
Маңыда икимиз бир дайым этди.

Энтек хуш еринде, мес дәл мен хениз,
Гамың зынҗырында есир мен ялңыз.

диен сетирлерде высал бир бина меңзедилип, бинаның гайымлык сыпатының гөркезилиши ялы. Я-да ашакы бейтде гамың зынҗырына есирлик сыпатының берлиши ялы.

ТЕСВИР — гахрыманың хәсиетини, сыпатыны я башга бир хадысаның айратынлыкларыны, я-да онуң дашкы сыпатларыны тертип билен язып гөркезмекликдир:

Улы илиң аркасы сен, арды сен,
Гочагың гочы сен, гочуң мерди сен,
Дагда пелен, жүлгелериң гурды сен,
Душман гөрсең, этин ийр сен, Оразым
(Кемине).

Тесвир шахырана сөз гурмаклыгың бир гөрнүшидир. Оны уссатлык билен уланып билмеклик шыгырда-да, чепер прозада-да сөзе айратын лабыз, акым ве энергия берйәр.

ТЕФСИР — Серет **комментарийә.**

ТЕШБИХ я-да МЫСАЛ — классыкы эдебиятда хас йөргүнли, көпленч проза билен, кәмахаллар гошгы билен язылан, гөчме манылы ялңыз бир-ики-үч сөзлемден дүзүлен хас кичи эсерлердир. Сагдының «Гүлүстанының» соңкы бабында шу хили эсерлере душмак боляр. Шолардан бир мысал:

«Әхей, атайры, гышда нәмә чыкмаярсың дашары?» дийипдирлер Атайра.

Ол: «Томусда нә хорматым бар, гышда чыкар ялы» дийип, жогап берипдир.

ТИП — җемгыетдәки адамларың белли топарының векили хөкмүнде чепер эсерде гатнашян, шол топарың хәсиетини, арзув-ислеглерини, мейил-максатларыны, яшайыш ве ыкбалыны гөркезйән чепер образдыр. Типиң баш айратынлыгы онуң анык тарыхы шертлердәки дурмушың эсасы тарапларыны ачып гөркезмеклигиндедир. Шуңа гөрә-де тип тарыхыдыр, типик ягдайларың ичинде херекет эдйән җемгыет адамсыдыр. Тип өзүни дөреден ве оны херекет этдирйән тарыхы ягдайың маны билен колоритини хемме тараплайын анализ эдйәр. Ол дурмушы еке анализ этмек билен чәкленмән, эйсем онуң херекет угруны гөркезйәр.

Дурмушда нәмәниң ёк болявдыгыны, нәмәниң дөрейәндигини хем онуң җемгыет кануныдыгыны гөркезйәр. Тип тарыхы болмак билен бирликде, сынпы хем сыясы дүшүнҗедир. Хер бир тип белли бир сынпың бәхбидини, идеясыны, мейил-максадыны ве хәсиетини гөтериҗидир. Онуң херекетлери шу бәхбиди горап сакламага угрукдырыланы үчин, ол сыясыдыр. Типиң дурмуша акыл етириҗилик ве өвредиҗилик хәсиети бардыр. Ол тарыхы шертлерде болан җемгыетдәки арагатнашыклары догручыл беян эдйәни үчин, шол дурмушың шертлеринде халкың өсүшиң хайсы басганчагында дурандыгыны өвредйәр, онуң ыкдысады ве

медени дережесини гөркезйәр. Типиң эстетик ве тербиечилик әхмиети бардыр. Языжы хут типлериң үсти билен өзүниң эстетики-тербиечилик гарайышларыны окыжа берйәр. Тип языжының социал-сынпы гарайшының ве тенденциялылыгының эсасы йүзе чыкыш формасыдыр. Языжының типлере гарайшында онун хут өзүниң хайсы сынпың ве хайсы партияның тарапында дуряндыгы, нәхили идея, идеал хем максат угрунда гөрешйәндиги йүзе чыкяр. Тип эсасан реалистик эдебията дегишлидир. Эмма реалистик дәл эдебиятларда хем типик образлара душмак боляр. Мысал үчин, «Хүйрлукга-Хемра» дессанында казының образы, «Зөхре-Тахырда» Гара чомагың образы типикдир. Тип үч хили боляр. Көп яйран, адаты типлер. Меселем, Н. Сарыхановың «Ширин» хекаясында Шириниң образы. Эсер дөредилен дөврүнде, дурмушда хас сейрек душян, эмма гелжеги бар типлер. Меселем, Н. Чернышевскиниң «Нәме этмели?» диен романындакы Рахметовың образы, я-да Аламышовың «Сона» поэмасында Сонаның образы ве ш. м. Типиң ене бир гөрнүши өмрүни гутаран, гелжеги болмадык, эмма хәзирки вагтда яшаян типлер. XIX асыр рус эдебиятында душ гелйән «артыкмач адамларын» образы шейле типдир.

ТОНИК СИСТЕМА — гошгы дүзмек системаларының биридир. Бу системаның өлчеглери силлабик системада болшы ялы, стопадакы богунларың деӊ болмагына эсасланмаяр. Я-да силлабо-тоник системада болшы ялы, мунда стопалар басымлы-басымсыз богунларың гезеклешишине эсасланмаяр. Ол стопаларда диңе басым санының деӊ болмагына ве кадалы гелмегине эсасланяр. Бу стопаларда түркмен поэзиясында гошгы дүзүлмейәр, себәби бу система сөзлеринде басым хас батлы эшидилйән рус дили ялы диллериң поэзиясына махсусдыр.

ТРАВЕСТИ — юмор хәсиетли шыгырларың бир гөрнүши болуп, онуң эсасы айратынлыгы оларда комики ве гүлкүнч хадысаның чынлакай формада я-да терсине, чынлакай хадысаның гүлкүнч формада берилмегидир. Түркмен эдебиятында бу хили поэзияның иң оңат мысалы Молладурдының «Хешдек бай» диен гошгусыдыр. Бу шыгырда Хешдек байың етмиш яшлы кемпире өйлениш тарыхы, гүлкүнч тойы чынлакай формада беян эдилйәр. Асла яңса алынмаян ялы формада яңсыланяр:

Берекелла, эй Хешдек, кылып сен бир ягшы иш,
«Гарры» дийип гынанма, чыкар тәзе гузы диш,
Той гөрмәге гелсинлер утамыш хем тогтамыш,
Чәржевден алан гелниң гутлы болсун, Хешдек бай,

Шол гелниң дабарасы тутды әлем-җаханы,
Дабаралы тоюнда ягшы идет мыхманы,
Гөрешмәге гелсинлер теҗенлиниң пәлваны,
Чәрҗевден алан гелниң гутлы болсун, Хешдек бай.

ТРАГЕДИЯ — драма жанрында трагедия иң кәмиллешен, иң драматик ве адамың дуйгы хем рухы дүнйәсине хас гүйчли тәсир эдйән гөрнүшдир. «Поэзияның хич бир гөрнүши трагедия ялы бизиң рухумызың үстүнден гүйчли хөкүм сүрүп билйән дәлдир»[1] дийип, Белинский беллейәр. Мунуң эсасы себәби трагедияның эсасындакы конфликтиң, хадысаның, ахлагың ве ыкбалың адамларың гүнделик дурмушында йыгы-йыгыдан душ гелип дуран ахлак, максат ве ыкбаллардан өзүниң белент хем бейиклиги билен тапавутланянлыгыдыр ве гахрыманың иң дартгынлы ягдайда херекет эдйәнлигидир. Трагедияның маясыны бейик максат угрунда гөрешйән бейик ве гахрыман ахлагың хеләк болмаклыгы эмеле гетирйәр. Гахрыман я-ха бүтинлей хеләк боляр, я-да өзүниң яшайшы үчин иң эзиз ве иң деркар задыны йитирйәр. Трагедия гахрыманчылык билен айрылмаз багланышыклыдыр. Асыллы ве гахрыманчылыклы хеләкчилигиң ёк еринде трагика ёк. «Гөрешде йыкылан я-да енишде хеләк болан гахрымана биз чуңңур гынанярыс. Шейле хеләк болмак болмасады, ол гахрыман болуп билмезди, өзүниң шахсыети билен эбедилик субстанциал гүйчлери ве дурмушың умумы-дүнйә хәсиетли хемишелик канунларыны амала ашырып билмезди»[2] дийип, Белинский гөркезйәр.

Трагики гахрыман өзүниң өлүми, яшайшының бахасы билен гара гүйчлериң эсгермеҗек болян хемишелик дурмуш кануныны гүйҗе гиризйәр. Оны дикелдйәр. Гахрыман хеләк болса-да, дурмушың кануны, адамларың арзувы, идеалы үстүн чыкяр. Дурмушың кануныны берҗай этмек угрунда хеләк боланы үчин, трагики гахрымана адамлар гынаняр. Онуң шахсыетиниң белентлиги ве трагиклиги хем шундадыр. Меселем, Эсхилиң «Прометейинде» ынсана чәксиз кувватлы сөйги эхли азаплардан ве гара гүйчлерден үстүн чыкяр. Прометей адамлара от гетирип берени үчин, худай Зевсиң гахарына дучар боляр. Прометей хеләк боляр, эмма дурмушың кануны, ынсан сөйгүси еңйәр. Лейлиниң, Меҗнуның трагики хеләкчилиги ыслам көре-көрлүгине ынсан эркиниң боюн эгмәнлигиниң аламатыдыр.

---

[1] В. Г. Белинский, соч. т, II, Москва, стр. 61.
[2] Гадымы грек театрының гурлушы хакында, серет: Эдебият энциклопедиясына, Москва, 1929.

Трагедия драманың иң дартгынлы гөрнүши болуп, онуң эсасында дурмушың кануны ве адамзадың эркини гара гүйже гаршы өзүниң хеләк болмагы билен субут эдйән бейик ахлак ве гынанчлы ыкбал бар.

Трагедия хем, өң белләп гечишимиз ялы, (серет драма) илки греклерде дөрәпдир. Ол илки билен шерап ве шатлык худайы Дионисиң өлүмине багышланыпдыр. Заманың гечмеги билен антик эдебиятчылары тарапындан ишленйәр, тертибе салыняр ве театрал ойна өврүлйәр. Шейлеликде, гадымы трагедия эмеле гелйәр. Гадымы трагедияның айратынлыклары шол дөврүң грек театрларының мүмкинчиликлери билен баглылыкда чәкли болупдыр. Гадымы грек театры депеси ачык улы җайдан ыбарат болупдыр. Сахна узын ве ини боюнча чакланҗа теләр болуп, онуң үч тарапы дивар болупдыр. Томашачыларың отурян ери сахнаның өңүнде басганчак-басганчак ёкары галып гидйән айтымдан ыбарат болупдыр. Муңа болса амфитеатр дийлер экен. Амфитеатр билен сахнаның арасында хоруң ерлешйән ери болупдыр. Муңа болса оркестр диер экенлер. Хоруң халыпасы болуп, онуң ёлбашчылыгы билен хор ерине етирилер экен. Халыпа корифей диер экенлер. Херекет яйбаңланып башланда, оркестре бирлешдирип, вагтлайын чадыр беҗерерлер экен. Бу болса артистлериң гейинйән ве геймлерини чалшырян ери болупдыр. Хер артист бирнәче ролы ерине етирипдир. Көпленч драматургларың өзи хем гүйчли актёрлар болуп, ойна гатнашар экенлер. Театрың шейле формалашан дөврүне ченли — Дионисиң гөрен гөргүлериниң эсасында дөрән мимики херекетлерден чылшырымлы формалашан трагедия өсүп етишйәр. Эсхилиң дөредиҗилигинде классыкы трагедия өзүниң бүтин айратынлыгы билен етишйәр. Софокл (бизиң эрамыздан өң такмынан — 497 — 406-нжы йылларда яшап гечен) 120 голай трагедияның авторы. 7 санысы бизиң заманамыза ченли сакланыпдыр. «Эдип ша», «Эдип ве Колоне», «Антигона» ве башгалар. Еврипид (бизиң эрамыздан өң такмынан — 480 — 406-нжы йылларда яшап гечен) трагедияның дилини йөнекей диле якынлашдыряр. Мифики сюжетлере реалистик элементлер гиризйәр. 18 саны трагедиясы хәзире ченли сакланыпдыр («Ипполит», «Медея», «Электра» ве башгалар).

Гадымы трагедияда хор өрән әхмиетли ер эеләпдир. Ол херекетиң башындан тә соңуна ченли гатнашып, вакаларың гидишинде гахрыманларың рухы халатыны ве дуйгы ягдайыны йүзе чыкарып дурар экен, оларың ишлерине баха берер экен. Гадымы трагедияның гурлушы бирнәче пурсатдан ыбарат болупдыр.

Пролог — гөркезилйән ягдай барада маглумат берйән гириш бөлүми. Прологдан соң эсасы хадыса башланяр ве иң дартгынлы, чылшырымлы моменте (перипетия) барып етйәр. Ондан чөзүлиш бөлүми гелйәр. Херекет дабаралы хор билен соңланяр. Аристотел өзүниң «Поэтикасында» трагедияның композициясыны ики бөлүме бөлйәр. Ол шейле язяр: «Хер бир трагедияда ики бөлүм бардыр. Багланыш ве чөзүлиш. Биринжи бөлүм адат боюнча драманың дашында дурян вакалары, шейле хем аз-овлак онуң өзүнде болан вакалары өз ичине аляр. Икинжи бөлүм болса тутуш галан вакалары өз ичине аляр. Эсериң башындан башлап, ваканың тә багтсызлыкдан багта я-да багтдан багтсызлыга гечмеклигиң башланян моментине ченли яйбаңланып гелен бөлүмине мен багланыш диййәрин. Чөзүлиш болса шу гечиш моментден эсериң тә соңуна ченли болан бөлүмдир»[1]. Аристотелиң бу гөркезмеси трагедияның ёкарда гөркезилен композицион гурлушына гаршы гелмейәр. Аристотелиң бөлүмлери ёкарда гөркезилен моментлери хем өз ичине аляр.

Гадымы трагедияның бир айратынлыгы онда үч бирлигиң: вагт, орун, херекет бирлигиниң болмагыдыр. Гадым грек театрында декорация болмандыр, гиже ве гүндизи гөркезмек мүмкинчилиги болмандыр. Шейле себәплере гөрә вака белли бир вагтда, белли бир ерде, белли бир хадыса үсти билен гөркезилмели болупдыр.

Драманың өсүш тарыхы билен параллел соңкы дөврлерде трагедияның хәсиетинде ве композицион гурлушында гүйчли өзгеришлер эмеле гелйәр. Ол кәмиллешйәр. Онуң реалистик хәсиети өсйәр. Дурмуш онуң баш материалы боляр. Персонажларың бири-бирини ачып гөркезмек тарапы гүйчленйәр. Шекспириң «Гамлет» 1603, «Отелло» 1604, «Король Лир» 1606 ялы өлмез-йитмез трагедияларында яңы формалашып угран буржуаз гатнашыкларың ички гапма-гаршылыклары, пулуң хәкимиети, мекирлик, хиле, интрига ве ол жемгыетде оңат адамларың трагики ыкбалы хемме тараплайын догручыл гөркезилипдир. Шекспириң трагедияларының эсасы айратынлыклары хөкмүнде шу ягдайлары беллемек мүмкин. Трагедияларың драматик дартгынлыгы өрән гүйчли дережеде. Гахрыманларың өзлерини алып барышлары хемише оларың хут өз ички дүнйәсинден гелип чыкяр ве ясама ягдайлара душмак болмаяр. Дурмушы долы ве ах-

---

[1] Трагедияның гысгача тарыхы хакында, серет: Щепилова, Эдебият теориясына гириш, Москва, 1956 й.

лаклары бири-бирине баглы гөркезмек үчин Шекспир персонажларың саныны көп аляр. Шоларың хеммесиниң-де арагатнашыгы дурмушда болшы ялы, кануны болуп гөрүнйәр. Шекспирде өзүңи ве бири-бириңи ачмак диалог үсти билен антик трагедиядакы хоруң орнуны чалышяр. Трагики ахлагың гапдалында комики ахлак хем херекет эдйәр. Эмма эсасы биринҗи болуп дуряр.

Гёте ве Шиллериң дөредиҗиликлеринде трагедия өзүниң өсүшини довам эдйәр. Шиллериң трагедияларының сыясы хәсисти гүйчли болуп, оларда автор буржуаз ве феодал деспотизмине гаршы протест билдирйәр. Хөкүм сүрүп дуран җемгыет системасына гаршы революцион ахлаклары өңе сүрйәр.

Пушкиниң трагедияларында «Борис Годунов» ве бейлеки овнук драма эсерлеринде бу жанр өсүшиң тәзе этапына башлаяр. «Борис Годуновда» трагедия өңки довам эдип гелен дәп —сөйгиниң биринҗи орунда дурмак дәби бозуляр ве дурмуш хемме тарапы боюнча гөркезилйәр. Сөйги дурмушың диңе бир тарапы хөкмүнде суратландырыляр. Эсериң гүйчли реалистик хәсиетиниң бири, шонуң билен-де онуң улы бир айратынлыгы тарыхы шахсыет ве ахлакларың тарыхы ягдайда гөркезилмегидир. Гөркезилйән шахсыет ве ахлаклар ер, заман ве ягдай билен багланышыклы догры гөркезилйәр. Гатнашыҗыларың ахлак айратынлыклары айдың берлипдир. Меселем, Шуйский өрән мекир, шейле хем акыллы ве герек еринде дурнуклы батыр эдилип гөркезилипдир. Пушкин Борис Годуновы шахсыетиниң хемме тарапы билен гөркезйәр. Ол залым, ганың ве җенаятың үсти билен өзүниң хәкимиетини гүйчлендирмегинден башга-да, өрән тәҗрибели сыясатчы, дөвлет шахсыети хөкмүнде гөркезилйәр. Борис Годунов рухы тайдан хемише азапда яшаяр. Җенаят онуң выжданыны хорлаяр, ол өзүни ядав дуйяр. Персонажы онуң үстүн ве говшак тараплары билен бирликде гөркезмек трагедияда илкинҗи Пушкинде башланяр. Биринҗи гезек Пушкиниң шу эсеринде халк, вака, халкың тарыхындан эпизод трагедияның баш гахрыманы болуп гатнашяр.

Моцартың Сальериниң элинден өлмегинде Пушкин бейик тарыхы-философики пикири өңе сүрйәр. Буржуаз җемгыетинде сунгатың ве талантың трагики ыкбалыны гөркезйәр. Буржуаз җемгыетиниң дөреден ахлак заячылыгының бир гөрнүши гөриплигиң адамзадың акыл ве талантына нәхили зарба урянлыгыны беян эдип, оны нәлетлейәр. Пушкин өзүниң овнук драма эсерлеринде адам психологиясыны анализ этмегиң белент нусгасыны гөркезйәр. Шейлеликде, Пушкинде трагедияның кувваты

ене гүйчленйәр, онуң херекет мейданы гиңейәр, адамың рухуны, психологиясыны ачып гөркезмек укыбы артяр.

ТРАГИКОМЕДИЯ — драма эсерлериниң бир гөрнүшидир. Бу зейилли эсерлерде драма хем комедияның айратынлыклары утгашяр. Дартгынлы ягдайлар билен бирликде, гүлкүнч хадысалар хем йүзе чыкяр. Меселем: «Ашыр аганың хөтджетлигинде» болшы ялы. Йөне бу зейилли эсерлерде көпленч драманың орны агдык боляр.

ТРАФАРЕТ — бир эдебиятың я-да бир язычының образларыны ве чеперчилик серишделерини хич хили үйтгемән, дөредиҗиликсиз башга бир авторың көре-көр гайталамагыдыр. Шаблон дийилдигидир.

ТРИЛОГИЯ — эсасы пикири ве персонажлары боюнча хем сюжетиң өсүши боюнча бири-бирине баглы үч саны өзбашдак бүтеви китапдан эмеле гелен улы гөврүмли романдыр. Меселем, Б. Кербабаевиң «Айгытлы әдим» романы.

ТРОПЛАР — белли бир хадысаны, хәсиети, предмети, образлы гөркезмек үчин гөчме манында уланылан сөзлер я-да сөзлемлер. Меңзетмелер системасының үстүнде дуруп гечиленде, чеперчилик серишделериң хеммеси Л. Тимофеев, Л. Щепилова, Абрамович ялы авторларда троплар системасында анализ эдилйәр. Оларың кәбирлери, меселем, деңешдирме, эпитет, метафора тропуң сада гөрнүши ве бейлекилери болса чылшырымлысы хөкмүнде гөркезилйәр. Бизиң пикиримиз боюнча, меңзетмелери (деңешдирме, метафора, эпитет, аллегория, улалтма, кичелтме) троплар билен гатышдырмалы дәл, себәби меңзетмелериң эсасында ики предметиң арасындакы меңзешлик бар. Хер ики предметиң ады болуп, олар бири-бириниң гапдалында яшаяр. Предметлериң бири эсасы болуп, икинҗиси суратландырыш серишдеси хөкмүнде биринҗиниң хас айдың, чепер, догры йүзе чыкмагына көмек эдйәр. Шу хәсиет оларың хеммесине дегишли, шу аламат оларың барыны бирлешдирйәр. Шу умумылыга эсасланып, биз олары троплардан тапавутландырып, меңзетмелер системасы диен адалга гошдук. Тропларда бейле айратынлык ёк. Тропларда ики саны предмет деңешдирилмейәр. Тропуң өзи бир предметиң я-да хадысаның адының башга бир сөз я-да аңлатма билен чалшырылмагыдыр. Шонда предметиң адыны чалшырып гелен сөз өз асыл манысында болман, гөчме манында боляр. Диймек, тропларың ики саны хәсиетлендириҗи тарапы бар.

Биринҗиден, сөзүң гөчме манында болмагы, икинҗиден, хадысаның адыны чалшырып гелмеги. Шу система болса метонимия, синекдоха, ирония, сарказм ялы серишделер гирйәр.

Ёкарда беян эдилен делиллере гөрә бейлеки авторларда троплар ады билен берлен серишделери ики топара бөлдүк. Биринжиси, меңзетмелер системасы, икинжиси болса хакыкы троплар. Тропларың везипеси хадысаны гысга сөзлерде хас чепер гөркезмекден, индивидуализациялашдырмак, кәбир ягдайларда олара субъектив баха бермекден ыбаратдыр. Меселем, дашракдан гелйән бир адамы гөркезип, «Тилки гелйәр» дийилсе, «тилки», биринжиден, шонуң адыны чалшырып, гөчме маныда боляр, икинжиден, онуң сыпаты, хәсиети боюнча умумы суратда индивидуализациялашдырыляр, үчүнжиден, шол сөзлемде сөзлейжиниң гелйән адама субъектив бахасы, субъектив гарайшы мәлим боляр. Шунуң үчин-де чепер эсерде троплара авторлар көп йүзленйәрлер. Йөне тропларың ёкаркы везипелериң хеммесини бир вагтың өзүнде ерине етирип билмеги авторың укыбына ве уланылян ягдайына баглыдыр.

ТРУБАДУР — он икинжи ве он үчүнжи асырларда Франциядакы гезме, сыяхатчы шахыр ве айдымчы-сазандалардыр. Трубадурлар обама-оба, шәхерме-шәхер гезер экенлер хем өз дүзен айдымларыны айдар экенлер. Трубадурларың дүзен айдымлары шол дөвүр хәким гатлагың медениети билен гөс-гөни баглы болуп, оларда рыцарларың, гошун сердарларының батырлыгы, эшрети, сөйги укыплары васп эдилипдир.

ТУЮГ — өлчеги боюнча 4+4+3 формада болуп, капыялары омонимлерли гошгының, дөртлемәниң бир гөрнүшидир. Новайының айтмагына гөрә, бу форма парс эдебиятында болмандыр. Ол айры-айры түрки халкларың поэзиясында душ гелйәр. Онуң башлангыжы шу халкларың фольклорындан гелип чыкыпдыр. Бу формада шыгыр дүзмек гаты кын. Говы туюг дүзмек халк дили билен чуңңур таныш шахырлара башардяр. Орта Азия халкларының язув эдебиятында туюг XIV—XV асыр шахырлары Лутфуда, Новайыда ве башгаларда, XIX асыр түркмен эдебиятында Сейдиде душ гелйәр. Кәбир мысаллар:

Тыгы ышкың ярасыдыр *битмеген,*
Дердини хер кимге айдып *битмеген,*
Хижр сәхрасыдыр ахым отудан,
Анда гүл я хут гияхы *битмеген.*
(Новайы).

Әр герек өртенсе, янса *ялына,*
Яра ийп ятса атының *ялына,*
Ит өлүми бирле өлсүн намырат,
Әр атаныp, душмениге *ялына.*
(Эбабекир Мирзе).

Ашыкдыр сен инче *биле,* Сейиди,
Хер җепаны рахат *биле,* Сейиди,
Гезермиш дийип яман *биле* Сейиди,
Мени айп эдениң гелсин алына.
(Сейди).

Туюг халк дилиниң байлыгыны йүзе чыкаряр, окыҗыларда пикирленмек медениетини тербиелейәр хем шыгра айратын гөзеллик, чеперчилик ве кәмил форма берйәр.

ТӘЗКИРЕ — орта асыр Гүндогар эдебиятында шахырларың доглан-өлен йылыны ве ниреде окандыгыны, умуман, гысгача терҗиме халыны гөркезйән хем шыгырларындан кәбир нусгалары берйән китапдыр, шахырларың списогы ве терҗиме халының йыгындысыдыр. Овфиниң тәзкиреси, Дөвлетша Самаркандының тәзкиреси мешхурдыр. Новайының «Меҗалисун нефайыс» китабы хем шу зейилли йыгындыдыр.

ТӘРДИ-ЭКС—Гүндогар поэзиясында шахырана сөз гурмаклыгың бир гөрнүши болуп, биринҗи сетирде бири-бириниң ызындан гелен ики сөзи, икинҗи сетирде ене шол ики сөзи терсине бири-бириниң ызындан гетирмекдир. Меселем:

Гөзүң не бела гара болупдыр,
Ким җанга гара бела болупдыр.
(Мирзе Алыбег).

ТӘЗЕЧИЛЛИК — дурмушың хәзирки өсүшине лайык гелмейән көне идеяларың, формаларың, эдеби угурларың, стилиң дерегине эдебията тәзе пикирлер, формалар, угур ве стиль гиризмекликдир. Шейле тәзечиллиги эдебията гиризйән авторлара тәзеликчи **(новатор)** дийилйәр. Меселем, түркмен классыкы эдебиятына шахыр Магтымгулы улы тәзечилликлер гиризди. Эдебиятың мазмуныны, идеясыны, дилини, стилини Магтымгулы өңки довам эдип гелен чагатаизм эдебиятындан бүтинлей үйтгетди. Эдебиятда тәзечиллик дурмушың талапларына лайыклыкда йүзе чыкяр. Хайсы бир языҗы җемгыетиң талапларына ве халкың рухы ислеглерине оңат гөз етирип билйән болса, эдебията тәзечиллик гиризмәге шол хем укыплыдыр. Гоголь рус классыкы эдебиятына реалистик прозаны гиризмек билен бейик тәзеликчи болды. М. Горький биринҗи болуп эдебияты пролетариатың бәхбиди билен утгашдырды. В. Маяковский поэзия өлмез-йитмез тәзечиллик гиризди. Совет эдебияты өзүниң мазмуны, идеясы ве суратландырян гахрыманлары билен бүтинлей тәзе эдебиятдыр.

ТӘСИР — бир авторың икинҗи бир автора я-да бир эсериң икинҗи бир эсере идея ве чеперчилик тайдан өзүниң хәсиетлери-

ни гечирмеги хем биринжиниң икинжиде ыз галдырмаклыгыдыр. Тәсир жансыз гайталанмак болман, бир авторың икинжи авторың дөредижилик укыбыны ойармаклыгыдыр. Оны такыклап гөрмегиң биринжи ёлы болса деңешдирмедир. Элбетде, хер бир якынлыга эсасланып, тәсир хакда белли бир берк нетижә гелип болмаз. Дөредижилиги анализ эдилйән языжының тәсирленен автор билен я-да онуң дөредижилиги билен нәхили арагатнашыкда боландыгыны хем өвренмек герек. Бу болса тәсириң йүзе чыкыш формасы болан якынлык билен төтәнден эмеле гелен якынлыгы бири-биринден сайгармаклыга мүмкинчилик берер. Өвренмек билен тәсири гатышдырмак болмаз. Языжы көп эсерлери окаяр, өвренйәр. Өвренмән язмак мүмкин дәл, эмма бириниң тәсирине дүшмән язмак мүмкин. Авторың кимлери окап өвренендиги онуң дөредижилигинде көпленч ыз галдырмаяр. Эмма тәсир эден автор тәсирленен авторда ыз галдыряр. Шол ызың кимиңкидигини деңешдирмек ве хайсы авторың стилине якынлыгыны барламак ёлы билен такыклап боляр. Бейик шахыр Магтымгулының тәсирини Зелилиниң дөредижилигинде сынламак мүмкин. Совет халкларының дүрли авторларына А. М. Горькиниң дөредижилиги оңайлы тәсир этди. Тәсир совет эдебиятында иң мөхүм меселелериң бири болуп, ол эдебиятда совет халкларының достлук ве доганлык меселесиниң айрылмаз бөлегидир.

— У —

УЗЫН БОГУН — гошгы дүзмеклигиң аруз системинде стопалардакы бир саны узын чекимли сесден я-да бир саны узын чекимли сес билен бир чекимсизден, я-да бир гысга чекимли билен ики саны чекимсиз сесден эмеле гелен сөз бөлегидир. Богун бир узын чекимли билен ики саны чекимсиз сесден эмеле гелен болса, оңа хас узын богун дийилйәр. Меселем: «Зат» диен богун хас узын богундыр, «ар, чап» ве «арып» сөзүниң башындакы «а» узын богунлардыр.

Түркмен классыкы эдебиятында бейлеки метрлерден көп уланылан ремели мусаммени махзуфда (—◡—— / —◡ —// —◡— / —◡–) икинжи богунлардан бейлекилериниң хеммеси узын богунлардыр.

УЗЫН КАПЫЯ — капыялашып гелйән сөзлерде сазлашян чекимсиз сеслериң өңүндәки я-да ызындакы чекимли сеслер узын чекимли болса, олар узын капыя эмеле гетирйәрлер.

> Акыл болсаң, ягшылара хемдем бол,
> Акмак өзүн надан биле яр эйләр.

Хак ашыклар: «Нэзли ярың жемалын
Бир гөрсем» дийип, гиже-гүндиз зар эйлэр.

диен сетирлерде «яр», «зар» богунларының узын болшы ялы, я-да «бил, сил, ил, келам, салам» сөзлеринде болшы ялы. Шейле капыялара узын капыя дийилйэр. Капыяның бүтеви кэмиллешен болмагы үчин хемме сазлашан чекимсизлериң өңүнден я ызындан гелен чекимлилериң я-ха хеммесиниң узын, я-да хеммесиниң гысга болмагы герек. Оларың бири узын болуп, башгасы гысга болса, капыя долы сазлашып билмейэр. Түркмен шыгрында гысга капыя узына гаранда көпдүр. Бу түркмен дилиниң ички айратынлыгындан, онуң сөзлеринде гысга богунларың узын богунлара гаранда көплүгинден гелип чыкяр.

УЛАЛТМА ВЕ КИЧЕЛТМЕ — чепер эдебиятда меңзетмэниң хас көп уланылян бир гөрнүши болуп, оларың үсти билен гөркезилжек болунян хадысалар, вакалар, ахлаклар, хас ныгтап, индивидуализациялашдырылып гөркезилмек максады билен өз болшундан я-ха улалдылып, я-да кичелдилип гөркезилйэр.

Кичелтме (литота) улалтманың (гиперболаның) бир гөрнүшидир. Шуңа гөрэ-де онуң үчин айратын бир кесгитлемэниң гереги ёк. Улалтмак я-да кичелтмек чепер эдебиятда образлара (меселем: «Гөроглы» эпосында Гөроглының, Арап Рейханың ве башгаларың я-да Гоголың «Дерңевчисиндэки» образларың мысалында болшы ялы) хем чеперчилик серишделере-де дегишлидир. Хакыкы сунгатың улалтма хукугы бардыр. Геркулеслер, прометейлер, донкихотлар, фаустлар «диңе фантазияның өнүми дэлдир. Олар реал хакыкатларың кануны ве шахырана улалдылмасыдырлар»[1] дийип, М. Горький гөркезйэр. Образлар хакында гүррүң эдиленде-де, чеперчилик серишдеси хакында гүррүң эдиленде-де, улалтманың баш везипеси хадысаны, онуң иң типик, иң хэсиетлендирижи аламатларыны хас образлашдырып, габардып суратландырмакдан ыбаратдыр. Онуң везипеси предметиң образыны тутуш жанлылыгында гөз өңүне гетирмекден ыбаратдыр. Меселем, А. Кекилов:

Хер шахадан йүп салып, хиңңилдик асаймалы
Саясында кече атып, салкынлап ятаймалы —

диен сетирлеринде говачаны хас улалдып, оны улы бир агач хөкмүнде гөркезйэр. Онуң бүтин болшуны хас анык гөз өңүне гетирйэр. Магтымгулы «Үстүнде» диен шыгрында муханнесиң, намардың кешбини шейле суратландыряр:

---

[1] М. Горький, собр. соч., т. 27 с. 265.

Муртун товлап, хер ян дартар,
Хайбаты пелеңден артар,
Гөк дек гүрләп, дамак йыртар
Хәзир болан аш үстүнде.
(Магтымгулы).

Улалтма я-да кичелтме суратландырылян хадысасыны ёга чыкаран махалында, ол чеперчилик серишдеси болмак везипесини йитирйәр. Улатманың хәсиетли аламаты предмети суратландырмакда онуң ёкары дережеде догручыллык гүйжүне ээ болмагыдыр. Шейле болмадык махалында, дурмушда ёк, болуп билмежек затлары тослан махалында, ол чеперчилик серишдеси болмакдан галяр. Улалтма диңе чеперчилик серишдеси дийип дүшүнмек герек. Улалдылян вакалар хакыкатдан хем дурмушда шейле боляндыр дийип дүшүнилсе, ялңыш болар. Шуңа гөрә-де хадысаны йитилешдирип, улалдып, габардып гөркезмек идеяны адаты ягдайдан чыкармаяр.

Хадыса, образ нәче улалдылса-да, идея дурмушда болшы ялы сакланяр. Йөне йитилешдирмек идеяны хас айдың, аньк йүзе чыкаряр. Улалдылан предмет, хадыса шол болшуна өзүнин дурмушдакы ягдайы билен кыбап, саз гелмейәр. Эмма бу нәсазлык диңе формададыр. Мазмун ве идея тайдан хич хили нәсазлык ёк.

Улалтма ве кичелтме көпленч меңзетмелериң үсти билен боляр. «Ышк оды, гүл йүзли, алма яңак, жады гөз, шамар сач» ялы көп-көп метафора ве эпитетлерде хем онуң элементлери бардыр. Шейле-де болса, ол кәмахаллар хич бир меңзетмесиз, беян эдиш ёлы билен хем эмеле гелйәр.

«Гөроглы» эпосында Рейхан хакында шейле дийилйәр:

« — Гел, инди мунуң демини бир бермән гөрейин. Шонда-ха оянса герек — дийип, Гүлендам ики саны уллакан яссыгы гетирип, хер яссыгы бурнуның бир ян дешигине дыкды. Ики саны пыяда хем бәрисинден таяк билен итип дурды. Дура-бара деми ичине долуп, Арап чишип устрады. Пет болуп, дем чыкман дурансоң, ичини чекип, раст бир пышгырды велин, яссыклар гөйә топ атылан ялы болуп, зыңылып гитди[1]».

Йөне бу ерде хем меңзетме бүтинлей ёк дийип болмаяр. Меселем: меңзедилйән предметиң параллели шу ерде ады тутулмаян-да болса, Рейханың бурунларының дешигиниң яссык сыгжак дешиге меңзедилйәндиги дуюляр.

УРБАНИЗМ — буржуаз эдебиятында ве сунгатында реакцион угурларың бири, эсасы мазмуны сенагат меркезли улы ка-

[1] «Гөроглы» Ашгабат., 1958, 141-нжи сах.

питалистик шәхери суратландырып гөркезмек ве буржуаз техникасыны васп эдип, онуң гүйҗүни «худайлык» дережә ченли ёкары галдырмак, адамлары ве ишчилери машының гаршысында эҗиз, техниканың ызындан эрксиз сүйренижилере өвүрмекден ыбаратдыр. Шейлеликде, урбанизм адамың шахсыетини, укыбыны инкәр эдйәр, оны машына баглы эдип гойяр. Урбанизм эдебияты социал меселелерден ве социал гаршылыклары язып гөркезмек везипесинден башга яна совяр.

УСЛУП — Гүндогар эдебият ылмында стиль манысындадыр. Бу сөз **себк** диен термин билен хем аңладыляр.

Ф

ФАБУЛА — романың ве повестиң иң эсасы вакаларыны, ягны мазмуныны тертип билен, системалы, сюжетиң өсүшине шикест етирмән, гысгача язып беян этмекдир. Көп халатларда фабула термини сюжет билен бир маныда гелйәр. Шуңа гөрә-де бу термин көп уланылмаяр.

ФАНТАЗИЯ — гөз өңүне гетирме, хыял ве реал я-да реал дәл хакыкатың адам дүшүнҗесинде хыялы шөхлеленмегидир. Фантазия адамың акыл зәхметинде, дөредиҗилик процесинде әгирт улы әхмиете эедир. Хич бир акыл дөредиҗилиги фантазиясыз, хыялланмаздан, гөз өңүне гетирмезден мүмкин дәлдир. Иң йөнекей умумылашдырмада-да фантазия бөлеҗиги бардыр дийип, В. И. Ленин гөркезйәр. Фантазияның әхмиети чепер дөредиҗиликде хас хем улудыр. Хич бир язычының өзүниң дөретҗек эсерини, онуң материалларыны, шол материаллары белли бир системада гурмаклыгы гөз өңүне гетирмезден ве шол материалың эсасында хыялланмаздан, дөретмеги мүмкин дәл. «Фантазия, хыялланмак бу бизиң өңүмизде дуран дурмуш хакыкатының җеминде онуң эсасы манысыны сайлап алып, шоны-да образа өвүрмек диймекдир—реализми биз шейле газаняры́с»[1] дийип, А. М. Горький гөркезйәр. М. Горькиниң шу гөркезмесинден мәлим болшы ялы, язычының фантазиясының эсасында дурмуш хакыкаты болмалыдыр. Автор диңе реал хакыкатың үстүнде хыялланан махалында, онуң фантазиясы өндүмли болуп билер. Дөредиҗиликли хыялланмак бу дурмушдан топланан көп-көп материал бөлеклерини бир бүтеви чепер хадыса ве образа өвүрмекдир. Шуңа гөрә-де фантазия реал дурмушдан үзңе махалында, белли бир реал хакыката эсасланып, бир зады дөретмеклиге уг-

[1] М. Горький, Эдебият хакында. М., 1955, 738-нжи сах.

рукдырылмадык махалында, онуң шовлы болмагы мүмкин дәл. Шуңа гөрә-де реал дурмушдан үзңе дини фантазияның дөредижилик әхмиети ёкдур. Бу фантазия тебигат ве дурмуш хакында галп, чөвре дүшүнже берйәр ве ылмың өсмеклигине гаршы дуряр.

ФАРС — орта асырларда, ягны 14 — 16-нжы асырларда Гүнбатар Европа юртларында гиңден яйран, гысгача сатирики пьесалар болуп, оларың темалары эсасан дурмушы вакалар, хадысалар болупдыр. Францияда болса социал-сыясы хәсиетли болуп, эсасы темасы феодаллары масгараламак болупдыр.

Фарс орта асыр Гүнбатар Европа театрларында хас ровачланан, көпленч бир пердели, умуман кичи гөврүмли комедиялар болупдыр. Оларың мазмуны көпленч дурмушы хәсиетде болупдыр, феодал-дворянларың ве дин векиллериниң үстүнден гүлйән фарслар хем аз болмандыр. Хәзирки вагт буржуаз театрында фарс габахат мазмунлы, кичи гөврүмли драма эсерлеридир.

ФАХР — гадымы арап поэзиясының бир гөрнүши болуп, онда шахыр өзүниң батырлыгыны ве говы адамкәрчилик хәсиетлерини, меселем, җомартлыгыны ве шуңа меңзешлерини васп эдйәр.

ФЕЛЬЕТОН — проза билен язылан, көпленч газетлерде чап эдилйән кичиҗик сатирики эсерлердир. Фельетон танкыды, сыясы, җемгыетчилик хәсиетде боляр, ол өз хәсиети боюнча такмынан очеркиң терсинедир. Очеркде хемише положител адамлар, шу гүнки гүнүң гахрыманлары хакында гүррүң гидйәр, фельетоның мазмуны болса көне мейилли адамлар хакында боляр. Эмма буларың икиси-де бир эстетики максатдан угур аляр.

ФЕРД — шыгрың бир сетири, бейтиң ярысыдыр. Муңа месраг хем дийилйәр. Өзбашдак гөрнүшде классыкы эдебиятда диңе прозада язылан хекаяларда уланылыпдыр. Шахыр гүррүң берип дуран махалында, хекаяның ичинде бирден бир ферд гетирйәр. Шейле фердлерде ол я-ха хекаяның бүтин идеясыны беян эдйәр, я-да хекая билен багланышыклы бир пикири өрән чепер хем гысга сөзлерде берйәр. Тайы болмадык ферд өзбашдак шыгыр хөкмүнде язылмаяр.

ФИНАЛ — драма эсерлеринде иң соңкы җемлейҗи сахна ве музыка эсерлеринде иң соңкы бөлүмдир, соңламадыр.

ФОЛЬКЛОР ве ЧЕПЕР ДИЛ — Халк дөредиҗилиги миллн медениетиң айрылмаз шахасыдыр. Ол язувлы эдебиятың дөремегинде мазмун боюнча илкинҗи чешме болмак билен бирликде, дили боюнча хем илкинҗи чепер чешме болуп дуряр. М. Горький:.. «язувлы эдебиятың илкинҗи чешмеси бу өлмез-йит-

мез поэзия дилимизиң бай, гөзеллиги билен таныш болмакда маңа гаты көп көмек этди»[1] дийип, халк дөредиҗилигине язувлы эдебиятың биринҗи чешмеси хөкмүнде догры баха берйәр. «Дилиң поэтики генисиниң йүзе чыкышыны биз фольклор материалларындан тапып билерис»[2] дийип. Добролюбов халк дөредиҗилигиниң дилини дилиң поэтики гениси хөкмүнде гөркезйәр. Мунуң себәби язувлы эдебият дөремезден өң, көп асырларың довамында гөрешиң, зәхметиң ичинде формалашан халкың психики айратынлыклары, мадды дурмушы шол гөрешлер ве зәхмет билен бирликде фольклор материалларында суратланяр. Онуң хут мазмуныны эмеле гетирйәр. Дилиң өсүш тарыхы халкың өсүш тарыхы билен баглыдыр. Шейле хем ол язувлы эдебията ченли фольклорда өсйәр. Диймек, фольклор, биринҗиден, халкың идея-медени ве эстетики өсүшини өзболушлы аңладян болса, икинҗиден, онуң дил тайдан өсүшини хем аңладяр. Диймек. фольклорда милли ве халкы язувлы эдебиятың мазмун боюнча эсасы эмеле гелйәр, дил боюнча дүйби тутуляр. Язувлы эдебиятың мазмун ве дил боюнча эсасларының фольклорда етишенлигине хайсы автор илкинҗи болуп акыл етирип билен болса, шол дәплери илкинҗи болуп, хас ёкары дереҗә гөтерен болса, шол автор хем милли ве халкылайын эдебиятың эсасыны гоюҗы хасап эдилйәр. Шу хакыкаты Рудакының, Пушкиниң, Магтымгулының ве башгаларың мысалында гөрмек боляр.

Халк дередеҗилигиниң дилини башарныклы пейдаланмак языҗының дилини, эсерини халка якынлашдыряр. Оңа милли, оригинал хәсиет берйәр, себәби халк өз эмоционал психики айратынлыкларыны болшы ялы беян эдйән аңлатмалары, сөз ве сөз топарларыны көп асырларың довамында ишләп, иң кәмил дереҗә етирипдир. Йөне фольклор аңлатмалары пейдаланылан махалында, халкың эмоционал ве психики айратынлыкларының, мадды дурмушының, адамларың арагатнашыгының өзгеришде ве өсүшде болуп дурянлыгы назарда тутулмалыдыр.

Икинҗиден, халк дөредиҗилигиниң дилине йүзленмек языҗының дил байлыгыны артдырмак үчин зерурдыр. «Фольклор хакында дүшүнҗеси болмадык языҗы эрбет языҗыдыр. Халк дөредиҗилигинде чәксиз байлык гизлин ятяр, хер бир хакыкы выҗданлы языҗының олардан пейдаланмагы герек. Эне дилини дине шол ерден өвренмек мүмкиндир» дийип, М. Горький беллейәр.

---

[1] Русские писатели о языке, Л., 1954, стр. 333.

[2] Шол ерде. 230-нҗы сах.

Үчүнжиден, фольклорың дилини пейдаланмак, сөзи тыгшытламак улы манызы, мазмуны аз сөзде хас анык, хас чепер беян этмек үчин зерурдыр. Шу барада накылларың, аталар сөзлериниң, идиомаларың ве бейлеки халк аңлатмаларының әхмиети чәксиз улудыр. «Пословицы и поговорки образцово формируют весь жизненный социально-исторический опыт трудового народа, и писателю совершенно необходимо знакомиться с материалом, который научит его сжимать слова, как пальцы в кулак, и развертывать слова, крепко сжатое другими, развертывать их так, чтобы было обнаружено спрятанное, в них, враждебное задачам эпохи, мертвое»[1] дийип, М. Горький беллэп гечйәр.

Дөрдүнжиден, гечмиши, тарыхы догры суратландырмак үчин фольклоры оңат билмек зерурдыр. Тарыхың кешби, халкың мадды дурмушы халк дөредижилигинде гаты көп ыз галдыряр. Эртекилерде, тарыхы роваятларда халкың ылым ве медени дережеси, дүнйәгарайшы, дэп-дессуры шөхлеленйәр. Заманың гечмеги, дурмушың өзгермеги билен дүшүнжелери өзгерйәр. Көнелен затлар халкың дурмушындан бүтинлей ёк болуп айрыляр. Эмма дил олар хакдакы ятламалары гелжекки асырлара етирйәр. Шейле сөзлери болса көпленч фольклор материалларындан тапмак боляр. Добролюбов шейле диййәр: «Заманың гечмеги билен дүшүнжелер өзгерди, ынанчлар гүйчден дүшүп галды. Олар халк тарапындан унудылды. Эмма дил олар хакдакы ятламалары хәзире ченли өзүнде сакламагы довам этдирйәр. Кәмахаллар хемишелик эпитетде унудылан манызы яңадан дикелдйәр. Ол кәмахаллар гадымы манысына якын тәзе сөз ясаяр, кәмахаллар болса гадымы дөвүрде бир предметиң ады болан хут өзүни сакламаяр»[2].

Галыберсе-де, синтаксис тайдан сөзлериң гурлушындан халк дөредижилиги бейик нусгадыр. Сөзлемлер хемише йөнекей, шейле хем долы сөзлем боляр. Сөзлем агзаларының дүшүрилйән ерлерине аз душуляр. Иң чылшырымлы дүшүнжелер, философики гарайышлар иң йөнекей сөзлемлерде беян эдилйәр. Түркмен фольклорында «ве, я, я-да, хем» баглайжылары уланылмаяр Сөзлемлерде дашары юрт сөзлерине душмак болмаяр. Халкың дилиниң специфики айратынлыклары тутушлыгына сакланяр. Фольклор дилиниң шуңа меңзеш айратынлыкларындан пейдаланман, хакыкы, халкы, чепер эсери дөретмек мүмкин дәл. Хәзирки заманың гөрнүкли языжыларындан ве шахырларындан

---

[1] Русские писатели о языке, Л., 1954, стр. 332.
[2] Н. А. Добролюбов, Эсерлер, том I, 661-нжи сах.

Б. Кербабаев, А. Говшудов, А. Дурдыев ялы авторлар шу хакыката долы акыл етирипдирлер.

ФОНИКАНЫҢ ЭЛЕМЕНТЛЕРИ — чепер эсериң дилинде сөзлердәки сеслериң бири-бири билен сазлашып гелмегидир. Сазлашык дилиң чеперчилигинде, айратын хем поэтики эсериң дилиниң чеперчилигинде мөхүм әхмиете ээ меселелериң биридир. Сөзлер сеслерден эмеле гелйәр. Шоңа гөрә-де сөзлериң акымлы окалмагында шол сөзлердәки сеслериң тиркешип гелмеги баш ролы ойнаяр. Пейдаланылан сөзлердәки сеслер бири-бирини тутмадык махалында, поэтики дилде сазлашык бозуляр. Эгер бири-бирини ызарлап гелен ики сөзде биринҗи сөзүң соңы «к» сеси билен гутарып, икинҗи сөзүң башы шол харп билен башлаян болса, сөзде сазлашык бозуляр.

Бу ягдай чекимли сеслере хем дегишлидир. Биринҗи сөзүң соңы чекимли билен гутарып, икинҗи сөз чекимли билен башланса, сөзүң сазлашыгы бозуляр. Меселем:

Гүндизине ол хышадан *бойчы эдип*,
Сувуң елесинден гойберди оны.

Я-да

Баба агады бу таразың сакчысы,
Хүнәрини җаны билен сөерди.—
(Н. Помма).

диен сетирлерде курсивли сөзлерде болшы ялы.

Сөзлерде хайсы-да болса бир сесиң ташланмагы сөзи тебигы кададан чыкаряр. Сөзүң богун тайдан ички кануныны бозяр. Шонуң үчин сөзүң сазлашыгы ёк боляр:

Мекдепде иң өкде оңат окярсың,
Зәхмете ыхласлы гүлүп бакярсың.
Дүрли йүпден халы-хоржун докярсың,
Иш эденде өрән йүврүк эллериң.—
(Н. Помма).

диен сетирлерде «окярсың», «докярсың» сөзлерде «а» сесиниң дүшүрилмеги сөзүң окалмагыны агырлашдыряр. Ики саны гысгалдылан сөзден эмеле гелен гошма сөзи шыгырда пейдаланмак сетири агырлашдыряр, сазлашыгы ёк эдйәр:

Гүндизки зәхметден *ядансоң* бары.
Дем алярлар гөйә нересе чага.
(Н. Помма).

Бу сетирлерде «ядандан соңра» сөзлериниң икиси-де гысгалдылып, «ядансоң» диен гошма сөз ясалыпдыр. Умуман шыгыр сетирлеринде сесиң, богнуң ташланмагы, сөз гысгалдылмагы хемме ягдайда-да сазлашыгы бозяр.

Галмагаллы чекимлилер, *ш*, *җ* ве *ч* сеслеринин бири бейлекисини ызарлап гелмеги дилиң сазлашыгыны ёк эдйәр.

> Завод-фабриклериң гөчгүнли сеси,
> Ишчиң чекиҗиниң батлы зарбасы. —
> (Н. Помма).

диен сетирлерде хас гара йыглан сөзлер дилиң акымлылыгыны бозярлар.

Сеслериң ве сөзлериң гуралышы адамың чакындан бай. Шуңа гөрә-де оларың гурлушында сазлашыгың бозулян ягдайларының хеммесини гөркезмек асла мүмкин дәл.

«Нәхили ягдайда, ягны сөзлер нәхили гураланда сазлашыш, музыка гүйчли боляр?» диен сорагы хем гоймак мүмкин дәл. Эдебиятың тарыхында бейик языҗылар тарапындан шексиз каданың көп гөрнүшлери ишленилендир. Эмма нәбелли кадалар энтек белли бир алым тарапындан ишленип, система салнанок. Бизе фониканың диңе гөрнүшлери мәлимдир. Фоника — шахырана сөзде дилиң сес чеперчилик мүмкинчиликлерини пейдаланмакдыр. Онуң бизе белли кәбир элементлери анафора, аллитерация, ассонансдыр. (Серет дегишли ерлерине).

ФОРМА — Серет **мазмун ве форма.**

ФОРМАЛИЗМ — буржуаз эдебиятында ве сунгатында реакцион акымларың бири болуп, онуң эсасы айратынлыгы мазмуны формадан айырмак, мазмунсызлык, форма ковалашмак, шонуң билен-де эдебият хем сунгаты халкың бәхбиди билен сынпы гөрешлерден дашлашдырмак ве эдебиятың идеологик хәсиетини, сынпылык рухуны инкәр этмекликдир. Формализм идея, пикир, мазмун оваданлыкдадыр дийип тассыклаяр. Хакыкатда болса оваданлык мазмундадыр. Формализм оваданлык сеслериң, тәрлериң, реңклериң сазлашыгында дийип дүшүндирмек билен, эдебияты ве сунгаты якымлыҗа, алдавчы, мазмунсыз, оваданҗа сөзлериң йыгындысына өвүрмәге чалышяр. Формализм нәме айдыляр диен сораг билен гызыкланман, нәхили айдыляр диен сорагы өңе сүрйәр. «Формализм как «манера», как «литературный приём» чаще всего служит для прикрытия пустоты или нищеты души человека. Человеку хочется говорить с людьми, но сказать ему нечего, утомительно, многословно, хотя иногда красивыми, ловко подобранными словами, и говорит обо всем, что видит,

но чего не может, не хочет или боится понять. Формализм пользуются из страха перед простым, ясным, а иногда и грубым словом, страшась ответственности за это слово. Некоторые авторы пользуются формализмом как средством одеть свои мысли так, чтоб не сразу было ясно и уродливо враждебное отношение к действительности, их намерение исказить смысл фактов и явлений»[1], дийип, А. М. Горький беллейәр. Модеризм, символизм, акмеизм, футуризм ве ш. м. формализмиң дүрли гөрнүшде йүзе чыкышларыдыр. Совет эдебияты марксизм-ленинизме эсасланып, эдебиятда ве сунгатда мазмун билен форма меселесинде мазмуны эсас хасап этмек аркалы оларың икисини бир бүтеви ве бири-бириндеп айрылмаз хадыса хөкмүнде чемелешйәр.

ФУТУРИЗМ — поэзияда формалистик акымларың биридир. Футуризм XX асырың башларында илки Италияда дөрейәр. Ол буржуазияның идеологиясы болуп, мазмуны боюнча тәзе сенагатың гүйжүни васп этмек, империалистик басыбалыжылыклы урушлары тарыпламак болуп, формасы боюнча классыкы эдебиятың дәплерини инкәр этмек, дүшнүксиз, манысыз, чылкасыз сөзлери ясамак ве синтаксис кадаларыны бозмакдан ыбаратдыр. Бу акым 1914—1918-нжи йылларда кәбир тапавутлар билен рус эдебиятында хем өзүни бир гөркезип, соң ёк боляр.

X

ХАЗАЖЫ МУСАММАНЫ АХРАБЫ МАХЗУФ — аруз системинде гошгы метрлериниң бир гөрнүшидир. Бу метриканың богун саны он дөрт болуп, онуң башында үч богунлы стопа, соңра дөрт богунлы стопа, ене үч богунлы стопа ве иң соңунда хем дөрт богунлы стопа боляр. Үч богунлы стопаларың биринжи ики богны узын ве соңкусы гысга боляр. Дөрт богунлы стопаларда биринжи богун гысга ве соңкы үч богнуң үчүси-де узын боляр. Онуң схемасы шейледир:

— — ◡ / ◡ — — — // — — ◡ / ◡ — — —.

XVIII асырың түркмен шахыры Нурмухаммет Андалыбың «Лейли-Межнун» дессанында «Мен дек» диен мухаммеси шу өлчегде язылыпдыр. Шу мухаммесден бир мысал:

Бәш гүн сени дөвраның бичәре хырам этсин,
Көңлүндәки гамларны йүз катла харам этсин,
Хер ерге гадам гойсун, ёл тапса, макам этсин,

---

[1] М. Горький, Эдебият хакында, М., 1955, 845-нжи сах.

Тә такаты так олмай, ярыга салам этсин,
Ал дамыңны бойнундан, бичәре экен мен дек.

Бу мухаммесиң сетирлерини стопалар боюнча богунлара бөлениңде, ашакдакы ялы боляр:

— — ⌣ ⌣ / — — — // — — ⌣ / ⌣ — — —

Бәш гүн се ни ләв ра ның бий чә ре хы ра мет син,
Көң лүн де ки гам лар ный йүз кат ла ха ра мет син.
Хер ер ге га дам гой сун ёл тап са ма ка мет син,
Тә та ка ты та кол май я рый га са ла мет син,
Ал да мы ңы бой нун дан бий чә ре э кен мен дек.

Ёкарда барланып гечилен мысалларда болшы ялы, бу ерде хем иң соңкы стопадакы хас узын богунлар «рам, рам, хам, лам» богунларының соңкы «м, м, м, м» сеслери өзлериниң ыз янындан гелйән «эт» богнуна гошлуп «мет» шекилинде гысга богундан узын богун эмеле гетирйәрлер. Бу ягдайы «так олмай» диен сөзлердәки богунларың арагатнашыгында хем гөрмек боляр.

Туркмен поэзиясында өрән сейрек душян бу метриканы Андалып өрән уссатлык билен уланып билипдир. Шу ерде бир ягдайы беллемек герек. Иң соңкы сетирдәки биринжи «ал» богны форма тайдан узын богун дәл. Йөне шол богнуң гүйчли басымлы болмагы оны эййәм узын богна өвүрйәр.

ХАЗАЖЫ МУСАММАНЫ АХРАБЫ МАКФУФЫ МАХЗУФ — аруз системинде гошгы мертлериниң бир гөрнүшидир. Бу өлчег он дөрт богундан ыбарат боляр. Биринжи стопа дөрт богунлы болуп, оларың биринжи, икинжи богунлары узын ве үчүнжи, дөрдүнжи богунлары гысга болярлар. Икинжи стопа үч богундыр. Оларың биринжи, икинжиси узын, үчүнжиси гысга боляр. Үчүнжи стопа дөрт богунлы, олардан биринжи хем дөрдүнжи богунлар узын ве икинжи хем үчүнжи богунлар гысга болярлар. Соңкы дөрдүнжи стопа үч богунлы болуп, биринжи богун гысга, бейлеки икиси узын боляр. Меселем: Фузулының «Гөргеч» газалы шу метрикада язылыпдыр.

Көнлүм ачылар, зүлфи перишаныңы гөргеч,
Нутгум тутулар, гунчае ханданыны гөргеч,

Бахдыкча саңа, ган сачылар диделеримден,
Багрым дилинер, навуки мужганыны гөргеч.

Схемасы шейле:

— — ⌣ ⌣ / — — ⌣ / — ⌣ ⌣ — / ⌣ — —

Ёкардакы мысалы шу стопалар боюнча богунлара бөлениңде, ашакдакы ялы боляр:

— — ∪∪ | — — ∪ — ∪∪ — | ∪ . — —

Көң лүм а чы лар зүл фи пе рий ша ны ңы гөр геч,
Нут гум ту ту лар гун ча йе хан да ны ңы гөр геч.

Бах дук ча са ңаа ган са чы лар дий де ле рим ден.
Баг рым ди ли нер на ву ки муж га ны ңы гөр геч.

Үчүнҗи сетирдәки «саңа» сөзүниң соңкы богны «ңа» бу ерде узын айдылмагы талап эдйәр. Шоңа гөрә-де схемада ики саны «а» билен гөркезилди.

ХАЗАҖЫ МУСАММАНЫ САЛЫМ — аруз системинде гошгы метрлериниң бир гөрнүшидир. Бу өлчегде он алты богун болуп, ол дөрт саны дөрт богунлы стопадан ыбарат боляр. Хер стопаның биринҗи богны гысга болуп, галан үч богны узын богун боляр. Онуң схемасы шейледир:

∪ — — — | ∪ — — — || ∪ — — — | ∪ — — —

Азербайҗан шахыры Фузулының ашакдакы газалы шу өлчегде язылыпдыр:

Мене бады саба ол серви гүлрухдан хабар вермез,
Ачылмаз гунчайе багтым, умыдым нахли бер вермез,

Эгер җан алмак истәрсен, тенимден тыгыны кесме,
Ќи пежмурда нахала вермейинче, сув семер вермез,

Фузулы дәхриден кәм алмак олмаз, олмайын гирян,
Садап сув алмайынча, эбри нейсандан гүхер вермез.

XVIII асыр түркмен шахыры Гайыбының хем ашакдакы газалы хазаҗы мусамманы салым өлчегинде язылыпдыр.

Ене, көңлүм, гара кылдың, фена дүнйә, фена дүнйә,
Йүрегими яра кылдың фена дүнйә, фена дүнйә.

Ничелерни җыда кылдың, зулум бирле эда кылдың,
Алып малым геда кылдың, фена дүнйә, фена дүнйә.

Биринҗи газалда биринҗи стопаның «ды» богны узын окалмалыдыр. Шу газалың үчүнҗи сетиринде, биринҗи стопадакы хас узын богун «җан» сөзүниң соңкы «н» сеси бу богны ызарлап гелйән «ал» богнуна гошулып, «нал» диен узын богун эмеле гетирйәр. Шу сетирде икинҗи стопаның биринҗи богны «мак»-дан «к» сеси айрылып, ыз янындакы «ис» богнуна гошуляр-да, «кис» диен узын богун эмеле гетирйәр. Шейлеликде, «к» сесиниң айрылмагы билен «мак» узын богунлылыгыны йитирип,

«ма» диен гысга богна өврүлйәр ве өлчегиң талабына лайыклашяр. Онуң дерегине «к» хасабына гысга богун «ис» узынлашып, «кис» шекилине гечйәр ве өлчегиң талабына лайыклашяр. Хут шу ягдай бәшинҗи сетирдәки «кәм алмак олмаз» диен сөзлердәки богунлара хем дегишлидир.

Гайыбының газалында биринҗи сетирден биринҗи, икинҗи стопаларың икинҗи богунлары, ягны «нә, ра» богунлары лексикада гысга богунлар болсалар-да, бу ерде узын айдылмалыдырлар. Үчүнҗи сетириң биринҗи стопасындакы икинҗи ве дөрдүнҗи богунлар хем узын айдылмалы.

Шу айдыланлары хас айдыңрак гөркезмек үчин ашакда хер ики газалың сетирлерини стопалар боюнча богунлара бөлүп гөркезйәрис:

◡ — — — / ◡ — — — // ◡ — — — / ◡ — — —

Ме не ба ды са ба ол сер ви гүл рух дан ха бар вер мез,
А чыл маз гун ча йе баг тым у мый дым нах лы бер вер мез,
Э гер жа нал ма кис тәр сен те ним ден тый гы ңый кес ме,
Ки пеж мур да на ха ла вер ме йин че сув се мер вер мез.
Фу зу лый дәх ри ден кә мал ма кол маз ол ма йын гир йан,
Са дап сув ал ма йын ча эб ри ней сан дан гү хер вер мез,

Йе нә көң лүм га ра кыл дың, фе на дүн йә, фе на дүн йә,
Йү ре гим ний йа ра кыл дың, фе на дүн йә, фе на дүн йә,
Ни че лер ний жу да кыл дың, зу лум бир ле э да кыл дың.
А лып ма лым, ге да кыл дың, фе на дүн йә, фе на дүн йә.

ХАЛК ДӨРЕДИҖИЛИГИ — белли авторы болмадык, халк тарапындан дөредилен, халк арасында гиңден белли, дүрли формадакы шахырана дөредиҗилик ве эдебиятдыр. Халк дөредиҗилигиниң эсасы айратынлыгының бири онда дурнуклы текстиң ёклугы ве онуң эсерлериниң дилден-диле, несилден-несле. дөвүрден-дөвре гечип, гечен дөврүң мөхүрини өзүнде сакламак билен, хер бир дөврүң талабына лайык өзгерип ве үстүниң долуп дурмаклыгыдыр. Халк дөредиҗилигиниң эсериниң везипесини Ф. Энгельс шейле кесгитлейәр: «Халк китабының өзүниң везипеси бар, ол өзүниң гүнделик агыр зәхметинден арып, агшам доланып гелен дайханы гүйммемелидир, оңа хезил бермелидир, оны рухландырмалы, өзүниң агыр зәхметини ятдан чыкармага оны межбур этмелидир, онуң ахлак дуйгуларыны арассаламалы, онуң мерданлыгыны, ватана сөйгүсини оярмалыдыр»[1]. Халк дөредиҗилиги язувлы эдебиятың деслапкы эмеле гелмегинде ве онуң хәзирки өсмегинде бичак улы әхмиетлидир.

[1] К. Маркс ве Ф. Энгельс, Эсерлер, том II, 26-нжы сах.

Әхли халкың эдебиятының илкинжи дөрейшиниң эсасында азда-кәнде халк дөредижилигиниң сюжети, образлары ве чеперчилик тәрлери бардыр. «Әхли юртларың бейик шахырларының иң оңат эсерлери шахырана умумылашдырмалары ве әхли шөхратлы образлар билен типлери барып гадымы дөвүрлерде берен халкың коллектив дөредижилигиниң генжи-хазынасындан сусулып алнандыр. Зевси халк дөретди, Фидий оны мермере гапланы» диййп, А. М. Горький гөркезйәр. XVIII асыр түркмен эдебиятының дөремегинде «Гөроглы», «Лейли-Межнун» ялы халк дөредижилигиниң эсерлери биринжи чешме болдулар. Түркмен халк дөредижилигиниң эсасы гөрнүшлери «Гөроглы», «Хүйрлукга-Хемра» ялы эпики дессанлар, эртекилер, легендалар, шорта сөзлер ве шахырана дөредижилик айдымлар, накыллар, аталар сөзлери, маталлар, ләлелер, монжугатдылар ве гайрылардан ыбаратдыр.

ХАЗАЖЫ МҮСЕДДЕСИ АХРАБЫ МАҚБУЗЫ МАХЗУФ — Гошгы дүзмеклигиң аруз системасында хазаж бәхринден өлчеглериң бир гөрнүши болуп, онуң богун саны он ве шекили шейледир:

— — ∪ ∪ — // ∪ ∪ — ∪ — —

Фузулының «Лейли ве Межнун» поэмасы тутушлыгына шу өлчегде язылыпдыр. Поэмадан кәбир мысаллар:

Гәхи чекерем шикенже-у гам,
Гәхи олурам белая хемдем,
Тенха гечер олды рузыгәрим,
Сәх ра да не му ни су не йа рым.

Шу сетирлери өлчегиң шекили боюнча бөленинде, ашакдакы ялы боляр:

Гә хий че ке-рем ши кен же у гам
Гә хий о лу рам бе ла йа хем дем
Тен ха ге че рол ды ру зи гә рим
Сәх ра да не му ни су не йа рым.

Хәзирки заман түркмен эдебият ылмында өлчегиң адыны садалашдырмак бәхбидинден угур алып, бу өлчеге он богунлы хазаж хем диййәрлер.

ХЕКАЯ — өзүниң гөврүми ве персонажларының саны боюнча хас кичи ве дурмушы чутдам беян эдйән эпик эсердир. Хекая дурмушда хас типик ве ишленмеги хас актуал ялңыз бир теманы аляр. Әхли темаларың арасындан бирини сайлап алмак билен окыжыларың үнсүни хут шол тема чекйәр, онуң бейлеки дурмуш материалларының арасындан сайланып алынмагының өзи ныг-

талып гөркезилдигидир. Месселем: Н. Сарыханов «Ширин» диен хекаясында кәбир узак обаларда «гачып гитди» хилегәрлиги билен дүшүнжеси боюнча долы формалашмадык яш гызларың сатылян вагтларының болянлыгына окыҗыларың үнсүни чекйәр. Хут шу теманы дурмушдан сайлап алмак билен, автор онуң әхмиетлидигини ныгтап гөркезйәр. Алексей Толстой хекаяны кесгитлемеклиге сюжетиң үсти билен гидйәр ве шейле язяр: «Сюжет хемише яшайшың галмагалындан, хәзирки гүнүң җанлы гөрешинден гелип чыкяр... Ол хайсы-да болса бир социал гаршылыгы ачмаклыгың ачарыдыр. Онуң тебигаты шейле. Языҗы шонуң ызы билен ава уграяр... Сюжети гурайҗы эсас хөкмүнде гиң ве улы материал — эпопея, роман, пьесалар үчин ишлетмек болар. Шейле хем онуң хут социал манысыны йүзе чыкармак билен чәкленип, хут өзүни арассалыгына пейдаланмак болар. Ине шу соңкы гөрнүшде пейдаланан махалымызда, новелла, кичиҗик хекая эмеле гелйәр»[1]. Бу ерде хекаяның эсасы айратынлыгы хөкмүнде онуң материалының сык ве чугдам беян эдилйәнлиги гөркезилйәр. Диймек, хекаяның эсасы айратынлыклары: гөврүминиң кичи, персонажларының санының аз, мазмунының сыклыгындан ыбарат болуп дуряр. А. Толстойың гөркезиши ялы, форманың кичи болмаклыгы мазмуның улы болмагындан халас этмейәр. Языҗының акыллы, әгирт йити болмагы герек. Дурмушың хас зерур тарапыны сайлап билмеги герек, олары меркезлешдирип билмеги герек. Рус эдебиятында гысга хекаяның бейик уссады А. П. Чеховың көп хекаялары, Н. Сарыхановың «Арзув», «Ширин», «Соңкы өй», «Ак там», «Китап» хекаялары түркмен эдебиятында бу жанрың иң гөзел нусгаларыдыр. Сарыханов «Китап» хекаясында материалы сык бермегиң, меркезлешдирмегиң белент мысалыны гөркезипдир. Форманың кичилигине гарамаздан, онуң мазмуны гин.

Бу хекаяның темасы Түркменистандакы медени революциядыр. Шу теманы өрән уссатлык билен гөркезмек органики суратда халкың гечмишдәки феодал ызагалак медениетсизлигини, дини-схоластик окувы, шол гараңкы дөвүрде хем халкың совада ве медениете ымтылышы, өз поэзиясына ве онуң бейик векиллерине сөйгүси, бир сөз билен айданында, халкың бүтин медени яшайшы гөркезилипдир.

Эсер ёкары дережеде кәмиллешен ве гутаран форма эе. Бу болса хекаяның мөхүм айратынлыгыдыр. Шу нукдай назардан хекая языҗы үчин иң оңат дөредиҗилик мекдебидир.

---

[1] А. Толстой, Эдебият хакында, М., 1956, 353—354-нжи сах.

ХЕКАЯТ — классыкы эдебиятда өвүт-несихат мазмунлы, говы адамчылык хәсиетлери үндейән гошгы билен, көпленч месневи билен язылан кичиҗик эсерлере айдылыпдыр. Сагдының «Бостанындакы» эсерлер тутушлыгына шейле хекаятлардыр. Шолардан бир хекаяты мысал хөкмүнде ашакда гөркезйәрис:

Бир йигиди гөрдүм ёлда бир кере,
Ызында бир гоюн, баряр бир ере

Оңа дийдим: «Ызың билен гоюны
Алып барян йүпдүр, баглы боюны».

Йүпүни бойнундан алып ташлады,
Деррев сага, сола ылгап башлады.

Гоюн хем ылгады ызындан бада,
Ийипди элинден арпа зыяда

Бираз ойнап гелди, хош болуп вагты,
Мени гөрүп дийди: «Эй аңы ягты,

Не йүпдүр ызымдан йөреден гойны,
Ягшылык йүпүне баглыдыр бойны

Ягшылык гөренсоң, какабаш, мес пил,
Каст эдип, пилбана хич топулмаз, бил.

Ямана ягшылык эйлегин, эй жан,
Сакчыдыр элиңден ит иенсоң нан

Батмаз ол адама дишлери итиң,
Дадырса ики гүн тагамын этиң

(Сагды).

Бу зейилли эсерлерде шахыр эсасы гүррүни гутарандан соңра, гүррүндәки пикири өз сөзлери билен бирнәче бейтде беркидйәр, шуның билен-де хекаяты гутаряр.

ХЕМАСА — гахрыманчылык темасында, шыгырлар билен язылан (көпленч бейтлерде) эпики эсерлердир. Меселем: Фирдевсиниң мешхур «Шанама» поэмасы ве ш. м. Эмма хемасаның гөврүминиң хемме вагтда «Шанама» ялы улы болмагы хөкманы дәл. Ол айры-айры кичирәк поэмалар мөчбериңде хем болуп билер.

ХИҖӘ — гадымы арап поэзиясында бир гөрнүш болуп, онда шахыр өз душманларыны я-да өз кабыласына душман кабылалары ве өз кабыла башлыкларының душманларыны танкытлаяр.

ХИКМЕТ — кичи гөврүмли, көпленч бирнәче сетирден ыба-

рат боляи, акыл берижи, дидактики хәсиетли я-да философики темада язылан шыгырлардыр. Хикмет классык шахырларың көпүсинде душ гелйәр. Орта Азияның ады белли суфист шахыры Хожа Ахмет Ясавы өзүниң шыгырларыны хикмет атландырыпдыр. Эмма онуң хикметлериниң мазмуны дини таглыматлардан ыбаратдыр.

ХОР — гадымы грек трагедиясында белли пурсатларда гатнашян, лирики айдымлар билен сахнада чыкыш эдйән артистлер коллективи. Хор өз айдымлары билен гахрыманың хеләк болмаклыгына гынанч билдирйәр, матам тутяр, шовсузлыгына дуйгудашлык, отрицател хадысалара протест билдирйәр. Гадымы грек трагедиясында хоруң әхмиети, орны гүйчли болупдыр. Ол өзүниң көпчүликде ерине етирилйән айдымлары билен дүрли халатларда чыкыш эдер экен. Трагедия хөкманы суратда хор билен соңланар экен.

ХОРЕЙ — силлабо-тоник гошгы дүзүлиш системасында ики богунлы өлчеглериң бир гөрнүши болуп, ямба өлчегиниң терсине, басым биринжи богна дүшйәр. Шекили шейледир:

ᴗ́ᴗ // ᴗ́ᴗ

ХОРИЯМБ — рус силлабо-тоник гошгы дүзүлиш системасында бир хорей билен бир ямбың гатышмагындан эмеле гелен дөрт богунлы стопалардыр.

ХРОНИКА — орта асырларда, шейле хем хәзирки вагтда кәбир дашары юртларда ровач болан бир йылың я-да белли бир дөврүң вакаларыны дурмушда йүзе чыкан вагтлары боюнча тертипли беян эдйән йыгынды китапдыр. Чепер эсер хөкмүнде хроника — тарыхы темада язылан роман, повесть ве драма эсерлериниң бир гөрнүши болуп, оларда гөркезилйән тарыхы вакалар хөкманы суратда хронологик хәсиетде гураляр. Меселем: В. Яның «Чингиз хан» диен романында тарыхы вакаларың тертипли гөркезилиши ялы.

ХҮВДИ — түркмен халк дөредижилигиниң бир гөрнүши болуп, чагалары ятырмак ичин аяллар тарапындан белли бир хең билен айдылян айдымлар ве шыгырлардыр. Хер бент гутарандан соң, «Хүвва-хүв» диен сөз бирнәче гезек гайталаняр. Айдымың ады хем шу ерден гелип чыкандыр. Хүвдүлерде энелер, аяллар өзлериниң перзенди ве жигиси хакда иң оңат арзувларыны ве дуйгуларыны беян эдйәрлер. Кәбир шахырларда хүвди үчин язылан йөрите шыгырлара хем душ гелмек боляр. Бир мысал:

Мениң жигим ятыпдыр,
Гызыл гүле батыпдыр,

Ояндырмаң, достлары,
Яңжа ука гидипдир.

ХЫҖУВ — лирики эсериң эсасындакы интенсив дуйгудыр. Хыҗув шахырың шахсыети билен гөс-гөни баглы болуп, онуң адамчылык мазмунының, шахырчылык кувватының, дашкы дүнйәден тәсирлениш укыбының йүзе чыкыш формасы, хут шуларың өзүдир. Шыгрың хыҗувы нәче гүйчли болса, ол шоңа лайыклыкда шыгырлык хәсиетине эедир. Белинский хыҗувлы ве хыҗувсыз шыгры дири адам билен өли адама меңзедйәр. Өлениң йүзи өчүк, дириниң йүзи тәзе-тер, себәби биринде яшайыш ёк, биринде болса яшайыш бар дийип, ол айдяр. Хут шуның ялы хыҗувсыз шыгыр өлүдир, онда яшайыш ёкдур. Хакыкы шыгыр үчин болса яшайыш хыҗувдадыр.

ХӘБСИЯТ — шахырлар тарапындан зынданларың ичинде дүзүлен, авторларың хорлук ве махрумчылыкларыны, хасрат дуйгуларыны беян эдйән элегиялар я-да оларың зулмуң гаршысындакы дурнуклылыгыны, гелҗеге ынамыны гөркезйән шыгырлардыр. Шейле шыгырларың бирине хәбсие дийилйәр. Эйраның прогрессив шахыры Бахарың «Агла, эй билбил» диен сөзлер билен башланян хәбсиеси мешхурдыр. Фашизмиң зынданында Муса Җелил, Назым Хикмет ялы гөрешҗең, ялкымлы, коммунистлериң язан шыгырлары өзлериниң идеясы ве пафосы боюнча фашизме гаршы гөрешде дурнуклылыгың белент ве өлмез-йитмез нусгаларыдыр.

ХӘЖВ — сатирики шыгырларың бир гөрнүши болуп, онда автор белли бир шахсың ярамаз тарапларыны паш эдип, онуң үстүнден гүлйәр ве масгаралаяр. Бейик шахыр Фирдөвсиниң солтан Махмыт хакындакы хәҗви мешхурдыр. Сатирик шахыр Кемине «Бир түйсли» гошгусында Әралы ишаны масгаралаяр. XVIII—XIX асыр өзбек шахыры Махмур «Абдулкерим Фазлы Неменганы хакында хәжв» диен сатирасында Абдулкерими масгаралап, шейле язяр:

Назмы түрки билен беян, эмеким.
Сыпатыңны кылай аян, эмеким.

Гиже-гүндиз сорап йөрер эрди.
Мурдалар жаныдан нышан, эмеким.

Болды зарбулмесел бу себәпден,
Пири-тошландие заман, эмеким.

Гөрүнер безм эра мусахыпге,
Шекли мысалы йылан эмеким.

Европа ве рус эдебиятында хәжв «эпиграмма» диен термин билен аңладыляр. Эмма буларың мазмунында хич хили тапавут ёкдур.

ХӘЗЛИЙЯТ — дегишме хәсиетде язылан шорта сөзли овнук шыгырлардыр. Шейле-де болса, оларың танкыды нешдери боляр. Ёлдашлык дегишмеси хөкмүнде язылан шыгырларың көпүси шейле хәсиетлидир.

ХӘСИЕТ — белли бир социал-тарыхы шертлерде херекет эдйән җемгыет адамының рухы-психики айратынлыкларының җемидир. Бүтеви хәсиет дөретмек чепер эдебиятың эсасы везипесидир. Шунуң үчин хем Горький сюжете кесгитлеме беренде, «бир хәсиетиң, бир типиң өсүш ве гуралыш тарыхыдыр» дийип кесгитлейәр. Хәсиет индивид формада чыкыш этсе-де, ол җемгыетдәки белли бир топарың векилидир, шол топарың мейил--максадыны, гылыгыны ве башга тарапларыны аңладыҗыдыр. Шейле җемгыетиң белли бир топарының векили хөкмүнде чыкыш эдйән хәсиете тип дийилйәр. Чепер эсериң меркезинде дурян серишделериң хеммеси хәсиет дөретмеклиге хызмат эдйәрлер. Хәсиетиң эмеле гелмегинде, формалашмагында конфликтлериң ичинде, умуман бейлекилер билен арагатнашык, гахрыманың өзүни алып баршы, персонажларың дилиниң типизациясы, языҗының гахрыманларына берйән характеристикасы, персонажларың өз бири-бирине берйән бахасы баш әхмиете эедирлер. Хәсиет социал-тарыхы меселедир. Ол белли бир җемгыет шертлериниң өнүмидир. Шоңа гөрә-де ол диңе тарыхылыгында гөркезениңде, догручыл болуп билер. Салтыков-Щедриниң «Җенап Головлевлер» романында гөркезилйән Иудушканың образы белли тарыхы дөвүрдәки дүнйәни тутмак үчин харс урян ачгөз, буржуйлыга гечйән феодал хәсиетдир. Совет эдебиятында гөркезилйән белент хәсиетли гахрыманлар социалистик шертлерде өнүп-өсен адамлардыр. Социалистик ватанчылык, зәхмет сөйүҗилик, дүнйә коммунистлерче дүшүнмек, интернационал дуйгы совет адамына махсус баш хәсиетлердир.

ХӘСИЕТЛЕНДИРМЕ (ХАРАКТЕРИСТИКА) — чепер эсерде гатнашян адамының сыпатыны, хәсиетини, мораль кешбини, мейил-максадыны, дуйгы-дүшүнҗесини ве шоңа меңзеш тарапларыны языҗының өз сөзи билен беян этмеклигидир. Эсерде гатнашыҗының ахлак тарапларының эсаслары авторың хәсиетлендирмесинде хем йүзе чыкяр. Авторың хәсиетлендирмеси языҗының дилинде типизациялашдырмагың мөхүм серишделеринден биридир. Авторың хәсиетлендирмесинде персонажың ахлак айратынлыкларының иң типик ве эсасы тараплары бе-

рилйәр. Язычының хәсиетлендирмеси эсериң бүтин довамында персонажың херекетинде ве геплешигинде тассыкланылмалыдыр, оларың арасында гаршылык болмалы дәлдир. Язычының хәсиетлендирмеси персонажларың херекетинде ве геплешигинде хас айдың йүзе чыкяр. Язычының хәсиетлендирмеси эсериң бүтин довамында персонажларың херекетинде ве геплешигинде тассыкланылмалыдыр, оларың арасында гаршылык болмалы дәлдир. Язычының хәсиетлендирмеси персонажларың херекетинде ве геплешигинде хас айдың йүзе чыкяр. Язычының хәсиетлендирмеси жанлы херекетде, арагатнашыкларда ве геплешиклерде йүзе чыкан я-да инди йүзе чыкҗак персонаж ахлагының җемидир, нетиҗеси ве суммасыдыр. Шуңа гөрә-де язычының хәсиетлендирмесиниң анык ве айдың болмагы герек, гахрымана баха берлен махалында, онуң әхли херекетлери ве әдимлери гөз өңүнде тутулмалыдыр. А. Дурдыев «Баллы молла» хекаясында Баллы молланы шейле хәсиетлендирйәр:

«Бу уссаның адына өң Баллы молла диердилер. Ол вагтлар муңа нәче Баллы молла дийсең, шонча хошуна гелерди. Инди болса муңа соңкы өсдүримлер — усса ага — дийип ат берйәрдилер. Бирнәче гарры адамлар уссаның көне адына агызлары өвренишенсоң, олар «Баллы молла, армавери» дийип, дүканының агзындан геләйсе, бу ат усса «зәхер молла» диен ялы гелйәрди.. Икинҗиден, бу усса учурсыз өвүнҗенди, бир кәтмен ясаса, шонуң ялы кәтмени хич бир усса ясап билмез дийип өвүнйәрди. Бейлеки уссаларам өвүнҗеңдир вели, олар бу уссаның өвнүшини гөрйәрлер-де, үмсүм янындан турубер-йәрлер... Усса яш, овадан аял-гызлары гаты говы гөрйәр. Башга адамлар хем говы гөрйәр вели, адамлар уссаның шол хакда болшуны гөрйәрлер-де: «Ай, биз-ә гойдук, ол асыл кебелек ялы, ода-көзе дүшүп баряр» дийип, хедер эдйәрдилер. Эмма вели уссаны янып дуран одуң янына еңсесинден пугта тутуп, сүдүрләп хем элтип билмерсиң[1].

Язычының шу хәсиетлендирмеси Баллы молланың әхли херекетлеринде ве сөзлеринде аныклашдырыляр, субут эдилйәр ве умумылашдырыляр. Шейле хәсиетлендирме көпленч өсмейән ахлаклара махсусдыр. Өсйән ве дурмуш хадысаларының, ишиң хем гөрешиң ичинде өзгерйән, кәмиллешйән ахлак өзүниң хер бир өсүш этапында авторың өңки хәсиетлендирмесиниң үстүни вагтал-вагтал етирип дурмагыны талап эдйәр.

ХӘШВ — текрара хаҗат болмадык, бир айдылан сөзи, маныны башга сөзүң үсти билен бир сөзлемде икинҗи гезек гайталамакдыр.

---

[1] А. Дурдыев, Сайланан эсерлер, Ашг. 1951., 105-нжи сах.

Гүнүң күмүш нуры дүшйәр,
Бахар гелди яз биләни. —
(Б. Солтанныязов).

диен шыгрың икинжи сетиринде болшы ялы, «Бахар гелди» сөзлемде эййәм максат хасыл боляр. «Яз биләни» сөзлери артыкмачдыр. Хәшв — плеоназм дийилдигидир. Бу шахырана сөз гурмакда шахырың кемчилик тарапына гирйәр. Шейле хем шыгыр сетириниң башындакы стопа билен соңундакы стопаның аралыгындакы стопалара хем хәшв дийилйәр. Бу адалга аруз системиндәки шыгырлара дегишлидир.

Ц

ЦЕЗУРА — Серет **пауза.**

ЦИКЛ — кәбир хәсиетлери боюнча бири-бирине якын, бири-бирине баглы, жынсдаш эсерлериң, бири-бириниң үстүни долдурып, тутуш бир бүтеви дөредижилиге өврүлйән эсерлериң системасыдыр. Кәмахаллар эсерлер өзлериниң темасы хем персонажларының бирлиги боюнча бир цикле өврүлйәрлер. Меселем: Н. Сарыхановың «Соңкы ой», «Ак там», «Сөйги» хатар хекаялары. Кәбир ягдайларда эсерлер өзлериниң хәсиети, пафосы, гөркезйән тарыхы дөврүниң бирлиги боюнча цикле өврүлйәрлер. Меселем, Ата Салыхың 30-нжы йылларың башындакы «Болжак дәл», «Әлхепус» ялы сатирики эсерлер цикли.

ЦИТАТА — бир эсерден үйтгетмән, болшы ялы гөчүрилип алнан текст бөлегидир. Цитата көпленч өз пикириңи тассыкламак үчин, ынандырмак үчин алыняр. Кәмахалларда ол цитата алнан эсери танкытламак, ондакы пикириң нәдогрудыгыны гөркезмек үчин алыняр. Кәмахаллар болса диңе анализ этмек максады билен гетирилйәр.

Ч

ЧАСТУШКА — рус халкында шахырана халк дөредижилигиниң бир гөрнүши болуп, жемгыетчилик, сыясы, дурмушы ве гайры темалардакы дөртлемелер билен дүзүлйән айдымлардыр. Частушкалар көпленч хор тарапындан ерине етирилйәр.

ЧЕПЕРЧИЛИК — бу термин ики маныда уланыляр. Биринжи маныда ол сунгаты ве эдебияты жемгыетчилик аңының бейлеки гөрнүшлеринден тапавутландырян терминдир. Чепер эдебият ве сунгат өзлериниң дурмушың шекили болмагы билен, дурмуша тәсир эдижилик укыбы билен, сынпы ве сыясы хем тарыхылыгы билен идеологияның бейлеки гөрнүшлерине бирлешйәр. Эдебиятың ве сунгатың идеологияның бейлеки гөрнүш-

леринден тапавуды онуң дурмушы чеперчилик, ягны образ үсти билен шөхлелендирижилигинде, образ үсти билен дурмуша тәсир эдйәндигинде, образ үсти билен сынпы ве сыясы хем тарыхы болуп дурянлыгындадыр. Шу хәсиетине гөрә эдебияты идеологияның бейлеки гөрнүшлеринден тапавутландырып, чепер эдебият диййәрлер. Икинжиден, дүшүнжәниң анык бир эсерде нәхили дережеде йүзе чыкандыгыны аңладяр. Меселем, «Айгытлы әдим» өрән чепер эсердир. Совет эдебиятында эсериң чеперчилик дережеси онуң идея белентлиги, реалистик гүйжи, тема ве меселәниң актуаллыгы, образ ве типлериң ынандырыжылык гүйжи, адамларың аң-дүшүнжесине тәсир этмек укыбы, зәхметкешлери коммунистик рухда тербиелемекдәки әхмиети, эсериң дилиниң ширин ве халкылыгы, композицион чеперчилиги билен өлчелййәр. Долы бахалы чепер эсер шу сорагларың хеммесине жогап берип билмелидир.

ЧЕПЕР ЭДЕБИЯТ — идеологияның бир гөрнүши ве жемгыетчилик аңының бир формасыдыр. Жемгыетчилик аңының бейлеки формалары билен чепер эдебиятың умумылыгы чепер эдебиятың хем идеологияның бейлеки гөрнүшлери ялы белли бир тарыхы шертлердәки реал дурмушың шөхлеси болуп дурляндыгындан ыбаратдыр. Шоңа гөрә нәхили дурмуш болса, шонуң ялы хем эдебият боляр. Чепер эдебиятың икинжи умумылыгы эдебиятың хем жемгыетчилик аңының бейлеки гөрнүшлери ялы дурмушың жансыз гайталанмагы дәлдир. Ол дурмушы гөркезмек билен бирликде, оңа белли бир идея нукдай назардан баха берййәр. Дурмушың өзгермегине, өне гитмегине я дуруп галмаклыгына тәсир эдйәр. Эдебиятың жемгыетчилик аңының бейлеки гөрнүшлери билен үчүнжи умумылыгы онуң-да бейлекилер ялы сынпы жемгыетде сынпы болуп дурянлыгыдыр. Эдебият хем дурмушы шөхлелендирмек билен бирликде, оңа белли бир сынпың, партияның идеясы нукдай назардан баха берййәр. Белли бир сынпың бәхбидини гораяр ве белли бир партияның эстетики нормаларыны öңе сүрййәр. «Ылым ылым үчиндир» диен задың болмайшы ялы, «эдебият эдебият үчиндир» диен зат ёк. Эдебиятың жемгыетчилик аңының бейлеки гөрнүшлеринден тапавуды шу затларың хеммесини — дурмушы гөркезмеклиги, дурмуша тәсир этмеклиги, белли сынпың бәхбидини горамаклыгы өз образларың үсти билен ве адамларың дуйгусына тәсир этмек формасы билен амала эшыряр. Дурмуш, идея, сынпылык — хеммеси образларда яшаяр ве образ формасында йүзе чыкяр. Чернышевский: «Сунгат хем дурмуша хут тарых ялы чемелешйәр. Оларың тапавуды мазмун боюнча нәмеде? Тапа-

вут тарыхың җемгыет яшайшы хакында, сунгатың болса индивид яшайшы хакында гүррүң эдйәнлигиндедир. Тарых адамзат хакында гүррүң эдйәр, сунгат болса — адам хакында»[1]. Эмма бу ерде хич хили гаршылык ёк. Тапавут диңе формада болуп дуряр. «Инди роман ве повесть ярамаз я-да говы гылыгы гөркезмән, эйсем җемгыет хөкмүндәки адамлары гөркезйәр, шоңа гөрә-де адамлары гөркезмек билен җемгыети гөркезйәр»[2] дийип беллейәр. Чепер эдебиятың эсасы үч гөрнүши бар: **эпика, драма** ве **лирика**, (серет дегишли ерлерине).

ЧЕПЕР ЭДЕБИЯТЫҢ ХАЛКЫЛЫГЫ — социалистик реализмиң иң мөхүм принциплеринден бири ве чепер эсериң чеперчилик гымматыны кесгитлейҗи иң әхмиетли айратынлыкларың биридир. Гечмиш эдебиятың бейик векиллериниң, бейик эсерлериниң хеммеси халкың бәхбиди билен гөс-гөни баглыдыр. Рус гечмиш эдебиятының мешхур векиллери эдебиятың халкылыгы, онуң халка хызмат этмеклиги угрунда хемише гөрешип гелипдирлер. Инди шахыра халкы диймекден ёкары сылаг ёкдур дийип, Белинский барып шол вагтда айдыпды. Классыкы түркмен эдебиятының эсасыны гоюҗы бейик Магтымгулы «Гурап галсын ил деркары болмаса» дийип, халкың бәхбидинден үзңе эдебията «ёк болсун» дийипди. Чепер эсериң халкылыгы биринҗи нобатда онуң идеясы билен кесгитленилйәр. Эсериң халкы болмаклыгы үчин илки билен онуң идеясының өңде барыҗы болмагы герек ве халкың бәхбидинден угур алмагы герек. Эдебият өзүниң мазмуны боюнча халкың дурмушыны гөркезмеги герек, халкың аңына ве медениетине тәсир эдип билмеги герек. Хәзирки вагтда эдебиятың халкылыгының мөхүм аламаты эсериң догручыл болмаклыгыдыр. Эсер гөркезйән дурмуш хакыкатларыны реал суратландырмак билен бирликде, онуң шейледигини ве башга хили дәлдигини окыҗылара ынандырмалыдыр. Эсериң дилиниң көпчүлиге дүшнүкли болмагы, чепер болмагы, умуман эсериң форма тайдан гөзел болмаклыгы онуң халкылыгының мөхүм айратынлыгыдыр. Эсериң идеясы реакцион болуп, формасы нәче чепер болса, ол шонча-да реакциондыр ве реакцион пикири көпчүлиге яйратмакда шонча-да укыплыдыр. Совет эдебиятында халкылык принципи коммунистик партиялайынлык принципи билен айрылмаз баглы ве буларың икиси бир меселедир. Коммунистик партияның әхли тагалласы халкың бәхбиди үчиндир. Шуңа гөрә-де совет эдебияты партияның бәх-

---

[1] Н. Г. Чернышевский, Эсерлер, т., II, 111-нҗи сах.

[2] В. Г. Белинский, Эсерлер, т., X., 71-нҗи сах.

бидинден угур алмак билен бирликде, совет халкының ве бүтин дүнйә зәхметкешлериниң бәхбидинден угур аляр.

ЧЕПЕР ЭСЕРИҢ ДИЛИНИҢ ҮСТҮНДЕ ИШЛЕМЕК — Дөредижилик процесинде кем әхмиетли болмадык пурсатың бири языжының чепер эсериң дилиниң үстүнде гайтадан ишлемегидир. «Пикири ызарламага перо етишмейәр. Шуңа гөрә-де язылан текстде хемме кемчиликлере, етмезчиликлере душмак болар. Языжының дил байлыгы, сөзе уссатлыгы нәче бейик болса-да, кәбир аңлатмалары, сөзлери хас аныклашдырып болжак ягдайлара мыдам душмак болар» дийип, Чернышевский гөркезйәр. Эсериң үстүнде, онуң дилини тимарлашдырмагың үстүнде языжының гайтадан ишлемегиниң нәхили әхмиете эдигини такмынан әхли бейик языжыларың дөредижилик тежрибесинде гөрмек боляр. А. П. Чехов яш языжылара маслахат берип, шейле язяр: «Кагызың йүзүне гечмезден овал, хер бир сөзлемиң ики гүнләп бейниде ятмагы, шол ерде ягланып ялдырамагы герек. Ялталык зерарлы мен өзүм бу када эерип билемок. Онуң сагалдыжы дерман ялы хәсиетини хут өз тежрибәмде гөреним үчин, мен муны сизе, яшлара маслахат берйәрин. Хакыкы сөз уссатларының голязмаларыны алып гөрсең, олар бойдан-баша дүзедишлер билен гараланып, гөрер ялы болан дәлдир. Сахыпаларың ини-бойы чызгылар, белликлер билен долдурыландыр».

Л. И. Тимофеев Л. Толстойың өз эсерлериниң дилиниң үстинде ишлейши хакында онуң гызының ятламасыны мысал аляр: «Кагызың йүзүнде илки корректура белликлери, дүшүп галан харплар, дынгы белгилери пейда боляр. Соңра кәбир сөзлер үйтгейәр, соң тутуш сөзлемлер үйтгейәр. Онсоң кәбир сетирлериң үстүни чызмак, гошмача сөзлер гиризмек башланяр. Иң соңунда корректура шейле бир дережә барып етйәр, оны шол дуршуна ибермек мүмкин болмаяр. Бүтин гиже эжем тәзеден гөчүрип язмак билен мешгул боляр. Эртир ир билен какам иши ене өзи аляр. Агшама ченли ене шол ягдай довам эдйәр. Корректураны почта билен ибереницден соң, какамың ене кәбир сөзлер ядына дүшүп, эртеси гүн телеграмма үсти билен дүзедйән ягдайлары хем болярды»[1]. Эсер язылып гутарандан соң, М. Горький оны деррев чапа бермән, энчеме вагт саклар экен. Гөвнүне чиг гелйән сөзлериң үстүнде пикирленип гезер экен. С. Айны эсери язып боландан соң, ондакы персонажларың дилини хут дурмушда шол типдәки адамлара окап бермек билен барлар

[1] Л. И. Тимофеев, Теория литературы, М., 1948, стр. 152.

экен. «Бейнинде, дүшинҗәңде яшаян, гөз өңүне гетирйән задыңы догры беян этмек үчин дилиң үстүнде ишлемек герек. Рус дили гаты бай дилдир. Хер бир дүшүнҗәни аңлатмак үчин энчеме сөз бар. Сураткеши толгундырян пикири хас йити, хас дикан берип билмек үчин сөзлери уланып билмеги башармак герек. Бу аңсат иш дәл, сөзүң үстүнде көп, дурнуклы ишлемеги талап эдйәр. Мен романың үстүнде көп ишледим. Кәбир баплары гайта-гайта гөчүрип яздым. Йигрими гезек гөчүрип язылмадык бап асла ёкдур»[1] дийип, А. Фадеев өзүниң тежрибеси хакында язяр. «Яш гвардия» хакында редакторларың теклип эден үч йүзе голай стилистик дүзедишини мен кабул этдим дийип, А. Фадеев гүррүңлериниң биринде белләп гечйәр. Чепер эсериң дилиниң үстүнде ишлемеклигиң нусгасыны Б. Кербабаевиң «Айгытлы әдим» романында хем гөрмек боляр. Романың дүрли неширлери авторың дил үстүнде иргинсиз ишләндигини субут эдйәр. Шонуң нетижесинде хем роман өзүниң чепер дили боюнча жанлы поэзия хөкмүнде әхли яш языжылара гөрелде боларлык дережә барып етди.

Чепер эсериң дилиниң үстүнде ишлемек, умуман чепер дил угрундакы гөреш идея угрундакы гөрешден, сөз медениети угрундакы гөрешден угур аляр. Дил чепер эсериң формасының состав бөлегидир. Форманың везипеси болса социалистик идеяны хас анык ве чепер гөркезмек билен кесгитленйәр. Бир теманы ишләп, бир идеядан угур алан ики саны чепер эсериң дең болмагы мүмкин дәл. Оларың хайсы бириниң дил чеперчилиги белент болса, шонуң үчин идея-чеперчилик әхмиети ёкары боляр.

Эсериң үстүнде гайтадан ишлемеклик оңа дүйпли өзгериш-лери гиризмеклиги везипе эдинмейәр. Чепер эсерде вакалар, хадысалар, херекет ве арагатнашыклар бири-бирине берк баглы боляр. Дүйпли өзгериш гиризилмеклик шу багланышыгы бозяр ве эсериң сюжетиниң өсүшиндәки типиклиги ёга чыкаряр. Эсериң үстүнде гайтадан ишлемеклик артыкмач сөзлери ёк этмек, сөзлериң сөзлемдәки ерини барламак, өз ерине дүшмедиклерини яңадан ерлешдирмек, дүшүнҗәни, хадысаны, ахлагы чала гөркезйән сөзлери хас анык, дикан гөркезйән сөзлер билен чалшырмак, эсериң дилини манысыз бош сөзлерден арассаламак, персонажларың дилини хас типлешдирмек ве ш. м. өз ичине аляр. «Сөзлем бир вагтың өзүнде, биринжиден, пикири догры гөркезмели, икинжиден, сазлашыклы болмалы, үчүнжиден, ритмли болмалы. Ишиң кынлыгы-да бир вагтың өзүнде шу үч саны эсасы талабы өдемекдир»[2] дийип, К. Федин белләп гечйәр. Дилиң

[1] «Как мы пишем» (йыгынды), Ленинград, 1930, стр. 170.
[2] «Как мы пишем» (йыгынды), Ленинград, 1930, стр. 170.

үстүнде гайтадан ишлемеклик хут шейле везипелерден угур аляр. Дилде гелди-гечер «овадан», «дабаралы, риторик» сөзлер герек дәл, сөзлериң көп гайталанмагына ёл берилмели дәл. Сөзлемлериң гысга, эмма мазмунлы болмагы угрунда чалышмалы. Дили чепер болмадык эсериң долы бахалы эсер болмагы мүмкин дәл. «Языҗының уссатлыгы хакындакы гүррүңи дилден башламак герек. Дил хемише чепер эсериң эсасы материалы болуп галар. Чепер эдебиятың өзи сөз сунгатыдыр. Эдеби форманың мөхүм башлангыҗы композиция хем языҗының дилиниң айгытлы әхмиетиниң өңүнде ыза чекилйәр. Композиция тайдан кәмиллешмедик говы эсерлериң бардыгыны биз билйәрис. Эмма дили говы болмадык оңат эсериң болмагы мүмкин дәл»[1] дийип, Қ. Федин адалатлы белләп гечйәр. Дилиң үстүнде гайтадан ишлемегиң усулы хер бир языҗыда өзболушлыдыр. Шолардан ики гөрнүши нусга боларлыкдыр. Шоларың бири хөкмүнде Қ. Фединиң теҗрибесини мысал алярыс. Ол шейле язяр: «Ики сахыпа язанымдан соң, мен олары гайтадан окаярын. Артыкмач сөзлери, сөзлемлери айырярын. Шовлы чыкмадык сөзлери чалшырярын. Бу иш кәвагтлар онларча гезек гайталаняр. Шонуң нетиҗесинде мен тексти ят тутярын. Ише башламазымдан овал, өңки язанларымы окаярын. Шейдип өзүми хекаяның ритмик гурлушына гиризйәрин ве боюн сыныҗылык билен оңа эерйәрин. Иш гутарандан соң. (эсер улы болса, бир бөлегини) оны бирнәче диңлейҗилере окап берйәрин ве иң соңкы дүзедишлерими гиризйәрин. Шейлеликде, мениң еке-тәк голязмам (черновик) тайяр боляр. Тәзеден гөчүрилип язылан голязмамда дүзедишлер гаты сейрек боляр. Гранкаларда болса корректуралар такмынан болмаяр»[2]. Бу усулы галҗаң языҗылар, өзлериниң язан текстлеринде сәхелче кемчилик болса аркайын болуп билмейән языҗылар пейдаланярлар. Бу усул языҗының вагтыны тыгшытлаяр. Шейле-де болса, кәмахаллар онуң языҗыны артыкмач зәхмете гоймагы мүмкин, себәби дилиң үстүнде гайтадан ишленилен махалында, тутуш абзацың, тутуш сахыпаның артыкмач болуп, бозулян вагтлары хем сейрек болмаяр. Олар тутуш бир бабың ичинде әшгәр болярлар. Шуңа гөрә-де бу усулда кәмахаллар языҗы эпэсли вагт сарп эдип язан, соңра дүзеден ерлерини бозмалы боляр.

Икинҗи усул китап тутушлыгына язылып гутарандан соң, я-да онуң улы бөлүмлери язылып гутарандан соң, дилиң үстүн-

---

[1] «Литературная газета» 1951 й. 25-нҗи март.
[2] «Как мы пишем» (йыгынды), Л. 1930, с., 174.

де ишлемекдир. Бу дурнуклылык, сабырлылык, тутанъерлилик талап эдйәр. Шу шертлерде дүзүлен махалында, бу иң аматлы усулдыр, себәби мунда языжы өз эсериниң депесинден середйәр. Нәмәниң герекдиги, хайсы ериң артыкмачдыгы хас айдың гөрүнйәр. А. Фадеев яш вагтында биринжи усулы пейдаланандыгыны, соңра, улалышан ве тежрибесиниң байлашан дөврүнде икинжи усула гечендигини гүррүң берйәр. («Литературная газета», 22 февраль, 1951.)

ЧИСТАН — Серет логаза.

ЧӨЗҮЛИШ — сюжетиң бүтин довамында персонажларың арасындакы яйбаңланып гелен гаршылыкларың ве гахрыманларың ыкбалының айдыңлашян бөлегидир. Меселем, Говшудовың «Көпетдагың этегинде» романында оба хожалыгында ылмың еңмеги ве Хошгелдиниң башлык сайланмагы, Пөкгениң, Елли Замановың хер бириниң ыкбалларының гутарныклы белли болян бөлеги эсериң чөзүлишидир. Чөзүлиш язындының максады ве өз өңүнде гоян идеалыдыр. Ол өңде гойлан максадың дабараланмагы я-да хеләк болмаклыгыдыр. Шунуң үчин хем чөзүлишиң реал болмаклыгы, хакыкы гөркезилип билинмеги нәхили шертлерде, нәхили ягдайларда максадың дабараланандыгыны я-да хеләк боландыгыны окыжа ынандырмак үчин ве оны пикирлендирип билмек үчин зерурдыр.

Ш

ШАЙГАН — долы дәл капыяның бир гөрнүшидир. Шонуң ялы бу капыялар дүрли-дүрли боярлар. Дүйп сөзлери капыялашман, бир сөзүң башга бир сөз билен көплүк сан гошулмасы «-лар, -лер» гошулмасы аркалы чала капыялашмагы муңа мысал болуп билер:

Канал чекмек үчин гелен алымлар
Дүшдүлер бир сувлы гуйың башында,
Алымлаң ичинде бир гөзел гыз бар,
Ол алым гөзел хем канал ишинде.
Отырды ол гөзел гуйың башында.

(Г. Сейитлиев).

диен сетирлердәки биринжи ве үчүнжи сетирлердәки капыя болуп гелен «алымлар» ве «бар» сөзлериниң капыя болшы шейледир. Хал ишлик ясаян гошулма «-ып,-ип» сеслерини шейле сеслер

билен гутарян асыл сөз билен капыялашдырмак хем шонуң ялы капыя болмаклыга элтйәр. Меселем, «Арып» (ядап)-сөзүниң «тарып» сөзи билен капыялашышы ялы. Мунуң башга-да бирнәче гөрнүши бар. Сыпат ясаян гошулмалары кабул эдип гелен сөзлери шейле сес билен гутарян асыл сөзлер билен капыялашдырмак хем долы дәл капыя боляр. Бейле сөзлери диңе өз бири-бири билен капыялашдырмак мүмкиндир.

ШАХЫРАНА СИНТАКСИС — чепер эсерлериң дилинде сөзлери синтаксис тайдан гурмакда хемме ягдайлар үчин белли бир када ёк. Онуң болмагы хем мүмкин дәл. Дилиң байлыгы диңе сөз фонды ве сөзлүк составы билен өлчелмән, сөзлери гурамакда синтаксис тайдан бай мүмкинчилиги билен хем өлчелйәр. Сөзлери гурмакда дилиң синтаксистик мүмкинчилигиниң адамың чакындан аша байдыгыны назара алмалыдыр. Шейле-де болса, сөзлери дүзен махалында, автор белли бир принципден угур алмалы боляр. Биринҗиден, гахрыманың херекет эдйән ягдайы, гөркезилйән ахлак сөзлемиң гурлушына тәсир эдйәр. Гахрыманың шовсузлыклары, башындан гечирйән вакаларында сөзлериң гуралышы онуң адаты ягдайдакысындан тапавутланяр. Бу авторың сөзүне-де, персонажың дилине-де дегишлидир. Шейле-де трагики ахлагы суратландырян ягдайында сөзлерин гуралышы юмористик гылыгы суратландырян сөз гуралышы билен принцип боюнча айдың тапавутлы боляр. Икинҗиден, шахсыет тайдан өсйән, кәмиллешйән персонажың дили эсериң хемме еринде дең дережеде бирмеңзеш болмаяр. Гахрыманың рухы сыпатларының өзгермеги билен бирликде, онуң дили хем өңкүсинден тапавутланмага башлаяр. Бу өзгериш онун уланян сөзлеринде ончаклы дуюлмаса-да, сөзлери тертиплешдирип гурмагында хас айдың йүзе чыкяр. Меселем, «Айгытлы әдим» романының башында Артыгың дили йөнекей дайханың дилинден тапавутланмаяр. Эмма соңкы китапларда онуң дилиниң кәмиллешйәндиги, сөзлери гурушының ыкҗамлашяндыгы барха айдың дуюлмага башланяр. Сөзлери чепер гурамакда шейле принциплере хызмат эдйән йөрите чеперчилик серишделери бар. Шол чеперчилик серишделериң системасына шахырана синтаксис дийилйәр. Шахырана синтаксисиң хер бир гөрнүшине фигура дийилйәр.

ШЫГЫР — геплешик дилинде дәл-де, белли бир чәге ве өлчеге салнан, ритмли, дыңгылы, сес тайдан сазлашыклы көп санлы чеперчилик серишделери ишледилен ве шахырың дуйгусы билен долдурылан эсерлердир. Бүтеви эсер халындакы шыгрың бир сетирине хем шыгыр дийилйәр.

Ы

ЫЛХАМ — языжының я-да шахырың чепер эсериң үстүнде ишлейән махалындакы пикириниң, дуйгусының хем хыялының хыжувлы йүзе чыкмагы, дөредижилик дуйгусының жошмагы, ганатланмагы ве ёкары гөтерилмегидир. Диңе жошгунлы ылхам билен дөредилен эсер идея-мазмун боюнча-да, чеперчилиги боюнча-да ёкары бахалы эсер боляр. Эмма языжының ылхамы оңа гайыпдан берилйән зат дәлдир. Ылхамың гүйжи шахырың, языжының соват ве ылым дережесине, эндигине, дөредижилик тежрибесине гөнүден-гөни баглыдыр. Йөнекей вагтда бай мазмуны ёк языжының ылхамы гүйчли болмаяр. Ылхам хер бир дөредижилик адамына ве хер бир акыл зәхмети билен иш салышян шахса дегишлидир. Ылхамың дережеси адамың билим, медениет ве тежрибе дережесине хем талантына хемише баглыдыр.

Э

ЭВФЕМИЗМ — тропуң гөрнүшлеринден биридир. Оларың баш айратынлыгы гөнүләп айдып болмажак гөдек, медениетсиз сөзлери, аңлатмалары «медениетлешдирип» беян эдйәнлигинден ыбаратдыр. Меселем:

Или алдар, батыр бармагын бала,
Аялын окар сен, черменип биле,
Бу довзахы болмаз сармагың биле,
Ишсизиң, элбетде, азасы бейле.
(Кемине).

диен сетирлердәки «черменип биле» сөзи хадысаны хакыкатда болшы ялы гөдеклигинде беян этмән, бирнеме «эдеплирәк» гөркезйәр. Шонуң билен бирликде хадыса өзүниң долы чепер беяныны тапяр.

Эвфемизм көпленч метонимияның бир гөрнүши болуп гелйәр. Меселем, Н. Сарыхановың «Мерген» хекаясында Нурының эжеси оглы билен багланышыклы бир меселе барада уклап ятан әрини оярмакчы болуп, оны ыралаяр. Әри сүйжи укуда ятан еринден:

«— Ятсана айт, хелей, сен бу гижәниң бир вагтларында нәхили болайдың? Ят-да, ене бир гүн!..

— Бу ниети казаның гөвнүне гелйән зада серет... Хачан мен сениң үстүңе сүрүндим?»

Бу мысалдакы «сүрүндим» сөзи эвфемизм болмак билен бирликде метонимиядыр.

ЭДЕБИ ДИЛ ве ХАЛК ДИЛИ — Эдебият ылмында умумы кабул эдилен кесгитлеме боюнча чепер эдебиятың, театрың, публицистиканың, танкыдың, ылмы макалаларың ве газетиң дили эдеби дил дийлип дүшүндирилйәр. Эдеби дилиң эсасы ве онуң чешмеси көпчүлигиң геплешйән халк дилидир. Ылымда дилиң халк дили ве эдеби дийлип ики бөлүнмегиниң эсасында нәмелер дуряр?

Халкың гүнделик геплешик дилинде дүрли себәплере гөрә әхли халк үчин дүшнүкли болмадык, шиве, жаргон элементлери, архаизмлер, профессионализмлер, варваризмлер, аңлатмалар, белли бир ере махсус үмлүк, өйкүнме сеслери болуп, олар дилиң арассалыгыны, медениетини, лабызлылыгыны бозярлар ве онуң әхли халка дүшнүкли болмагына пәсгел берйәрлер. Халк дилинде синтаксис гурлуша-да, грамматика кадаларына боюн эгмейән халатларына-да көп душмак боляр. Дил практики серишдедир. Ол адамларың эсасы арагатнашык гуралы хөкмүнде яшаяр. Шуңа гөрә-де халк дили билен эдеби дилиң тапавудына сөзлериң сеслер тайдан айдылышы хем гатнашмаяр диймек болмаз. Эдеби дилде ёкаркы ягдайлары сакламак болмаяр. Әхли халка дүшнүкли болмадык жаргон, шиве элементлери, дилиң сөзлүк составындан дүшүп галан архаизмлер, ясама неологизмлер, варваризмлер, белли бир территориал бөлүнишигиң чәгинден чыкмаян өйкүпме, үмлүк ве башга аңлатмалар эдеби дилде өзлерине орун алып билмейәрлер. Халк дилини булашдырян шонуң ялы сөзлери эдеби дил зыңып ташлаяр ве дили олардан арассалаяр. Сөзлери гурлушы боюнча грамматиканың кадаларына боюн эгдирйәр. Онда хер бир сөз өз орнунда дуряр, дил тимарланяр, кәмиллешйәр ве пикири беян этмекде хас укыплы, медениетли хем чее болуп дуряр.

Онуң эсасы ве түкенмез чешмеси халк дили болуп дуряр. «Дилиң эдеби ве халк дилине бөлүнмеги диймек — диңе «чиг дил» ве сөз уссатлары тарапындан ишленен дил диймекдир»[1] дийип, М. Горький гөркезйәр. Түркмен эдебиятында илкинжи болуп, эдебиятың эсасында умумыхалк дилини гоян, оны тимарлашдыран бейик шахыр Магтымгулы болупдыр. Ол өз дөврүниң хажатларына лайыклыкда түркмен дилини ишлейәр, тимарлашдыряр. Онуң әхли байлыгыны йүзе чыкаряр.

ЭДЕБИ МЕКДЕП — тутуш бир дөврүң эдебиятының өсмегинде эсас болуп хызмат эден бир бейик шахырың дөредижилик айратынлыкларыдыр. Меселем, бейик шахыр Магтымгулы-

---

[1] Русские писатели о языке, Ленинград, 1954, стр. 339.

ның тематикасы, фольклор гахрыманларының хәсиетлерини ишлейиши, өңе сүрен идеялары, дили, стили, чеперчилик серишделери ве гайры тараплары бир ярым асыр түркмен эдебиятының өсүш угруны аныклады. Магтымгулы әхли тараплары боюнча XVIII—XIX асыр түркмен шахырларына гөрелде болды. Магтымгулының йөрелгесини башга шахырлар довам этдирдилер. Шуңа гөрә-де муңа Магтымгулының мекдеби диймек боляр.

ЭДЕБИ УГУР — анык тарыхы дөврүрде бир топар язычыларың арасындакы дөредижилик принциплериниң бирлигидир. Бу бирлик авторларың өңе сүрйән идеясында, гораян бәхбидинде ве суратландырян меселесинде йүзе чыкяр. Бу бирлик язычыларың сайлап алян темаларында, эсерлериң чепер дилинде, композия гурлушында ве гайрыларда йүзе чыкяр. Эдеби угур конкрет бир тарыхы ягдайда белли бир сынпың бәхбидини ве пикирини аңладыжы хөкмүнде чеперчилик усулың башга бир гөрнүше гечмегидир. Шуңа гөрә-де бир эдеби угруң дөремеги хемише җемгыетдәки өзгеришлер билен баглы боляр ве шол өзгеришлериң нетижесинде эмеле гелйәр. Меселем, классицизм өзбашдак усул дәл. Ол тарыхы шертлерде йүзе чыкан реализмиң бир угрудыр. Шол тарыхы шертлериң гечмеги билен бу угры сентиментализм чалшыряр. Танкыды реализм хем өзбашдак усул дәлдир. Ол реализмиң анык тарыхы шертлерде башга хәсиете өврүлмегидир. Шейлеликде, эдеби угур чеперчилик усулының анык бир тарыхы шертлерде белли бир сынпың бәхбидиниң нукдай назарындан өзүниң хәсиетини үйтгетмеклигидир.

ЭДЕБИЯТЫҢ ПАРТИЯЛАЙЫНЛЫГЫ — социалистик реализмиң принциплеринден бири, онуң идея эсасы ол сынпы җемгыетде җемгыетиң гапма-гаршылыклы сынплара, эксплуататор ве эксплуатирленйән сынплара бөлүнип, хер бир эдебиятчының ве художнигиң өз дөредиҗилигинде белли бир сынпың бәхбидиниң, идеологиясының векили хөкмүнде чыкыш эдйәндиги хакындакы, сынпы җемгыетде эдебиятың сынпыдыгы ве сынпы гөрешлерден онуң дашда болуп билмежекдиги хакдакы марксистик таглыматдан угур аляр. Буржуаз алымлары эдебият сыясатдан, сынпдан ве партиядан четде дуряр дийип тассыклаярлар. Шейлелик билен, олар эдебияты мазмунсыз бир зада өврүрмек ве онуң социал дишини согурмак максадындан угур аларлар. Хакыкатда болса шейле тассыкламаның өзи сынпыдыр, партиялайындыр. Ол буржуаз сынпының ве буржуаз партияларының бәхбидинден угур аляндыр. В. И. Ленин «Партия гурамасы ве партиялайын эдебият» диен макаласында бу

теория дерби-дагын эдижи зарба урды. «Биз социалистлер болсак шу икийүзлүлиги паш эдйәрис, галп перделери сыпырярыс, онда-да сынплы болмадык эдебияты ве сунгаты хасыл этмек үчин дәл-де (мунуң өзи диңе сынпсыз социалистик жемгыетде мүмкин болар), икийүзлүликли азат, эмма иш йүзүнде буржуазия билен багланышыклы эдебията пролетар билен ач-ачан багланышыклы хакыкатдан-да азат эдебияты гаршы гоймак үчин сыпырярыс»[1] дийип, В. И. Ленин шол макаласында гөркезйәр. Совет эдебияты коммунистик партиялайын эдебиятдыр. Онуң партиялайынлыгы дурмуша чемелешмекде марксистик идея эсасланяндыгында, совет адамларыны коммунистик рухда тербиелемекде партия ярдам берйәнлигиндедир.

ЭДЕБИЯТ ТАРЫХЫ — эдебият хакындакы ылмың бир бөлеги болуп, ол бир халкың эдебиятының нәхили ве хайсы чешмелериң эсасында дөрейшини, ол эдебиятың өсүш этапларыны, шол этаплардакы ягдайыны ве этаплардакы мөхүм эдеби хадысалары аныклаяр. Эдебият тарыхы язычыларың дөрежилигини хронологик тертипде өвренйәр. Хер язычының чеперчилик кешбини аныклаяр ве эдебиятда тутян орнуны гөркезйәр. Бейлеки эдебиятлар билен болян эдеби хызматдашлыгы, оларың бири-бирине эдйән оңайлы тәсирини өвренмеклик эдебият тарыхының везипесидир. Эдеби танкыдың өсүши чепер эдебиятың өсүши билен бир шертлерде боляр. Танкыт эдебиятың ыкбалына гүйчли тәсир эдйәр. Шуңа гөрә эдеби танкыдың дөрейшини, өсүшини, кәмиллешишини өвренмек хем эдебият тарыхына дегишли болуп дуряр.

ЭДЕБИЯТ ТЕОРИЯСЫ — эдебият хакындакы ылмың үч бөлегинден бири, ол эдебиятың жемгыетчилик аңының бир гөрнүшидиги, онуң жемгыетчилик везипеси, жемгыетчилик аңының бейлеки гөрнүшлерден онуң тапавуды, өзболушлы айратынлыгы, сынпы-сыясы хәсиети, өвредижилик ве тербиелейжилик әхмиети, эдебиятың идея-тематика эсасы, материалы, мазмуны, формасы хакындакы таглыматдыр. Эдебият теориясы чепер эсери гурмаклык, онуң поэтик серишделери, чепер дили хакындакы таглыматдыр, ол чепер эсериң идея-мазмуныны ве чепер дилини анализ этмегиң хем чепер эсерлере баха бермегиң ёлларыны өвредйән таглыматдыр. Эдебият теориясы эдебиятың гөрнүшлери ве хер гөрнүшиң айратынлыклары хакындакы, проза, драматургия, поэзия хакындакы таглыматдыр. Ол эдебият тарыхы билен берк багланышыклы болуп, өсүш

[1] Хәзирки заман түркмен эдебияты, Ашгабат, 1949, 7-нжи сах.

процесинде йүзе чыкан иң дурнуклы хадысалары умумылаштыряр ве оны эдебият хакындакы ылма өврүйәр.

ЭКСПОЗИЦИЯ — чепер эсерде гахрыманларың арасында багланыш ве гаршылык башланмаздан өң, оларың хер бириниң социал чыкышыны, дурмуш ягдайыны, онуң өңүнде дуран вакалара, конфликтлере гатнашмакдакы укыбыны ачып гөркезйән бөлекдир. Экспозиция көпленч эсериң башында боляр. Меселем, «Зөхре-Тахыр» дессанында Тахырдыр Бабахан ве Гара чомагың арасында гаршылык билен гөрешлер башланмаздан өң, Тахырың социал ягдайы, гүйҗи билен окыҗылар эййәм эсериң башында таныш болярлар. Шейлеликде, экспозиция окыҗыларың симпатия ве антипатиясыны хайсы-да болса эййәм бир тарапа гөнүкдирйәр. Эмма экспозицияның эсериң өңүнде болмагы хөкманы дәл. Ол эсериң соңунда я ортасында, я-да башга ерлеринде хем болуп билер. Мысал үчин, «Шасенем-Гарып» дессанында ол эсериң ахырында берилйәр. Экспозиция эсериң соңунда берлен махалында, гахрыманың сюжет гутарандан соңкы ыкбалы, эсердәки вакалар башламаздан өңки ягдайы билен деңешдирилйәр. Өң шейледи, хәзир болса бейле болды дийлип гөркезилйәр. Экспозиция эсериң башга ерлеринде геленде, ол гахрыман хакында окыҗылара хас долурак маглумат бермеклиги максат эдинйәр. Ол ниреде геленде-де, эсериң композицион чеперчилигини гүйчлендирмәге хызмат этмелидир.

ЭКСПРОМТ — белли бир ваканың душ гелмеги зерарлы бада-бат, аяк үстүнден дүзүлен оюн-маза хәсиетли кичиҗик гошгулардыр. Шейле шыгырлары дүзмәге халк шахырлары өкде боляр.

ЭЛЕГИЯ — классыкы эдебиятда лириканың бир гөрнүши, өлүм-йитиме, яс-матама, гынанчлы вакалара багышланан шыгырлардыр. Меселем, Сейдиниң өз огулларының өлүмине багышлап дөреден «Бегназарым», «Вай инди» ялы элегиялары.

Элимдәки шуңкар гушум учурдым,
Өртенип, от алып, солдум, вай инди!

XIX асыр рус эдебиятында элегия ек-ярым душ гелйән болса-да, эдебиятың дурмуша барха якынлашмагы билен лириканың гөрнүшлере бөлүнмегиниң көне формалары дура-бара әхмиетини йитирйәр. Кем-кемден уланмакдан галяр. Совет эдебиятында элегия өңки манысында уланылмаяр.

ЭЛКЫССА — Гүндогар халкларының фольклорында, эпики эсерлерде ве эртекилерде, «гысгалдып айданында, бир сөз би-

лен айданында» диен маныны аңладян гириш сөзүдир. Ол көпленч бир эпизод гутарып, башга эпизода гечилҗек боланында уланыляр. Кәмахаллар онуң ерине «элгараз» сөзи хем пейдаланылыпдыр.

ЭПИГОН — белли бир эдеби мекдепде өзүнден өңки гечен язычыларың идеясыны, темасыны, стилини өзгертмән, дөредиҗиликсиз, көре-көрлүк билен довам этдирмек ислейән авторлар хакында уланылян кемсидиҗи хәсиетли терминдир.

ЭПИГРАММА — Серет, хәҗве.

ЭПИГРАФ — чепер эсериң башында я эсериң белли бир бабының башында халк дөредиҗилигинден я-да башга бир язычының эсеринден алнып гоюлян бөлекдир. Эпиграф китабың хайсы бабының башында гелсе, шол бабың темасыны я-да идеясыны умумы суратда өңүнден гөркезип гойяр. Меселем, И. С. Тургенев «Яз сувлары» диен повестиниң башында:

Веселые годы,
Счастливые дни —
Как вешные воды,
Промчались они! —

диен гадымы романсдан алнан бөлеги гоюпдыр. А. Кекилов «Сөйги» поэмасында немец фашизминиң Волга кенарында дерби-дагын эдилишини гөркезйән бабының башында Лермонтовдан алнан шу бөлеги гойяр:

Изведал враг в тот день немало
Что значит русский бой удалый.
(Лермонтов).

Шахыр китабың башга бир бабында, Бегенҗиң арадан чыкып, Өвезиң дүнйә гелшини ве Огулнабадың шондан соңкы ягдайыны суратландырян бабында ашакы сетирлери эпиграф хөкмүнде аляр:

Сөйгүлимден ядыгәр
Галыпды бир чагаҗык.
Шондан теселли тапяр
Бозук гөвнүм азаҗык.
(Б. Кербабаев).

Бу ерде-де эпиграф бабың темасына ве идеясына хем гахрыманың рухы яшайшына долы җогап берйәр.

ЭПИКА — Эпики эдебиятың баш айратынлыгы абсолют агдыклыкдакы объектив поэзиялыгыдыр. Эпики эсерлерде авто-

рың дуйгы-дүшүнжесине баглы болман, адам, онуң дурмуш шертлери, ыкбалы, гатнашыклары гөркезилйәр. «Эпическая поэзия есть по преимуществу поэзия внешняя, как в отношении к самой себе, так и к поэту и его читателю. В эпической поэзии выражается созерцание мира и жизнь как сущих по себе и пребывающих в совершенном равнодушии к самим себе и созерцающему их поэту или его читателю»[1] дийип, Белинский гөркезйәр. Йөне языҗы беян эдйән объектив дүнйәсине первайсыз гараяндыр, ол пассив сынчыдыр дийип дүшүнмели дәл. Языҗы дашкы, объектив дүнйәни өзүниң идеясының ве идеалының нукдай назарындан гөркезйәр. Белинскиниң максады болса бу ерде эпиканың объектив поэзиялыгыны хас ныгтап гөркезмекликдир. Эпиканың эсасы айратынлыкларының бири авторың гүррүң бермеги билен бирликде, онуң эдебиятың бейлеки ики гөрнүшиниң-де айратынлыкларыны (өз-өзүңи ачмак, бири-бириңи ачмак) хас гиң пейдаланянлыгыдыр. Шунуң үчин дурмушы бүтевилигинде, тутушлыгында ве байлыгында, хемме тараплайын гөркезмекде эпиканың мүмкинчилиги чәксиздир. Роман, повесть, хекая, очерк эпики эдебиятың эсасы гөрнүшлеридир. Эпики эсерлер көпленч проза билен языляр.

ЭПИЛОГ — соңламаның бир гөрнүши, көпленч эпик эсерлериң ахырында боляр. Эпилогда языҗы гахрыманларың арасындакы гаршылыклар гутарып, хер кимиң ыкбалы айдыңлашандан соң, сюжет гутарандан соң, бири-бирине гаршы дуран тарапларың арасы ачыландан соңкы дөврүрде, гахрыманларың соңкы дурмушы билен окыҗыны танышдыряр. Мысал үчин, Ч. Ашыров «Ганлы саканың соңы» эсериниң эпилогында гражданлык уршы гутарандан соңкы дөврүрде гахрыманларыны колхозда социализм гурмак билен мешгул болан багтлы адамлар хөкмүнде гөркезйәр. Эпилог эсериң үстүни етирйәр, гахрыманың башдан гечирен узак гөрешлерден нәме газанандыгыны я-да нәме йитирендигини айдыңлашдыряр. Эпилогың болмаклыгы хемме эсерлерде хөкманы дәлдир.

ЭПИТАЛАМА — Европа халкларының гадымы поэзиясында ника билен той-томаша хакында айдымлар ве шыгырлар.

ЭПИТАФИЯ — габыр дашларының йүзүне язылян шыгыр формасындакы я-да йөнекей язгылардыр.

ЭПИТЕТ — чеперчиник серишдесиниң иң көп яйран ве сада гөрнүшлеринден бири болуп, онуң үсти билен гөркезилйән предметиң сыпаты, дашкы гөрнүши, ички айратынлыгы, хили,

[1] В. Г. Белинский, Сочинения в одном томе, М., 1950, с. 193.

реңки ве шуңа меңзеш тараплары беян эдилйәр. Бу термини түркмен эдебиятында сыпатландырма сөзи билен чалшырмак мүмкин. Язышы предметлериң хайсы тарапына окыжының үнсүни чекмек ислейән болса, сыпатландырма я-да эпитет онуң шол тарапыны гөз өңүнде жанландыряр. Затларың хилини, гысга айданда, сыпатыны гөркезйәр.

Предметиң диңе адының тутулмагы энтек онуң суратландырылдыгы я-да өвренилдиги дәлдир. Онуң хили, сыпаты хем гөркезилмелидир. Шуңа гөрә сыпатландырян сөзлериң чепер болмагындан башга-да, онуң догручыл болмагы герек. Бу ики меселе, ягны чеперчилик ве догручыллык сыпатландырмада гөс-гөни бири-бирине баглы меселедир.

Сыпатландырма догручыл болдугыча, чеперчилик гүйжи хем ёкары боляр. Түркмен дилинде эпитет мыдама предметиң өңүнден гелйәр. Меселем, «Гара гөзли, галам гашлы, хинжи дишли, писсе додаклы, ширин сөзли» ве ш. м. Шейле сыпатландырмалар халк дөредижилигине ве эдебиятың ирки хем орта асыр өсүш дөвүрлерине дегишли болуп, оларда сыпатландырылян адамың я-да предметиң айратынлыгы хас умумылыкда гөркезилйәр. Шол умумы айратынлык дурнуклы болуп, хемише өз гүйжүни саклап гелени үчин, бейле эпитетлер хемишелик эпитет адыны алыпдырлар. Орта Азия билен гоңшы Гүндогар эдебиятында бейлеки чеперчилик серишделеринде болшы ялы, эпитетлериң арасында хем якынлык ве меңзешлик болупдыр. Кәбир мысаллар:

Эй жады, жерен гөзли,
Эй шәхди шекер сөзли.
(Магтымгулы).

Я-да:

Аңа жаду гөзүң гөйәки таглымы фусун этди...
(Фузулы).

Ёкардакы сетирлерде гызың гөзлери адамы акыл-хушдан айрыжы жады хөкмүнде гөркезилйәр. Сөзүниң якымлыдыгы шекере, гашлары яя меңзедилйәр.

Эпитетиң өзбашдаклыгыны саклаян махалы-да боляр ве метафораның өзи болуп дурян ягдайлары-да боляр.

Биринжи ягдай үчин ашакдакы мысаллары гөркезмек боляр:

Ики ашык бир-бирине етенде,
Билбиллер сайрашып, нагма тутанда,

Ак билеклер дал герденден өтенде,
Шитдәң эшилмеси билден айыпдыр.
(«Саятлы Хемра»).

Я-да:

Арзыны беян этген бичәре Сенубердир,
Мүң депе барып айгыл ол яра саламымны.
(Шейдайы).

Ёкаркы мысалларда сыпатландырылян бөлеклер башга бир предмете меңзедилмән, оларың акдыгы гөнүден-гөни «ак» сөзүниң үсти билен гөркезилйәр. Шейле хем Сенубериң ягдайы меңзетмәниң үсти билен берилмән, «бичәре» сөзи билен хәсиетлендирилйәр.

Шуңа гөрә-де шейле ягдайларда эпитет өзбашдак болуп дуряр. Эмма көпленч эпитет меңзетмелериң үсти билен гелйәр. Шейле ягдайларда эпитет болмак билен бирликде, ол метафора хем болуп дуряр. Меселем:

Ат өңүне дүшүп, гитсем пыяда,
Гүнбе-гүнден дердим артар зыяда,
Гүл йүзүм солдурып, гойма уяда,
Элтме мени хан дәдемиң янына.
(«Саятлы Хемра»).

Бу мысалда «йүз» «гүле» меңзедилмек билен сыпатландырылмаяр. Хут гүлүң өзи хөкмүнде гөркезилйәр. Шунуң үчин көпленч ягдайда эпитет билен метафораның тапавудыны гөркезмек кын болуп дуряр.

Кәмахаллар сыпатландырма яйраң хәсиете ээ болуп, онда предмет хас гиң ве хатда тутуш сөзлем үсти билен сыпатландырыляр. Меселем:

Мивеси кемала гелен перизат,
Чытма гашын, саңа азар берменем.
(«Саятлы Хемра»).

Бу мысалда тутуш биринҗи сетир «перизадың» сыпатыны, ягны онуң етишенлик дережесине баранлыгыны гөркезйәр. Бу ягдай гечмиш эдебиятда эпитетлериң умумылыкдан аныклыга гечиш процесини гөркезйәр.

Оларда хемишелик эпитетлере гаранда, гөркезилйән предмет азда-кәнде гиң ве конкретрәк суратландырыляр.

Хәзирки заман эдебиятында реализмиң долы үстүн чыкмагы, эдебиятың баш принципи болуп дурмагы нетиҗесинде эпитет хас яйраң ве анык хәсиете ээ болды. Гечмиш эдебиятда ишленен умумы хәсиетли хемишелик эпитетлериң яшамагы билен

бирликде, языжылар тарапындан дөредилйән тәзе, яйраң, конкрет хәсиетли эпитетлере эдебиятда көп душмак боляр. Буларың везипеси хәзирки заман эдебиятының реалистик хәсиетинден угур алып, предметиң сыпатыны хас догры, долы ве конкрет гөркезмекден, предмети индивидуаллыгында гөркезмекден ыбаратдыр. Меселем, *«Улгам-улгам гумларың, аңңат-аңңат чөллериң үстүнден гелйән пессай шемал чалы-черкезлериң, чоган-ёвшанларың, гүлли-гүләлекли гөк отларың якымлы ысыны гетирди.*

Гүндогардан гүнбатара бакан узан агыр күрен оба илерли-гайралы хатар гурап, асудалык билен яйрап отырды» (*«Айгытлы әдим»*). *«Гапы-гапы сырып гелйән гуйругы җоннук, бир гулагы кесик гара сыгыр гөзи ёк ялы гелип, Артыгың алашасының ахырына урмакчы болды»* (Бу-да шол ерде).

Бу мысалларда гумларың, чөллериң, шемалың сыпатландырылышы, обаның гөркезилиши, сыгрың хәсиетлендирилиши хәзирки заман реалистик эдебиятда яйраң ве конкрет эпитетиң биринжи орна гечип барянлыгыны, шейле хем бу ягдайың предмети, хадысаны индивидуаллыгында анык гөркезмекден угур алянлыгыны субут эдип билер. Шейле мысаллары хәзирки заман эдебиятында нәче герек болса, шонча гөркезмек мүмкин. Булардан нәхили нетиже гелип чыкяр? Олар чеперчилик серишделериң өвредижилик хәсиетини инкәр эдйән, песе дүшүрйән пикирлери рет эдйәрлер. Олар эдебиятың өзгермеги, өсмеги билен өзгерйәрлер, өсйәрлер. Реалистик эдебиятда олар анык хәсиетде болуп, чепер эсериң догручыллыгына гөнүден-гөни тәсир эдйәрлер.

ЭПИФОРА — Серет **соңлама.**

ЭПОПЕЯ — җемгыетиң өсүшинде тутуш бир тарыхы дөври өз ичине алян ве оны хемметараплайын язып гөркезйән көп-көп гатнашыжылары, персонажлары бар бирнәче томдан я-да китапдан ыбарат хас улы гөврүмли романдыр. Л. Толстойың «Уруш ве парахатлык», М. Шолоховың «Юваш Дон», М. Горькиниң «Клим Самгиниң өмри», Б. Кербабаевиң «Айгытлы әдим». М. Ауэзовың «Абайың ёлы» романлары шейле эсерлердир. Түркмен халкының бейик эпосы «Гөроглы» хем шейле эпопеяларың биридир.

ЭПОС — гахрыманчылыклы хәсиетдәки улы гөврүмли халк дөредижилик эсеридир: «Гөроглы» эпосы. Серет — **дессана.**

ЭРКИН ШЫГЫР — сетирлери өлчег тайдан бири-бирине лайык гелмейән, хер сетири башга бир өлчегде язылан шыгырлардыр:

Халкым!
Гахрыман халкым!
Сесиме сес бер,
Элинде аташ, маңлайында дер,
Бизиң йигитлер
Алгыр бүргүтлер кимин гөрешлерде ган дөкйәр.
Атылян топлаң,
Дүшйән ховплаң
Зарбасына чыдаман,
Хем ер, хем асман,
Әлемде хер ян хопугып чөкйәр,
Ынсан ган дөкйәр.
(Г. Сейитлиев).

Эркин шыгырда гүйчли дуйгы берилмек билен бирликде, оларың гүррүң берижилик хәсиети хем бар. Ол сөзлем гурмакда ве пикири беян этмекде көпрәк мүмкинчилик берйәр.

ЭРСАЛ-ОЛ-МЕСЕЛ — шыгыр сетирлериниң ичинде аталар сөзүни ве накыллары уланмаклыкдыр:

Эркин акян овазасы чыкандан,
Доганмың дердини гозгаяр багшы.
«Ят иллерде мысапырлык чекенден,
Урса, сөксе, хорласа-да ил ягшы»
(Ата Атажанов).

ЭРТЕКИ — халк дөредижилигиниң гадымы дөврүлерде дөрән, гадым адамларың дүнйә гарайшыны, пикир-дүшүнжесини, ислег-арзувларыны, яшайыш кешбини гөркезйән хыялы-фантастики мазмунлы эпики гөрнүшлеринден биридир. *«Эртекилерде адамлар «халы-самолёта» мүнүп учярлар, бир салымда узак ёлы гечйән әдиклери гейип ёл сөкйәрлер, жан берижи сув билен өленлери дирилдйәрлер, бир гижеде бир көшги салып гутарярлар, умуман эртекилер мениң өңүмде башга бир әлеме тарап ышык ачярлар, ол әлемде болса оңат яшайыш хакында арзув эдип, хайсыдыр бир зат, еңилмезек, гайдувсыз гүйч мыдама херекетде ялы болуп дуюляр. Зәхметкеш халкың ятдан айдылян поэзиясы — энтек шахырың ве ишчиниң икиси бир адамың кешбинде яшан дөврүндәки поэзия — бу өлмез-йитмез язув эдебиятының илкинжи чешмеси болан поэзия...»*[1] дийип, А. М. Горький эртекилере улы баха берйәр. Түркмен эртекилерини түркмен фольклористлери гахрыманчылыклы эртекилер, хайванлар хакындакы эртекилер, жадылы, хыялы-фантастики эртекилер ве дурмушы эртекилер ялы бөлеклере бөлйәрлер. Гахрыманчылыклы эртекилерде гадым адамларың тебигатдакы гара

[1] М. Горький, Эдебият хакында, М., 1955, 802-нжи сах.

гүйчлере гаршы гөреши ве ондан үстүн чыкышы беян эдилйәр. Җадылы-фантастики эртекилерде көпленч шол адамларың арзувлары шөхлеленйәр. Хайванлар хакындакы эртекилерде болса адамларың хайванлара примитив дүшүнҗеси ве ыкдысады багланышыгы гытаклайын шөхлеленйәр. Дурмушы эртекилер хем болярлар. Шейле эртекилерде залым шалар, парахор казылар, алдавчы түчҗарлар ве башгалар паш эдилйәр. Түркмен классыкы эдебиятының «Зөхре-Тахыр», «Шасенем-Гарып» ялы иң оңат эсерлери эртекилериң сюжети эсасында дөрәпдир. Совет языҗылары хем эртекилериң сюжетини ишләп, энчеме чепер эсерлери дөредйәрлер. Горькиниң «Изергиль кемпир», А. Кекиловың «Чопан ве патыша», Б. Сейтәковың «Аяз хан» ялы эсерлери муңа айдың мысалдыр.

ЭРТИҖАЛ — өңүнден ойланман, тайярлыксыз, бада-бат шыгыр дүзмекликдир. Эртиҗал шахырың тебигы тайярлыгының ве талантының гүйҗүни өлчемәге гөнүкдирилендир. Шейле шыгыр дүзмеклиге көпленч халк шахырлары өкде болярды. Эртиҗал Европа терминологиясында импровизация диен термин билен аңладыляр.

ЭСТЕТИКА — сунгат билен эдебияты, эдебиятың ве сунгатың айратынлыкларыны, оларың предметини хем функциясыны, дөредиҗилик усуллары, гөзеллик ве шол дүшүнҗәниң эдебиятда, сунгатда йүзе чыкышыны өвредйән философик таглыматдыр. Чепер эдебиятда ве сунгатда дурмуш диңе шөхлеленмек билен чәкленмейәр. Эйсем дөредиҗи дурмушы өзүниң гөзеллик хакындакы дүшүнҗеси нукдай назардан дөредйәр, ягны дурмушың нәхили боланда гөзел болҗакдыгы хакындакы өз дүшүнҗесини, дурмушы нәхили гөрмек ислейәндиги хакындакы идеалыны хем беян эдйәр. К. Маркс «Адам гөзеллигиң канунлары билен дөредйәр» дийип гөркезйәр. Языҗы ве сунгат уссатлары хем гөзеллигиң канунлары билен дөредйәрлер. А. П. Чехов «Чепер эсерде реал дурмушдан башга-да ене бир тәсин галдырыҗы дүнйә бар, ине шол хем адамы есир эдйәр» дийип гөркезйәр. Реал дурмушдан башга чепер эсердәки икинҗи дүнйә реал дурмуш эсасында языҗының идеалының дөредйән дүнйәсидир ве дүнйәни нәхили гөрмек ислейәндиги хакындакы идеалыдыр. Языҗының гөзеллик хакындакы дүшүнҗеси мадды дүнйә эсасланан махалында, улы җемгыетчилик гүйч болуп дуряр. Языҗы шол гөзел дүнйәни гурмак угрунда адамлары идея тайдан ярагландыряр. Онуң бейик максат ве гөзеллик хакындакы идеалы дөреден образларында галыпланяр. Шуңа гөрә-де адамкәрчилик җемгыетчилиги ве гөзеллиги гөтериҗи чепер

образлар окыжылары хайран галдыряр, олары гозгалаңа саляр, оларың гөзел ве гөзеллик дуйгуларыны ояряр. Шейле дуйгулара эстетики дуйгы дийилйәр. Совет эдебиятында языжының гөзеллик хакындакы дүшүнжеси совет дурмушы билен баглыдыр. Совет языжысы гөзеллиги тосламан, илки билен совет дурмушына эсасланяр, чүнки онуң идеалы дурмушда совет адамларының кешбинде яшаяр. Языжының эстетики идеалы реал совет хакыкатыны нәче догры берип билдигиче, шонча-да белентлик дережесине эедир.

ЭТИКА — ахлак хакындакы, ягны адамларың жемгыетде өзүни алып баршы, бейлеки адамлар билен гатнашыгы ве везипелери хакындакы, нәхили гылыгың яман, нәхили ахлагың ягшылыгы хакындакы таглыматдыр. Бу таглымат ики бөлүмден, ягны норматив этика ве ахлагың теориясы диен таглыматлардан ыбаратдыр. Онуң биринжи бөлүминде нәхили гылыгың ягшы ве нәхили гылыгың яманлыгы, олары аныкламагың эсасында нәмелериң бардыгы гүррүң эдилсе, икинжи бөлүминде, ягны ахлагың теориясында ахлагың дөрейши, онуң тарыхы, өзгериши, өсүши такыкланыляр. Буржуаз ылмы адам ахлагыны худай тарапындан берлен, өзгермән дурян бир зат хөкмүнде дүшүндирйәр. Марксистик таглымат ахлагың эсасында жемгыетиң мадды, сыясы ве медени дурмушының дуряндыгыны тассыклап, адам ахлагының жемгыетиң әхли этапларында шулар тарапындан кесгитленйәндигини өвредйәр.

ЭФАГЫЛ — гошгы дүзмеклигиң аруз системинде стопаларың ерине уланылян, стопалары болан шыгрың өлчег бирлигини аңладян сөзлердир. Шейле сөзлер арузда он саныдыр: фегулан, фагылен, мефагылен, фагылан, мустафгылен, мутафагылен, муфагелетун мустафагылен, фагылатун, мефгулат. Шу сөзлериң, стопаларың, ягны шу өлчег бирликлериң хер бири ики бөлекден, ветед ве себеб диен бөлекден ыбаратдыр, (серет ветеде ве себебе). Аруз системинде гошгының метри шу эфагылларың белли тертипде гайталанмагындан эмеле гелйәр. Меселем, фагылатун, фагылатун, фагылатун фагылат. Шекили шейле боляр:

—◡—— | —◡—— || —◡—— | —◡—

Бу ерде метр бир өлчегиң гайталанмагындан гуралды. Эмма хемме халатда шейле болмагы хөкманы дәл.

ЭФСАНА — халк дөредижилигиниң эртекә якын бир гөрнүши болуп, онуң мазмуны киме-де болса бирине йөңкелйән фантастик вакалардан, башдан гечирмелерден ве хадысалардан ыбарат боляр. Эфсана басня манысында хем уланыляр.

Ю

ЮМОР — адамың шахсы дурмушындакы ве гылык-хәсиетиндәки кәбир говшак тараплары гүлки үсти билен йүзе чыкарян ве яңса алян эсерлердир. Юмор ве сатира бири-бирине өрән якын-да болса, оларың эсасындакы гүлкиниң арасында дүйпли тапавут бар. Сатираның гүлкүси хемише социал хәсиетли ызагалак хадысалара гаршы, өмрүни гутаран, эмма яшамак ислейән, тәзе билен чакнышян, тәзәниң өсмегине пәсгел берйән хадысалара гаршы угрукдырыляр. Сатира гүлки объекти барада окыҗыда гахар-газап я-да йигренч дуйгусыны ояряр. Шунуң билен бирликде, языҗы билен гүлки предметиниң арасындакы гаршылык барлышыксыз гаршылыкдыр. Бу хәсиетлер юмора дегишли дәлдир. Биринҗиден, юморың гүлки предмети адамың шахсы дурмушында болян я-да гылык-хәсиетиндәки кәбир говшак тарапларыдыр. Шу говшак тарапларда болса җемгыет үчин гөрнүп дуран ховп ёк. Икинҗиден, шу говшак тараплар, ягны юморың гүлки объекти сатирада болшы ялы, окыҗыда гахар-газап я-да йигренч дуйгусыны оярман, оларда гынанч, рехим, дуйгудашлык рухуны ояряр. Галыберсе-де, языҗы билен гүлки предметиниң арасындакы гаршылык барлышыксыз хәсиетде болмаяр. Языҗы персонажының үстүнден гүлсе-де, онуң шейле болшуна гынаняр, оны тербиелемеклигиң ёлуны агтаряр. Оңа ёл салгы берйәр. Меселем, А. Дурдыевиң «Багтлы йигит» повестиниң биринҗи бөлүминде болшы ялы. Языҗы бу ерде өз гахрыманының бихепбелигини, говшаклыгыны нәче яңса алса-да, ахырында оны тербиелемек үчин Гызыл Гошун хатарына иберйәр. Эмма шу гөркезиленлерден юмористик эсерлериң социал-тербиелейҗилик әхмиети ёкдур диен нетиже асла гелип чыкмаяр... *«К смешному я отношусь серьёзно, когда я отношусь легко»*[1] диййп, К. Маркс гөркезйәр. Диймек, гүлки меселә, предмете чынлакай чемелешмегиң бир формасы болуп дуряр. Шунуң үчин хем юмористик эсерлер адамларың гылык-хәсиетлериндәки говшак тараплары йүзе чыкармак ве олары ёк этмекде әхмиетлидирлер. Юмор хәсиетли эдебията, эсерлер системине юмористика диййлйәр. Шу хили эсерлери язмакда ат газанан авторлара юморист диййлйәр. Түркмен эдебиятында языҗы А. Дурдыев юмористдир.

ЮМОРЕСКА — дурмушдакы я-да адам гылыгындакы та-

---

[1] К. Маркс ве Ф. Энгельс. Эсерлер, том I, 98—99-нҗы сах.

гашыксыз тараплары янса алян, гүлки ве дегишме хәсиетли кичи гөврүмли гошгулар я-да драма билен проза эсерлеридир. Меселем, Молламурт «Түвелеме» диен юморескасында харсал шахырлары янса аляр:

Узынлы-тысгалы, белентли-песли,
Хер тайындан баксаң, тапдырмаз таслы,
Манысы азаҗык, сөзи эп-эсли,
Көпден-көп язмага өкдедир-өкде.
(Молламурт).

А. Дурдыевиң «Пул» пьесасында Огулгерек эҗәниң ве онуң көне торбасының янса алнышы, пуллары сычана ийдириши хем җубүси кагыз пуллы җалбары ювуп, пулы заялайшының үстүнден гүлнүши юмореска хәсиетлидир.

Я

ЯЗ АЙДЫМЫ я-да БАХАРЫЯ—Гүндогар халкларының классык поэзиясында лириканың гиңден яйран бир гөрнүши болуп, онуң эсасы мазмуны язың гелмеги билен тебигат ве адамзат яшайшында эмеле гелйән җанланма ве шовхунлы өзгериши васп этмекдир. Бу хили эсерлере кәбир түркмен шахырларының дөредиҗилигинде хем душмак боляр. Шейдайының новруз хакындакы «Багы-бостандыр бу гүн» диен шыгры муңа мысал болуп билер.

ЯЛҢЫЗ АКЫМ — классыкы эдебияты ве меденнети өвренмекде бир тарапа гышармак хем эдеби мираса танкытсыз чемелешмек, эдеби мирасың хеммесини бир аякдан сүрмек ве оларың барыны бир хатарда гоюп, оңат хасап этмеклнкдир. Классыкы эдебията чемелешмегиң бу усулы зыянлыдыр. Эдеби мирасы дуршы билен ёга чыкармаклык, онуң говы векиллерини, оларың дөредиҗиликлерини зыянлы хасап этмеклик, олары иң реакцион эсерлериң дениинде гоймаклык хем ялңыз акымың чөвре йүзүдир. В. И. Ленин ве партияның Меркези Комитети гечмиш эдебията танкыды чемелешмеги хем онуң идея тайдан дурнуклы эсерлерини өвренмеги өвредйәр.

ЯМБ — рус поэзиясында, силлабо-тоник гошгы дүзүлиш системасында ики богунлы стопа, басым икинҗи богна дүшйәр. Шекили ашакдакы ялыдыр:

—∪ / —∪ / —∪

ЯҢСЫ — бир адамың я-да җемгыетдәки белли бир топарың гүлкүнч гылык-хәсиетиниң ве дуйгы-дүшүнҗесиниң иң хәсиет-

лендирижи тарапларыны карикатуралык дережеде улалдып, гүлкүнч гөркезйән, көпленч шыгырлар билен язылян кичи гөврүмли эсерлердир. Меселем, Г. Буруновың «Сопулар» диен яңсысы.

Хув-хак диййп ичин чекен сопулар,
Пикри-зикри хүйр гызлары гучжакдыр.
Нагтын ташлап, несъе эдип севданы,
Ховзы көвсер шерабындан ичжекдир
(Г. Бурунов).

Яңсы сатираның бир гөрнүшидир. Европа эдебиятында бу хили шыгырлар эдеби шарж ады билен таналяр.

ЯҢЫЛТМАЧ — чагаларың дилини енчмек үчин бири-бириниң ызындан гетирип чалт айдылмагы, кын сөзлерден дүзүлен сөзлемлердир. Яңылтмачларың идея-мазмунының әхмиетли болмагы хөкманы дәл. Кәбир халатларда олары догры айдып билмедик адам үчин онуң манысы гүлкүнч хем болуп чыкяр. Йөне онуң везипеси хем әхмиети чагаларың дилини енчмекде ве йитилешдирмекдедир. Бир мысал: «Хованың совуклыгы сувуң ыгасындалыгымыздандыр».

ЯРЕМЕЗАН — көне дөврде түркменлериң хем бирнәче Гүндогар халкларының арасындакы дини мазмунлы халк айдымлары болуп, ол айдымларда ораз айының гутармагы мынасыбетли, ол ай билен халкың хошлашыгы беян эдилер экен. Яремезан адамларың белли бир топары тарапындан ерине етирилипдир. Олар ораз айының соңкы гүнлериниң биринде гапы-гапы гезип, хер өйүң ишигинде дуруп, бу айдымы ерине етирипдирлер.

Яремезан айры-айры шахырлар тарапындан-да дүзүлипдир. Ашакда Сагдыдан бир мысал гөркезйәрис:

Дидарындан доюлардан тиз гитди,
Онча эгленмеди гадырлы мыхман.
Гутлы ай ол яна йүзүни совды,
Валейкимессалам, я ремезан
Хош, эй, сен заманы тагатың, хайрың.
Бир мейлис сен онда окалан курхан.
Додагында ханың мәхир перманы,
Небислер даңылып, дәв болуп зындан..

ЯТЛАМА — чепер прозаның бир гөрнүшидир. Серет **мемуара.**

ТЕРМИНЛЕРИН АСЫЛ МАНЫСЫ

ИНТЕРНАЦИОНАЛ ТЕРМИНЛЕРИҢ АСЫЛ МАНЫСЫ

Автобиогра́фия (гр autos өзүм, bios дурмуш, grapho язярын) — терҗиме хал.
Автогра́ф (гр. autos өзүм, grapho язярын) — голязма.
Автор (лат. autor) — дөредиҗи.
Акмеизм (гр. akme) — бир задың депеси.
Аллего́рия (гр. allegoria) — кинаяя.
Аллитера́ция (лат. al рус дилиндәки «к. при», litera харп) — сес сазлашыгы.
Альманах (ар.) — эсерлер йыгындысы.
Амфибрахи́й (гр. amphibrachys) — ики тайдан гысга.
Ана́пест (гр. anapaitos ызына) — гайтарылан.
Анахрони́зм (гр. ana, ыз, chronos вагт), — хронология ялңышлыгы.
Ана́фора (гр. anaphora) — ёкары чыкармак
Ано́ним (гр. anonymos) — атсыз.
Антите́за (гр. antithesis) — гапма-гаршы.
Антоло́гия (гр. anthos гүл, lego) — сайланан, йыгнама, эсерлер йыгындысы.
Антра́кт (фр.) entreacte — перде арасындакы аракесме.
Апо́криф (гр. apokryphos) — гизлин, үсти ачылмадык.
Апостро́фа (гр. apostrophe) — гайтармак, рет этмек.
Архаизм (гр. archaios) — гадымы.
Ассона́нс (фр. assonance) — сес сазлашыгы.
Афори́зм (гр. (aphorismos) — чуң манылы гысга сөзлем.
Баллада (прованс ballada) — лиро-эпик поэзияның бир гөрнүши
Бая́н (рус. баян) — гадымы рус халк багшысы.
Беллетристика (фр. belles—lettres) — проза билен язылан чепер дөредиҗилик.
Биогра́фия (гр. bios яшайыш, — grapho язярын), терҗимехал.
Буриме́ (фр. bauts rimes) — сес тайдан сазлашан сөз.
Бурле́ска (ит. burla) — дегишме.
Былина (рус. былина) — болуп гечен.
Варвари́зм (лат. barbarus) — кесеки юртдан.
Вариа́нт (лат. variana) — үйтгеме, үйтгейән.
Версифика́ция (лат. versificatio) — гошгы дүзме кадасы.
Вертеп (рус. вертеп) — гадымы гочме театр.
Вулгари́зм (лат. vulgaris) — гөдек, пайыш.
Галлицизм (лат. gallicus) — фрачузчы.
Гекзаметр (гр. hex алты, metron өлчег) — алты стопалы дактилден гуралан шыгыр.

Гимн (гр. hymnos) — гадым греклерде дабаралы айдым.
Гипербола (гр. hyperboll) — улалтма.
Гротеск (фр. grotesque) — гүлкүнч.
Гуманизм (лат. humanus) — адамчылык, ынсанует.
Дактиль (гр. daktylos) — бармак, элиң бармагы.
Декадентчилик (фр. decadent) — зовал, песе дүшүш, ашаклама.
Диалектизм (гр. dialektos) — ерли геплешик, шиве.
Детектив эдебият (лат. detectio) — ачмак, үстүни ачмак.
Диалог (гр. dialogos) — бирнәче адамың арасында болян гүррүң.
Дидактика (гр. didaktikos) — несихат, өвүт.
Диссонанс (фр. dissonance) — сеслериң ылалашмагы.
Дифирамб (гр. dithyrambos) — айдым.
Драма (гр. drama) — херекет.
жанр (фр. qenre) — бир социал топар арасындакы ровач сөз, сөзлер топлумы.
Идеал (фр. ideal) — дүшүнҗе, гөз өңүне гетирмек.
Идея (гр. idea) — пикир, дүшүнҗе.
Имажинизм (фр. image) — образ, шекил, кешп.
Интермедия (лат. intermediae) — ики херекетиң арасы, херекет ара.
Интонация (лат. intonare) — батлы сес билен айтмак.
Интрига (фр. intrigue) — гүмралык, булашыклык, питне.
Ирония (гр. eironeia) — есер гүлки.
Каламбур (фр. callambour) — сөз ойнатмак.
Кантата (ит. cantare) — айдым айтмак.
Катарсис (гр. katharsis) — арассаламак.
Катастрофа (гр. katastrophe) — дуйдансыз гелен ховп, бела.
Классык (лат. classicus) — биринҗи дережели.
Клаузула (лат. clausula) — соңлама.
Кобзарь (ук.) — гадымы украин халк багшысы.
Коллизия (лат. collisio) — гапма-гаршы гүйчлериң чакнышыгы.
Колорит (лат. color) — реңк.
Колядка (ук.) — гадым айдым.
Комедия (гр. komodia) — драманың бир гөрнүши.
Комментарий (лат. commentarium) — дүшүндириш.
Композиция (лат. compositio) — гурамак, багламак.
Компаративизм (лат. comparativus) — деңешдирме.
Консонас (лат. consonans) — сес ылалашыгы.
Конструктивизм (лат. constructio) — гурамак.
Контекст (лат. contextus) — пугта багланышык.
Конфликт (лат. conflictus) — чакнышык, җедел.
Космополит (гр. kosmopolites) — дүнйә гражданы.
Кульминация (лат. culmen) — депе.
Куплет (фр. couplet) — айдым бентлери.
Куртуаз (фр. courtois) — мылакатлы, мылайым, эдепли.
Лейтмотив (нем. leitmotiv) — баш әхең.
Лексика (гр. lexikos) — сөз.
Либретто (ит. libretto) — китапча.
Лирика (гр. lyrikos) — гүйчли дуйгурлык.
Литота (гр. litotes) — йөнекейлик, садалык.
Мемуар (фр. memoires) — ятлама.
Метафора (гр. metaphora) — гечирме, гөчме маны.
Метод (гр. methodos) — такыклама.
Метонимия (гр. metonymia) — тәзе ат гоймак, башгача атландырмак.

Метр (гр. metron) — өлчег.
Миниатюра (лат. minium) — реңк.
Миф. (гр. mythos) — эртеки, роваят.
Модернизм (фр. modern) — хәзирки заман.
Монография (гр. monos бир, grapho язярын) — ылмы иш.
Монолог (гр. monos бир, logos сөз) — бир адамың сөзи.
Монтаж (фр. montage) — делил.
Наперсник (рус. перси) — дөш.
Нарастание (рус. нарасти) — гүйчленмек.
Натурализм (лат. natura) — тебигат.
Неологизм (гр. neos тәзе, loqos сөз) — тәзе сөзлер.
Нигилизм (лат. nihil) — хич зат.
Образ (рус образ) — шекил, кешп.
Ода (гр. ode) — айдым.
Оксиморон (гр. oxymoron) — самсыклач йитилик.
Октава (гр. octava) — секиз.
Омоним (гр. homos) — меңзеш, бир хили.
Очерк (рус. очерк) — кичи гөврүмли эпик эсер.
Памфлет (англ. pamphlet) — макала, брошюра.
Параллелизм (гр. parallelos) — гапдалдан йөрүжи, угурдаш.
Пародия (гр. parodia) — айдымың терсине.
Пасквил (нем. pasquill) — Римде бир хейкелиң ады болупдыр. Шоңа-да сатирики шыгырлар язылып, асылып гойлар экен.
Пауза (лат. pausa) — арасы кесилмек, гутармак.
Пейзаж (фр. paysage) — юрт, үлке.
Пеон (гр. paieon) — дабаралы айдым.
Перенос (рус. перенос) — башга бир ере гечирмек.
Перифраз (гр. peri дашына, төверегине+phraso сөзлейәрин) — тропуң бир гөрнүши.
Персонаж (лат. persona) — шахс.
Плагиат (лат. plagium) — огрулык.
Портрет (фр. portrait) — адамың дашкы кешбини язып гөркезмек.
Поэзия (гр. poiesis) — дөредижилик.
Поэма (гр. poiema) — лиро-эпиканың бир гөрнүши.
Поэтика (гр. poietike) — эдебият теориясы.
Проза (лат. prosa) — йөнекей сөз.
Пролог (гр. prologos) — китабың гириш бөлүми.
Прототип (гр. prototypon) — дөредилен чепер образың эсасы болуп хызмат эден, дурмушда бар адам.
Псальм (гр. psalmos) — айдым.
Публицистика (лат. publicus) — жемыгетчилик.
Пьеса (фр. piece) — драма эсерлериниң умумы ады.
Реализм (лат. realis) — мадды.
Резонёр (фр. raison) — акыллы башлангыч.
Ремарка (фр. remarque) — драма эсерлеринде авторың гахрыманлар хакындакы дүшүндириши.
Реплика (фр. replique) — гысгача жогап.
Рефрен (фр. refrain) — хер бентден соң шыгрың бүтин довамында гайталанян бент.
Ритм (гр. rhythmos) — аграмдашлык.
Риторика (гр. rhetorike) — ораторлык сунгаты барадакы таглымат.
Рифма (гр. rhythmos) — ылалашык.

Романти́зм (фр. romantisme) — эдебиятда ве сунгатда дөредиҗилик усулың бири.
Рома́нс (фр. romance) — айдым.
Сарка́зм (гр. sarkasmos) — авылы гүлки.
Сати́ра (гр. satyros) — Сатир гадымы грек мифологиясында худай Дионисиң хемрасы. Гечи бурун, гечи гуйрук, ярым адам, ярым хайван шекилинде гүлкүнч суратландырылар экен.
Сентиментализм (фр. sentimentalisme) — дуйгурлык, дуйгулылык.
Силлаби́к (гр. syllabe) — богун.
Си́мвол (гр. symbolon) — аламат, бир задың гизлин нышаны.
Сине́кдоха (гр. synekdoche) — тропларың бир гөрнүши.
Сино́ним (гр. synonymos) — атдаш.
Скандо́вка (лат. scandere) — ёкары галмак, гөтерилмек.
Стиль (гр. stylos) — гадым греклерде язув таяҗыгы.
Стопа́ (рус. стопа) — шыгырда өлчег бирлиги.
Строфа́ (гр. strophe) — айланма.
Сцена́рий (ит. scenario) — пьесаның планы.
Сюже́т (фр. sujet) — зат, предмет.
Тавтоло́гия (гр. tauto шол өңки бир зат — logos сөз) — бир кесгитлемәни башга формада янадан гайталамак.
Те́зис (гр. thesis) — ягдай, меселе, тассыклама.
Те́ма (гр. thema) — язып суратландырмак үчин сайланып алнан дурмуш тарапы.
Тенде́нция (лат. tendere) — ымтылыш.
Терци́на (ит. tersina) — үч, үчүнҗи.
Тип (гр. typos) мөхүр, бир задың галдыран ызы.
То́ник (гр. tonos) — басым, дартгын.
Травести (ит. travestire) — яңадан, башга хили гейиндирмек.
Траге́дия (гр. tragoidia) — драманың бир гөрнүши.
Трафаре́т (ит. trafaretto) — дешик, дешилен.
Трило́гия (гр. trilogia) — бири-бириниң довамы болан үч саны эсер.
Троп (гр. tropos) — айлав.
Трохе́й (гр. хор сөзүнден) — шыгыр өлчеги.
Трубаду́р (фр. troubadour) орта асыр французларда гезме, ыкманда шахыр, багшы.
Урбани́зм (лат. urbanus) — шәхерли.
Фа́була (лат. fabula) — гүррүң бермек, вака, тарых.
Фанта́зия (гр. phantasia) — хыял, гөз өңүне гетирме.
Фарс (фр. farce) — кичиҗик, еңил комедия.
Фельето́н (фр. feuilleton) — япраҗык, варак.
Фина́л (лат. finalis) — иң соңкы.
Фолькло́р (англ. folk — lore) — халк дөредиҗилиги.
Фо́рма (лат. forma) — дашкы кешп.
Футури́зм (лат. futurum) — гелҗек.
Хор (гр. choros) — айдымы ерине етирйән көпчүлик.
Хро́ника (гр. chronos) — заман, вагт.
Цезу́ра (лат. caesura) — бөлмек, ярмак.
Цикл (гр. kyklos) — чарх, тигир.
Цита́та (лат. citare) — чагырмак.
Эвфеми́зм (гр. euphemismos) — оңат, овадан сөзлемек.
Экспози́ция (лат. expositio) — язып дүшүндирмек.
Экспро́мт (лат. expromtus) — тайяр.

Элегия (гр. elegeia) — шикаят.
Эпигон (гр. epigonos) — соң доглан.
Эпиграмма (гр. epigramma) — язгы, баш язгы.
Эпиграф (гр. epigraphe) — гадымы ядыгәрликлере язылан язгылар.
Эпилог (гр. epilogos) — сөз соңы.
Эпиталама (гр. epihalamios) — ника айдымы.
Эпитафия (гр. epitaphios) — габыр дашына язылан язгылар.
Эпитет (гр. epitheton) — лайык болмак.
Эпифора (гр. epiphora) — соңлама.
Эпопея (гр. epopoia) — гадымы греклерде көп тарыхы вакаларың йыгындысы, улы эсер.
Эпос (гр. epos) — хекая, гүррүң, сөз.
Эстетика (гр. aisthesis) — дуйгы, сызмак.
Юмор (англ. humour) — нем, чыг.
Ямб (гр. iambos) — шыгыр өлчеги.
Аруз (ар. عروض) — бир зады йүзе чыкармак, әшгәр этмек.
Ашык (ар. عاشق) — сөйгә дучар болан, көңлүни берен.
Бедихе (ар. بديهه) — бирден, дуйдансыз, бада-бат.
Бейт (ар. بيت) — өй, яшалян җай.
Бент (пар. بند) — багланыш, дувүн.
Бахр (ар. بحر) — деңиз, кәбир сөзлүклерде пикир, ой манысы хем бар.
Васп (ар. وصف) — өвмек, тарып этмек.
Ветед (ар. وتد) — чүй, мых.
Газал (ар. تغزل) — ышк ве сөйги хакында гүррүң этмек.
Гахрыман (пар. قهرمان) — батыр, гайдувсыз, пәлван.
Дессан (пар. داسان) — эртеки, гүррүң, айдым, хекая.
Диван (пар. ديوان) — шыгырлар йыгындысы.
Дәп (ар. داب) — адат, ресим, дессур.
Җем (ар. جمع) — көп зады бир ере йыгнамак.
Зарп (ар. ضرب) — ургы.
Ибтида (ар. ابتدا) — башлангыч.
Идия (ар. عيديه) — байрамчылык.
Кафыя (ар. قافيه) — арка, арт, ыз.
Касыда (ар. قصيده) — бейни, гойы.
Күллият (ар. كليات) — хеммеси, бары, әхлиси.
Лакам (ар. لقب) — адамың икинҗи ады, тахаллус.
Латыфа (ар. لطيفه) — нәзик, мылайым, шорта сөз.
Лефф-у нешр (ар. لف و نشر) — бир топар дагыныт зады бир ере, бир зада доламак.

Логаз (ар. لغز) — сычаның хини, бу хин гаты айлавлы боланы үчин, ол гөчме манындакы сөз хөкмүнде уланыляр.

Мазмун (ар. مضمون) — бир задың ички манысы.

Маклуб-муставый (ар. مقلوب مستوى) — ызына доландырмак.

Мактаг (ар. مقطع) — кесилен, соң.

Матлаг (ар. مطلع) — догмак, гүн догмак, шыгыр башы.

Медиди салым (ар. مديد سالم) — довамлы.

Медх (ар. مدح) — өвги.

Мерсие (ар. مرثيه) — яс, элегия.

Месневи (ар. مثنوى) — икилеме.

Муамма (ар. معما) — тапмача.

Муназарэ (ар. مناظره) — бәсдешлик.

Мустезад (ар. مستزاد) — артдырылан.

Мутакарыб (ар. متقرب) — якынлык.

Мутакарыбы мусаммен салым (ар. متقرب مثمن سالم)

Муфредат (ар. مفردات) — тәклер, ялңызлар.

Накыл (ар. نقل) — башга бирине салгыланып гүррүң бермек.

Нама (пар. نامه) — хат, депдер, китап.

Насыб (ар. نصيب) — пай.

Незйр (ар. نظيره) — якынлык, меңзешлик, өйкүнме.

Незм (ар. نظم) — нызамлылык, тертиплилик.

Неср (ар. نثر) — проза.

Перде (пар. پرده) хыжап, ныкап, мукам, хен.

Равы (ар. راوى) — ровайт айдыжылар, азан.

Ражаз (ар. رجز) — чалтлык ве ховсала дүшмек.

Ракып (ар. رقيب) — бәсдеш, душман.

Редиф (ар. رديف) — хатар, бири-бирини ызарлап гелмек.

Ремел (ар. رمل) — күлүш докамак, бойра өрмек.

Реса (ар. رثا) — яс, матам, аза.

Ровайт (ар. روايت) — эртекн.

Рубагы (ар. رباعى) — дөртлеме.

Рүкн (ар. ركن) — эсас.

Садр (ар. صدر) — баш, хорматлы орун.

Сакынама (пар. ساقينامه) — шерап ве шерап сүзүжи хакда шыгыр.

Сахна (ар. صحنه) — мейдан.
Себеб (ар. سبب) — йүп, танап, кендир.
Сенайи (ар. صنایع) — инче сунгат.
Сунгат (ар. صنعت) — хүнәр.
Суфизм (ар. صوفیزم) — йүңден докалан галандар гейими.
Сыяхатнама (ар. سیاحت пар. نامه) — сыяхат китабы.
Тагзыя (ар. تعزیه) — яс, аза.
Танкыт (ар. تنقید) — нагт алмак, саманы дәнеден сайламак.
Тард (ар. طرد) — коваламак, ызындан ылгамак.
Тарсыг (ар. ترصیع) беземек, гыммат баха дашлар билен беземек.
Тахаллус (ар. تخلص) — лакам.
Тевили-салым (ар. طویل سالم) — узын.
Тезмин (ар. تضمین) — кепилленмек.
Терҗыг бент (ар. ترجیع بند) — гайталанмак, ызына доланмак.
Теркип бент (ар. ترکیب بند) — гатышык.
Тесвир (ар. تصویر) — суратландырма.
Тефсир (ар. تفسیر) — дүшүндириш, комментарий.
Тэзкире (ар. تذکره) — ятлама.
Тэрди-экс (ар. طردعکس) — ызына гайтарма.
Тәсир (ар. تاثیر) ыз галдырмак, өз хәсиетини башга бирине гечирмек.
Услуп (ар. اسلوب) — стиль.
Фахр (ар. فخر) — гуванма, буйсанма.
Ферд (ар. فرد) — тәк, ялңыз.
Хазаҗ (ар. هزج) — хең, оваз.
Хекая (ар. حکایه) — гүррүң бермек.
Хемаса (ар. حماسه) — батырлык, гахрыманчылык.
Хиҗа (ар. هجا) — яманламак, сатира.
Хикмет (ар. حکمت) — билим, философия.
Хәбсият (ар. حبسیات) — зындан.
Хәҗв (ар. هجو) — яманламак, сатира.
Хәсиет (ар. خاصیت) — айратынлык.
Хәшв (ар. حشو) — артык сөз, бир задың ичине башга бир зады салмак.
Чистан (пар. چیستان) — үсти өртүк сөзлемек.
Шайган (пар. شایگان) — долы дәл капыяның бир гөрнүши.
Шахырана (ар. شاعرانه ар-пар.) — чепер, поэтик.

Шыгыр (ар. شعر) — билмек, пәзик, якымлы сөз.
Ылхам (ар. الهام) — рухланма.
Эдебият (ар. ادبيات) — «әдеп» сөзүнден, шонуң жемидир, чепер дөредижилигиң бир гөрнүши.
Элкысса (ар. القصه) — сысгалдып аланында,
Эрсал-ол-месел (ар. ارسال المثل) — ибермек, гөндермек.
Эртижал (ар ارتجال) — импровизация.
Эфагыл (ар. افاعل) — ишликлер, пыгыллар.
Эфсана (ар. افسانه) — роваят, эртеки.

ГЕЛИП ЧЫКЫШЫ БОЮНЧА ТҮРКМЕНЧЕ ТЕРМИНЛЕР

Айдым.
Айлаг капыя.
Акын.
Алтылама.
Аталар сөзи.
Баглайжысызлык
Багланыш.
Багышлама.
Багшы.
Басым
Башаша капыя.
Баш капыя.
Богун.
Бой.
Бөлек.
Бәшлеме.
Вагт, ер ве херекет бирлиги.
Гайталама
Гириш
Гөрелде
Гөрнүш.
Гоша капыя.
Гошгы
Гысга богун.
Гысга капыя.
Деңешдирме.
Дыммa.
Докузлама.
Дөредижилик процеси.
Дөредижилик тарыхы.
Дүшүрме.
Ёдилеме.
Жанландырма.
Ички капыя.
Иүзлеиме.
Камыясыз шыгыр.
Көп баглайжылылык.
Лале.
Меңзетме
Накыл.
Озан.
Өвги.
Сагыныш.
Сакынма
Секизлеме.
Сөз.
Соңлама.
Сунгат сунгат үчин.
Сын.
Тарыхы айдымлар.
Туюг.
Тәзелик.
Узын богун.
Узын капыя
Улалтма
Халк дөредижилиги.
Хүвди.
Хәснет.
Чеперчилик.
Чозулиш.
Эдеби угур.
Эркин шыгыр.
Эртеки.
Ялныз акым
Якcы.
Яңылтмач

СӨЗЛҮК

Ажун (түрк.) — дүнйә.
Арынч (түрк.) ядавлык.
Бака (ар.) — довам, хемишелик.
Безм (пар.) — айшы-эшрет, мейлис.
Бени адам (ар.) — адамзат, адам оглы.
Бер (пар.) — миве.
Берг (пар.) — япрак.
Бетнема (пар.) — бетшекил
Беяз (ар.) — ак.
Биарам (пар.) — нәрахат.
Бишумар (пар.) — санșыз көп.
Бунят (пар.) — эсас.
Гамза (ар.) — нәз-керешмели гарайыш.
Гамын (пар.) — гамлы.
Гису (пар.) — сач, зүлп.
Гиях (пар.) — от, өсүмлик.
Гулман (ар.) — фантастик бехишт гөзеллери.
Гурбат (ар.) — ят юрда дүшүп, сергезданчылык чекмек.
Гүлрух (пар.) — гүл йүзли.
Гүхер (пар.) — гөвхер.
Гызал (ар.) — кейик, жерен.
Дахан (пар.) — агыз.
Дейр (ар) — монастырь, храм, мейхана.
Дефг (ар.) — гораныш, ызына гайтармак, серпикдирмек.
Дешт (пар.) — чөл.
Дигер (пар.) — башга.
Душвар (пар.) — кын, четин.
Дәхр (ар.) — заман, дүнйә.
Егсан (пар.) — ялы, дек, мисли.
Елкин (түрк.) — гөчермен, узак ере гидермен.
Жисим (ар.) — гөвре.
Жүмле (ар.) — бүтин, әхли, хемме.
Жүнбүш (пар.) — херекет, гымылды.
Зарбулмесел (ар.) — накыл.
Захыт (ар.) — сопы.
Зели (ар.) — сүлүк.
Земистан (пар.) — гыш.
Зенехдан (пар.) — энек.
Зернигәр (пар.) — зер, нагышлы, зер билен безелен.
Зинхар (пар.) — саклан, лаян.
Зулал (ар.) — сап, арасса, гүмралык, көлге, алачсызлык.
Йүкнуп (түрк.) — эгилип, эпленип.
Кат (ар.) — бой
Катла (түрк.) — гезек, кере
Конук (түрк.) — гонма, дүшлег ери, гонак, мыхман.
Кәм (пар.) — мырат, гөвүн ислеги.
Лагл (ар.) — гыммат баха даш. Бу ерде додак манысында, ренки гызыл боланы үчин, шу манылда хем уланыляр.
Лука (ар.) — йүз, адамың йүзи.
Мәгрур болмак (ар.) — буйсанмак.

Мака́л (ар.) — сөз, сөзлейиш.
Мака́м (ар.) — орун, мекан.
Махы-табан (пар.) — долан ай.
Мегер (пар.) — гуман, белки.
Межхул (ар.) — нәбелли.
Мейи-вәхдет — бирлик шерабы.
Мина́ра (пар.) — диң, гүммез.
Мусахып (ар.) — гүррүңдеш, дост, ёлдаш
Мустәхкем (ар.) — мәкәм, берк, пугта.
Навук (пар.) — ок.
Накл (ар.) — башга бирине салгыланып гүррүң бермек.
Нейсан (ар.) — ай ады (апрель).
Нутк (ар.) — сөз, доклад.
Өзүк (түрк.) гайгы, гам.
Пежмурда (пар.) — солан, солмак (от-чөп хакда).
Пейгам (түрк.) — хат-хабар.
Певт (ар. фовт) — өлмек, ёгалмак.
Реки ышк ичре (рех пар.) — ышк ёлунда.
Рухса́р (пар.) — йүз, адамың йүзи.
Рузигәр (пар.) — дүнйә-гүзеран.
Сандывач (түрк.) — билбил.
Са́ры (түрк.) реңк, тарап, ал киле.
Сафына (ар.) — гәми.
Сем (ар.) — зәхер.
Семер (ар.) — миве.
Сергештелик (пар.) — сергезданлык.
Сыдк (ар.) — догрулык, пәк гөвүнлилик.
Сип (пар.) — алма.
Такаты так болмак (ар.) — бикарар болмак.
Тенха (пар.) — еке, тәк өзи.
Тире (пар.) — гараңкы.
Тумар (пар.) — нама, хат.
Түрпе (ар.) — гөзел, оңат.
Фарыг (ар.) — асуда, рахат.
Фахр (ар.) — гуванмак.
Хам (пар.) — эгри, эпленен.
Хандан (пар.) — гүлүп, йылгырып дуран.
Хаят (ар.) — яшайыш.
Хезин (ар.) — гайгылы, гамлы.
Херим (ар.) — сырдаш, махрем.
Хилал (ар.) — яңы доган, долмадык ай.
Хылват (ар.) — еке өзүң я-да ики чак отурмак.
Шекер нисбет (ар.) — шекер ялы.
Шермсар (пар.) — утанч, мүйн.
Шевкет (ар.) — улулык, белент мертебелик.
Шүхре (ар.) — хеммә белли болмак.
Ыбрат (ар.) — гөрелде, пент.
Эбят (ар.) — бейтлер, шыгыр бейтлери.
Эзхар (ар.) — әшгәр, белли.
Энвер (ар.) — айдың, нурана, ягты.
Энгил (пар.) — паразит.
Эбр (пар.) — булут.

Якут (ар.) — тыммат баха даш.
Ялвун (түрк.) — җадылы.

ЭСЕРЛЕРИНДЕН МЫСАЛЛАР АЛНАН ХЕМ СӨЗЛҮКДЕ АДЫ ТУТУЛЯН АВТОРЛАР

Абабекр Мирзе — тимуритлер неслинден, гошун адамсы хем шыгыр айдар экен.
Абдулваххаб мөвлана — тимуритлер дөврүниң шахыры.
Азады — XVIII асыр түркмен шахыры (1700—1760).
Айбек — хәзирки заман өзбек языжысы (1905 й. д.)
Айны С. — тәжик совет языжысы (1878—1954).
Андалып Н. — XVIII асыр түркмен шахыры (так. 1711—1770).
Ата Атаҗанов — түркмен совет шахыры (1922 й. д.).
Ашыров Ч. — түркмен совет шахыры (1910 й. д.).
Бальзак Оноре-де — бейик француз языжысы (1799—1850).
Байрам хан — XVI асыр түркмен шахыры.
Бахар М. — хәзирки заман Эйран шахыры (1886—1951).
Бидил А. — тәжик-парс шахыры (1644—1721).
Бихзад — тимуритлер дөврүниң ады белли миниатюры (так. 1455, д. 1537 арадан чыкяр).
Боржаков Ш. — хәзирки заман түркмен шахыры (1929 й. д).
Бубеннов М. — хәзирки заман рус языжысы (1909 й. д.).
Бурунов Г. — түркмен совет шахыры ве драматургы (1898—1965 й. д.).
Гайыбы М. — XIX асыр түркмен шахыры.
Говшудов А. — түркмен совет языжысы (1903—1953).
Гоголь Н. — XIX асыр бейик рус языжысы (1809—1852).
Гончаров И. — мешхур рус языжысы (1812—1891).
Горький М. — совет эдебиятының эсасыны гоюжы (1868—1936).
Гурбаннепесов К. — түркмен совет шахыры (1929 й. д.)
Дакыкы — X асыр мешхур тәжик-парс шахыры.
Дефо Д. — инлис языжысы (1660—1731).
Диккенс Ч. — XIX асыр инлис языжысы (1812—1870)
Дөвлетша Самарканды.
Дурдыев А. — түркмен совет хекаячысы (1904—1947.)
Дурдыев Х. — хәзирки заман түркмен шахыры (1909 й.)
Ясавы А. — XII асыр өзбек суфист шахыры (1166 й. арадан чыкан.)
Илмырадов Ж. — түркмен совет шахыры (1918 й. д.)
Карамзин Н. — рус языжысы ве тарыхчысы (1766—1826).
Кашыфы Х. — тимуритлер дөврүниң языжысы ве шахыры.
Кекилов А. — гөрнүкли түркмен совет шахыры (1912 й. дог.)
Кекилов Ш. — түркмен совет шахыры (1906—1943).
Кемине М. — XIX асыр түркмен шахыры (1770—1840).
Кербабаев Б. — түркмен совет эдебиятының иң гөрнүкли векили (1894 й. дог.)
Крылов И. — ады белли рус басначысы (1769—1844).
Катиби Ө. — XIX асыр түркмен шахыры (так. 1881 й. арадан чыкан.)
Лермонтов М. — мешхур рус шахыры (1814—1841).
Лутфы — XIV асыр өзбек шахыры (1366-67—1462).
Магтымгулы П. — түркмен классыкы эдебиятының эсасыны гоюжы. (1733 йылда дог. так. 80-нжи арадан чыкан.)

Махмур — XVIII—XIX асыр өзбек шахыры.
Махмыт Кашгары — XI асырың мешхур дилчиси.
Маяковский В. — мешхур совет шахыры (1893—1930).
Мирзе Алыбег — тимуритлер дөврүниң шахыры.
Миршекер М. — хәзирки заман тәҗик шахыры (1912 й. д.)
Молладурды — XIX асыр түркмен шахыры (1859—1922).
Молламурт Х. — мешхур түркмен совет шахыры (1885—1930).
Молланепес — XIX асыр түркмен шахыры (1810—1862).
Мухтаров Г. — түркмен совет драматургы.
Мәтәҗи А. — XIX асыр түркмен шахыры (1824—1884).
Некрасов Н. — мешхур рус револ.-демок. шахыры (1821—1877).
Нурбердиев П. — хәзирки заман түркмен шахыры (1909 й. д.)
Нызамы Ы. — XII асыр бейик азербайҗан шахыры (1141—1203).
Ныязов А. — хәзирки заман түркмен шахыры (1906—1943).
Островский Н. — гөрнүкли рус совет языҗысы (1904—1936).
Овфий — тәҗик-парс дилинде илкинҗи тәзкире язан автор.
Пушкин А. — бейик рус шахыры (1799—1837).
Рабле Ф. — XVI асыр француз языҗысы (1494—1553).
Рудакы — тәҗик поэзиясының эсасыны гоюҗы, IX—X асыр шахыры.
Руссо Ж. — француз философы (1712—1778).
Сабыр Т. — гөрнүкли азербайҗан сатирик шахыры (1862—1911).
Сагды М. — мешхур парс шахыры (1184—1291).
Салыхов А. — гөрнүкли түркмен совет шахыры (1908—1964).
Сарыханов Н. — түркмен совет хекаячысы. (1906—1944).
Свифт Ж. — иңлис сатирик языҗысы (1667—1745).
Сейди С. — гөрнүкли түркмен шахыры (так. 1768—1830).
Сейидов Р. — түркмен совет шахыры (1910—1955).
Сейитлиев Г. — хәзирки заман түркмен шахыры (1915 — й. д.)
Сейтәков Б. — түркмен совет языҗысы (1914 й. д.)
Сервантес — бейик испан языҗысы (1547—1616).
Солтанныязов Б. — хәзирки заман языҗысы (1908 й. д.)
Стендаль А. — француз языҗысы (1783—1842).
Тихонов Н. — гөрнүкли рус совет шахыры ве языҗысы. (1896 й. д.)
Толстой А. — гөрнүкли совет рус языҗысы (1883—1945).
Толстой Л. — бейик рус языҗысы (1828—1910).
Тургенев И. — бейик рус языҗысы (1818—1883).
Фадеев А. — гөрнүкли рус совет языҗы (1901—1956).
Фирдөвси А. — тәҗик-парс поэзиясының эсасыны гоюҗылардан бири (934—1020).
Фузулы М. — бейик азербайҗан шахыры (1502—1562).
Фуркат З — XIX асыр өзбек демократ шахыры (1858—1909).
Фурманов Д. — рус совет языҗысы (1891—1926).
Хайыдов А. — түркмен совет шахыры (1929 й. д.)
Хайям О. — бейик тәҗик-парс шахыры (так. 1040—1123).
Хафыз Ш. — бейик парс шахыры (1389 өлйәр.)
Хорезми — XIV асыр түрки дилде язан шахыр.
Хоррамов Г. — хәзирки заман түркмен шахыры (1912 й. д.)
Чарыев Х. — хәзирки заман совет түркмен шахыры ве танкытчысы (1906—1940).
Чернышевский Н. — бейик рус языҗысы ве алымы (1828—1889).
Чехов А. — бейик рус языҗысы (1860—1904).
Шабенде — XVIII асыр түркмен шахыры.

Шевченко Т. — бейик украин революционно-дем. шахыры (1814—1861).
Шейдайы — XVIII асыр түркмен шахыры.
Шолохов М. — бейик рус совет языжысы (1905 й. д.)
Эседи Тусы — XI асыр парс муназерэ языжысы.
Эсенова Т. — хэзирки заман түркмен шахыры (1915 й. д.)
Якыны — XV асыр өзбек шахыры.

ПЕЙДАЛАНЫЛАН ЫЛМЫ КИТАПЛАР

К. Маркс ве Ф. Энгельс, сунгат хакында, М., 1957, т. I.
В. И. Ленин, Эдебият ве сунгат хакында, М., 1957 й.
Аристотель, Поэтика, М., 1957.
В. Белинский, Бир томлук эсерлер, М., 1950.
Е. Бертельс, Нызамы, М., 1956.
А. Буров, Сунгатың эстетики аслыети, М., 1956.
М. Горький, Эдебият хакында, М., 1955.
Н. Добролюбов, Эсерлер, том I—III.
А. Жданов, «Звезда» ве «Ленинград» журналлары хакда.
Н. Кун, Гадым Грецияның мифлери ве роваятлары.
Б. Мейлах, Эдебият ве эстетика меселелери, М., 1958.
М. Новайы, Эсерлер, том 3, Дашкент, 1948.
Г. Плеханов, Эдебият ве эстетика, М., 1958.
«Рус эдебиятының меселелери», М., 1957. том VI.
Л. Тимофеев, Эдебият теориясының эсаслары.
Л. Тимофеев ве Н. Венгров «Эдебият терминлериниң гысгача сөзлүги» М., 1952.
А. Толстой, Эдебият хакында, М., 1956.
Н. Чернышевский, Бир томлук эсерлер, М., 1950.
Л. Щепилова, Эдебият теориясына гириш, М., 1956.
«Эдебият теориясының меселелери, М., 1950.
«Эдебият теориясының проблемалары», М., 1958.
«Рус языжылары дил хакында, Лен., 1954 й.
«Грек трагедиясы», М., 1958 й.
А. И. Ревякин, Чепер эдебиятда типиклик меселеси, М., 1954 й.
В. В. Ванслов, Гөзеллик меселеси, М., 1957 й.
Вахид Тебризи, Жамыгы Мухтер, М., 1959 й.

ТЕРМИНЛЕРИ ГӨРКЕЗИЖИ

А.

Автобиографик эсер 8.
Автограф 8, 269.
Авторың сөзи. 8.
Агы 10.
Айдым 1.
Айлав капыя 11.
Академизм 12.
Акын 12.
Аллегория 12.
Аллитерация 13.
Алтылама я-да мүседдес 14.
Альба 15.
Альманах 15.
Амфибрахий 15.
Анапест 15.
Анахронизм 16.
Анафора 17.
Анекдот 16, 17.
Аноним 17.
Антитеза 17.
Антология 18.
Антракт 18.
Апокриф 18.
Апострафа 18.
Апофеоз 18.
Арготизм 18.
Аруз 18.
Архаизм 22, 81, 82, 83.
Ассонанс 22.
Аталар сөзи 22.
Афоризм 23, 412.
Ашык 23, 36, 419.

Б.

Баглайжысызлык 23.
Багланыш 24, 95.
Багышлама 25.
Багшы 25.
Баллада 25.
Басня 26.
Басым 28.
Бахарыя 28, 267.
Башаша капыя 28.
Баш капыя 28.
Баян 29.
Бедихе 29.
Бейт 29.
Беллетристика 29, 269.
Бент 29, 30.
Биография 34.
Богун 34.
Бой 35.
Бөлек 35.
Буриме 36.
Бурлеска 36.
Былина 36.
Бәхр 36.
Бәшлеме я-да мухаммес 36.

В.

Вагт, ер, херекет бирлиги 37, 91, 220,
Варваризмлер 38.
Вариант 39.
Васп 39, 103.
Васл 38.
Версификация 38, 412.
Вертеп 39.

Ветед 40, 180.
Вульгаризм 40.

Г.

Газал 40.
Гайд 43.
Гайталама 43.
Галлицизм 46.
Гахрыман 46, 57, 58.
Гекзаметр 46.
Гимн 46, 103.
Гипербола 46.
Гөрелде 47.
Гөрнүш 47.
Гоша капыя 47.
Гошгы (гошук) 48.
Гошгы дүзме 49.
Гротеск 50.
Гуманизм 51, 52.
Гүнделик 53.
Гысга богун 53.
Гысга капыя. 54.

Д.

Дактиль 54.
Декадентчилик 54.
Деңешдирме усулы 55.
Дессан 55.
Диалектизмлер 60.
Детектив эдебият 62.
Диалог 62, 69.
Диван 63.
Дидактики эдебият 63.
Дил языҗының эсасы серешдеси 63.
Дымма 65.
Диссонанс 65.
Дифирамб 66.
Докузлама 66.
Дөредиҗилик процеси 67.
Дөредиҗилик тарыхы 67.
Дөртлеме 67.
Драма 67, 68, 69, 70, 94.
Драматург 72.
Драматургия 72.
Дүшүрме 72.
Дэп 73.

Е.

Едилеме 73.

Ё.

Ёл язгысы 74.
Ёмак 74 90.

Ж.

Жанр 74.
Жаргон 76.

Җ.

Җанландырма 76.
Җем 77.

З.

Зарп 77.

И.

Ибтида 78.
Идеал 78.
Идея 79.
Иллия 79.
Имажинизм 79.
Интермедия 80.
Интонация 80, 85, 140.
Интрига 80.
Ирония 80.
Истигара 80.
Историзмлер, архаизмлер 81, 82, 83.
Ички капыя 83, 84.

Й.

Йүзленме 84.

К.

Каламбур рифма 85.
Кантата 85.
Капыя 86.
Капыясыз шыгыр 88.
Касыда 89. 103.
Катарсис 90.
Катастрофа 90.
Классык 90.
Классицизм 71, 90, 91, 181.
Классыкы эдебият 91.
Клаузула 92.
Кобзарь 92.
Коллектив дөредиҗилик 92.
Коллизия 92.
Колорит 92.
Колядка 92.
Комедия 70, 192.
Комментарий 95.

Композиция 95.
Компаративизм 95.
Консонанс 96.
Конструктивизм 96.
Контекст 96.
Конфликт 92, 96.
Космополитизм 97.
Көпбаглайжылык 96.
Куллият 98.
Кульминация 95, 98.
Куплет 98.
Куртуаз эдебият 99.

Л.

Лакам я-да псевдоним 99.
Латыфа 99.
Лейтмотив 99.
Лексики чеперчилик серишделер 100.
Леффу-нешр 100.
Либретто 101.
Лирика 101.
Лирики гахрыман 102.
Лириканың гөрнүшлери 103.
Лирики поэма 104.
Лирики ызачекилме 104.
Лиро-эпика 105.
Литота 106.
Логаз я-да эзоп дили 106.
Лэле 106.

М.

Мазмун ве форма 107.
Маклуб муставый 111.
Мактаг 111.
Мактав 111.
Матал 111.
Матлаг 112.
Матлагың гайталанмагы 112.
Медиди салым 113.
Медх 113.
Межаз 113.
Мемуар 113.
Меңзетме 114.
Мерсие 117.
Месневи 103, 117.
Метафора 118.
Метод 120.
Метонимия 120.
Метр 121.
Миниатюра 122.
Миф 122.
Модернизм 123.
Монография 123.
Монолог 123.
Монтаж 123.
Мотивлешдирме 123.
Муамма 123.
Муназарэ 124.
Мустезат 126.
Мутакарыб 126.
Мутакарыбы муссаммалы 127.
Мухаммес 127.
Муфредат 127.
Мынажат 127.

Н.

Накыл 128.
Нама 128.
Наперсник 128.
Нарастание 128.
Насыб 129.
Натурализм 129.
Незире 130.
Незм 131.
Неологизмлер 131.
Неср 133.
Нигилизм 133.

О.

Образ 133.
Ода 135.
Озан 135.
Оксиморен 135.
Октава 136.
Омоним 136.
Онегин бенди 136.
Очерк 137.

Ө.

Өвги 138.
Өвүт 138.

П.

Памфлет 139.
Панегирик 139.
Параллелизм 139.
Пародия 131. 140.
Пасквил 140.
Пауза 140, 168, 183.
Пейзаж 141.
Пеон 142.
Перде 142.

Перенос 142.
Перифраз 142.
Персонаж 143.
Персонажларың дили 143.
Пиит 147.
Плагиат 147.
Повесть 147.
Портрет 148
Поэзия 149.
Поэма 149
Поэтика 149.
Притча 149.
Проза 94, 149.
Пролог 150.
Прототип 150.
Профессионализмлер 150.
Псальм 151.
Публицистика 151.
Пьеса 67, 68, 152.

Р.

Равы 152.
Раҗазы мусамманы салым 152.
Ракып 153.
Реализм 153.
Реви 158.
Редиф 159.
Резонёр 159.
Ремарка 159.
Ремели мусаддасы махзуф 160.
Ремели мусамманы махзуф 61, 161.
Реплика 162.
Реса 163.
Рефрен 162.
Рецензия 163.
Ритм 86. 192. 163, 191.
Риторика 92,168.
Риторики сораг 168.
Рифма 168.
Роваят 168.
Роман 168.
Романтизм 174.
Романс 175.
Рубагы 103, 175.
Рүкн 77, 78, 176.

С.

Сагыныш 177.
Садр 178.
Сакынма 178
Сакынама 178.
Сарказм 179.
Сатира 179, 260.
Сахна 180.
Себеб 180.
Секизлеме 180.
Сенайыг 181.
Сентиментализм 181.
Силлабик гошгы дүзүлиш 182.
Символ 192.
Символизм 192.
Синекдоха 193.
Синоним 194.
Скандовка 194.
Сонет 194.
Соңлама 195.
Социалистик реализм 196.
Сөз 200.
Станслар 200.
Стиль 200.
Стилизация 202.
Стилистика 202.
Стилистик фигура 202.
Стопа 202.
Строфика 203.
Сунгат сунгат үчин 204.
Суфизм 205.
Сын 205.
Сыяхатнама 205.
Сценарий 206.
Сюжет 206.

Т.

Тавтология 206.
Тагзия 207.
Танкыды реализм 207.
Танкыт 208.
Тард 209.
Тарсыг 210.
Тарыхы айдымлар 210.
Тарыхы жанр 210.
Тахаллус 210.
Тевили салым 210.
Тезмин 211.
Тема 212.
Тенденция 212.
Терҗыг бент 213.
Теркип бент 214.
Терцина 215.
Тесвир 216.
Тефсир 216
Тешбих я-да мысал 216.
Тип 216.
Тоник система 217.
Травести 56, 217.

Трагедия 6, 218.
Трагикомедия 222.
Трафарет 222.
Трилогия 222.
Троплар 222.
Трубадур 223.
Туюг 223.
Тэзкире 224.
Тэрди-экс 224.
Тәзечиллик 224.
Тәсир 224.

У.

Узын богун 225.
Узын капыя 225.
Уалтма ве кичелтме 226.
Урбанизм 227.
Услуп 228.

Ф.

Фабула 228.
Фантазия 228.
Фарс 229.
Фарх 229.
Фельетон 229.
Фард 229.
Финал 229.
Фольклор ве чепер дил 229.
Фониканың элементлери 232.
Форма 233.
Формализм 233.
Футуризм 234.

Х.

Хазажы мусамманы ахрабы макзуф 234.
Хазажы мусамманы ахрабы макфуфы махзуф 235.
Хазажы мусамманы салым 236.
Халк дөредижилиги 237.
Хазажы мүседдеси ахрабы макбузы махзуф 238.
Хекая 238.
Хекаят 240.
Хемаса 240.
Хижә 240.
Хикмет 240.
Хор 241.
Хорей 241.
Хориямб 241.
Хувди 242.
Хәбсият 242.
Хәжв 242.
Хәзлият 243.
Хәсиет 243.
Хәсиетлендирме (характеристика) 243.
Хәшв 244.
Хыжув 242.

Ц.

Цезура 245.
Цикл 245.
Цитата 245.

Ч.

Чагатаизм 245.
Чепер эдебият 246.
Чепер эдебиятың халкылыгы 247.
Чепер эсериң дилиниң үстүнде ишлемек 248
Чистан 165, 251.
Чөзүлиш 5, 251.

Ш.

Шайган 251.
Шарж 268.
Шахырына синтаксис 252.
Шиве 95.
Шыгыр 252.

Ы.

Ылхам 253.

Э.

Эвфемизм 253.
Эдеби дил ве халк дили 254.
Эдеби мекдеп 254.
Эдеби угур 255.
Эдебиятың партиялайынлыгы 255.
Эдебият тарыхы 256.
Эдебият теориясы 256.
Экспозиция 257.
Экспромт 257, 418.
Элегия 257.
Элкысса 257.
Эпигон 258.
Эпиграмма 258.

Эпиграф 258.
Эпика 89, 258.
Эпилог 259.
Эпиталама 259.
Эпитафия 259.
Эпитет 259.
Эпифора 262.
Эпопея 262.
Эпос 262.
Эркин шыгыр 262.
Эрсал-ол-месел 263.
Эртеки 263.
Эртижал 264.
Эстетика 264.
Этика 265.
Эфагыл 265.
Эфсана 265.

Ю.

Юмор 266.
Юмореска 266.

Я.

Ялцыз акым 267.
Ямб 267.
Яңсы 267.
Яңылтмач 268.
Яремезан 268.
Ятлама 268.

МАЗМУНЫ

1. Автордан 3
2. Терминлериң сөзлүги 8
3. Терминлериң асыл манысы 269
4. Сөзлүк 276
5. Эсерлеринден мысаллар алнан хем сөзлүкде ады тутулян авторлар 278
6. Терминлери гөркезижи 281

Р. Реджепов

СЛОВАРЬ ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

На туркменском языке

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ТУРКМЕНИСТАН»

Редактор *Н. Эсенмурадов*
Суратчы *Я. Бира*
Сурат редакторы *А. Синятинский*
Техредактор *Л. Заруба*
Корректорлар: *М. Гулбердиев, О. Дурдымырадов*

Пыгнамага берилди 16/VI-65 й. Чап этмэге ругсат эдилди 26/V-66 й.
Форматы 60×8. Физ. чап листи 17. Чап листи 15,47. Учёт нешир 16,29
Тиражы 5000 ТН № 6399 Заказ 1703 Бахасы 59 к. И—01074

«Түркменистан» неширяты, Ашгабат, Гоголь көч., 17-а.
Полиграфкомбинат, Ашгабат, Совет көч., 46.

ДҮЗЕДИШ

№№ п. п.	Сахыпа	Сетир ёкардан	Сетир ашакдан	Дүзедиш окамалы
1	22	1	—	5. ——◡— / ——◡— // ——◡— / ——◡—
2	22	2	—	6. —◡—— / —◡—— // —◡—— / —◡—
3	22	3	—	7. —◡—— / —◡—— / —◡—
4	22	4	—	8. ◡◡—— / ◡◡—— // ◡◡—— / ◡◡—
5	22	5	—	9. ◡◡—— / ◡◡—— / ◡◡—
6	22	6	—	10. ——◡ / ◡——◡ // ◡——◡ / ◡——
7	22	7	—	11. —◡◡— / —◡◡— / —◡—
8	22	8	—	12. ◡—◡— / ◡◡—— // ◡—◡— / ◡◡——
9	22	12	—	15. —◡◡— / —◡— / ◡—◡ / ◡——
10	22	13	—	16. ◡◡—— / ◡—◡— / ◡◡—
11	22	14	—	17. ——◡— / ◡—— // ——◡— / ◡——
12	22	15	—	18. ——◡— / ◡—◡ // ◡——◡ / —◡—
13	22	17	—	20. ◡◡—◡ / —◡—— // ◡◡—◡ / —◡——

Зак 370